

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

XLV. KÖTET

BUDAPEST, 1949

SECRET

1052 ~~6750~~ FHICB/75

Cell. rev.
196E

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XLV. ÉVF.

1949. ÁPRILIS

1. SZÁM

Hír három virágénekről.

A virágénekről mind a mai napig keveset tudunk. Sylvester 1541-i nyilatkozata után még elítélőt is csak 1578-tól, a BORNEMISZÁÉTól kezdve ismerünk. Ének pedig, melyet maga a szerzője vagy közel egykorú másolója mondana *virágének*-nek, Balassa verseinek a Radvánszky (vagy Balassa)-kódexben fennmaradt kéziratáig egyetlen egy sem ismeretes. Ily körülmények közt bármily csekélység különben, megvan a maga érdeke Melius Juhász Péter alább közlendő, 1561-i nyilatkozatának, mely mint elítélő hozzászólás megelőzi a Bornemiszáét, azzal pedig, hogy három éneket „*virágének*” minősítéssel részben idéz, részben címszerűleg megnevez, páratlanul áll az említett kódexig. Közlése előtt talán nem árt futólag átpillantani a virágének irodalmának számottevőbb adatain és megállapításain, hogy e Melius-féle nyilatkozat történeti helyét és értelmét kellő megvilágításban lássuk.

Énektípusunk legkorábban előbukkanó neve: *virágének*. Így nevezi Sylvester, Melius, Telegdi, Magyarai, Geleji Katona, Pázmány. Egyéb nevei: *szerelemének* (Bornemisza, Kopesányi Márton), *szeretetről való ének* (Tolnai Decsi Gáspár), *ámorrról való ének* (Szilvás-Ujfalvi), *szerelmeskedő ének*, *szerelemről írt vers* (Pázmány), *szerelemről írt ének* (Geleji Katona), *szerelemmel való ének* (Rimay). Figyelemre méltó, hogy Rimay azon előszóban, melyet tervezett Balassa-kiadásához készített, egyszer sem veszi tollára a *virágének* nevet, hanem „az szerelem argumentomában való énekeit” emlegeti „a mi elmés, tudós Balassa Bálintunk”-nak, ki azokkal „számtalan fő tudós emberek” nyomdokát követi. Jele ez nagyrabecsülésének, s menlevél Balassa virágénekei számára a szerelmi lírát különben kizáró komoly: „tudós” litteratura birodalmába. Pedig Rimay egész középkorias szellemű tractatust is írt a „parázñaság” ellen, s abban több exemplum közt olyat is elmond egyet, mely szerint egy vitéz „szerelemmel való ének” mondásáért bűnhődött holta után (Munkái. Akad. kiad. 1904. 255—6, 369).

Valószínű, hogy már kolostori irodalmunk hasonló tárgyú énekekre gondolt, mikor „éneklésök” és „egyéb sok förtelmes beszédök”, „énekmondások” hallgatásának, „ezvilági szép zöngésben és vigasságban” való gyönyörködésnek tulajdonította némely megtévelyedettek eljárázását, s talán akkor is, mikor

az „igric beszédet“ a „nyelveknek bűnei“ sorában bélyegezte meg.¹ Nyilván ugyanazon világiság ellen védekezett, amit a virágének s a vele együtt kárhoztatott erkölcstelenségek jelentettek a XVI—XVII. század litterátorai szemében. Mit kifogásoltak ezek a virágénekekben? Sylvester „gané“, „hitság“ szavakkal jellemzi azt, amiről a virágénekek szólnak. Bornemisza tisztátalan, fajtalan, trágár beszéd hallgatásával egy sorban ítéli el azok hallgatását. Telegdi a gyónótól kérdezi, éneklelt avagy hallgatott-e virágéneket, melyben testi szerelemről és buja dolgokról volt emlékezet. Tolnai Decsi szerint az ilyenek hallgatása gonosz gondolatok megteljesítésére ingerel. Szilvás-Ujfalvi Imre ítélete róluk: fajtalanok, mindenütt veszteni kellene az ilyeneket. Magyarai a tábori feslett gonoszságok közt említi a gallus katonák virágénekét. Kopcsányi kárhoztató jelzője: „fajtalan“, Pázmányé: „undok“; szerinte ily énekek szerzői, éneklői kerítők, közönséges kúta- és mérgezők. Geleji Katona becsmélő minősítései: testi, a tisztátalan szerelemről írt pajkos énekek, fajtalan, lutrikámos fűzfapoétáknak szemtelen beszéde.²

Bizonyára tévednénk, ha e nyilatkozatok alapján minden úgynevezett *virágének*-et mai értelemben is trágár, parázna, fajtalan tárgyú és modorú műnek gondolnánk. Hiszen prédikátoraink már magát a szerelemről való éneklést is illetlen dologként korhózták, tiltották. Kétségtelenül voltak, s talán nagy számmal, a mi felfogásunk szerint is aljasabb vagy éppen mocskos szövegű virágénekek, különben nem ítélte volna el tartalmukat oly megvetőleg a nem-prédikátor, a humanista Sylvester, ki „aranyat“: képes beszédet, nemes költői nyelvet talált és mert dicsérni bennök, a biblia példázatos stílusával együtt-említhetőt! De Balassa Bálintéi között alig akad még illetlennek minősíthető is. Annak ellenére, mint tudjuk, a költő Zrínyi könyvtárának jegyzékébe „Balassa Bálint fajtalan éneki“ címen volt az övének egy kéziratok példánya felvéve. Úgy látszik, azok szemében, akik a szerelmi költészetet is becsülni tudták, a „fajtalan“ jelző sem jelentette azt, amit a prédikátorok nyelvében jelentett. Nyilván a Radvánszky (Balassa)-kódex másolója sem megbélyegző szándékkal címezte „*latricanus*“ (‘lator’) versnek a Cortigianáról („porcogós Annókaról“) szólót.³ Balassának, a műköltőnek példájával egy másik, eléggé kelendő tévedést is cáfolhatni: azt ugyanis, mintha a virágének eo ipso népi

¹ Az idézetek a Guary-, Virginia-, Erdy- és Nagyszombati Kódexből valók; 1. Nyelvméltár XV, 149, III, 260, V, 448 és III, 114.

² Ily nyilatkozatokat idéznek: SZILÁDY, RMKT. I, 340; ERDÉLYI PÁL, A virágének: Ethn. X, 260; ALSZEGHY ZSOLT, A tizenhetedik század 187—8.

³ L. Balassa-kódex, közlésezi VARJAS BÉLA. 1944. 138. — A *latricanus* szó ‘lator’ jelentéséről: BOD KÁROLY: Irtört. II, 281; KARDOS TIBOR (Középkori kultúra 236) a latrokat „eredetileg német mulattatóknak“ mondja (*loter* ‘Po-sen-eisser’).

szerzemény, népi műfaj volna. Annak pedig, hogy magyar különlegesség lenne, ellene mond többek közt az, hogy Balassa egy „horvát virágének nótájára” írta „Aenigma” című versét, Magyarai pedig a táborbeli gallus katonát jellemzi azzal, hogy „virágéneket fű”. E szó csak „szerelemének”-et jelentett: Balassa — mint ECKHARDT SÁNDOR idézte — a „cantilena de amicuła” kifejezést is „virágének”-nek fordította.

E név, közkeletű felfogás szerint onnan származik, hogy az ily énekek a szeretőt *virág*-nak szólítják-nevezik, s általában virág-metáforákkal, virág-szimbolikával élnek. Szokás emlegetni korai példaként azt a kis nyelvemléket, mely a Wespriemi-kódex két lapja közé utólag bevarrt papiros-csíkban olvasható („szűvem, lölköm, *virágom*, cinigém, aranyom, gombom, ágom, levelem”), de ez nem ének, s a Soproni, meg a Kőrmöcbányai „*Virágének*” valószínűleg korábbiak ennél. Lehet azonban és van is virágének efféle szólóztatás és szimbolika nélkül. Balassának aránylag kevés darabjában találni olyat („Most adá virágom nekem bokrétáját” — Zsuzsánna: „*bécsi virág*”); nincs az „Aenigma” címűben sem, melynek pedig még nótajelzése is virágénekre utal. Mindamellet a Balassa előtti költészetben a *virág* szó és kép varázsvesszőjével iparkodnánk felkutatni a műfaj első képviselőit, sőt ERDÉLYI PÁL és utána mások későbbi lejegyzésű énekeskönyvekben és népköltészeti gyűjteményekben ugyanazon ismertető jel alapján vélik megtalálni a virágének átörökített emlékeit. Ott azonban. — mint az „utolsó virágének”-ről írt cikkében (Minerva IX, 33) ECKHARDT SÁNDOR figyelmeztetett, — óvatosságra van szükség, mert a virágénekre vallható megszólítás nem szükségkép eredeti tartozéka az ének-szövegnek. KARDOS TIBOR (Középkori kultúra 240—2) megállapítása is az, hogy a virágmetáforák csak a műfaj Balassa utáni időszakában szaporodtak el szembetűnőbben, de egyébként a virág-szimbolikát ő is a virágének őstulajdonának gondolja. — GRAGGER RÓBERT (Magyar népballadák 18—9) Magyarinak a gallus katonák énekére vonatkozó megjegyzéséből tévesen arra következtetve, mintha a virágéneket nálunk *gallus ének*-nek is nevezték volna: kimondja, hogy e műfaj francia földről plántálódott át hozzánk, s hogy összefügg a trubadúroknak a „jeux floraux” szabályaitól irányított költészetével és a provençal (általában román) virág-szimbolikával. A francia eredetre vonatkozó feltevés alaposságát már TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF kétségbevonta (Irtört. XX, 246). KARDOS (i.m. 82—7) a vágáns deákoknak (goliardoknak) tulajdonítja a műfaj középkori kiképzését.

Szerelem- vagy virágéneket (azaz szerelmi témájú lírai darabot) Balassáig mindössze hármat tudtunk eddig felmutatni: a Sopronit, a Kőrmöcbányait meg a Páduait. A két elsőben előfordul a *virág* megszólítás, a harmadikban nem. A „Soproni virágének”-et felfedezője, HÁZI JENŐ XV. század-véginek határozta meg (MNY. XXV, 88). A „Kőrmöcbányai táncszó”-t tudva-

levőleg 1505-i kézírás tartotta fenn. A Pádúaira SZABOLCSI BENCE hívta fel a figyelmet (IrtörtKözl. XLIII, 134), s WALDAFEL JÓZSEF állapította meg (i. h. XLVII, 147), hogy az az olasz mű, melynek jóvoltából van róla tudomásunk, már 1543-ban megjelent. Egy páduai tanár jegyezte fel olasz fordítását, magyar deák-ismerősének (kitől dalolni hallotta) latin tolmácsolása alapján. A kétszeres átfordítás alatt sok elkallódhatott eredeti elemeiből, általános jelleme azonban bizonyára így is megmaradt, és — már Balassa előtt — Balassa-modorú, udvarló szerelmes éneknek, műköltői terméknek vallja. Minthogy feljegyzője 1539-ben lett páduai tanár, a magyar deáktól 1539 és 1543 közt kellett azt hallania, tehát akkortájt, mikor Sylvester nyilatkozata került ki a nyomdából. — E három emlék mintha mindhárom hangját megütné a XVI—XVII. század szerelmi lírájának: a Soproni az érzelmes, szeplőtelen tiszta-ságú, a Kőrmöcbányai a dévaj, parodisztikus („fajtalan“) virágénekét, a Pádúai a humanista gyökerű műdalét. A Kőrmöcbányait BINDER JENŐ tanulmánya (Ethn. XXXIX, 141) óta táncszónak tartjuk. KARDOS (i. m. 285) — mint „Az irodalmi műveltség megoszlása“ című könyvében (305) érintettem: elégtelen indokolással — a Sopronit is táncdalnak. Ez utóbbinak különben a szerelmi bánat kifejezésére szolgáló képes beszéde — „gyászba öltözni“ a leány miatt — Balassánál is előkerül. Talán hagyományos eleme volt az a virágének költői nyelvének.

E három emléken kívül utaltak még Balassa-előző emléként a „Cantio de Helena Horvát“ címűre (1566.), de mindjárt meglátjuk, hogy az másfajta termék; — s az „Euryalus és Lucretia“ 1592-i kiadásának nótajelzésében („Időd szép virágát, termeted szépségét, szívem, miért hívaszod?“) sejtettek és sejtethünk is virágéneknyomot, de az, mikor nótajelzésül kiszemelték, kétségkívül a viszonylag újabbak közé tartozhatott. Nem Balassa előtti a „Madzsar türki“ című dal sem, melyet „egy divinyi“ írt. Némelyek egyenest Balassának tulajdonították. NÉMETH GYULA szerint (Magyar Századok. 1948. 98) egy török költeményfajta képvisel (tehát az eddig említettektől különbözőt), ha ugyan nem törökből fordították. ARANY JÁNOS is (HátrMunk. II, 30) inkább „a török ghazal hatását“ érezte rajta, mintsem a magyar népdalét.¹ Leginkább az 1670-es években összeírt Vásárhelyi Daloskönyv némely darabjaiban szeretnek száz évvel azelőtti szerelmi dalokat látni. Van köztük egy, a XIII. számú, mely 1572-ből keltezi magát. De az már Balassa-strófában zeng („Oh gyönyörűséges, Mindeneknél kedvesb, Hervadhatatlan róza“), s ha keltezése hiteles volna, akkor megelőzné magát az 1577-ben írt „Euryalus és Lucretia“-t, holott pedig Balassa

¹ A Balassa előtti szerelmi költészetről: ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint 142—8, a „divinyi“ gázéljéről 120.

is annak a nótájára írta legkorábbi „Balassa-strófás” énekeit (l. WALDAPFEL JÓZSEF: IrtörtKözl. XXXVI, 278—9).

Hiteles virágének-szövegek híján jogosabb eljárás lesz a Balassa előtti költészet más területeiről keresgélni össze amazokkal rokonítható (egykorú!) nyomokat, mintsem későbbi szerelmiekből következtetni vissza rájuk. A férfi és nő viszonyát érdeklő, általában „szerelmi”-nek nevezett költészet ugyanis más műfajokat is ismert a virágéneken kívül. Bennünket első sorban azok érdekelhetnek mostan, amelyek házastársi érzelmeket szólattnak meg, vagy — akár elbeszélő, akár drámai alakban — házassági történeteket tárgyznak.

Lírailag oktató, az antik és humanista epithalamiumoktól különbözö, új műfaja volt e költészetnek a „házasének”; mire épp az utolsoul említett „Páduai dal”-al közel egy időben (1546-ban) adott első, vallásos emelkedettségu példát Batizi András, még hamarabb (1541.) a nyersebb humorúba átmenőre Tar Benedek, s a csaknem parodisztikusra a Szamosközi Névtelen ismeretlen keletű „Adhortatio mulierum”-a. Tehát éppúgy, mint a „Soproni virágének” mellett a Körmöcbányai, a házasének magasabb rendű változata mellett is korán megszólalt dévajkodó ikerestvére. A komolyban a szerelmi műköltészetnek első, a vallásos érzéstől szentesített, oktató változatát kell látnunk, a dévajban a század asszonybecsmérő irodalmának egyik termékét. Mindkettő nyilván merített, legalább kifejezés-kincsben, frazeológiában a maga megfelelő profán párjából, a „virágének”-nek vagy Soproni vagy Körmöcbányai válfajából: a komoly a vallás tisztult légkörébe emelte azt fel, a másik humorral vagy csufondárossan fejlesztette tovább. A *virág* megnevezés is előfordul egyik-másikban. Nyilas Névtelenének az éneke (1548.) különösen közel állhat a világi szerelmi költészet valami naívabb változatához: völegény és menyasszony szólnak benne egymáshoz, az tisztos szerelemvallással és intelemmel, emez (kit a szerző „*virág*”-nak mond) hü fogadalommal; az ének általános vallásos hangneméhez a völegény beszédében szépen hozzásimulnak némely világi költészeti kedveskedő, nyájas szölasok („Piros gyenge szép orcád” — „Az te két szép szemeiddel gyakran rám tekints”). Az Adhortatio-beli férj is, bár nyers férji fölényvel oktatja és inti fiatal hitvesét, „asszony szép társam és szép virágom”-nak szólítja s „piros orcáját” fenyegeti szégyenvallással, ha nem fogadná meg intéseit. Azon házasénekek közt, melyek vallási áhitattal szentelik meg a szerelem érzését, talán a Paniti Jánosé a legjellemzőbb (1554.). Ez imádság formájában vallja, hogy még sem menny, sem föld nem volt, mikor Isten társat szerzett számára, s Istennek szent lelke illette szívét, mikor öszvehozta vele. A szeretett nőnek ez kétségkívül legszebb megbecsülése. Ennél csak egy színmű, Szegedi Lőrincnek Selnecker eredetijéből fordított Theophaniája (1575.) tanúsít gyöngédebb magatartást a nő — Éva —

íránt. Ádám mint szerető, istenfélő férj korántsem kárhoztatja, sőt vigasztalja a bűnbeesésért magát vádoló Évát, s Isten maga is, ki megjelenik náluk, irgalommal és megbocsátással szól hozzá, kit pedig Teleki-kódexünk vagy egy félszázaddal előbb még „anyánk, a gonosz agnő” névvel emlegetett. — A házaseének mintegy negatív változatát, tanításainak szemléltető igazolását láthatni a címe szerint Helena Horvátról szóló, valójában pedig az ő ajkára adott énekben (1566.). Azon kesereg benne, hogy fiatalon özvegységre jutva megfosztatott a házaselet boldogságától; Isten büntetését látja mostani sorsában, — nem érthetni világosan, hogy minő bűneiért. — Tárgyi rokonság alapján, bár drámai mű, Bornemisza Elektrája is (1558.) szóba jöhet itten. Egyik főszemélyét, Klytemnestrát a „gonosz asszonyállat”-ot, tudvalevőleg szörnyű bűn terheli; megelőte az ő „jámbor házastársát”, „tisztá házasságbeli jámbor férjét”. Bornemisza mindenkép erkölcsi okulásul igyekszik felhasználni a házaseének eszményét végzetesen tagadó történetet. Meg is fogalmazza tanulságát: „asszonyállat urát tisztelje és szeresse”. Klytemnestra azzal menti tettét, hogy férje, Agamemnon, feláldozta Dianának kis leánykájukat, kit pedig ő annyira szeretett: illet tehát „oly szép virágért” meghalnia. Különbö egy magánbeszédében ő mondja magának: „Jobb, te parancsoli másnak, hogyanem mint neked parancsoljanak. Ne gondolj vele: bár Simon bírónak mondjanak, csak legyen kedvedre”. Ő bezzeg fittyet hányt az Adhortatio figyelmeztetésének: „Iffjak, kik látják, csak megcsúfolnak, Tégödet mondnak az Simon bírónak.”¹

Az elbeszélő nemben főképp a bibliai epika némely darabjai vallhatnak valamicskét a mi kérdésünkben, különösen azok, amelyek házassági vagy általában asszonyra vonatkozó történeteket beszélnek el. Ilyenek többek közt Batizi Zsuzsánnája (1541.) és Izsákja (1546.), Tinódi Juditja (legkésőbb 1541.), Kákonyi Péter Eszterje (1544.), Dézsi András Ifjú Tóbiása (1550.), Munkácsi János hasonló tárgyú jóval későbbi éneke (1600.), Sztárai Juditja (1552.), a Küküllői Névtelen Abigailja (1560.).² Ezek szerelem-költészeti frazeológiája nem egyszer a bibliai szövegtől független, nyilvánvalóan világi és naív elemeket tüntet fel. A *szép*, a *gyöngye* jelző meg a *piros* (az arcé), de egyebek is, szinte virítnak szövegükben. Emlegetik a „termet” szépségét is, mint az Euryalus már említett nótajelzője. Tinódi Juditja „szép asszony vala nagy gyenge voltában, csuda fejéрпиros orcája vala, szép sár haját megeresztötte vala”: nem

¹ Batizi és Tar Benedek a RMKT. II., a Szamosközi Névtelen meg Nyilas Névtelene a IV., Paniti a VI., Helena Horvát a VII. kötetében. Szegedi Theophaniája ALSZEGHY ZSOLT „Magyar drámai emlékek” című kiadványában. Elektra a M. Irod. Ritk. 21. sz. füzetében.

² Batizi, Kákonyi és az alább említendő Fekete Imre a RMKT. II., Tinódi a III., Dézsi és Sztárai az V., a Küküllői Névtelen a VII. kötetében; Munkácsi verse csak a debreceni ref. kollégium könyvtárában.

is igen emlegeti másképp, mint „az szép asszony“, „az szép Judit“, „az szép asszony Judit“ néven. Sztárai csak „Judit asszony“-nak mondja; de mikor Holoferneshez indítja és magaekecsítgetését adja elő, „nagy szép gyöngye ruháját“ véteti fel vele; Judit pedig imádságában említi Simeon szép hűgát, „az Dina szép szűz leányt“. — Különös figyelmet érdemelnek Batizi énekei. Nem annyira Zsuzsánnája (ki „a virágnak az ő szépségéről“ és „az liliomnak szép fejérségéről“ kapta „keresztnevét“, s „igen gyenge vala, piros szép orcája csudálatos vala“), mint inkább Izsák házasságáról szóló énekének Rebekája miatt. Őt „Rebeka szép leány“-nak nevezik vala (mint „Júlia szép leány“-nak ama népballadabelit); s maga is azt mondja magáról: „vagyok Bátuelnek az ő szép leánya“; apja meg ezt róla: „a mi szép leányunk“; Izsák anyja is „a szép Sára asszony“ volt. A Vulgata szerint a kúthoz, hol Ábrahám szolgája meglátta Rebekát, asszonyok: „mulieres“ jöttek ki a városból; Batizi szerint: „Estve a városból kezdének kijöni *Szűzek és virágok* a kútra meríteni“; másodízben a Vulgata „e város lakóinak leányait: filiae habitatorum huius civitatis“-t mond, de Batizi így ír: „Ime az városból mostan el-kijőnek *A szűzek, virágok* az kútra meríteni“ (CZEGLÉDY KÁROLY szíves közlése szerint a héber eredeti is először „nők“-et, másodízben „leányok“-at mond). — Kákonyi Eszterje is „szép Eszter“, „az szép Eszter“, „az szép asszony Eszter“, „gyenge Eszter“, „Termete szép, az leány gyenge vala“, „Gyenge szűne, királynak igen tetszék“, „Gyenge szűne, szép piros színe fénylék“, Asvérus is „szép Eszternek“, „atyámfia szép Eszternek“ szólíttatja. Dézsi András ifjú (vagy kis) Tóbiásának választottja Ráguelnek „szép leánya“, „szép Sára“, „az szép Sára asszony“, „szép Sára asszonynak leány nevezetik“. A Küküllői Névtelen szerint „Felesége az Nábálnak szép vala, Kinek neve szép Abigail vala“. Munkácsi János is „az szép leány Sárának“ mondogatja Ráguelnek „szép leányát“. Kákonyi még Sámson megrontóját is „az szép Dalilának“ nevezgeti: „Neve szép Dalila az asszonynak vala“. Fekete Imre azonos tárgyú énekében azonban csak Dalila az „asszonyállat“ neve, jelzőtlenül. Úgy látszik. ő jobban ki tudta vonni magát profán költészeti emlékek igézete alól. — Nem úgy Ilosvai, a Sokféle Neveknék Magyarázatjában (1568. RMKT. IV.). Ő a női neveknék még jelentését is *szép* jelzős szerkezetekkel szereti megmondani: „Magdolna: szép torony“ — „Margit: szép fényes gyöngy“ — „Klára: szép világos“ — „Az Zsuzsánna szép liliom, avagy ékes rózsa“; 'Katalin' tisztaságot jegyez: Thuri Katuska is, kinek keresztelőjére készült e vers, legyen tehát megtartója „az szép tisztaságnak“. Egy esetben pedig már magát a magyarázandó nevet jelzősen mondja: „Szép Ilona: választatott“. Lehet, hogy a *szép* jelző egyszer-másszor csak a vers szótagszámát kiteljesíteni hivatott töltelék; de a sokkal számosabb férfinév ötször annyi sort lefoglaló magyarázatában

alig találni effélet („István, szép ékes koronád“ — „te jó Kelemen“). — A sokféle részegösről szóló énekében (1548.) Tinódi sem éri be azzal, hogy a maga helyén csak „leányok“-at mondjon, jelzőtlenül; kétszer említi őket, s mind a kétszer így: „Az asszonyok, szép leányok nagy gyengén élnek“ — „Az asszonyok, szép leányok azon nevetnek“.

Minthogy a protestánsok a papi nőtlenséget elítélték, a házasság kérdése hitvitázó műveknek is tárgya lett. Sztárai drámatöredéke (1550.) a papok házasságáról szól; a Debreceni Disputa (1570.) Péter pápája (Melius) mindazon világi javak közt, melyekkel dicsekszik, feleségét is említi: „Feleségem szép gyenge vagyok“; a katolikus Felnémeti Névtelen Cantiója (1565. RMKT. VII) egyéb világi hajlamaik közt feleségük cifrán járását is szemükre veti „az Luther-papoknak“: „Ő házastársokat oly igen tarkázzák, Aranyas fedéllel fejeket burejtják, Drága gereznákkal testeket fedezik, Őket ékesejtik, hogy inkább szeres-sék.“ Azt veti hát szemökre, amitől a házasénekek még a világiakat és hitvesüket is óva intették. Így természetű szatírikus művekben szerelmi frazeológiát alig kereshetni.

A szerelmi tárgyú epikában, legalább a Balassa előttiiben, szintén kevésbé találunk a fentebb közöltekhez hasonló, igénytelen, kedveskedő stíl-elemeket. A legkorábbi „széphistóriák“ egyike — legfeljebb Istvánffy 1539-ben szerzett „Volter és Grizeldisz“-e ha megelőzte — Tinódi „Jázon és Medea“-ja. Ebben még találni valamit. MÉSZÖLY GEDEON szerint (Tinódi Sebestyén. 1906. 133) „a virágénekek hangja csöndül meg“ Médea szerelmi vallomásának e szavaiban: „Kit az én szívembe arannyal béirtam“. A leányt magát csak az ének vége felé nevezi Tinódi „az szép Médiának“, „szép leány Médiának“. — Istvánffy széphistóriája, valamint a Tinódié után következők (Vitéz Franciskó. 1552.; Szilágyi és Hajmási. 1561.) sok szép részlettel gyönyörködtetnek, de költői nyelvükből hiányzanak az idézett elemek, bár az utóbbi szerint Szilágyinak is „termetire“ görjedett vala föl a császár leánya. Különben annyiból a házasénekek rokonai ezek, hogy történeteik — Szilágyi és Hajmásié csak részben — a házastársi hűség példázatai. A hetvenes évektől fogva, mikor a széphistória műfaja virágkorát éli, ismét előkerülnek a fentebb megismert sablonos kifejezések. A Lévai Névtelen trójai történetében (1570.; RMKT. VIII.) hősnőjének „neve az szép Ilona vala“, s az maga is így nevezi magát: „Páris! Szép Ilona szeret tégedet!“. Szegedi Veres Gáspár verse is (1577.; uo.) következetesen „szép Sophroniának“ nevezi Titus és Grisippus közös szerelmét, „kinek neve szép Sophronia vala“. Enyedi György (1574.; uo.) „szép Gismunda“ néven emlegeti Tancredus király „szép leányát“, „szép Ilona“ néven a görög Helénát, „szép Medea“ néven Jázon segítő társát; énekét pedig „piros pünköszt“ havában szerzé, mikor „az szép rózsza vala már kinyílásban“, — „társához szerelmében“. Már DÉZSI LAJOS

figyelmeztetett rá (RMKT. VIII, 477), hogy Enyedi a leány neve helyett többször *virág*-ot mond: „Rajta esék virágnak nagy öröme” — „Nagy bánatot hozza az szép virágnak” — „Véget vete az szép virág éltének”. Dézsi még csak második (1582-i) kiadását ismerte Enyedi versének; az elsőt (az 1577-it) VARJAS BÉLA tette közzé (az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványaként, 1942-ben) s hasonlította össze a későbbivel, mely nemcsak jelentékenyen megnövelte terjedelmét, hanem világibb és líraibb jellegűvé változtatta. Én természetesen az elsőből idéztem. A második már nagyon beleesik Balassa „korá”-ba. Enyedi egyházi ember volt (unitárius), Balassával körülbelül egyidős (1555-től 1597-ig élt); versét nem ő dolgozta át, hanem bizonyára valami világi verselő. — „Euryalus és Lucretia históriájá”-val (1577.) már nemcsak időben, hanem jellege szerint is Balassa udvarló, tudós szerelmi költészetéhez érkeznénk el. Meg is állhatunk itt szemelgetésünkben, csak utalva most már az asszonybecsmérlő irodalom némely termékeire: Armbruszt Kristófnak a „Gonosz asszonyemberek erkelcekről” című énekére (valószínűleg 1550.; RMKT. VI.), Heltai némely fabuláira, a „Drága nemes receptum”-ra, Poncianus históriájára, Salamon és Markalféra. E legutóbbiban az asszonyról való felfogás ellentéteit képviselik a megnevezettek. Markalf ítéletei mintegy rögtönzött paródiái Salamonéinak: úgy viszonylanak egymáshoz, mint Vörösmarty Balgája Csongorhoz, mint a Kőrmöcbányai típus a Sopronihoz.

A mintegy négy évtizednyi időközből, melyet szemelgetésünk felölelt, sokkal több adatot aligha lehetne összeszedni a szerelmi költészet minket érdeklő terminológiájából. Sajnos, hogy ha következtethetünk is belőlük az egykorú virágénekekre, csak stereotíp, szokványos kifejezés-készletükről adnak némi tájékoztatást, s korántsem pótolhatják a hiányzó szövegek vallomását, s még ízelítőt is alig adnak — az egy *virág* szóképen kívül — abból a kétségtelenül leleményes képes beszédből, melyet Sylvester oly igen dicsért.

E részben Meliusnak immár ismertetendő nyilatkozata sem segít rajtunk. Ő szöveg, tárgy, modor és típus-változatok tekintetében közöl nekünk értékes tudnivalót a virágénekről, mégpedig éppúgy elítélő nyilatkozatban, mint Anonymus a jöclatorokról és énekeikről.

Míg ugyanis más prédikátorok csak általánosságban, erkölcsi ellenszennével hadakoztak a virágénekek ellen, ő példaképen meg is nevez közülök hármat. — Mégpedig egynek idézi is az elejét, így: „Az agnőnek s az agebnek annak mind egy ára”. Kár, hogy nem mondja tovább! De ennyiből is gondolhatni, hogy az ének — mint különben Melius előrebocsátott *trágár és lator* jelzőiből következtetve valószínűleg a másik kettő is — a maga egészében nem a Soproni, hanem a Kőrmöcbányai típusba tartozott. Versalakja egyébként ugyanaz a tizenégyes:

8 + 6, mint a még középkori „Cantio Petri Berizlo“-é, Szabadkai Mihály verséé. — A másik éneket Melius csak *Péter férjem, etc.* megnevezéssel említi. *Péter férjem*: az éneknek bizonyára kezdete lehetett, s ami elég ritkaságnak gondolható, a feleség éneke volt: az beszélt benne (elbeszélt valamit?) a férjéről, vagy megszólította őt, s úgy mondott aztán neki valamit. — A harmadik éneket már nem elejének idézésével, hanem — úgy látszik — közismert címével, nevével említi példaként Melius, így: *az zöld vári ének*. Töprenghetnénk rajta, hogy mi az a *zöld vár*, ha MIKESY SÁNDORNak e füzetünk „Nyelvtörténeti adatok“ című rovatában olvasható érdekes közleménye (melyet PAIS DEZSŐ barátom közvetítésével szerzője szívességéből korrekturnában még a múlt nyáron olvashattam) eleve fel nem világosított volna róla, hogy ez a kifejezés ’erdő’-t jelentett, bújdosók, üldözöttek, sőt tolvajok, talán betyárok várral vetekedő, jól védhető rejtekhelyét. Hogy a *zöldvári ének* kifejezésben mi volt a *zöld vár* különleges értelme — betyár-ének volt-e az, amelyikre Melius (mint nyilván közismertre) utal, vagy csak erdei színhelyű és jelenetezésű virágének, erdőben megbúvó személy vagy személyek (hajdúk?) éneke, netalán tavasi ének — a pusztá névből nem dönthetni el.

Lássuk ezek után Melius szövegét a maga egészében, amint „A Szent Pál Apostal levelenek melyet a Colossabelieknek irt predicacio szerent valo magyarazattya“ című, Debrecenben 1561-ben megjelent (Incze Gábortól 1937-ben mai helyesírással újra közzétett) könyvében olvasható. Az idézendő szöveg Szent Pál szóbanforgó levele III. részének 8. versét magyarázza, mely Melius fordításában így hangzik: „De mostan tü es ezeket mind le veffetec, à haragot, à bufuláft, à gonoffagot, az atkozodast, az éktelen beßedeket, à ti Baiatokból“. Az ehhez való magyarázat pedig (a Q 2—Q 3 levélen) így: „Igyekezeted legyen à Bent életre, czelekedgyedis az Vrban, az mennire à lelec a tagoknac ez megromlott gyarlo testbē ellene álhat. Itt meg tiltja pal à parazna hyllágos, czuff es tragar beßedet, virag eneket, lator dudolaft. Vgy mint imezec. Peter feriem &c. Az zöld vári eneket. Az Agnőnec s’ az agebnec, annac mind eggy árra &c. Hayduhoz illendő ektelen beßedet megtilt, valamit eppület nélkül bolb, Eph: 45. Matt: 12.“

Nem sok bíz ez, de mégis csak több a semminél, s több annál, amit más prédikátoroktól hallottunk eddig. Sőt különlegesebb és adatszerűbb, mint Sylvesternek különben igen becses, de a műfajt csak általánosságban jellemző észrevétele. Érdekes, hogy mindketten éppen szentírásmagyarázat közben ejtettek el ilyen, nekünk ritka értékű morzsákat. De a század szenvedélyes exegétáinál nem egy hasonlóan profán érdekű közlésre bukkanhat még a figyelmes olvasó. Jó volna azokat összegyűjteni!

HORVÁTH JÁNOS.

A szovjet általános nyelvészet harminc éve.

С. Д. КАЦНЕЛЬСОН:

Тридцать лет советского общего языкознания.

(Известия Академии Наук СССР, отделение литературы и языка, Том VI, вып. 5, стр. 381—394.)

Az Októberi Szocialista Forradalom nemcsak társadalmi létünk anyagi alapjainak fejlődésében nyitott új korszakot, hanem az élet egész felépítményében, a szellemi kultúra valamennyi területén is, és ezzel a szovjet népek közösségét az egész haladó emberiség élcsapatává tette. Az ideológiai és kulturális alkotó munka egyetlen területe sem maradt ki az egész országot átfogó szorgalmas tevékenység éltető és mindent megújító sodrából. Az arisztokratikus világnézet évszázados előítéleteinek és konvencióinak holt terhétől megszabadult szovjet tudomány az akadémiai cellák csendjéből az egész népre kiterjedő öntudatos munka széles területére lépett, a szocialista munkamegosztás rendszerében tiszteletreméltó helyet foglalt el, és külön szovjet veretet kapott, amely élesen elválasztja a burzsoá nyugatnak dekadens, félmisztikus vagy misztikus „tudományos” elméleteitől. A tudományos tevékenység új irányú és szovjet arculatú ágai közt fontos helyet foglal el a nyelvészet: a beszédkultúráról, a nyelvről mint „a gondolkodás közvetlen valóságáról” (MARX és ENGELS), mint „a társadalmi érintkezés legfontosabb eszközéről” (LENIN), mint „a fejlődés és harc eszközéről” (SZTALIN) szóló tudomány.

A szovjet nyelvtudomány abból a széleskörű és szerteágazó gyakorlati munkából nőtt ki és izmosodott meg, amely a szovjet-ország régi és most kialakult művelődési központjaiban a nyelvek fejlesztése céljából nagy lendülettel megindult. A nyelvtudomány gyökeres átépítését és új elméleti alapjainak kidolgozását a kulturális építés halaszthatatlan szükségletei, az egyetemes szocialista műveltség megteremtésének és az Űnió minden népe bekapcsolásának hatalmas és egyszerű folyamata ihlette. — az a folyamat, amely mindenütt az illető nemzetiség nyelvének és életének megfelelő formában zajlott. A nyelvek fejlesztésére irányuló munkálatok a kulturális forradalom széleskörű programjának elválaszthatatlan tényezőjévé váltak. A már régen kiművelt, gazdag történeti múlttal rendelkező és a forradalom napjával megindult fejlődéstől gazdagított és megváltoztatott — orosz, grúz, örmény stb. — irodalmi nyelvek szabályozását és pontosabb leírását célzó munka mellett erőteljesen arra kellett törekedni, hogy az azelőtt ismeretlen, félig elfelejtett, de a forradalomban új életre kelt nemzetiségek új irodalmi nyelvet kapjanak. Az írás nélküli nyelvjárásoknak egy közös, nyelvjárások fölötti irodalmi nyelv megteremtésére irányuló tanulmányozása a hangtan, szókincs és nyelvtan területén új tények felfedezésére vezetett. A Kaukázus, a Szovjet-Észak, a Volga-

mellék, Közép-Ázsia nyelvészeti kincseinek feltárása soha nem látott lendülettel és eredményességgel indult meg, elmélyítve és megtermékenyítve ezzel a nyelvészeti gondolkodást. Kitűnt, hogy a morfológiai típusok sokfélesége, a nyelvi kategóriák kifejezési formáiban megnyilvánuló ellentmondások, a vizsgált nyelvek szerkezeti különbségei a Szovjetuniót a maga nemében páratlanul álló nyelvészeti laboratóriummal teszik, amelyben a nyelvelmélet legbonyolultabb kérdéseinek megoldása is lehetővé válik.

De nem is annyira az új tényekről, mint éppen a tényekkel szemben elfoglalt új elvi álláspontokról van szó. Foglalkozott a polgári tudomány is bizonyos mértékben kis nemzetiségek és törzsek nyelvével, és ugyancsak számos ismert tényt gyűjtött össze. Köztudomású például, hogy az amerikai etnográfiai iskola, F. BOASSzal és E. SAPIRral az élen, sokat tett az észak-amerikai törzsek nyelvének leírása terén. Ez az érdeklődés azonban gyakorlati szempontból mindvégig hatástalan maradt, elvont, spekulatív, plátói jellegű volt. A bennszülött törzseket úgy tanulmányozták, mint valami múzeumi ritkaságot, és csak azért, hogy a kutatás eredményeit leltározhassák és üveg alá rejthessék, akárcsak a primitív kerámiai művészet darabjait vagy az ősi babonák és mágikus szertartások leírásait. A nyelvnek a pusztuló kultúra elemeként való vizsgálatában benne van ennek a pusztulásnak hallgatólagos elismerése, sőt igazolása még akkor is, hogyha sóhajtozással kísérik. A polgári etnográfiai nyelvészetet éppen ezért a szovjet nyelvtudománytól ugyanaz az áthidalhatatlan szakadék választja el, amely a szabad szovjet autonóm köztársaság és a maroknyi „rézbőrű” megőrzését célzó amerikai rezerváció közt tátong.

A szovjet nyelvtudomány kezdettől fogva nem a pusztuló etnográfiai sajátságok számbavételére törekedett, hanem az olyan vizsgálódást tekintette feladatának, amely lehetővé tenné az írás nélküli nyelvek élő erejének és alkotóképességének feltárását, hogy ezzel mielőbb a fejlett irodalmi nyelvek sorába emelje azokat. A helyi nyelvek lehető legmagasabb fokú kifejlesztésére felvett irány már egymaga is a tények gondosabb és elmélyülőbb vizsgálatára ösztönzött. Ezen kívül a szovjet feltevések közt nem kellett a megfigyelések megerősítésével arra várni, hogy majd egy hivatásos tudós véletlenül érdeklődni kezd az illető nyelv iránt, még mielőtt annak hordozói végérvényesen eltűnnének a föld színéről. A gyakorlati célból gyűjtött anyagot és az ezekből levont következtetéseket azonnal tömeges igazolásnak vetették alá, miután azok a társadalmi érintkezés élő körforgalmának áramlatába belekerültek. Maga az élet mondott most ítéletet a tudományos sémák fölött. Az anyanyelvnek a mindennapi életben és az iskolában, a termelésben és a szovjet kormány helyi szerveiben, a klubokban és a sajtó hasábjain való széleskörű használata volt az egyes magyarázatok meg-

alapozottságának legfelsőbb kritériuma; ez volt az, ami mindenkor elválasztotta a realist és életképest minden mesterségestől és kitalálttól. És még egy rendkívüli jelentőségű tényező segítette elő a szovjet nyelvtudomány sikerét. Miután a korábban elnyomott nemzetiségek nemzeti elnyomása megszűnt, jelentős értelmiségi káderek, közöttük pedagógusok és nyelv tudósok választódtak ki belőlük. Ennek következtében e népek kultúrája és élete nem lehetett többé kívülről jövő véletlen érdeklődés vagy vizsgálat tárgya. A szovjet népek, miután az új társadalom és új kultúra aktív és teljes jogú teremtoivé váltak, maguk lettek a tudományos alkotó munka alanyává; a helyszínen alakultak meg az illető nyelvek tudományos vizsgálatával foglalkozó új intézmények, és ez természetszerűleg megtermékenyítően hatott a nyelvészeti gondolkodás fejlődésére.

A szovjet nyelvtudósok sokoldalú gyakorlati tevékenysége azonban nem lett volna annyira sikeres, ha nem támaszkodott volna mindarra, ami értékeset és pozitívet a nyelvtudomány egyetemes története létrehozott. És a szovjet nyelvtudomány nem szorult arra, hogy az elmúlt századok tudományos eredményeinek tanulmányozása végett külföldi tudományos körök-höz forduljon. Ezt a nagy hagyományokkal bíró orosz tudománynak köszönhette. Hiszen az orosz tudomány a nyelvészet területén, akárcsak más tudományágakban is, az ismeretek kimeríthetetlen tárházát tudta összehordani és önálló irányokat, iskolákat tudott kialakítani: olyan iskolákat, amelyek nemcsak hogy nem maradtak el a nyugateurópai nyelvtudomány mögött, hanem sok fontos tekintetben megelőzték azokat és világhírnévre tettek szert. A. A. POTYEBNYA eredeti, egyedülálló, mély és bátor nyelvtani elgondolása; F. F. FORTUNATOV a történeti fonetika és a flexiós morfológia kérdései iránt rendkívüli figyelmet tanúsító „moszkvai iskolájának“ világos és jól átgondolt nézetei; I. A. BAUDOUINNAK és az úgynevezett „kazanyi iskolában“ tömörült követőinek az élő nyelv és az élő kiejtés kérdései iránt tanúsított fokozott figyelmén és megértésén alapuló lendületes meglátásai; az orosz orientalisztika végtelen gazdagsága és sokoldalúsága, amelynek történelmi érdemeit még távolról sem becsülték fel úgy, mint ahogy megérdemelné: — íme, ezek a nyelvről szóló különleges ismereteknek és elméleti ítéleteknek azon forrásai, amelyek lehetővé tették a szovjet nyelvtudomány kialakulását.

A szovjet nyelvtudomány, bár az orosz nyelvtudomány ölen fejlődött és egyenes folytatója az orosz és a nemzetközi nyelvtudománynak, mégis alapvetően új szakaszt jelent e tudomány fejlődésében, mivel igen sok kérdésben a régi tudományos felfogással szöges ellentétben álló nézetekkel lép fel, és az adott nyelvek feldolgozására egészen új módszert hoz. A nyelvfejllesztés során felfedezett, korábban ismeretlen tények, valamint az új társadalom feladataitól kijelölt gyakorlati irány a nyelv-

nek más és mélyebb megértését kívánták meg, mint amit a hagyományos nyelvtudomány nyújthatott. A régi nyelvészeti rendszereknek sem kész eredményei, sem az azoknak megfelelő tudományos gondolkodásmódja nem bizonyultak elegendőnek az új, bonyolult kérdések megoldására. Meg kellett állapítani, hogy mi és milyen mértékben érvényes továbbra is a régi elgondolásokból, és mi az, amit el kell vetni, illetőleg új nézetekkel kicserélni. Az átépítésnek ebben a nehéz munkájában a szovjet nyelvtudomány a marxizmus-leninizmus felbecsülhetetlen és kimeríthetetlen eszmei gazdagságára támaszkodott.

A marxizmus megalapítóinak műveiben kifejlesztett világnézet, amely felöleli a természet és a társadalom fejlődésének fő mozzanatait, már magában is tájékoztatja a nyelvészt, és kezébe adja a társadalmi jelenségek elemzésének és vizsgálatának kipróbált módszerét. MARX, ENGELS, LENIN és SZTALIN művei azonban az általános módszertani elvek mellett a nyelvre vonatkozólag is sok egyenes utalást tartalmaznak. Ezeknek tanulmányozása segítette a szovjet nyelvészeket a nyelvi tények természetének mélyebb megértésében. A nyelv és gondolkodás, a nyelv és társadalom összefüggéseinek, a nyelv eredetének, a jelenkori nemzeti nyelvek kialakulásának és a nyelvjárásokhoz való viszonyának kérdései, a nyelvnek a kapitalizmus és a szocializmus korszakában való általános fejlődési irányát illető problémák alapos és kimerítő magyarázatot kaptak a marxizmus megalapítóinak halhatatlan műveiben. A szovjet nyelvtudomány oly mértékben növekedett és izmosodott, amennyire figyelembe vették és gondosan tanulmányozták a marxizmus klasszikusainak idevágó véleményeit.

A marxista nyelvtudomány alapvető kérdéseinek kidolgozása és a polgári nyelvtudomány elméleti alapjainak bírálata szempontjából nagy szerepet játszott a nyelvről szóló új tanítás, amelyet N. J. MARR dolgozott ki, I. I. MESCSANYINOV egészített ki és több lényeges ponton fejlesztett tovább.¹ MARRnak a „jafetita elméletből“ kinőtt nyelvészeti tanítása a kezdetekben természetszerűen elkerülhetetlen minden fogyatékosága és hibája ellenére is valamennyi nyelvtudományi koncepció közül a legközelebb jutott a marxizmushoz. Önkritikával kísért további fejlődésében fogyatékoságainak leküzdésével, az alap tételek pontos megfogalmazásával és a kutatás módszereinek kidolgozásával ez a tanítás nagyban hozzájárult a szétszórt törekvések egységbefoglalásához, a szovjet nyelvtudomány konszolidálásához, és ezzel korunk élen járó tudományos irányai értékének egyik lényeges és tartós összetevőjévé vált.

A szovjet nyelvtudomány fejlődése és megerősödése annak a megfeszített törekvésnek és munkának volt az eredménye, amelyet az országunk szakadatlanul fejlődő nyelvészeti intézményeiben működő nyelvészek hatalmas kollektívuma fejtett ki. Moszkvában és Leningrádban, Kievben és Tbilisizben, Minszk-

ben és Jerevánban, Közép-Ázsiában és a Volga mellékén számtalan egyetemen és intézetben a nyelvtudósok e nagy testülete rendkívüli lendülettel dolgozik, noha munkája még nem mindig eléggé szervezett és összpontosított. A forradalom előtti Oroszországban lehetetlen lett volna, és aligha lenne lehetséges bármelyik más országban egy olyan kollektív vállalkozás, mint amilyen az élő orosz nyelvjárások nyelvatlaszának elkészítése, amely közvetlen kutató módszerrel felöleli az orosz nyelvterület mérhetetlen térségeit. Az ilyen kollektív vállalkozások a szovjet nyelvtudomány gyarapodásának és az ott végzett munka méreteinek ékesen szóló bizonyosságai.

*

Egy cikk keretében még fővonásaiban sem lehet összefoglalni azokat az eredményeket, amelyeket a szovjet nyelvészek tudományunk különböző területein az elmúlt harminc év alatt elértek. Egyes jubileumokkal kapcsolatban megjelent cikkek egész sora bizonyos mértékig már közli ezeket az eredményeket, s ez nagyban megkönnyíti a jelen cikk feladatát.² Éppen ezért megengedhető, hogy most csak az általános nyelvészet néhány olyan kérdésért tekintsük át, amellyel a szovjet tudomány mélyrehatóan foglalkozott, és amely legjobban jellemzi a szovjet nyelvtudósok munkásságának általános irányát.

Mi határozza meg minden egyes nyelv helyét a világ többi nyelve közt? Mi hozza egymáshoz közelebb, mi teszi rokonná az egyes nyelveket, és milyen talajból sarjadnak ki azok a sajátosságok, amelyek az adott nyelvet a többi nyelvtől elkülönítik? Hol végződik az összehasonlító nyelvtudomány, és hol kezdődik az illető idioma sajátlagos nyelvtana? Íme, ezek a kérdések állanak a nyelvészet problematikájának központjában azóta, hogy a renaissance idején a nyelv iránti érdeklődés túlnőtt az anyanyelv határain, és megszületett a nyelvek összehasonlító tanulmányozása. Már FRANCIS BACON elgondolkozott az egyéninek és az általánosnak a világ nyelveiben való viszonyán, és ez a kérdés azóta is állandóan foglalkoztatja a legnagyobb nyelvészek elméjét. Mindazonáltal csak a szovjet nyelvtudomány dolgozta ki először e kérdés megnyugtató megoldásának feltétlenül szükséges elméleti alapvetését.

A jelenkori polgári tudományban a nyelv szerepéről, az egyes nyelveknek a világ nyelvei közt elfoglalt helyéről két gyökeresen ellentétes és összeférhetetlen nézet uralkodik.

Az egyik az úgynevezett néplélektani [etnopszichológiai]* elmélet szerint a nyelv egy bizonyos etnikai kultúra önálló és megismételhetetlen terméke, a külön „néplélek”-nek, a

* A szögletes zárójelbe tett részletek tőlünk erednek. A fordító.

„nyelvi génusz“-nak valamiféle sajátosságos megtestesülése. Bizonyos nyelvi monadológia ez, amely a nyelveket külön, önálló, egymással összefüggésben nem levő birodalmaknak festi. Mivel az etnopszichológusok minden nyelvben az individuálist és sajátost húzzák alá, vagyis azt, ami az egyik nyelvet a többi-től megkülönbözteti, valójában figyelmen kívül hagyják az általános elemeket: mindazt, ami közös, ami a világ nyelveit egybe-kapcsolja és a beszélés általános emberi képességének egységes megnyilvánulásává avatja. E szerint a HUMBOLDT kialakította elmélet szerint a nyelvek fejlődésük és változásaik során sem juthatnak túl az előre meghatározott nemzeti típus határain. Az ilyen felfogás szerint lehetetlen a nyelveket rokonítani. Ha egy nyelv az elmaradt és primitív gondolkodás nyomait mutatja, ez az etnopszichológus szempontjából nem egy ideiglenes, történelmileg meghatározott múlt jelenség, hanem az „etnikai génusz“-nak a nyelvre nyomott örök, lemoshatatlan és megváltoztathatatlan bélyege. Ez az álláspont, jóllehet elismeri a „fejlődés“ lehetőségét, tulajdonképpen tagad minden valóságos fejlődést és szentesíti az örök stagnálást, nyelvi típusoknak fejletlen voltát és strukturális változtathatatlanságát. Ennek az elméletnek reakciós lényege a lehető legjobban megfelel a politikai reakció érdekeinek. Nem véletlen tehát, hogy a faji uralom és elnyomás fasiszta hirdetői kapva kaptak ezen az „elméletcské“-n.

A másik nézetet, amely külszínre ellenkezik az elsővel, funkcionálisnak nevezhetjük. A néplélektani elmélettől eltérően, amely az egyes nyelvek abszolút különállását és elhatároltságát vallotta, ez az elmélet a nyelvek abszolút azonosságának és egyenértékűségének a felfogásából indul ki. E felfogás szerint a nyelvi kultúra alapvető megnyilatkozásai mindenütt és mindenkor egyformák. A különböző nyelvek egy és ugyanazon témának csak esetleges változatai, a szerkezeti elemeknek egymástól alig különböző kapcsolatai, és minden különbözőségük ellenére is ugyanazt a funkciót teljesítik. Ez a formalista nyelv-elmélet egyáltalán nem veszi figyelembe az egyes nyelvek fejlettségi fokában jelentkező reális különbségeket, mivel a „funkció“-t, vagyis a nyelv formális eszközeinek rendeltetését, elszakítja a reális jelentésektől. Noha a funkcionalisták a világ minden nyelvének elvont egyenlőségét hirdetik, a valóságban szentesítik a magasan fejlett és fejletlen nyelvek közt tátongó szakadékot, ugyanúgy, mint ahogy a polgári liberális jogban az egyes személyek formális „egyenlősége“ a valóságban az egyes osztályok és egész népek tényleges vagyoni és társadalmi egyenlőtlenségét takarja. Mind a néplélektani, mind pedig a funkcionális elmélet a kulturális szempontból elmaradt nemzetiségekkel szemben vagy ellenséges, vagy a legjobb esetben közömbös állást foglal el, konzervatívan e népek örök elmaradottságának megőrzésére törekszik. Közben hol arra hivatkoznak, hogy lehe-

tetlen az átmenet az egyik etnikai kultúrából a másikba, hol pedig a különböző nyelvek absztrakt „egyenlőség”-ét hangoztatják, amely állítólag szükségtelenné teszi az elmaradott nyelveknek a fejlettebbek színvonalára való fejlesztését.

A szovjet nyelvtudomány a gyakorlati célú nyelvészeti tevékenység talajából nőtt ki, és éppen ezért természetszerűleg nem vezérelhetette sem az egyes nyelvek teljes különállásának és származtathatatlanságának, sem pedig minden nyelv formális azonosságának egyoldalú és felületes elmélete. A szovjet nyelvtudománynak, amikor az egyes nyelvek alapjaiban felfedte a közös és hasonló mozzanatoakat, szükségképpen meg kellett állapítani azt is, hogy az egyes nyelvek — a többi nyelvhez viszonyítva — fejlődésükben nagyon is elmaradtak. A lenini-sztalini nemzetiségi politika általános és mélyen humanisztikus elveivel összhangban a szovjet tudomány mindenkor az adott nyelv szerkezeti sajátosságainak maximális teljességgel való feltárására törekedett, mert meg akart tenni mindent a végből, hogy az illető nyelv — hagyományos formális szerkezetére támaszkodva, de belső lehetőségeinek kifejlesztésével — mielőbb a magasán fejlett nyelvek színvonalára emelkedhessenek. A szovjet nyelvészeket a nyelvvel kapcsolatos sokféle munka egész gyakorlata ahhoz a következtetéshez vezette el, amelyet MARX így fogalmazott meg: „Jóllehet a legfejlettebb nyelveknek vannak a legfejletlenebbekkel közös szabályai és sajátosságai, a fejlődést bennük mégis azok a mozzanatok képviselik, amiben eltérnek ettől az általánostól és közöstől.”³ Országunk nemzeti központjaiban a nyelv területén végzett hatalmas munkának éppen a nyelv fejlesztése a célja. Ennek megfelelően a nyelvi jelenségeknek minden tőlünk adott magyarázatát a törvényszerű fejlődés elve hatja át.

A törvényszerű fejlődés és a historizmus mély megértése az, ami gyökeresen elválasztja a szovjet nyelvtudományt a polgáritól. Az indoeurópai összehasonlító történeti nyelvészet a nyelvfejlődés törvényszerűségének előérzetével született meg a XIX. század elején. Sem a nyelvfejlődés törvényeinek ismerete, sem az összehasonlító nyelvtudomány klasszikusainak evolúciós elgondolásai önmagukban nem voltak eléggé megalapozottak ahhoz, hogy nézeteik a következő korszakban fennmaradhassanak. De a későbbi összehasonlító nyelvészek a helyett, hogy a nyelvfejlődés újabban felfedezett törvényei alapján elmélyítették volna az összehasonlító nyelvészet megalakítóinak felületen mozgó evolucionizmusát, és a helyett, hogy kidolgozták volna a nyelv történetének új, mélyreható magyarázatát, elfordultak a nyelv fejlődésében tapasztalható törvényszerűségektől, kiherélték és valósággal megsemmisítették a fejlődés eszméjét. Az újgrammatikusok a történeti törvényszerűség gondolatát részekre szaggatták, kijelentvén, hogy mindaz, ami a nyelvben törvényszerű, nem történeti, és mindaz, ami történetileg változó,

nem törvényszerű. Ezen a metafizikai ellentétén alapszik az „elv“ és a „törvény“ fogalma PAULNÁL, a „pankrónia“ és „diakrónia“ fogalma DE SAUSSURENÉL. SAUSSURE szerint általános törvények csak pankronisztikus (vagy jobban mondva: akronisztikus) szempontból léteznek, a konkrét diakróniában azonban a nyelvi tények, „noha el is árulnak látszólagos közös vonásokat, a valóságban mindig véletlen és egyéni jellegűek“. ⁴ Ez a törekvés, amely a nyelvtörténet kiszorítására, a nyelvtörténetnek történeti törvényszerűségeitől való „megszabadítására“ irányul, később, a polgári gondolkodás általános hanyatlásának korszakában válik különösen nyilvánvalóvá. A fejlődés, az előre való mozgás, a haladás gondolata most gyűlöletessé lesz a reakciós osztályok reakciós ideológusai előtt, és ennek megfelelően a haladás és törvényszerű fejlődés eszméje kiszorul a nyelvtudományból is. Hasonló hangulatról tanúskodnak a nyugati összehasonlító nyelvtudomány egyik legelőkelőbb képviselőjének, J. VENDRYESNEK következő sorai: „Elképzelhetők olyan körülmények, amelyek közt a francia nyelv visszatér oda, ahonnan elindult, és újra megjárja azt az utat, amelyen mai állapotához jutott el; a gondolkodás absztrakt kifejezési módjáról áttér a konkrét, misztikus és szubjektív kategóriákkal telik meg. Haladás lesz ez vagy visszafejlődés? A nyelvtudomány szempontjából sem ez, sem az. Értékelésünkben ne a kultúra változásával járó előnyök és hátrányok, sőt még ne is az úgynevezett barbarizmushoz való visszatérés szempontja szerint igazodjunk. Nincs jogunk ahhoz, hogy az absztrakt és logikus nyelvet a konkrét és misztikus nyelvnél fejlettebbnek tartsuk csak azért, mert az előbbi a miénk. Ez a gondolkodásnak két különböző módja, és mindkettőnek lehetnek előnyei. Semmiképpen sem lehet bebizonyítani azt, hogy a Szíriusz lakójának szemében a Föld művelt lakójának gondolkodása nem tűnik-e fel elfajultságnak.“ ⁵

A szovjet nyelvtudománytól lényegileg idegen az akadémiai „Szíriusz“ lakójának ez a nézete, mely szerint a középkorba való visszatérés és az előrehaladás egyaránt indokolt, s mely a misztikus gondolkodást semmivel sem tartja rosszabbnak az absztrakt tudományos gondolkodásnál. A szovjet nyelvtudomány elutasítja a hanyatlásnak és elfajulásnak ezt az ideológiáját, mely a „földöntúli szuperobjektivizmus“ leple alatt a reakciót és a középkori sötétséget igazolja. Ellenben a nyelvet „a kulturális felemelkedés hatalmas emeltyűjé“-nek, a legnagyobb „történelmi érték“-nek (MARR) tartja. A szovjet nyelvtudomány mélyen történeti jellegű, és a nyelvi tények mozgásának irányát vizsgálva, az ellentéték alapján nyomon követi a nyelv bonyolult fejlődését „nemcsak a nyelv lassú, fokozatos fejlődését jelentő evolúciós utakon, hanem a soron következő új típusba való átmenetet jelentő mutáció útján is“. ⁶ Mivel a nyelv történetét a szovjet nyelvészet a társadalmi fej-

lődés termékének tartja, MARR megnyilatkozásaiban meghirdette „a glottogonikus folyamat egységének“, vagy MESCANYINOV szerint „a nyelvfejlődés monizmusának“ elvét. A nyelvről szóló tanítás ezen központi gondolatában benne foglaltatik annak a problémának a dialektikus megoldása, hogy miképpen viszonylik egymáshoz az általános és az egyéni az egyes nyelvek felépítésében.

MESCANYINOV szerint: „Az emberi nyelv fejlődésének egységes folyamata kifelé különbözőképpen nyilvánul meg, és minden nyelv szerkezetében jelentős eltéréseket mutat. Ilyen körülmények közt az általános nyelvészetnek a konkrét nyelvi anyag alapján nemcsak a lexikon, morfológia, szintaxis stb. rokonságára kell rámutatnia ott, ahol ez valóban nyilvánvaló, hanem rá kell világítania ezeknek az egyes nyelvekben és a nyelvek történeti mozgása más-más korszakaiban jelentkező különbségeire, kimutatva azt, hogy az egységes glottogonikus folyamatnak külön megnyilvánulásai vannak bennük. Nemcsak az egyezés és a közös jegyek, hanem a nyelvek szerkezeti eltérései is úgy jelennek meg előttünk, mint „az egységes glottogonikus folyamat külön megnyilvánulásai“. A nyelvnek ellentétekben való egységes fejlődése eredményezi mind a közös mozzanatokot, mind az egyes nyelvek szerkezetében mutatkozó eltéréseket. Hogy az, ami közös minden nyelv fejlődésében, az egységes emberi gondolkodás fejlődésének folyamatát tükrözteti, a különbségek pedig a hangokkal történő megvilágítás sokféleségéből erednek, akkor mondhatnók, ha a hangnak és jelentésnek nyelvbeli egysége nem a legbonyolultabb változatokban jelentkeznék, úgyhogy ennek következtében a nyelvben még a gondolkodás kategóriái sem jelennek meg mindig tiszta, általános alakjukban. Egészben véve a nyelvek kialakulásának története során a formának és a tartalomnak ezt a dialektikáját kifejező kettős áramlatot, két összefonódó vonalat, a történelmi folyamatoknak két fajtáját lehet világosan megkülönböztetni. Az elsőnek megfelelő historizmus a nyelv szakaszos [stadiális] tipológiája, amely a fejlődésnek általános, a különböző nyelvekben megismétlődő és törvényszerű fokozataiban jelentkezik. A másodiknak megfelelő historizmus a nyelv materiális és formális története, a hangállomány és a grammatikai technika konkrét története, amely a különféle nyelvekben különféle módon alakul.⁸ A történelmi mozgásnak ez a kettőssége végeredményben a nyelvi jelenségek szociális meghatározottságának kettős jellegéből származik. Egyes nyelvi változások, amelyek közvetlenül a gondolkodás fejlődésével kapcsolatosak, a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeitől, azaz az élethez szükséges eszközök megszerzése, az anyagi javak termelési módjainak változásától függenek. Ugyanakkor a változások másik csoportja, amelyet a nyelv fonetikai strukturájának és külső morfológiájának köre foglal magában, mindenek előtt konkrét történelmi

okokkal, azaz az adott időben meglevő helyi viszonyokkal. továbbá a különböző nyelvű társadalmi rétegek és etnikai csoportok érintkezésének és keveredésének természetével és fokával van összefüggésben.

A szakaszos-típológiai vizsgálódások méltán nyertek vezető helyet a szovjet nyelvtudományban. A nyelvfejlődés fő szakaszainak felderítése és meghatározása a legfontosabb feladatává vált. MARR felfogása szerint a nyelvészeti szakaszok [lingvisztikai stádiumok] „reprodukálják és megvilágítják a társadalmi formák megfelelő mozgását és a társadalmat alakító gazdasági rend változásait”.⁹ MARR mindig nyomatékosan aláhúzta a nyelvi rendszer és a gondolkodás szakaszos fejlődése [stadialitása] közt fennálló széttephetetlen kapcsolatot. „A szakaszos fejlődés kérdése” — írta — „szervesen összefügg a világnézettel, az úgynevezett pszichológiával és gondolkodással.”¹⁰ MARX és ENGELS rámutattak arra, hogy „az emberek, anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket fejlesztve, az adott valósággal együtt megváltoztatják a gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is”.¹¹ és hogy „a gondolkodás közvetlen valósága — a nyelv”.¹² Az ő gondolataikkal összhangban MARR a következőket írta: „A nyelvről szóló új tanítás a gondolkodás problémáját dialektikusan fogja meg, amikor két kérdésre bontja... az emberi nyelv keletkezésének, vagyis a gondolkodás és a nyelv együttességének kérdésére és a gondolkodás technikájában a gondolkodás keletkezése óta a mi korszakunkig eltelt idő alatt végbement későbbi fordulatok problémájára. Ezeket a fordulatokat alig vagy kevéssé vették figyelembe, pedig van egynéhány olyan fejlődési szakasz, amely a maga dinamikájában, azaz alkotó mozgásában a termelés terén beálló alapvető változásokból következik, és a kialakuló társadalmi viszonyok szerint alakul. A nyelvről szóló új tanítás első helyre állítja a gondolkodás technikájában bekövetkezett szakaszos fordulatok kérdését.”¹³

A gondolkodás típusaiban bekövetkezett történelmi fordulatoknak a nyelvben való visszatükröződését MARR kezdetben a szavak jelentésének fejlődésében, a szemantika sajátos jelenségeiben kereste. A paleontológiai elemzésnek általa kidolgozott módszere főleg a szótár tényei felé fordult. A paleontológiai módszer kezdetlegessége és a vele kapcsolatos „elemenkénti analízis” ködössége ellenére is sikerült egy sor fontos sajátosságot felfedezni, amely jellemző a szavaknak a fejlődés korai szakaszaiban végbement történetére (a kezdetleges szó poliszemantizmusa és diffúziós jellege, a jelentések specifikus sorai, nyalábjai és fészkei, az ú. n. funkciós szemantika stb.). Mindazonáltal az ebben az irányban végzett további munka meggyőzte MARRT arról, hogy a szójelentéstani vizsgálódások nem elégségesek ahhoz, hogy a nyelv és a gondolkodás kapcsolatait teljes kiterjedésükben felfedjék, és hogyha ezeknek a kap-

csolatoknak a bemutatására fel is sorolunk egy csomó érdekes példát, ez nem elegendő az egész nyelv rendszer át dolgozásához, valamint ahhoz, hogy megállapíthassuk a nyelv-gondolkodás együttessége minden szakaszának legfontosabb — amint ő fejezte ki — „koordinátáit“. Paleontológiai vizsgálódásainak módszerét továbbfejlesztve, ez a kiváló tudós röviddel halála előtt arra a végső következtetésre jutott, hogy a nyelv szakaszos tipológiájának kialakításához nem a szavak története, hanem a szintaxis a kulcs. „A hangnyelv“ — hangoztatja most már MARR — „nemcsak hogy nem a hangokkal, de nem is szavakkal, beszédrészekkel, hanem a mondatokkal kezdődik.“ „A szintaxis a nyelv leglényegesebb része: ahogyan a hangtan csak technika a morfológia számára, úgy a morfológia csak technika a szintaxis számára.“¹⁴ A történelmi tipológia tanulmányozása ilyenformán a nyelvről szóló új tanítás legközelebbi feladatává vált. Ismeretes, hogy MARR már nem bírta megvalósítani ezt a feladatot, és így a paleontológiai módszer és a szakaszos tipológia új, a szintaktikus tervben való kidolgozásának feladata egész súlyával MARR tanítványainak és követőinek, első sorban legközelebbi munkatársának és utódjának, MESCSANYINOVnak a vállaira nehezedett.

A szovjet nyelvtudomány még nem dicsekedhetik azzal, hogy a mondat szakaszos fejlődésének többé-kevésbé teljes képét megrajzolta volna. Nem alakult még ki a legfontosabb fejlődési szakaszok általánosan elfogadott korszakbeosztása [periodizációja], sem az egyes szakaszok többé-kevésbé teljes és konkrét jellemzése, amely figyelembe veszi a gondolkodás fejlődésének folyamatát. A MARR halála óta eltelt 13 év alatt azonban sokat értünk el ebben az irányban. MESCSANYINOV alapvető tanulmányai (A nyelvről szóló új tanítás. Leningrád, 1935. — Általános nyelvészet. Leningrád, 1940. — A beszéd-részek és mondatrészek. Moszkva, 1945.) a szintaktikai kutatások új módszerének kidolgozását eredményezték, és a Szovjet-unió számtalan nyelve új anyagának alapján lehetővé tették egy csomó szakaszos jellegű szintaktikai típus-felderítését és a történelmi korszakbeosztás első vázlatainak kidolgozását. MESCSANYINOV a nyelvészeti kutatások területét kibővítve, a kutatók nagyszámú káderét gyűjtötte maga köré, s ezek a káderek a szakaszos fejlődés problémáit saját nyelvük speciális anyagán dolgozták fel.

A szintaktikai anyag alapján kidolgozott paleontológiai módszert a következő tételekben fogalmazhatjuk meg:

1. A nyelvészeti szakasz a fejlődés bizonyos fokán a nyelvben adott szintaktikai viszonyok összessége. A mondat szerkezetét meghatározó szintaktikai viszonyok egyrészt a mondatrészek között fennálló, másrészt a mondatot mint egészet jellemző modalitás-viszonyok.

2. A mondatrészek közti viszonyok nemcsak a nyelv nyelvtani rendszerét határozzák meg, hanem a szótár jelentéstani szerkezetét is. A szintaktikai viszonyok alapján alakul ki a szavaknak beszédrész kategóriákban való nyelvtani csoportosulása.

3. A nyelv egész épületének alapjait szolgáltató szintaktikai viszonyok feltárásához bonyolult előmunkálatok szükségesek a nyelv egész morfológiai szerkezetének területén, valamint a formális grammatikai kategóriáknak az általános jelentési kategóriáktól való elválasztása terén.

4. A hagyományos grammatika azon a meggyőződésen alapult, hogy a mondatrészek változatlanok és örökérvényűek, és hogy az olyan kategóriák, mint az alany, állítmány, tárgy és hasonlók, alapjában véve változatlanok maradnak, noha megjelenési formájuk különböző lehet. A valóságban azonban kitűnt, hogy ezek a kategóriák folyékonyak, és a fejlődés különböző szakaszain minőségileg különbözők.

5. A mondat fejlődő kategóriái közvetlenül a gondolatítélet történetét tükröztetik. A mondat-kategóriák végeredményben azonosak a gondolkodás történetileg változékony kategóriáival. Az ilyen történeti értelmezésben kiküszöbölődik a grammatika és a logika közötti hagyományos szakadék, és megérlelődnek a gondolkodás — több tudományág konkrét anyagából kiinduló — történetének elengedhetetlen előfeltételei. LENIN szintén rámutatott arra, hogy szükséges volna feldolgozni a gondolkodásnak ezt a történetét.¹⁵

Tökéletesen igaza van MESCANYINOVNAK, amikor kiemeli, hogy „a paleontológiai elemzés és a szakaszos fejlődés kérdése az, ami a legélesebben elválasztja a szovjet nyelvtudományt a külföldi nyelvtudománytól”.¹⁶ Nem számítva ebben az irányban megtett néhány — nagyon is bátorítan — lépést, a külföldi nyelvtudomány nem tudott felemelkedni ezeknek az elveknek a megértéséhez. A szintaxisnak a morfológiával szemben való elsőlegességét, illetőleg a beszédrészeknek a mondatrészekhez viszonyított másodlagosságát, manapság (POTYEBNYA halála után fél évszázaddal megkésve) sok külföldi nyelvész elfogadja, de közülük senki sem tud eljutni odáig, hogy megértse a mondat történetiségének és a szintaktikai kategóriáknak a gondolkodással való kapcsolatait. Ezen a téren nagyon jellegzetes J. KURYLOWICZNAK a beszédrészekről vallott felfogása. A tanulmányban, amelyet ennek a kérdésnek szentel, arra a következtetésre jut, hogy a beszédrésznek szintaktikai funkciója van, és megtorpan ezen összefüggés belső lényegének vizsgálata előtt. Jellemző ennek az ismert összehasonlító nyelvésznek a formalista irányzatára: tisztában van ugyan azzal, hogy az erre a kérdésre adandó felelethez természetszerűleg meg kellene vizsgálnia a gondolkodás folyamatait a gondolkodásnak a tárgyi valósághoz való viszonyaiban, és mégis elutasítja ezt a stúdiumot azon az alapon, hogy ez „a tisztán nyelvészeti kutatás határainak

átlépése volna (dépasser les bornes d' une recherche purement linguistique)“.¹⁷ Ez ugyanaz, mintha valaki, akinek gyakorlata van a hullák boncolásában, azt képzelné, hogy ez elegendő a betegek gyógyításához, illetőleg azt hinné, hogy képet alkothat magának az élő szervezetben zajló folyamatokról a nélkül, hogy kilépne a tisztán anatómiai ismeretek területéről. A külföldi nyelvtudomány szívesen dicsekszik a maga egységes, „strukturális“, „holisztikus“ [a görög ὅλος 'egész' szóból] felfogásával, de nem jut eszébe, hogy a nyelv a gondolkodás nélkül csak rész, nem pedig egész.

*

A nyelv szakaszos tipologizálása a nyelvi jelenségeknek csak egyik oldalára terjed ki: felfedi a világ nyelveinek általános tulajdonságait, valamint azokat a törvényszerűségeket, amelyek minden nyelv fejlődésében az egyik fokról a másik felsőbbre való átváltásnál jelentkeznek. Jóllehet a stadialitás szempontjából való vizsgálat a nyelvi folyamat belső lényegét fedi fel, mégsem fejezi ki az egész igazságot, és a nyelvnek csak egyik — noha főoldaláról — ad képet. A nyelvek szerkezeti jellegét nem annyira az szabja meg, hogy a konkrét történelem fejlődésüknek különböző szakaszaiban éri az egyes nyelveket, mint inkább a külső formálódásukban mutatkozó eltérés; ez pedig azoktól a konkrét történelmi körülményektől függően fejlődik, amelyek a nyelvnek az illető területen végbement változásait meghatározták, vagyis a nyelvnek úgynevezett „külső történeté“ től függően. A szakaszos-tipológiai kutatást tehát a nyelvi technika fejlődéséről szóló tanítással, a nyelvnek valamilyen technológiájával kell kiegészíteni. Ez a technikáról szóló tan MARR szerint természetesen a nyelvtani technikát, azaz egyrészt a szó és a mondat nyelvtani viszonyainak technikai alakítását, másrészt a hangtechnikát tárgyaló fejezetre oszlik; az utóbbi távolabb áll a nyelv jelentéstartalmának közvetlen kifejezésétől, mint a nyelvtani technikáról szóló tan. Így a szovjet általános nyelvészetben egészen természetes módon és a vizsgált tárgy felderített sajátágaival teljes összhangban a szakasz-tipológiáról szóló tanítás kiegészítésül még két nyelvtudományi diszciplína körvonalai bontakoztak ki: a grammatikai technikának a tana, vagyis a nyelv általános morfológiája, valamint a hangtechnika tana, vagyis az általános fonetika.

A szovjet nyelvészeti irodalomban MESCSANYINOV érdeme az általános morfológia, valamint a mondattipológia problémáinak széleskörű feldolgozása. MESCSANYINOVnak a „Beszéd-részek és mondatrészek“ című műve az általános morfológia kérdéseinek legkomolyabb feldolgozása és rendszerezése.¹⁸ Az általános nyelvtudománynak ezen a kevésbé járt területén végzett kutatásai közben MESCSANYINOV az orosz nyelvtudomány gazdag tapasztalataira támaszkodott, amely régóta nagy

érdeklődéssel fordult az elméleti nyelvtan kérdései felé. A. A. POTYEBNYA, F. F. FORTUNATOV, I. A. BAUDOUIN, N. V. KRUSEVSKIJ, A. A. SACHMATOV, V. A. BOGOROGYICKIJ, L. V. SCSEBBA, A. M. PJSKOVSKIJ és mások munkái megtermékenyítették és előkészítették a talajt az általános morfológia kérdéseinek felvetéséhez. A grammatikai jelentések — a többi hangváltakozástól [flexió] a szórendig és a hanglejtésig [intonáció] terjedően való — kifejezési eszközeinek aprólékos elemzése, a külön szóalakként felfogott flektív alak sajátosságainak részletes magyarázata, az alaksorok és paradigmaticus alakulatok szerepének a felderítése, a szókapcsolat. [словосочетание] fogalmának kidolgozása, a szóképzés módozatainak elhatárolása a flexiós jelenségektől [словозменение], a beszédrészek területén végzett kutatások elmélyítése: mindez még távolról sem teljes felsorolása az orosz nyelvtudomány ezen a területen elért eredményeinek. A sokféleképpen realizálódó nyelvi forma iránt való fokozott korábbi érdeklődés, amely jóval megelőzte a nyugati szociológiai iskolát és strukturalista irányzatot, s mindig mentes volt a külföldi nyelvtudomány egyoldalú sematizmusának szélsőségeitől, a szovjet időkben is megmaradt, továbbfejlődött, sőt kiforrott. A már korábban említett olyan kiváló kutatók mellett, mint aminők SCSEBBA, PJSKOVSKIJ, BOGOROGYICKIJ voltak, ezen a területen a szovjet időkben szívósan és eredményesen dolgoztak más alapos és gondos kutatók is, olyanok, mint V. V. VINOGRADOV akadémikus, S. I. BERNSTEIN, D. V. BUBRICH, L. A. BULACHOVSKIJ, G. O. VINOKUR, N. K. DMITRIJEV, K. D. DONDU, A. A. DRAGUNOV, L. I. ZSIRKOV, V. M. ZSIRMUNSKIJ, N. I. KONRAD, A. G. SANYIDZE, R. O. SOR, N. V. JUSMANOV, N. F. JAKOVLEV stb. Az orosz és a többi szláv nyelv, a kaukázusi nyelvek, az északi török, a finnugor és más nyelvek morfológiai sajátosságainak feltárása terén végzett eredményes munka már régen követelte az eredmények rendszerezését, és a belőlük folyó általános tanulságok levonását. Ennek a követelménynek tett eleget MESCSANYINOV idézett munkája.

MESCSANYINOV műve az egész elméleti morfológia alapjává a szintaktikai viszonyok kifejezésének főmódozatairól szóló elméletet teszi meg. Nem a szóváltoztató flexió, nem a szó elszigetelt alakja, hanem a szókapcsolat, vagyis a mondat tagjai közt fennálló viszonyok és a modalitás viszonyának kifejezése az, amivel MESCSANYINOV szerint a grammatikai szerkezet technikai részének vizsgálatát el kell kezdenünk. A flexiós morfológia a szókapcsolatot jellemző sajátos formáival (kongruencia, rekeió stb.), valamint a külön paradigmaticus alakulatokkal együtt e szerint a felfogás szerint a szintagmaticus morfológiának csak egy összetettebb, terjedelmesebb külön változata. Ily módon a morfológiai jelenségek szintaktikai értelmezésében a flexiós morfológia normáiban keletkezett talány: az „elszigetelt szó flektált alakja“-nak kérdése is megoldódik.

Az általános morfológia egyik nagyon fontos fejezete a beszédrészek alakjait tárgyalja a különböző nyelvekben. „Mind-en nyelvnek” — jegyzi meg MESCSANYINOV — „megvannak a sajátosságai, amelyekben többé-kevésbbé különbözik a többi nyelvtől. Ilyen megkülönböztető sajátosságok mindenek előtt a beszédrészek fő jellemző tulajdonságaiban jelentkeznek ... Ezek, a nyelv szerkezetének megfelelően, hol alaktalanok, hol pedig gazdagabbak morfológiai változásokban.”¹⁹ A beszédrészek morfológiájának feldolgozása, ami különböző jellegű még a fejlődés egyazon szakaszában levő nyelveknél is, a morfológiai típus általános tulajdonságaiból következőleg nagyon fontos azoknak az elemeknek a megértéséhez, amelyek a nyelvek egyéni arcát alakítják. A legfontosabb morfológiai típusok (flektáló, agglutináló, izoláló stb. nyelvek) általános jellemzése ebből a szempontból alapvetően fontos fejezete a nyelv általános morfológiájának. Hiszen ezeket a legfontosabb morfológiai típusokat ma már nem tartjuk általános emberi érvényű vagy egyetemes jelentőségű szakaszoknak, mint ahogy a XVIII—XIX. század legnagyobb nyelvészei gondolták, hanem azon különböző lehetőségek egyoldalú kihasználásának eredményét látjuk bennük, amelyek a technikai alakítás terén minden nyelv számára egyformán adva vannak.

*

A fonetikának a régi polgári nyelvészetben tapasztalt túltengésével a szovjet nyelvtudomány MARR munkáiban szembe-szegezte azt a tételt, hogy a fonetika csupán technika a morfológia számára, ez pedig csak technika a szintaxis számára.

A beszédhangokról alkotott felfogásában MARR BAUDOUIN-nek a fonémáról szóló tanítására támaszkodhatott. BAUDOUIN tanítványa és folytatója, SCSEBBA még 1912-ben fogalmazta meg először a beszédhangok és jelentés kapcsolatára vonatkozó tételét, és rámutatott arra, hogy a fonéma lényege jelentésmegkülönböztető funkciójában rejlik. A fonémának ez a magyarázata teljes összhangban volt a nyelvről szóló új tanításnak egyik alaptételével, amely a jelentés elsőbbségét hangoztatja. MARRnak egyik hozzá legközelebb álló tanítványa, V. I. ABAJEV „A fonetikai törvényről” című cikkében erről a következőket írta: „A fonemológiai elmélet csak a nyelvről szóló új tanításban kap méltó helyet. A régi nyelvészetben empirisztikus jellegű volt; a nyelvről szóló új tanításban azonban elvi jelentőségűvé válik, mint a szemantikának a nyelv fejlődésében játszott szervező és vezető szerepéről szóló általános tétel egyik bizonyítéka.”²¹

Maga MARR, aki első sorban genetikai kérdések iránt érdek-lődött, munkáiban a fonéma eredetének szentelte figyelmét akkor, amikor kifejtette gondolatait a fonéma-hangnak a diffúz komplexusból való kifejlődéséről. Ezen a téren SCSEBBA támo-

gatta, aki külön cikkben is foglalkozott ezzel a kérdéssel „Diffúz hangok” címen.²²

E mellett azonban a SCSEBBA-féle fonéma-meghatározás, noha lényegében helyes, de mivel pszichológiai köntösbe van burkolva, a szovjet nyelvészet szempontjából bizonyos módosításra szorult.

A nyugateurópai fonológusok, jóllehet elismerték a fonéma jelentésmegkülönböztető funkcióját, a fonéma meghatározásában ezt a funkciót másodrendűnek tekintették, és a fonémát főleg mint a „fonológiai ellentét” tagját (prágai iskola), vagy mint helyzeténél fogva [pozicioná'isan] független hangot (JONES) vizsgálták. A szovjet fonológusok más utat választottak. Az első JAKOVLEV volt, aki 1928-ban (Таблицы по фонетике кабардинского языка: A kabardin nyelv fonetikai táblái) megszabadította a fonéma meghatározását „a tárgy pszichológiai magyarázatától” (L. V. SCSEBBA, A francia nyelv fonetikája). Utána I. SZUNCOVA,²³ majd SCSEBBA is²⁴ újra meghatározták a fonémát, megvilágítva a fogalom dialektikus lényegét.

SCSEBBA tanítványának, SZERGEJ BERNSTEINnek a műveiben, aki a „szó általános arculata”-nak kérdését vetette fel, a fonéma elmélet új iránya bontakozik ki: elismeri ugyan, hogy a jelentésmegkülönböztetés funkciója a fonémának fő tulajdona, de felteszi, hogy a szó általános arculatának kialakításában a fonémák árnyalatai (változatai) ugyanúgy résztvesznek, akárcsak a fonémák.²⁵

JAKOVLEV, majd utána még néhány BAUDOUINRE támaszkodó moszkvai filológus olyan meghatározásban lyukadt ki, amely a fonémát lényegében nem fonetikai, hanem morfológiai kategóriává avatja. Így R. I. AVANYESZOV és V. I. SZIDOROV egyesítve a fonéma-tant SCSEBBA-nak a fonémák váltakozásáról hirdetett tanításával, fonéma-„variációkat” és fonéma-„variánsokat” különböztetnek meg. Az elsők a fonémák helyzet adta árnyalatait (változatait) értik, a másikon pedig az egy és ugyanazon morféma különböző alakjaiban váltakozó önálló fonémák csoportját, olyanféleképpen, mint ahogy a „b” és a „p” jelentkeznek a *chleba* és *chlep* alakokban.²⁶

Az általános fonológiai eszmék fejlődése a szovjet nyelv-tudományban párhuzamosan haladt a Szovjetunió számtalan nyelvének fonetikai vizsgálatával. A szovjet fonetika az új tények mérhetetlen tömegét halmozta fel a legkülönbélebb, manapság nagyon ritkán előforduló rendszerekhez tartozó és azelőtt egyáltalán nem vizsgált nyelvekből. Elegendő itt megnevezni akárcsak a paleoázsiai nyelveket is, vagy a mandzsutunguz nyelveknek északi csoportját.

Ezek az új tények jelentősen kiszélesítették a fonetikai látóhatárt, és elegendő anyagot szolgáltatnak az általános fonetikának sokkal szélesebb alapokon nyugvó felépítésére, mint

amilyeneken a régi általános fonetika épült, mivel ez vizsgálatában lényegében csak az európai nyelvekre szorítkozott.

A szovjet fonetika az utolsó évtizedekben jelentős szerepet játszott az egyetemes nyelvtudomány fejlesztésében. A fonológia, amely a nyelvtudományban vezető helyet foglal el, teljes egészében az orosz és a szovjet nyelvtudományból nőtt ki, hiszen ettől vette nemcsak alapgondolatait, hanem a legkülönbözőbb nyelvek fonológiájára vonatkozó gazdag anyagot is. Mindezek ellenére a fonológia a szovjet nyelvtudományban külön, önálló utakon fejlődik: számára idegen a logocisztikai sematizmus, a rendszerek építése „rendszerek kedvéért“, ami annyira jellemzi a külföldi strukturalista fonológiát.

*

Ebben a cikkben nem világítottuk meg a szovjet nyelvtudomány egy csomó komoly kérdését, mint pl. a nyelvkeveredés és nyelvkereszteződés kérdéseit, a dialektológia problémáit stb. Célunk az volt, hogy kimutassuk a szovjet nyelvtudománynak már kikristályosodott fő vonásait, azt, ami a szovjet nyelvtudomány külön irányát megszabja. A szovjet nyelvtudomány a nyelvrendszer vizsgálatának döntő területein igen nagy eredményeket ért el. Az eltelt három évtizedben roppant méretű tényleg halmozódott fel, kidolgozták a szovjet nyelvtudomány elméletének alapelveit, és a nyelvészeti tudományos központok tiszteletreméltó hálózatát építették ki. A kutatók jelentős káderei nöttek fel a kultúrának ezen a fontos területén, kirajzolódtak a legközelebbi munkafeladatok, valamint az irány is, amelyen haladva kell keresnünk a feleletet a nyelvtudomány elméletének és gyakorlatának időszerű kérdéseire. Éppen ezért nem kételkedhetünk a felől, hogy a legközelebbi évek meghozzák a szovjet nyelvtudomány virágzásának még döntőbb bizonyítékait.

¹ A nyelvről szóló új tanítás fejlődésének korszakairól I. H. Я. Марр, Избр. раб., т. I; Акад. И. И. Мещанинов, Новое учение о языке, Л., 1936, bevezető fejezeteit.

² Az általános nyelvészet területén a következő összegező dolgozatokat kell megemlítenünk: Акад. И. И. Мещанинов, Итоги изучения общего языкознания в СССР за 20 лет. ИАН СССР, ОИИ, 1937, вып. 5. — Акад. И. И. Мещанинов, Общее языкознание за 20 лет. Сб. Памяти акад. Н. Я. Марра. Л., 1938, стр. 1—16. — Очерки по истории Академии Наук. Лингвистические и литературоведческие науки. Под ред. акад. И. И. Мещанинова. М.—Л., 1945. — Акад. Л. В. Щерба, Очередные проблемы языкознания, ИАН СССР, ОИИ, т. IV, 1945, вып. 5. A nyelvtudomány részterületeiről a következő összegező tanulmányokat idézhetjük: Акад. Е. Ф. Карский. Работы по русскому языку. Сб. Академия Наук СССР за десять лет, 1917—1927, Л., стр. 116—122. — М. И. Петерсон, Проблемы индоевропейского языковедения за 10 лет в СССР. Уч. зап. Инстит. языка и литературы, т. III. 1928, стр. 10—19. — Акад. И. И. Мещанинов, Работы по халдоведению в СССР за 15 лет. Сообщ. ГАНМК. 1932, 9—10, стр. 30—32. — Акад. С. Ф. Ольденбург, Советское востоковедение за 15 лет. Труды ноябрьской юбил. сессии АН СССР 1932 г. Л., 1933, стр. 537—541.

К. А. Дондуа, Итоги изучения кавказских языков в СССР за двадцать лет, ИАН СССР, ООИ, 1937, вып. 5. — В. М. Жирмунский, Итоги изучения романских и германских языков в СССР за двадцать лет, ИАН СССР, ООИ, 1937, вып. 5. — Акад. П. Ю. Крачковский, Итоги изучения арабистики в СССР за 20 лет, ИАН СССР, ООИ, 1937, вып. 5. — Акад. П. Ю. Крачковский, Арабистика в СССР за 20 лет., Труды П-та востоковедения АИ СССР, вып. 36, 1941, стр. 5—30. — Акад. А. П. Бараников, Очередные задачи советского востоковедения. Советское востоковедение, 1940. т. I. стр. 5—13; Вестник АИ СССР, 1940, 7, стр. 1—8. — Акад. П. П. Мещанинов, и Е. Псаманов, Итоги изучения казахского языка и казахской литературы за 25 лет и перспективы их дальнейшего развития. Труды юбил. научн. сессии Казах. филиала АН СССР, 1943, стр. 191—209. — Акад. С. П. Обнорский, Разработка русского языка за 25 лет, ИАН СССР, ОИ, 1944, вып. 1. — Акад. В. Ф. Шишмарев, Филологическая работа в АН СССР, ИАН СССР, ОИ, 1945, вып. 2. — Акад. Л. В. Щерба, Очередные проблемы языкознания, ИАН СССР, ОИ, 1945, вып. 5. — Э. Агаян, Лингвистика Армении за 25 лет. ИАН СССР, ОИ, 1946, вып. 1. — В. В. Виноградов, Русская наука о русском литературном языке. Уч. зап. МГУ, вып. 106, 1946; Н. К. Дмитриев, Труды русских ученых в области тюркологии, Уч. зап. МГУ, вып. 107, 1946. — Акад. П. Ю. Крачковский, Арабистика в СССР, Вестник высш. школы, 1946, 1, стр. 31—34; — Акад. П. Ю. Крачковский, Очерки истории арабистики в России и СССР. Уч. зап. МГУ, вып. 107, 1946; — Б. В. Миллер, Труды русских ученых в области иранского языкознания. Уч. зап. МГУ, вып. 107, 1946. — Акад. С. П. Обнорский, Итоги научного изучения русского языка. Уч. зап. МГУ, вып. 106, 1946. — М. В. Сергисевский, Романо-германская Филология в России и СССР. Уч. зап. МГУ, вып. 107, 1946.

³ К. Маркс, Введение к „Критике политической экономии“, Соч. Маркса и Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 175.

⁴ Ф. Соссюр, Курс общей лингвистики (országfordítás), стр. 98, 100.

⁵ Ж. Вандриес, Язык (országfordítás) 1937, стр. 321. Az idézett részt mi KACNYELJSZON idézetéből fordítottuk. Tekintettel azonban arra, hogy a szerzőnél felhasznált orosz fordítás nem pontos, jónak látjuk itt eredetiben idézni a megfelelő francia részletet: „Mais alors, si nous imaginons un cataclysme politique ou social qui renverse les barrières existant aujourd'hui entre les groupements humains, qui confonde dans une même tourmente les représentants de classes, de nationalités, de races différentes, qui anéantisse même notre civilisation séculaire pour faire la place nette à une civilisation nouvelle établie sur d'autres bases, le langage n'en sera-t-il pas le premier atteint? Cette mentalité mystique et concrète qui a été à peu près éliminée de nos grandes langues communes ne deviendra-t-elle pas assez puissante pour refaire nos langues à son image et leur imposer ses habitudes? Que deviendrait alors notre français? Ni plus ni moins qu'une langue de sauvages. Il referait en sens inverse le chemin qu'il a parcouru pour aboutir à son état actuel. Il passerait de l'abstraction à l'expression de notions concrètes, il se remplirait de catégories mystiques et subjectives. Y aurait-il progrès ou régression? Ni l'un ni l'autre, du moins linguistiquement parlant. Nous n'avons pas à tenir compte des avantages ou des inconvénients, tout relatifs, d'un changement de civilisation, voire même d'un retour à ce qu'on appelle la barbarie. Nous n'avons pas le droit considérer une langue rationnelle et abstraite, parce qu'elle est la nôtre, comme supérieure à une langue concrète et mystique. Il s'agit de deux mentalités différentes qui peuvent avoir chacune leur mérite. Rien ne prouve qu'aux yeux d'un habitant de Sirius mentalité de civilisé ne soit pas l'équivalent de dégénérescence.“ (J. VANDRIES, Le langage. Paris, 1921. 419—20.)

⁶ Н. Я. Марр, Значение и роль изучения меньшинства в краеведении, Избранные раб., т. I, стр. 236

⁷ Акад. П. П. Мещанинов, Общее языкознание, А., 1940, стр. 8.

* Вб. Г. О. Винокур, О задачах истории языка, Уч. зап. Моск. гор. пед. и-та. Каф. русского языка, вып. 1, стр. 3—6, és С. Кацнельсон, Краткий очерк языкознания Л., 1941, стр. 44.

⁹ I. m. I. стр. 236.

¹⁰ Н. Я. Марр, Языковая политика яфетической теории и удмуртский язык, Избр. раб. т. V, стр. 529.

¹¹ Маркс и Энгельс, Соч. т. IV, стр. 17.

¹² Уо. 434.

¹³ Н. Я. Марр, Язык и мышление, Избр. раб., т. III, стр. 106.

¹⁴ Н. Я. Марр, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, Избр. раб., т. I, стр. 417, 401.

¹⁵ В. И. Ленин, Философские тетради, М., 1947, стр. 297.

¹⁶ Акад. И. И. Мещанинов, Учение Н. Я. Марра о стадильности, ИАН СССР, ОЛЯ, 1947, вып. 1, стр. 35.

¹⁷ J. Kurylowicz, Dérivation lexicale et dérivation syntaxique: BSL. t. XXXVII [1936.], 91.

¹⁸ L. e mű következő bírálatait és ismertetéseit: Е. С. Истрина és Д. В. Бубрих, Вестник Академии Наук СССР, 1946, 4, стр. 98—103; Н. Ф. Яковлев, Новая теория происхождения частей речи, ИАН СССР, ОЛЯ, 1946, вып. 5, стр. 434—441; И. У. а „Русский язык в школе“ című folyóiratban, 1946. № 1.

¹⁹ Акад. И. И. Мещанинов, Части речи и члены предложения, стр. 201.

²⁰ A jelen cikk fonetikai fejezetét teljes egészében I. P. Зиндер írta.

²¹ Язык и мышление, сб. 1, 1933, стр. 11, jegyzet.

²² Сборник „XLV, академику Н. Я. Марру“, 1935, стр. 453.

²³ И. Сунцова, Фонема. Мовознавство, № 2, 1934.

²⁴ А. В. Щерба, Фонетика французского языка, 1938.

²⁵ БСЭ, т. 58, стр. 106.

²⁶ Р. И. Аванесов и В. И. Сидоров, Очерк грамматики русского литературного языка, 1945.

Sz. D. KACNYELJSZON.
Fordította SUTÁN BÉLA.*

Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról

Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal.

Colloquiumi dolgozat nagyságos Simonyi
tanár úr „Mondattan“ cz. collegiumára

Irta:

Babits Mihály

I. éves bölcsész.

Ugy hitték mármár, hogy a magyar nyelv tárgyas ragozásának kérdését Húnfalvy, Budenz és mások kutatásai teljesen tisztázták, midőn a Magyar Nyelvőr 1889. évi (XVIII.) kötetének téli számaiban ez a kérdés egészen új oldaláról merült föl.

Alkalmat erre valami társaságnak az a kérdése adott, vajjon a mentőegyesület ismert jelmondata: „Mindnyájunkat

* A megszövegezésben, illetőleg a műszók megállapításában közreműködtek a szerkesztő és a Keleteurópai Tudomány- Intézet Nyelv- tudományi Munkaközösségének tagjai.

érhet baj“ — helyes-e? mondattanilag és nem kellene-e inkább e helyett tárgyas ragozást alkalmazni (névelővel): „Mindnyájunkat érheti a baj.“?

A kérdésre az akkori szerkesztő, Szarvas Gábor felelt. Határozottan csakis a jelmondat előbbi formuláját helyeslé; de egyszersmind kijelentette, hogy már ez a kérdés is mutatja a szabálynak még mindig határozatlan voltát.

Ez a kijelentés a nevezett lap hasábjain egy kis vitát indított meg, melyben a szerkesztőn kívül még Balassa József és Simonyi Zsigmond vettek részt, s melyet főbb vonásaiban itt vázlok.

Szarvas, mint már mondtam, a kérdéses szerkezetet határozottan hibásnak tartja, minthogy itt a névelőnek egyáltalán semmiféle nyomatéka nincs, akárcsak az illetén szerkezetekben = „Mindnyájatokat elvisz az ördög“; „Bennünket is elérte a nagy vihar“, a hol a tárgyas ragozásokat minden ép nyelvérték határozottan visszaútasítaná. Ez világos dolog, ugyanis ezek az esetek a Húmfalvy-szabály első pontja alá tartoznak, mely így szól:

„Minthogy a tárgyas ragozás tárgyi jelentője harmadik személyű, csupáncsak harmadik. személyű tárgyra vonatkozhatik. Következésképen 1-ső és 2.-ik személyű tárgyat tárgyatlan ragú ige követ, a mi így van a személyes névmás eseteiben mindig (*engemet, tégedet* tárgyatlan; *őt* tárgyas) és a fentidézett esetekben *mindnyájunk* stb. mellett is.“

A kérdező azonban erre több példát is hoz, ilyeneket = „mindnyájunkat látom, látsz, lát; mindnyájatokat látlak, látod, lát stb. Itt a *látsz, lát* alakok teljesen megegyeznek az idézett szabállyal; a *látlak* is 2. személyű tárgy mellett, minthogy ennek *-lak, -lek* tárgyi jelentője is 2. személyű; azonban a *látom, látod* alakok 1-ső és 2. személyű tárgy mellett a szabálytól — legalább látszólagosan — eltérnek.

Ezek az alakok azok, a melyeknél a tárgy és alany ugyanazon személyű.

Hasonló eltérést tapasztalhatunk a Húmfalvy-szabály 3.) d.) pontja alól is, mely így hangzik:

„Partitív jelentésű birtokosragos szó mellett tárgyatlan alakban áll az ige. Példa rá a: „Három ökrömet elloptak“.

Igen, de a *magam*, ad, a névmásnak „solus“ értelme világosan partitív jelentésű és mégis tárgyas igét vonz az ilyen esetekben: „*magamat látom, magadat látod* stb“ (ellenben: „*magamat látsz*“.)

A kivételes esetek megint azok, melyekben az *alany és tárgy ugyanazon személyű*.

Tehát ezen esetekben a szabály ellenére is mindig tárgyas ragozást kell használni. Ez Szarvas conclusiója, s ez adja meg egyúttal a megfejtésre váró kérdést is.

Balassa József azonban (a decemberi füzetben) Szarvas fönt aláhúzott szabályát erőltetettnek mondja. Állítja, hogy a tárgyas ragozást 1-ső és 2. személyre vonatkozólag máskor is lehet használni, nemcsak ha az alany meg a tárgy személye megegyezik; bár elismeri, hogy ilyen esetekben csakis azt lehet használni.

Ő azonban nem akarja az eltérésnek az okát adni, mert az eltérést egyáltalán el sem ismeri; ő a különösségeket a szabály teljes fönntartásával akarja megmagyarázni. Fölhossa ugyanis a *mindnyájunk* birtokviszonyos eredetét a *mi nyájunkból*. Itt már a tárgy nem leszen 1-ső v. 2. személy, hanem 1-ső v. 2. személynek 3. személyű birtoka, a mely a szabály értelmében tárgyas ragozást követel.

Balassa tehát fölteszi, a nyelvérzék a „mindnyájunk“ eredetét még ma is érezi; s ezért minden esetben használhatja mellette a tárgyas szerkezetet; a hol nem használja, ott is csak az *engemet* stb. analógiája ennek az oka.

Itt hadd tegyek egy kis észrevételt. Balassa, — úgy lát-szik, — érezte elméletének gyöngeségét, mely nem tudná megmagyarázni, miért épen az alany és tárgy személybeli megegyezése esetén használjuk a tárgyas szerkezetet?, igyekszik e használatot egyéb esetekre is kiterjeszteni; azt azonban kénytelen megadni, hogy ezekben az *egyéb* esetekben lehet használni a tárgyatlan alakot is, míg az előbbieken *csakis* a tárgyast.

Ezt a különbözőséget Balassa az által akarja megmagyarázni, hogy ha az alany meg a tárgy egy személyű, akkor a „mindnyájunk“ birtokviszonyos formáját legélénkebben érezzük, e lenkező esetben kevésbé. Én ezt a magyarázatot nagyon is erőltetettnek érzem. Én megpróbáltam tárgyas ragozást alkalmazni először egyik, azután a másik esetben: ha vajjon a *mindnyájunkban* lappangó birtokviszonyt megérezem-e? és — épen Balassa állításának ellenkezőjét tapasztalám: mikor azt mondtam: „mindnyájunkat látom“, a birtokviszonyt nem éreztem, vagy legalább nem kellett éreznem; azt ellenben, hogy: „mindnyájunkat látja“, csakis úgy tudtam kimondani, hogy előbb ennek a birtokviszonynak az érzetét nagyon is magambadisputáltam. Pedig hát az ok, a miért ezt az érzetet Balassa máig megőrizettnek állítja: az *-unk*, *-ünk* birtokrag — bizony ugyanaz mindakét esetben.

Az én meggyőződéseim tehát — nemcsak a magam nyelvérzéke, hanem másokon tett kísérleteim, és népnyelvi megfigyeléseim folytán is — határozottan az, hogy a *mindnyájunk* stb. birtokviszonyának az érzete, ha meg is volt valaha, ma már teljesen kiveszett népünk nyelvérzékéből.

De hasonlóképen bánik Balassa a *magam* stb. szerkezetével is. Azt mondja, hogy ez is birtokviszony volt eredetileg, s ennek az érzete is megmaradt még; innen a tárgyas ragozások használhatósága; — de ez az érzet homályosabb itt, mint az

előbbi példánál; itt (ha alany és tárgy különböző személyű), jobban érezzük az 1.-ső v. 2. személyre való utalást (az *engem* stb. analógiáját), s azért inkább mondjuk: „magadat láttalak“, mint: „magadat láttam“.

Az állítás első részére vonatkozólag semmi megjegyzésem sincs; az igaz; de a továbbiakról szabadjon valamit szólanom. Azt én nem mondanám, hogy a *magam* birtokviszonyának érzete homályosabb, mint a *mindnyájunké*; én nem mondanám, és azt hiszem, Balassa is csak azért mondja, hogy állítását és magyarázatát valamiképen igazolhassa. Előbb megpróbáltam kimutatni, hogy a *mindnyájunk* birtokviszonyának érzete jóformán teljesen elveszett*); míg a másfél oldallal föntebb rá gondolatlanul is leírtam kifejezés: „a *magam* nyelvérzéke“ talán egymagában is úntig eléggé bizonyítja, hogy a *magam* birtokviszonyának érzete ellenkezőleg, nemhogy kiveszett volna: némely szerkezetekben nagyon is élenken megmaradt; a fönti kifejezés ugyanis nem egyedülálló, hanem — mint azt minden magyar ember tudja jól — általánosan elterjedt és egyedül helyes.**)

Nos tehát az egészről csak azt akarom kihozni, hogy ha ez az érzet-elhomályosodás nem történt meg a *mindnyájunknál*, akkor a *magamnál* semmiesetre meg nem történt, s egyáltalán semmi ok sincs arra, hogy az utóbbi esetben kevésbé használjuk a tárgyas ragozást, mint az előbbiben. De hát tényleg kevésbé használjuk? Nem, mert — mint Simonyi példákkal is igazolta, ezt a tárgyas ragozást különböző személyű alany és tárgy mellett sem a *mindnyájunk*, sem a *magam* szerkezetében meg nem engedhetni. Az egész állításnak oka az lesz, hogy Balassa nyelvérzéke, miután még magára engedte erőszakolni azt, hogy: „mindnyájunkat látta“, attól már, hogy: „magadat láttam“, maga is visszariadt; és ezt a visszariadását is meg akarta magyarázni, bele akarta illeszteni elméletébe. Ez is tehát csak Simonyi említett állításának helyességét bizonyítja.

* * *

Mindezekben kihajtottam mutatni, hogy a kérdéses szerkezetek eredete semmi befolyással nem volt a tárgyas, illetve tárgyatlan ragozás alkalmazására mellettük, tehát nemcsak — mint Simonyi mondja — az helytelen, a mit Balassa meg akar

*) A tudata semmiesetre sincs meg: azt csak a nyelvtudósok tudják, hogy *mindnyájunk* a *mi nyájunkból* származik. De még ennél a kifejezésnél is: *mindannyiunk*, a hol pedig a birtokviszonyos származás alakra nézve is teljesen nyilvánvaló és mindenkitől látható, valamint az egyezés is az *egyikünk* féle szerkezetekkel, még itt sem olyan erős ennek az érzete, hogy — talán nagyon is gyakran — ne fordúlhatnának elő az ilyenféle szerkezetek: „mindannyiunkat itt látsz“ „ott majd mindannyiunkat megláthatsz“ e. h.: *látod és megláthatod*: tehát ha már itt is elveszhet az az érzet, akkor igen valószínű, hogy a sokkal inkább elmosódott alakú kifejezésnél még nagyobb mértékben el kellett vesznie.

**) Csak némely erdélyi nyelvjárásban fordul elő ilyen szerkezet: a *magam házam*.

magyarázni, hanem maga a magyarázat is igen erőltetett és sok helyütt döccsenő.

Hanem aztán, a mit tovább mond Simonyi, az már egészen, mindenestül lerombolja Balassa állítását. Mert csakugyan olyan szerkezeteket, mint a milyeneket Balassa idéz, például a különböző személyű alany meg tárgy melletti tárgyas ragozásra, magam sem olvastam soha, dunántuli ember létemre sohasem hallottam, és a fülem rettenetesen tiltakozik ellenük. Míg ellenben a példák, a melyeket Simonyi — régiebb és újabb írótól — ilyen esetekben való tárgyatlan ragozásra, idéz, teljesen kimerítőek és meggyőzőek, kivált az olyanok, melyekben a kérdéses 1.-ső v. 2. személyű kifejezéshez még az 1.-ső v. 2. személynek egy harmadik személyű birtoka is van kapcsolva, és a ragozás mégis tárgyatlan; mint: „Rettegtem, hogy magadat, kedveseidet valami szerencsétlenség érhetett.“ „Téged és barátaidat csókol Kazinczy Ferencz“ stb.

Ugy ám, de ezzel megint ott vagyunk, a honnan kiindított bennünket Szarvas Gábor. Látjuk a kivételességet egy szabály alól; látjuk ennek a kivételességnek a törvényeit is, hogy mikor, mikor nem fordul elő? de nem tudjuk ennek a kivételességnek az okát, a magyarázatát.

A tétel ez: Első és második személyű tárgy mellett rendesen tárgyatlan alakot használunk; de ha az alany személye a tárgyéval megegyezik: a ragozás tárgyas; mi ennek a kétféleségnek az oka?

Simonyi azt válaszolja ehhez, hogy *mindnyájunk* stb., mikor elvesztette birtokviszonyos jelentését, névmási értelmet kapott. S így a kétféle szerkezethez képest kétféle névmás analógiáját követi: mikor alany és tárgy ugyanegy: a *magamét*, mikor különböző: az *engem* stb. alakokét.

De mi az oka ennek a kétféle analógiának?

Erre még könnyű volna a felelet. *Mindnyájunkat* értelme személyes névmási lett = minket; de mivel első személyben *minket* helyett *magunkat* használatos, azért alkalmazzuk első személyben *mindnyájunkra* is a *magunkat* analógiáját.

Most már csak az a kérdés, mi az oka a *magamat* mellett használt tárgyas ragozásnak?

Erre azt lehetne felelni, hogy — mint fentebb mondtuk — *magamnál* még nem avúlt el a régi birtokviszony érzete, s ez az érzet kívánja meg a tárgyas ragozást.

(Tehát már Balassa érveire fordulunk vissza.)

Igen, de akkor mindég tárgyas ragozásnak kéne vele állni; tehát ezt a magyarázatot rögtön megczáfolja az — a vitát megindító kérdésben már idézett sor: *magamat látom, látsz, lát.*

Tehát ismét régi kérdésünkkel állunk csak szemben, azzal a különbséggel, hogy a *mindnyájunk* szerkezetét megmagyaráztuk a *magaménak* a segítségével és most a *magamé* vár ismét magyarázatra.

* * *

Nem; ez egyáltalán nem a „mindnyájunk és magam“ kérdése. Itt nem arról van szó, hogy egyes kifejezéseknek a szerkezetét megmagyarázzuk. Mert tessék csak nézni: ha a „mindnyájunk és magam“ helyett állhatna a személyes névmás: engemet, tégedet: vajjon azt mondanók-e: tégedet látsz? nem százszor inkább-e: tégedet látod? ámbár „engemet látsz“.

Tehát a „mindnyájunk és magam“ itt nem jelentenek mást, mint a személyes névmás helyettesítéseit ugyanazon személyű alany és tárgy esetén, mint az első és második személyű tárgy ezen esetben előfordulható alakjait.

Harmadik személyű tárgynál a tárgyas és tárgyatlan alak használatát eléggé megállapították, meg is magyarázták; nincs azonban kellőleg körvonalazva ez a ritkább első és második személyű tárgyaknál; ez az, a mivel mindeddig foglalkoztunk; ennek a használatában találtuk azt a rejtelmes kétféleséget; s ez az, a mit most még meg kellene magyaráznunk.

Ezért címeztem én is ezt a dolgot, úgy, a hogy címeztem.

* * *

Az előbbi helyettesítésből: engemet látom, világosan végleg kitűnik, hogy — mint már előbb mondtuk — a *magam* melletti tárgyas ragozás nem a *magam* birtokragjának a következménye, hanem egészen más oknak, a mi a személyes névmásra is épűgy vonatkozik.

A további első személyű idézetekben tehát bátran helyettesíthetjük ezt: *engemet*, evvel: *magamat*; s ezt: *magadat*, evvel: *tégedet*; és így tovább.

Ekként előáll ez a sor:

Látom magamat	Látsz engemet
lak tégedet	od magadat
om őt	od őt

Kezdjük a kutatást ezen: látom őt. Őt — mondják — harmadik személyű névmás; a harmadik személyű névmás, mint ilyen, 3. személyű tárgyi jelentővel ellátott igealakot követel; azért áll mellette tárgyas ragozás. De hát mért éppen a harmadik személyű névmás mellett áll ez? Én azt mondom, hogy minden személyes névmás tárgyas ragozást kíván, csak hogy a 2. személyű 2. személyű tárgyi jelentővel ellátott igealakot; az 1. személyű 1. személyű tárgyi jelentővel ellátottat (persze mindig az alany megfelelő személyére vonatkozólag.). Minthogy 3. személyű tárgyi jelentő az alany 1. személyére vonatkozólag létezik és ez az -m: azért áll őt mellett: látom.

Menjünk most tovább, erre: látlak tégedet. Itt a *téged* 2. személyű tárgyi jelentőt kíván az alany 1. személyére vonatkozólag; és ez a -lak, -lek.

Tehát úgy kell képzelni a tárgyas igeragozást, — ragokkal, melyek kifejezik a tárgy és alany személyét —, mint ahogyan az az ősnyelvben lehetett, mint a hogyan az megvan ma is, a rokonnyelvek közül a mordvinban, a régi bonyodalmas alakjában. —

Most ugorjunk egyet és menjünk erre: látsz engemet. Itt az *engemet* 2. személyű alanyra vonatkozó 1. személyű tárgyi jelentőt követelni. De ám ilyen nincsen; és ezért kell itt megelégednünk a tárgyatlan ragozással.

Igen, de most jön a fogas kérdés: a „látom magamat“. Itt a *magamat* első személyű alanyra vonatkozó első személyű tárgyi jelentőt kíván. Ilyen —

Van-e ilyen?

Hogy is mondja a Húnfalvy-szabály? „Minthogy a tárgyas ragozás tárgyi jelentője harmadik személyű, csupán harmadik személyű tárgyra vonatkozhatik“. — És íme: itt látjuk ezt a „3. személyű“ tárgyi jelentőt 1. személyű tárgyra vonatkozni. Mi lehet ennek az oka? Egyedül az, hogy az „-m“ tárgyi jelentő *nem csupán 3. személyű*.

Az előbb láttuk: a 2. személyű alanyra vonatkozó 1. személyű tárgyi jelentő elveszett: azért tárgyatlan ragozást használtunk. — Itt a ragozás tárgyas; hát az első személyű alanyra vonatkozó 1. személyű tárgyi jelentő nem vesztetett el.

Nem, hanem megegyezik az u. a. személyű alanyra vonatkozó 3. személyű tárgyi jelentővel. Épúgy, mint a hogy megegyezik a 2. személyű alanyra vonatkozólag a 2. személyű a harmadik személyűvel (*látod* magadat és *látod* őt.).

Nem is valószínű, hogy olyan sok tárgyi jelentő — olyan nyomtalanul eltűnt volna. Hanem:

Minden személyű alanyra vonatkozólag az u. a. személyű tárgyi jelentő megegyezik a 3. személyűvel.

S ez a magyarázata a látszólagos kétféleségnek. Tehát nem hogy 1. és 2. személyű tárgy mellett *rendesen* tárgyatlan ragozás állana; inkább ez csak akkor fordul elő, ha megfelelő tárgyi jelentő nincs.

A Húnfalvy-szabály e szerint sem hibás, csak hiányos. Kibővítve így szólna:

„Minthogy a tárgyas ragozás 3. személyű alanyra vonatkozó tárgyi jelentője 3. személyű, csupán 3. személyű tárgyra vonatkozhatik.“

Érdekes, hogy ezt már Szarvas Gábor érezte, mikor a szabály idézésénél a „tárgyi jelentő“ után zárójelbe tette ezt: „(ja, i)“. Tehát — öntudatlanul — ő sem merte az -m, -d-re mondani, hogy csupán 3. személyű.

Természetes, hogy az így kibővített Hunfalvy-szabály csupán részleges érvényű; a mennyiben csak a 3. személyű alanyra vonatkozó tárgyi jelentőre áll. Általánosságban kifejezve ez talán így szólna:

„Minthogy a tárgyas ragozás tárgyi jelentője *az alannal megegyező vagy* 3. személyű, csakis ilyen személyű tárgyakra vonatkozhatnak.“

És ez volna a végleges szabály.

* * *

Ez persze mind csupáncsak elmélet.

Forrásom a Magyar Nyelvőr megfelelő füzetei voltak, meg Simonyi tanár úr előadásai. Semmi egyéb.

E kollokviumi dolgozatot Babits Mihály 1901 őszén készítette. Egyetemi leckekönyvének tanúsága szerint az 1901–1902. tanév első felében mint első éves hallgatta SIMONYI ZSIGMOND „Mondattan I.“ című heti háromórás kollégiumát, és ennek jegyzetrovatába ez van bejegyezve: „Kitünően dolgozott“. A tanév második felében is felvette SIMONYI, mégpedig „Mondattan II.“ és „Mondattan III.“ című összesen ötórás előadásait, jegyet azonban ekkor nem kapott. Indexét átnézve több nyelvészeti jegyet nem találtunk, bár hallgatta SIMONYIN kívül SZINNYEI JÓZSEFET és ZOLNAI GYULÁT is. Annál szorgalmasabban látogatta azonban az irodalomtörténeti órákat, különösen pedig NÉGYESY LÁSZLÓ „stilgyakorlat“-ait.

A fent közölt dolgozat címlapján SIMONYI ZSIGMOND két megjegyzése található:

„Az utolsó szakasz okoskodása érdekes és gyakorlati célra a szabály is elfogadható volna. De ez nem valószínű, hogy a *látom* (mgmt) és *látod* (mgdt) alakokban 1. s 2. szem. tárgyra von. formák maradtak volna fenn. A mordvinban éppen ez a két forma hiányzik! (l. Budenz: Mordvin nytan 30. és 31. §.)

Az utolsó szakaszt egyszer közzé lehetne tenni, de előbb tessék mindent elolvasni, ami a t. ragozásra vonatkozik!“ (a lap alján) és „Kitünő.“ (a jobb felső sarokban).

Költőnk hagyatékában van egy — két hosszú, keskeny papíroslapra írott — fogalmazvány. Belőle ideiktatjuk a fenti tárgyra, de egyben nyelvészeti tanulmányaira is vonatkozó részt. A piszkozat címe: „(A szakvizsgai folyamodáshoz kívánt *önéletrajz* impuruma. Jövendőbeli biographusaim rendelkezésére. —)“ Egyetemi tanulmányaihoz érve így folytatja:

„Ami a magyart illeti, ekkor [tudniillik az első félévben] kezdtem a magyar nyelvvel behatóbban foglalkozni: néhány népi nyelvi és népköltészeti vizsgálódás után *Tárgyas ragozás kül. szem. tárgyakkal* címen nyújtottam be nagys. Simonyi tanár urnak egy dolgozatot, melyben a régi Hunfalvy-szabály új, teljesebb és kielégítőbb formulázását kíséreltem meg. Legyen szabad Simonyi tanár ur írott bírálatából (aki dolgozatomat *kitünőnek* kalkulálta) idéznem a következőket: »Az utolsó volna. Az utolsó szakaszt egyszer vonatkozik!«

A tárgyas ragozás tanulmányát tényleg folytattam. Kivált alapvizsgám után; de e kutatásaim gyümölcseit nem tartom még

annyira éretteknek, hogy — mint eredetileg szándékom volt — szakvizsg. házi dolgozatom tételül választhattam volna.“

A dolgozat kézirata 5 év kettéhajtott papiroson, 1—18 számozással (utolsó üres levél elveszett). — A kollokviumi dolgozat kéziratát BABITS MIHÁLYNÉ TÖRÖK SOPHIE író nő bocsátotta rendelkezésünkre. Ugyancsak az ő szívességének köszönhetjük, hogy a költő iratait átnézhattuk.

Kiadta MIKESY SÁNDOR.

Turul.

Az Árpád-nemzetség totem-madara.

Kézai 1282-ből való krónikájának 10. fejezetében¹ azt olvassuk, hogy Etelének, illetőleg a hun-magyaroknak Gyejcsa vezér idejéig a címerképe „similitudinem auis habebat, que hungarice *turul* dicitur in capite cum corona“. A XIV. századi Krónika 10. fejezetében „similitudinem *austuris*“ van. — Kézai-nak idézett helye azt tanúsítja, hogy a magyarban a XIII. század második felében élt egy *turul* madárnév.

Kézai 27. fejezetében ezt írja: „Ex istis ergo capitaneis Arpad filius Almi, filii Elad, filii Vger (v: Vgec) de genere *Turul* ...“ Kézai 76. fejezetében meg ezt találjuk: „Dux autem Geycha de genere *Turul*.“ — Anonymus 3. fejezetében Álmos származásáról beszélve azt mondja, hogy Emesünek a fia születését jelentő álmokép „in forma *asturis*“ tűnt fel. A XIV. századi Krónika 26. fejezetében előadott álommonda-változat szerint „avis quasi in forma *austuris* veniens“ van.

SZABÓ KÁROLY Magyar Vezérek Kora című munkájában 1862. (28) a *turul*-t *curul*-ra „helyesbítve“ a *karol* ~ *karvaly* madárnévvel egyezteteti. — CHERNEL ISTVÁN a Magyar Brehmben (VI. Madarak III, 429) ezt írja: „A *turul* madár lehetett sas, héja, karvaly, sólyom, talán keselyű is, bár az utóbbi nem valószínű, mert eleink bizonyára nemes ragadozómadarat választottak jelképül. Alig hibázunk, ha a *turul*ban a nemes ragadozómadár típusát eszményítő madáralakot látunk, mely a ránk maradt rajzok nyomán legelőbb még sas lehetett.“

THÜRY JÓZSEF (*Turul* IV [1886.], 125) fedezi fel a mi *turul* szavunk török megfelelőjét AHMED VEFİK oszmánli török szótárában. E szerint *turul* 'nagyobb fajta sólyom vagy sas, kétfelé nyitott szárnyakkal'. GOMBOCZ ZOLTÁN (Árpád-kori török személyneveink: MNy. X, 297 és MNyTK. 16. sz. 15) a csagatáj *tozrul* 'ragadozómadár fajta' adattal járul hozzá madárnevünk török kapcsolatainak megvilágításához. VÁMBÉRY ÁRMIN nem egészen megbízható adatai szerint *turgul*, *turgaul*,

¹ Kézai és a XIV. századi Krónika fejezeteinek számozása a ScriptRerHung. szerint.

turaul formái is volnának (id. GOMBOCZ: MNy. X, 297—8). — THURY és GOMBOCZ rámutat arra, hogy *toyrul* volt az oruz törökök kánjainak fejedelmi jelvénye. — GOMBOCZ (i. h.) kimutatja, hogy a törökség körében gyakran előfordul ez a madárnév személynevekben. Így *Toghrulbeg* a szeldzsuk dinasztia megalapítója, s a szeldzsukok családfáján négy *Toghrul* is van. *Ertoghrul* a. m. 'hím turul' a neve az oszmánli török dinasztia megalapítója: Oszmán apjának. Az egyik kipesaki kán *Toghril*, Egyiptomban pedig egy emírt hívnak *Togril*-nak. GOMBOCZ a többi ragadozómadár-névből való személynévvel együtt ezeket is totemisztikus eredetűnek tartja.

SCHENK JAKAB „Magyar solymászmadarnevek“ című érdekes és elismerésre méltó utánjárással készült tanulmányának I. „Turul-zongor-kerecsen“ című részében (kny. az Aquila XLII—XLVI. 1935—1938. kötetéből) azt a nézetet vallja, hogy az állatnevek emberre való átruházásának egyik módja az, hogy a vadász annak a vadnak a nevét veszi fel (vagy kapja), melynek az elejtése kiváló bátorságot és ügyességet kíván: ezzel a névvel jelképezi a maga kiválóságát (279). Úgy vélekedik továbbá, hogy ennek a névadási szokásnak megfelelően a vezérségre leghivatottabb vagy azt már gyakorló nemzetség, törzs vagy személyiség ruházhatta magára a legkiválóbb solymászmadar nevét (uo.). SCHENK egyébként nem csatlakozik a *turul*-lal meg a hozzá hasonló solymászmadar-nevekkel kapcsolatos személy-, nemzet- és törzsnevek totemisztikus alapon való magyarozatához. Szerinte ugyanis, amíg a totemnek kijáró tisztelet vallásos jellegű, addig a solymászmadar-neveké tisztára a kiváló harci erények megbecsüléséből ered (297). SCHENK első sorban ilyen előkelőségi alapon (vö. még 272, 280, 287—9) arra következtet, hogy a *turul* azonos a manapság 'Havasi sólyom'-nak (*Falco rusticolus* altaicus) nevezett sólyomfajjal, amely a havasokon élő ikertestvére a 'Sarki sólyom' urálhegységi és nyugatsibériai változatának (*Falco rusticolus uralensis*). Ez utóbbit SCHENK szerint nálunk a *zongor* és a krónikabeli őshaza lakójával viseltetett szláv eredetű *kerecset* vagy *kerecsen* néven jelölik meg.¹

En nem látok elegendő okot a *turul*-féle nevek totemisztikus jellegének a megtagadására. Azt hiszem — amit különben régebben is (MNy. XVIII, 30—1) pedzettem —, hogy jelképi, gazdasági, valkisos, esetleg egyéb indítékok fonódnak össze az ilyenféle nevek keletkezésében. A *turul* totemisztikus vonatkozásai mellett világosan beszél Álmos születésével összefüggésben való szereplése. — Egyébként a burját-mongoloknak is van egy több tekintetben hasonló mondájuk, mely szerint a jó szellemek küldte saskeselyűtől egy burját asszonynak fia született, s ez a csodaszülött lett az első sámán (SEBESTYÉN, M. honf. mondái II,

¹ A *kerecset* kérdését behatóan tárgyalja GOMBOCZ „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány“ című tanulmányában (NyK. XLV, 184—94).

67 után GOMBOCZ: MNy. X, 245). — Hogy őseinknek vagy őseink egy részének a totemizmusa, amelynek hagyománya a XII—XIII. századig eljutott, eredeti-e vagy kölesőnzött, mégpedig ekkor vagy amakkor kölesőnzött volt-e, nem lehet eldönteni.

A Krónika- és Anonymus-beli adatokat tehát — GOMBOCZhoz hasonlóan — akként értelmezem, hogy az Árpád-nemzetségnek a totemje, s így magának a nemzetségnek, valamint rajta keresztül egy bizonyos időben az uralma alatt álló magyar nemzetnek is a jelvénye egy olyan madár volt, melyet a XII—XIII. században magyarul *turul*-nak, latinul *astur*-nak vagy *austur*-nak nevezték.

Hogy közelebbről miféle madár volt ez az Árpádék totemjeként szereplő *turul*, azt szerintem első sorban a latin *astur* megfelelőn át foghatjuk meg. Ez az, amit — ahogy a fentebbiek is mutatják — nem szoktak figyelembe venni. Anonymus-fordításában nem eléggé vette figyelembe SZABÓ KÁROLY, és 1922-ben megjelent „Régi személyneveink jelentéstana” című dolgozatomban (MNy. XVIII, 31) nem eléggé vettem figyelembe én. SZABÓ KÁROLY ugyanis „saskeselyű”-ről szól, én meg „keselyű”-ről. Lehet, hogy mind a kettőnknek a latin *vultur* járt a fejünkben.

Nézzük tehát, mi az *astur*! Az *astur* nem klasszikus latin szó. A Kr. u. IV. század közepén működő Firmicus Maternusnak Matheseos Librijéből (5.: 7.) idézik egy 'Habichtsart', azaz héjaféle nevéként: „Accipitres, falcones, *astures*, aquilas alere” (a FORCELLINI—DE-VIT-féle latin szótárból). A KROLL—SKUTSCH—ZIEGLER-féle Firmicus-kiadás indexében nem található meg; ez arra vall, hogy a jelzett korra vonatkozó hitelessége körül zavar van. A közép-latinban *astur*, **astor* vagy *austur* és továbbképzései: *a(u)stori*us vagy *ostori*us a. m. 'accipiter maior' (DUCANGE I, 447—8), *hostori*us vagy *hostouri*us a. m. 'avis venatoria, *astur*' (i. h. IV, 254), illetőleg *astoreri*us 'qui astures nutrit, curat' (i. h. I, 446). A szót a latin *accipiter* madárnévnek vulgáris latin *acceptor* vagy *auceptor* változatából magyarázzák (vö. a DIEZ, KÖRTING, MEYER-LÜBKE³, PIANIGIANI, GAMILLSCHEG és WARTBURG-féle etimológiai szótárakat). A madárnévnek ilyen román nyelvi folytatásai vannak: provanszál *austor* (→ olasz *astore*), ó-francia *ostor*, *ostoir* vagy *ostour*, mai francia *autour* 'galambász-héja', katalán *astor* (i. h.; SACHS—VILLATTE, EncWb.). — *Astur* tulajdonnév már korábban is előfordul a római irodalomban és ezt jelenti: 'a hispániai Asturiából való'; bizonyára így lesz Aeneas egyik társa is *Astur*. Az *Astur* népnévvel függ össze az antik latinságban előforduló *asturco* szó, mint az idomított lónak a megjelölője (l. FORCELLINI). A közép-latinban is megvan ez a 'dextrarius: idomított ló' értelmű *asturco* (DUCANGE I, 448). Alaki és jelentésbeli kapcsolatok révén keveredik ez a lónév meg az *astur* madárnév. Valószínűleg így keletkezett a madárra vonatkozó *a(u)sturcus*, *austurcius* (*sorus*) és „*asturcarius* idem *falconarius*” (uo.), *asturcus*-ból pedig *astur-*

gius 'accipiter maior' (uo.). — A középkor latin vagy latino-sított vadászmadár-műneveinek, köztük az *astur*-nak vagy *austur*-nak a jelentését illetően érdekes az a nyilatkozat, amit II. Frigyes császár tesz „De arte venandi per falcones” című 1250 előttről kelt iratában: „Sunt et de avibus rapacibus Austures, Sperverii [Sperber, karvaly]: et istae comprehenduntur sub Accipitre. Omnes autem aves rapaces, tam istae, quibus homines utuntur, quam aliae, quibus non utuntur, sub istis duobus generibus comprehenduntur, scilicet in Falcone et Accipitre. Et quamvis hoc nomen Accipitris plures attribuant soli Austuri, nos tamen dicimus, ipsum esse genus omnium avium rapacium, quae capiendo et non feriendo, ut Falco, venantur, sicut praedicti Austur et Sperverius, utpote hoc nomen ab Accipio, Accipis derivatum.” (DuCANGE I, 448 *austur* tétel alatt). — Hasonló: 'héja'—'karvaly' megkülönböztetésre szolgálhat alapul: „Austors et Esparbers” (id. DuCANGE I, 448). — Az *accipiter* szó, mint a német *Habicht* is, egy ragadozómadár-nem megjelölője, amely sok különféle fajtát foglal össze, de főképen a galambász-héjára vonatkozik (vö. KLOTZ).

A héja hazája kiterjed egész Oroszországra és Közép-Ázsia nagy részére (Magyar Brehm i. h. 436), tehát azokra a vidékekre, amelyeken a honfoglalás előtti magyarság, illetőleg a magyarsággal kapcsolatos török népelemek megfordultak. A Magyar Brem (i. h. 443) szerint: „Régi sólymászaink sokra tartották a héját; minden sólymászó ázsiai mai napig nagyon becsüli. Indiában a legbecsültebb vadászmadár.” Itt részletes kifejtés következik a héjának mint vadászmadárnak a jó tulajdonságairól. Ezekkel a megjegyzésekkel fejeződik be: „A [Perzsiában] használtak egy részét az ország déli és nyugati erdős dombjain fogják, nagyrészüket azonban a Kaspi erdőségekből hozzák. A »tarlan«-t, a mint Perzsiában nevezik, szirti foglyok és frankolinok vadászatára használják... A déli Urálban és a szomszédos pusztákon is épen ezt a sólyomfélét [így!] alkalmazták leggyakrabban, részben, mivel minden erdős vidéken nagymennyiségben kerül és könnyen megszerezhető, részben, mivel igen tanulékony.”

Az előadottak talán eléggé valószínűsítik, hogy az Árpád-nemzetség totem-madara s ebből következőleg Gyeicsa fejedelem idejéig, azaz a kereszténység felvételéig a nemzetségnek meg vele együtt a magyarságnak jelvénye, címerállata: a *turul* valami héjafajta, közelebbről galambászhéja volt.

*

Az alábbiakban a *turul* madárnév magyar, illetőleg magyarországi személy- és helynévi kapcsolataival óhajtok foglalkozni.

A közleménynek ez a része kiegészítése és néhány ponton helyesbítése annak, amit GOMBOCZ írt „Árpád-kori török

személyneveink“ című idézett tanulmányában (MNY. X, 297—8; MNYTK. 16. sz. 15—6).

1229-ben „Comes *Turul*“ kölcsön megtérítése fejében a Zala megye északkeleti sarkában levő Paloznakon tíz mansiót ad a veszprémi egyháznak (CD. IX/7, 651). V. István 1272. évi oklevelében pedig arról van szó, hogy „Comes *Turul*“ királyi adományból „villa Topulcha in Zala“ tulajdonosa lett (CD. IX 7, 687).¹ Bizonyára az ő birtoklásával összefüggésben merül fel 1327-ben mint *Turulthapolcha* (ZalaOkl. I, 203) a Zala megye északkeleti részében fekvő mai *Tapolca* (vö. KARÁCSONYI, MNemz. III/1, 116). — 1239/1346. keltű oklevél szerint *Turul* — „Chunad“ fia és János hadnagy nemzetsége — azok közé a Bakra való zalai várjobbágyok közé tartozik, akik az Alsólendvától keletre eső Gosztolával szomszédos földjüket eladják Hohold Comesnek (CD. IV/1, 166). — 1270-ben a biharmegyei Érmihályfalvával kapcsolatban „Comes *Turul*“-t említik (CD. V/1, 84): ő a Bihar megyében honos *Turul* nemzetség névadója (KARÁCSONYI i. h. 117). Ivadéakai között 1354—1358-ban jelentkezik egy azonos nevű egyházi férfiú (BUNYITAY, Vár. püsp. II, 95—6; SztárOkl. I, 53).

A *Turul* nevet viselő emberek után helységeket neveztek el, mégpedig úgy, hogy az ősi magyar helynévadás módján a tulajdonos pusztá, minden formans nélküli nevét ruházták rá a birtokra. Így lettek: 1356: *Turul*, 1430: *Turol*, *Turol* Zala megyében Hahót és Söjtör vidékén a megye közepe táján (CSÁNKI III, 118). — 1237. 1314—1323: *Turul*, 1323, 1329: *Thurul* (CSÁNKI II, 532). 1292 k.: „uilla *Turul*“ (ArpÜjOkm. X, 107; MonStrig. II, 475), LIPSZKY, Rep. és ma: *Turony* Baranyában Siklóstól északnyugat felé.² — 1426, 1520—1522: *Turol*, *Mezew-turol*, *Wygesturol*; 1462: *-thurol* Bács megyében (CSÁNKI II, 166).

A felsorolt személynevek és ezeken át a helynevek is származhattak magyar közszóból. Természetesen megvan a lehetősége, hogy egyik-másik esetben török eredetű személynévvel vagy ilyenből lett magyar helynévvel van dolgunk.

Azonban elintézendők a következő adatok is: 1247 1359: „Albertus Prepositus de *Turul*“ Zemplén megyében „Ound“ nevű földekkel kapcsolatban (ArpÜjOkm. VII, 223). SZENTPÉTERY. KritJ. I, 256 szerint itt a turóci prépostról van szó. — 1251/1281: IV. Béla „sub Castro *Turul*“ premontrai monostort alapít (HazOkl. I, 19); ez később a turóci prépostság a mostani Znióváráljánál. — 1252: IV. Béla birtokokkal és kiváltságokkal látja el „Monasterium pro fratribus [Ordinis Premonstratensis]

¹ FEJÉR erősen gyanúsna tartja az oklevelet.

² JERNEY, Nyelvk. *Toroly* címszó alatt (143—4) azt írja, hogy a bereg-megyei 1329-i *Thurul* falu most *Turony*. JERNEY téved: az adat a baranyamegyeire vonatkozik.

sub Castro nostro de Thuruch¹ (HazOkm. VI, 65). — 1257/1761: IV. Béla „Fratribus ordinis Sancti Augustini de *Turul*“ Patak és Olasz között négy szőlőműves mansiót adományoz (SZIRMAY, Notitia Com. Zempl. 303 és CD. IV/2, 424). SZENTPÉTERY, KritJ. 359—60 szerint a turóci premontrei monostornak tett 1252-i adomány megújítása. — 1274: Erzsébet királyné, V. István özvegye, IV. László anyja és gyámja nyilatkozik, hogy ő a főurak foglyaként „Captiua in Castro *Turul*, in eius [Andreae Comitiss de Bana] custodia morabamur“ (CD. V/2, 217; MonStrig. II, 19). — 1278/1407: „Detricus Prepositus de *Turul*“, „Johannes Gallicus de Lyphthow“ számára szóló adománnyal kapcsolatban (ÁrpÚjOkm. IV, 100). — MÁLYUSZ ELEMÉR (Turóc megye kialakulása 101) azt hiszi, hogy a turóci *Turul* esetében a szláv *Turóc* nevet — a szláv *tur* 'bölény' szó származékát — alakították át, illetőleg magyarosították *Turul*-ra, s ez szerinte a magyar hegemonia kiterjedésével függene össze. — Magam azt gondolom, hogy a vár neve az országvédelemben szerepet játszó turóci magyar jobbágyfiak révén keletkezett, mégpedig nem személynévből, hanem a madarat jelentő közszóból. Vagyis olyanféle várnév lehetett, mint *Sasvár* Nyitra megyében, 1352-től *Keselőkő* vár Bajmóc várával együtt (Oklsz.) ugyancsak Nyitrában, *Sólyomkő* 1272-től „lapis“, 1320-tól vár, másképp *Szokol* azaz 'sas' (Oklsz.) Sáros megyében.

Amit a helynevek alapján KARÁCSONYI következtetett, s amit ő utána GOMBOCZ is megjegyez, mi is elfogadhatjuk: a madárnév régi magyar alakja nem két rövid *u*-val ejtett *turul* volt, hanem a török megfelelőt inkább tükröztető *túrul*, s ennek a folytatása *túroly*, ezé meg *túrony* volna, *l* > *ly* > *ny* változással, mint pl. *Emely* > *Emeny* helynév.

SZIRMAY és JERNEY² után az ágostonos szerzeteseknek székhelyet nyújtó 1257. évi *Turul*-t Zemplén megyébe helyezi GOMBOCZ is, sőt a Sátoraljaújhely mellett északra fekvő *Kis- és Nagy-Toronyá*-val azonosítja, s ezt a szó alaki történetére nézve fontos helynevek közé sorolja. SZENTPÉTERYVEL egy nézetet vagyok abban, hogy az oklevél a Turóc mellett levő *Turul* monostorra vonatkozik. Egyébként pedig egy *Turul*: *Toronya* átalakulást teljesen valószínűtlennek tartok. A zemplénmegyei helyre vonatkozó adatok: 1291 k.: „*terram Toronia*“ (ÁrpÚjOkm. V, 59); 1332—1337: *Toronia*; 1392, 1466, 1475: *Kystthoronya*; 1468: *Naghtoronya*; 1410, 1446, 1450: *Thoronya*; ma: *Kis- és Nagy-Toronya* (CSÁNKI I, 364). Hogy az 1257-i *Turul* formát három évtizeddel később milyen nyelven és miképen váltotta

¹ Ismételten az oklevélben. — SZENTPÉTERY, KritJ. 303—5 szerint az 1252-i oklevél hamis volta nem tekinthető bebizonyítotttnak.

² JERNEY 143 szerint: „1247 vár, 1257 és 1278 monostor és ágostoniak prépostsága Zemplénben.“

volna fel a *Toronya* (*Tornya*), alig tudom elképzelni. Ellenben a *Toronya* bátran levezethető a szláv *tur* 'bölény' szónak *-ina* képzős *Turina* vagy *-iina* képzős *Turiina* származékából (МИКЛ., ПОН. 331—3 ilyen származékot nem közöl; vö. i. h. 211—2).

PAIS DEZSŐ.

A kunok eredetéről.

Egy emberöltő óta folyik a vita a kunok eredetének nehéz kérdéséről, de csak a most elmúlt háború alatt került elő néhány olyan adat, amely ezen a téren fordulóponthoz juttatta a kutatást.

A modern filológia eszközeivel először J. MARQUART vizsgálta a kérdést híres „Über das Volkstum der Komanen“ című munkájában. Az ő főtürekvése az volt, hogy a nyugati forrásokban *qipčaq*, *qoman* vagy *sárgás* (*řakó*), a keleti forrásokban *qipčaq*, *qangli* vagy *řakó*, a magyar forrásokban pedig *kun* néven is emlegetett nagy délnyugatsibériai törzsszövetségnek összetételét tisztázza. Első sorban megállapította, hogy e különböző nevek a bonyolult összetételű *qipčaq* törzsszövetség különböző összetevőire vonatkoznak, amint a steppe-övvel szomszédos kultúrnépek sok esetben hívják különböző összetevőikről különböző neveken ugyanazt a nomád törzsszövetséget. Második feladatának azt tekintette, hogy a *qipčaq* törzsszövetség különböző összetevőinek történeti és földrajzi viszonyait külön-külön alapos vizsgálatnak vesse alá. Harmad sorban e különböző összetevők egyesülésének történeti hátterét kutatta. Negyed sorban pedig a már kialakult *qipčaq* törzsszövetség összetételének változásait vizsgálta a későbbi történelem folyamán.

MARQUART egy XIII. századi perzsa szerzőnek abból a pársoros tudósításából indult ki, amelyet 1942 óta arab eredetiben is ismerünk. Az arab eredetinek a szerzője, Marwazī, mervi származású polihisztor orvos volt, aki a szeldzsük szultán udvarában működött és művét 1120 körül írta. Ebben az időben a mohamedán világ északkeleti határa a Szir-darja és a Szir-darja középső folyásától az Iszig-köl irányába, keletre húzódó hatalmas hegylánc volt. A Szir-darián jöttek át a mohamedán vallásra tért szeldzsük törökök is az iszlám területére. Marwazī tehát azoknak a törököknek a sorsa is érdekelte, akik a Szir-dariát a szeldzsükök után lépték át. Ilyen gondolatokkal foglalkozva egy helyen a törökökről a következőket mondja: „Van egy fajtájuk, amelyet *qūn*-nak hívnak. Ők Qitāy [Észak-Kína] országából jöttek [t. i. az iszlám területére], mert félték a qitāy khántól. Nesztóriánus keresztyének [voltak?]. Legelőik szűkössége miatt hagyták el régi központjaikat [ez nem egyezik az előbb mondottakkal]. Közülük való volt Ikinji ibn Qočrār a khwárizmi [mohamedán terület az Amu-darja

torkolatának vidékén] uralkodó [meghalt 1097-ben]. A qunokat a qāyok követték, akik számosabbak és erősebbek voltak és kiűzték őket ezekről [melyik?] a legelőkről. Erre ők [t. i. a qunok] a *šārī*-k [olv. *sārī*-k, mint a perzsa fordítás] területére mentek. A *šarik* népe tovább vonult a türkmének [mohamedán qarluqok és oγuzok] területére, akik pedig a *γuzzok* [a. m. török *oγuz*, magyar *úz*] területének keleti részeit foglalták el. A *γuzzok* a besenyők területére vonultak az Örmény-tenger [Fekete-tenger] mellé" (vö. MINORSKY szövegkiadásának *18. lapján a 3. §-t).

MARQUART e szövegnek még csak a hibás perzsa fordítását ismerte. S ez igen sok zavart okozott munkájában. Talált azonban egy másik, örmény tudósítást is, amelyet igen helyesen a perzsa szövegben leírt eseménysorozatra vonatkoztatott. Edesszai Máté krónikájának egy helyén, az 1050—1051. évvel kapcsolatban ezt írja: „A kígyók népe felvonult és megverte a fakókat, a fakók felvonultak és megverték az úzokat és a besenyőket . . .” (Komanen 54—5). MARQUART e két keleti forrást a nyugatiakkal vetette egybe. A nyugatiak szerint az úzok és besenyők megverői qīpčaqok (illetőleg sárgák, kunok), a keletiek szerint szintén a sárgák vagy fakók. A keletiek tehát ugyanarról a vonulásról beszélnek, de annak távolkeleti mozzanatait is leírják. Azonban sem MARQUART, sem az utána következő kutatók nem hangsúlyozták elég világosan azt, hogy a Marwazītól említett népek nem lehettek egyedüli szereplői egy olyan roppant népmozgalomnak, amely Kínától a Kárpátokig terjedt és azt sem, hogy ez a vonulás nem játszódhatott le néhány esztendő alatt, hanem minden bizonnyal évtizedeket vett igénybe (MARQUART, Komanen 57 szerint 1030 és 1050 között ment végbe).

A legnagyobb zavart azonban az okozta, hogy MARQUART a *sārī*-t a perzsa fordítás alapján országnévnek tekintette, ilyen nevű országot pedig hiába keresett. Felállított ugyan egy kombinációt a *sārī*-t illetőleg, amelyet igen bonyolult és terjedelmes érveléssel igyekezett igazolni, könyve legvégén azonban (Komanen 202) bevallotta, hogy a *sārī*-ről semmit sem tud. Ilyenformán hiányzik fejtegetéseiben az összekötő kapocs a keletázsiai qunok és a Szir-darja vidéki türkmének között.

BARTHOLD, erősen negatív bírálatában (vö. német fordítását MARQUARTnak SCHAEDELTől kiadott poszthumusz munkája, a „Wehrot und Arang“ előszavában, *31—*51) csak egy-két új adatot szolgáltatott MARQUART hatalmas anyagához. Ő már a perzsa szöveg *qūn* olvasatát is megbízhatatlannak vélte (i. h. *33), következésképpen a qunok távolkeleti eredetében sem hihetett. BARTHOLD szerint a *sārī* népnév, azonos eredetű a török 'sárga' jelentésű *sarī*(γ) közszóval, s ilyenformán a *sārī* a qīpčaqok 'sárga' jelentésű nevei közé tartozik. Minthogy pedig az úzokat és a besenyőket a nyugati források szerint a qīpčaqok, Edesszai Máté és a perzsa szöveg szerint pedig a sárgák

űzik nyugatra, BARTHOLD szerint önként adódik a qīpčaqok és a 'sárgák' azonossága (i. h. 33—4).

BARTHOLD ötleteit az idő részben igazolta. A *sārī* névre vonatkozó magyarázata valóban meggyőző. A perzsa szöveg *qūn* olvasatát azonban az 1942-ben kiadott arab eredeti is perdöntő módon megerősítette. Ami pedig a qīpčaqok és sárgák azonosítását illeti, az látszólag egészen meggyőző, lényegében azonban hibás.

MARQUART hatalmas, de rendezetlen anyagát PELLIOU sem kísérelte meg egy határozott gondolatmenet szerint áttekinthető földrajzi és történeti képbe tömöríteni a könyvről írt bírálatában (Journal Asiatique 1920.). Nem sikerülhetett az a másodkézből dolgozó RASOVSKIJ-nak (Seminarium Kondakovianum. 1935—1939.) és MINORSKY-nak sem (Hudud al-'Alam. 1937. 284—5, 315—7), minthogy mindkettőjüket BARTHOLD-nak a perzsa szöveg *qūn* olvasatával szemben mutatott bizalmatlansága befolyásolta.

Igen kevés volt tehát az új anyag, amelyet a kutatók 1914 és 1940 között MARQUART adataihoz csatolni tudtak, s MARQUART problémáinak megoldása is alig jutott valamivel előbbre. Annál fontosabb volt NÉMETH GYULA hozzászólása, aki meggyőzően bizonyította, hogy a qīpčaqoknak nyugaton használt egyik neve, a *qoman* is 'sárgá'-t jelent a törökben (Századok 1942: 168—71). Magyarázata a *qoman* nevet illetőleg (*qū* 'sárgás' + *man* képző) kifogástalan. Kérdés azonban, hogy jogosultak vagyunk-e a *qūn* nevet is a *qū*-gyökből magyarázni. Marwazi ugyanis a qunokat megkülönbözteti a 'sárgák'-tól (erre a nehézségre egyébként NÉMETH maga is rámutat). Helyesebb tehát, ha a *qūn* szó etimológiáját egyelőre a kérdésből kirekesztjük. Alapvető fontosságú megállapítása NÉMETH-nek az is, hogy a *qoman* és a többi 'sárgás' jelentésű név a kunok külsejére, bőruk vagy hajuk színére vonatkozik.

1942-ben tette közzé MINORSKY Marwazi nemrég megtalált arab eredeti szövegét kommentárral (James G. Forlong Fond. Vol. XXII). MINORSKY most már (i. m. 95—104) elismeri a *qūn* olvasat helyességét. A qīpčaqoknak a sárgákkal való azonosítása mellett azonban továbbra is kitart.

*

Ilyen előzmények után az 1946. és 1947. év folyamán a Kőrösi Csoma-Társaságban, 1948. január 15-én pedig a Magyar Történelmi Társulat ülésén három alkalommal foglalkoztam a kunok eredetének kérdésével. Ezeknek az értekezéseknek anyagát itt kivonatossan sem ismertethetem. A közlési nehézségekre való tekintettel azonban úgy gondolom, hogy nem lesz felesleges, ha értekezéseim lényegéről addig is röviden számot adok, amíg teljes közlésükre sor kerülhet.

Első előadásomban az a felismerés vezetett, hogy a qun vonulás megértésének nélkülözhetetlen előfeltétele az eurázsiai

steppe X. és XI. századi földrajzának és történetének rendszeres feldolgozása. Ebben az értekezésemben kimutattam azt, hogy a X. században (tehát a qun vándorlást közvetlenül megelőző időkben) Nyugat-Szibéria legfontosabb törzsszövetségei az oruz, a kimäk és a qipĉaq. Az oruz törzsek ebben az időben hatalmas területet foglaltak el, amely a besenyőknek a Fekete-tenger melletti vidékétől, a Volga és a déli Urál szomszédságától az Aral-tóig, onnan a Szir-darja középső folyásáig, onnan pedig messze északkeletre az Irtis középső folyásáig terjedt. Ezt a hatalmas szabálytalan négyszöget észak felől a középső Irtis — déli Urál vonal határolja. A vonaltól északra, a Tobol és Isim vidékén a qipĉaqok laktak. Északkeletre pedig: az Altaj nyugati szomszédságában, az Irtis vidékén a kimäk törzsszövetség tanyái voltak. A X. század utolsó nevezetes arab földrajzírójának tanúsága szerint azonban a kimäkek és a hozzájuk tartozó qipĉaqok területét délen — az oruzok keleti szomszédosaként — a Szir-darja középső folyása határolta.

A legmostohábban a türkmän terület történeti földrajzával bántak el a kutatók. Amint értekezésemben kimutattam, a türkmän (a. m. mohamedán oruz és qarluq; vö. al-Kāšġarī arab szövegének konstantinápolyi kiadását, I, 393) terület a X. század végén a Szir-darja középső folyásától a steppe déli szegélyén, a hegyek lábainál húzódott keletre, az Iszig-köl és a Csu-folyó irányába. A Szir-darja középső folyása tehát északnyugatról az oruz, északkeletről a kimäk-qipĉaq, keletről pedig a türkmän területet határolta.

A türkmänektől keletre, a Csu-folyót és az Iszig-költ a Tarim-medencében levő Kasgárral összekötő vonal mentén pedig az ezredforduló táján a legkeletibb mohamedán dinasztia, a karakhánida birodalma feküdt. Hangsúlyoztam értekezésemben, hogy a karakhánida terület kulcspont volt az eurázsiai steppén. Ha ugyanis a qunok Kelet-Ázsiából nyugatra vonultak, akkor Belső-Ázsia sajátos földrajzi adottságai miatt (vö. LIGETI, Az ismeretlen Belső Ázsia 11) vagy a karakhánida területen át vagy annak közvetlen szomszédságában kellett elvonulniok. Ennek a szempontnak figyelembe vétele nélkül a qun vándorlás érthetetlenné válik.

A karakhánidák keleti szomszédjai a Tarim-medence északi peremén az ujugurok voltak. Az ujugur terület kelet felé a Tarim-medence keleti végpontjáig nyúlt. Onnan tovább keletre, a Nansan hegység vidékén a 'sárga' ujugurok laktak. Még tovább keletre pedig, a Huang-ho keleti kanyarjától a Peking felé mutató vonalon nesztóriánus keresztyén nomád népek éltek, mint pl. az öngütök. Ebből a környezetből szakadtak nyugatra a qunok is.

Második értekezésemben jeleztem azt a fontos eseményt, amelyet a kunok eredetének kutatásában Marwazi arab szövegének 1942-i kiadása jelent. Ebben a szövegben nem kisebb fontosságú

adatot találunk, mint a 'sárgák' területének pontos földrajzi meghatározását. Marwazi Belső-Ázsia legfontosabb útvonalairól szólva a Sa-csouból (a Tarim-medence keleti végénél) elágazó utakat ismerteti. Egyebek között ezt mondja: „Aki pedig Qitayba megy [Észak-Kínába], az félhónapi távolságra Sanju-tól [olv. Ša-cou] egy olyan csoporthoz jut, amely a šarikhoz [olv. sárikhoz] tartozik. Vezérük nevéről ismerik őket, ami Basmil. Az iszlám elől menekültek oda a körülmetéltetéstől való féltükben.“ (MINORSKY kiad. arab szöveg. *8.) Nyilvánvaló, hogy itt a 'sárga' ujugurokról van szó, akik 850 óta laknak ezen a vidéken. Kőrösi Csoma Sándor ezekben az ujugurokban (modern nevükön „sarö jögurok“-ban) kereste a magyarok őseit (vö. LIGETI: MNY. XXVII, 300—14). Marwazi *sāri*-ja tehát valóban egy török *sarī* megfelelője! A basmilok biztos tudomásunk szerint 744 óta tartoztak az ujugur törzsszövetségbe. Persze nem a törzset nevezték így a vezérről, hanem megfordítva. Eredeti lakhelyük a karakhánidákkal volt határos. Ezeken a részekén, amint Kāšariból tudjuk, szüntelen folyt a harc a mohamedán karakhánidák és az ujugurok között. Ez lehetett az oka annak is, hogy a basmilok a Nan-san vidékére vonultak.

A Marwazi-féle sáriknak és a sárga ujuguroknak az azonosítása döntő jellegű felismerés az egész qun-kérdés szempontjából. Nem válik MINORSKY egyébként rendkívül értékes és fontos könyvének előnyére, hogy e nyilvánvaló azonosítás helyett még mindig megkísérli menteni a Tobol-vidéki qipčaqok és a sárik azonosságának BARTHOLD-féle elméletét (Marwazi 100—2).

A 'sárga' ujugurok a 'sárga' jelzöt antropológiai okokból kapták. Világosan látszik ez abból, hogy a kínaiak a XI. század óta „szőke ujugur“-nak hívják őket. Másik nevük a kínaiaknál *Sa-li wei-wu-rh*, ami egy török *Sarī ujugur* pontos átírása. Hangsúlyoztam előadásomban, hogy az ujugurok e nem-belsőázsiai rassz-vonásokat a keleti T'ien-sanban (régii basmil terület) lakó, indoeurópai tochárokka való keveredés után vették fel. Régebbi időkben a kínaiak átlagos töröknek írják le az ujugurok külsejét.

Harmadik előadásomban a qun vándorlás történeti hátterét és kronológiáját igyekeztem felderíteni. Kínai forrásokból tudjuk, hogy a qitayok 986 táján hódították meg a Pekingtől északnyugatra levő vidékeket (vö. LIGETI: MNY. XXIII, 298), tehát feltehetőleg a qunok és az öngütök területeit is. A qunok ekkor indulhattak el nyugatra, a qayok (akikről egyebet nem tudunk) nyomásának engedve vagy a qitayoktól való félelmükben. 1008-ban a qitayok is nyugatra indultak (vö.: BRETSCHNEIDER, *Mediaeval Researches* I, 242—3; COU LI-YANG: *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1945: 20) és vonulásukban először a 'sárga' ujugurokat győzték le. A 'sárga' ujugurok, úgy látszik, vereségük után később visszatértek eredeti lakóhelyeikre. Egyik részük Marwazi szavaiból ítélve a qunokkal együtt tovább vonult nyugatra, a türkmán terület irányába. Ez a vonulás bizonyára a nomádok

főútvonalán játszódtott le, amely a T'ien-san északi peremén, a dzsungáriai kapun át karakhánida területhez vezetett. Valóban, a karakhánida történelem forrásai jelzik is ezt a vonulást. Ibn al-Aṭīr krónikája szerint: a „törökök kivonulása Činből [Észak-Kína]“ az 1017—1018. évben (más hagyomány szerint 1012—1013.) történt; Toyan khán, Balasagun (a Csu-folyó közelében) uralkodója megverte őket (a történet egyéb részletei legenda-szerűek).

Itt el is vesztenők a fonalat, ha Marwazī nem mondaná meg, hogy a sárik elérték a türkmének területét. A türkmének tovább szorították az oꝛuzokat a Szir-darja alsó folyásától. Azután 1020 körül átkeltek a Szir-darja déli partjára. A volt türkmán és oꝛuz területet most egy új törzsszövetség vette birtokába, amely 1043-ra már teljes nagyságában kibontakozott. Nyugati törzsei az Urál európai oldalán tanyáztak, keleti törzsei pedig, a qanglik, a régi türkmán területet vették birtokukba. Ez az egyesült qīpčaq—'sárga'—qun törzsszövetség; 1048 táján az oꝛuzok, a qīpčaqok nyomásának engedve, továbbszorították a besenyőket nyugatra. Nyomukban 1054-ben feltűntek a qīpčaqok Európában, az orosz fejedelemségek határán. A qīpčaqok 1070 után már az egész steppét birtokolták, az Al-Dunáig.

Hasonló, az egész eurázsiai steppére kiterjedő vándorlásról a qīpčaqokkal kapcsolatban még egyszer hallunk. A Yüan-dinasztia évkönyveinek egyik részlete ugyanis (BRETSCHNEIDER i. m. II, 72) elmondja, hogy a XII. századi qīpčaq uralkodó-család Peking északnyugati szomszédságából vándorolt a későbbi qīpčaq területre (vö. PELLiot i. h. 162—72). Minthogy a XI. századi qun vándorlás ugyaninnen indult ki, a két vonulás között alighanem volt valami kapcsolat.

A saī—qun—qīpčaq érintkezés a Szir-darjától északra, Belső-Ázsiának „néma“ zónájában játszódtott le. E területről forrásaink néhány földrajzi adatot még feljegyeznek ugyan, de történeti eseményt a qīpčaq időkig szinte semmit nem közölnek. Velük kapcsolatban tűnik fel a *qoman* név a XI. században. A 'sárgák' régi török neve *sarī* volt. Úgy gondolom, hogy a 'sárga' jelentésű *qoman* nevet a qīpčaq szövetség valamelyik török népe adhatta a hozzájuk érkezett és velük kapcsolatba lépett 'sárgák'-nak.

A qīpčaq—'sárga'—qun egyesülés első közvetett bizonyítéka az, hogy ez a három elem a XI. század második felétől kezdve egyetlen törzsszövetséget alkot. Másod sorban: a régi türkmán területen a qun vonulás után a qanglik törzset találjuk. A Yüan-dinasztiának a qīpčaq történetben rendkívüli módon járatos szerzője megjegyzi, hogy a qanglik a kao-č'ő néptől származnak. A kao-č'ő pedig a kínaiaknál a T'ang-dinasztia óta az uigurok archaizáló neve.

A qunok nesztoriánus keresztyénségének később nem találjuk nyomát. Ibn al-Aṭīr egyik helyéből következtethetőleg azonban

a qipčaqok 1043-ban az iszlámot fogadták el. A teljes megtérés története persze, mint a legtöbb esetben, itt is túlzás. A qunok azonban ilyen eseményekkel kapcsolatban veszthették el nesztorianus hitüket.

Előadásomban rámutattam arra is, hogy a magyar krónikák ugyan több ízben *kun*-nak nevezik a qunoktól megvert és jórészt beolvasztott úzokat és besenyőket a qunok megjelenése előtti eseményekkel kapcsolatban is, ez a szóhasználat azonban — még ha az Ős-Gesta írójától származnék is — nem jelenthet mást, mint hogy a szerző az úzokat és besenyőket is korának nagy nomád népéhez: a qunhoz számította. Hasonló anticipációkat a modern kutatás már több ízben kimutatott krónikáinkkal kapcsolatban, s így helyesebb és óvatosabb eljárás, ha ezeket az állítólagos qun előtti kunokat kirekesztjük a kunok eredetének kérdéséből és átutaljuk őket krónikáink szóhasználatának problematikájába.

*

Az elmondottak egyben jelzik állásfoglalásomat GYÖRFFY Györgynek „A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez” című nemrég megjelent értekezésével szemben (kny. az *Antiquitas Hungarica* 1948. évi kötetéből). GYÖRFFY a magyar krónikák szóhasználatára alapítva azt állítja, hogy a magyarok már a qun vándorlás előtt is egy régi népnévből közszóvá homályosodott 'nomád' jelentésű *kun* szóval illették a besenyőket, úzokat és kavaroakat, s a később megmagyarosodott qipčaqok (qomanok) ezt a magyar *kun* szót alkalmazták magukra, és így jutottak a maguktól is használt *kun* névhez (i. h. 174—6). A magyar kunoknak tehát szerinte semmi közük sincs a távolkeleti qunokhoz.

GYÖRFFY elfogadja BARTHOLD elméletét, amely szerint a sárík a qipčaqokkal azonosak. Szerinte azonban a keletázsiai qun nép nemcsak hogy Magyarországra nem jutott el, de a nyugatszibériai qipčaqokkal való érintkezése sem bizonyítható. Ha azonban a qipčaq meg sárík egy, — amint azt GYÖRFFY gondolja, — akkor előbbi kijelentése szöges ellentétben van Marwazī-nak azzal a tőle is elfogadott (i. h. 168) tudósításával, hogy a qunok a sárík területére vonultak. Harmadik feltevése szerint (i. h. 168) a keletázsiai qunoknak (akiket MARQUART a 'sárgák'-kal hoz kapcsolatba) a qipčaq-kérdésbe való bevonása azért is felesleges, mert a qipčaqokat szerinte már a IX. század után a különböző források hol *qipčaq*, hol *jakó* vagy *halvány* néven sorozatosan említik Nyugat-Szibériában. Nem tudom, GYÖRFFY milyen forrásokra gondol, az eddigi kutatás azonban a 'sárgák'-nak és qunoknak Marwazītól említett XI. századi vonulásánál korábbi időkből egyetlen forrást sem tud, amelyik a qipčaqokat 'sárga' néven említené. Éppen ez a qun-kérdés egyik alapvető problémája.

*

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a qunok és 'sárgák' 1012 táján vonultak Belső-Ázsiából a nyugatszibériai steppére. Itt a kimäk—qipčaq törzsekkel 1020 táján egy nagy törzsszövetséget alkottak, amelyben qun, uigur és nyugatszibériai elemek egyesültek. A politikai egyesülés bizonyára faji és nyelvi kiegyenlítődéssel járt együtt. Ez a nagy törzsszövetség keleten és nyugaton a különböző forrásokban összetevőinek, alkotó elemeinek nevén jelentkezik.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Kégy, kegyelet.

Az égbolton időnként megjelenő színpompás, csodálatos természetzi tünemény, a szivárvány érthetően sokat foglalkoztatja az emberi képzeletet. Az egyes népeknél a legkülönbözőbb hiedelmek fűződnek ehhez a feltűnő jelenséghez, s ezek rendszerint már az elnevezésben is kifejezésre jutnak. Igen sok nyelvnek nemcsak egy, hanem több szava is van erre a fogalomra. A magyarban a köznyelvi *szivárvány*-on és alakváltozatain kívül Göcsejben *ugorgyán*, a palócságban *bábabukra*, a székelyeknél és hétfalusi csángóknál *kégyelet* elnevezése használatos. A XVI. században pedig az egykorú szójegyzékek tanúsága szerint *Isten kecskéje* néven is emlegették.

Az alábbiakban a szivárvány székely elnevezésének, a *kégyelet* szónak az eredetét igyekszem tisztázni. De ezzel kapcsolatban talán nem lesz érdektelen kitérni az előbb említett népi kifejezésekre és azok magyarázatára. Ugyancsak érdemes lesz foglalkoznunk a szivárvány néhány idegen nyelvi elnevezésével és ezek lélektani háttérével, illetőleg a hozzájuk fűződő népi hiedelmekkel, magyarázatokkal.

A finnugor és altaji nyelvek meg néhány indoeurópai nyelv szivárvány-elnevezéseiről érdekes cikket közölt nemrégiben a nálunk is jól ismert MARTTI RÄSÄNEN finn tudós (Sateenkaaren nimityksistä ja niihin liittyvistä uskomuksista, magyarul: A szivárvány elnevezéseiről és az azokhoz kapcsolódó hiedelmekről: Kalevalaseuran Vuosikirja XXVII—XXVIII, 158—75). Cikkének elolvasása azzal az érdekes tanulsággal jár, hogy a magyar szivárvány-elnevezés típusok úgyszólván kivétel nélkül megtalálhatók más nyelvekben is. A dolgozatom címében említett szavak megfejtéséhez is RÄSÄNEN cikke adott indítást, s mivel fejtegetéseim valószínűvé tételéhez nagyban hozzájárul az említett nyelvek idevonatkozó adatainak ismerete, a következőkben a magyar anyag tárgyalása során felhasználom RÄSÄNEN dolgozatának az idegen nyelvekre vonatkozó gazdag anyaggyűjteményét.¹

¹ A magyar szakirodalomban a szivárványelnevezésekről sok érdekes adat található már IPOLYI ARNOLDnál is (Magyar Mythologia⁹ 24—6).

A szivárvány szóra legrégebb adataink a XV. századból valók. Ismertebb alakváltozatai: R. *szavárvány*, *szovárvány* (NySz.); N. *szivárgyán*, *szovárvány*, *szuárgyán* (MTsz.), *szuhárgyán* (Kiss G., Ormányság 330), *şovîrvân* (WICHMANN, CsángóWb.). A régiségben e szónak 'szivacs, lopótök, szivattyús kút' jelentése is volt (NySz.), sőt az utóbbi jelentés ma is él a Szamosháton. A *szivárvány* szó a *szív* ige ma már önálló szó gyanánt nem használatos *szivár* továbbképzésének a származéka, mint a *szivárog*, *szivárkozik*, *szivárkodik* is. Az elnevezés azon a néphiten alapul, hogy a szivárvány eső után felszívja a vizet (CzF.; SzófSz. és az ott idézett irodalom).

Hasonló szemléletről tanúskodnak a permi nyelvek idevágó szavai. A votjákban a *vu-juis* 'víz-ivó' (*vu* 'víz', *junj* 'inni') elnevezés járja. Igen érdekes a zürjén szó és az ahhoz kapcsolódó néphit. E nyelvben *jen-ěš* 'Isten ökre, égi ökor' és *ěška-měška* 'bika-tehén' a jelenség neve. A kutatók közlése szerint a zürjének azt tartják, hogy ez az égen járó állat felszívja az égbe a folyók és források vizét, és ebből lesz a felhő és az eső. Ugyanilyen felfogással találkozunk az észteknél is. Az észti szigetlakók szerint a szivárványnak ökörfeje van. WIEDEMANN észti szótára szerint *wiker-kār jōb* a. m. 'a szivárvány iszik'. A zürjén és az észti néphit tehát a vízvívó meg személyesíti valamely, az égen járó mitikus állat képében.

Aligha tévedünk, ha ebbe a csoportba vonjuk a XVI. századi *Isten kecskéje* elnevezést. MURM. 1533.: „*Iris Souaruan, isten keczkey*“; Pesti: Nomencl. „*Istenkeczkeye*: iris, regenbogen“ (NySz.). Tehát amint a zürjén és észti néphit ökör, a magyar néphit kecske alakjában személyesítette meg a vizet felszívó állatot. — Ezzel kapcsolatban nem érdektelen talán megemlíteni, hogy az Ormányság érdemes kutatója, Kiss GEZA (i. m. 144—5, 330) a *szuhárgyán*-ról azt gondolja, hogy az talán a mesék táltos lovával azonos.

Az elnevezések másik része a szivárvány megjelenési módjában, alakjában leli magyarázatát. A szivárvány az égbolton feltűnő ív-, illetőleg íj-alakú tünemény, amely eső után jelentkezik. Ezért gyakoriak a francia *arc-en-ciel* és a német *Regenbogen*-szerű kifejezések az uráli és altaji nyelvekben. Ilyenek: zürjén *jen-megir*, *jen-vudž* (*jen* 'ég, isten' + *megir* 'ív' vagy *vudž* 'íj'); — votják *iñ-zarñi-buko* (*iñ* 'ég' + *zarñi* 'arany' + *buko* 'ív'); — mordvin *pižeme-tširke* (*pižeme* 'eső' + *tširke* 'ív'); — finn *taivaskaari*, *taivonkaari* (*taivas* 'ég' + *kaari* 'ív'), *sateenkaari* (*sade* 'eső'), *vesikaari* (*vesi* 'víz').

A szivárvány íjalakúságához fűződik igen sok népnél az a felfogás, hogy ez az istenség íja, amelynek segítségével az istennyilát, a villámot hajítja a földre. Ilyen felfogásról tanúskodó elnevezéssel találkozunk az obi-ugoroknál, a mordvinoknál, egyes finnugri népeknél és a lappoknál. Így: osztják *pai-iōxāt* (*pai* 'villám' + *iōxāt* 'íj'); — mordvin *pazon-tširke*,

purjine-tširke (paz 'Isten' vagy *purjine* 'mennydörgés, villám' + *tširke* 'ív'), *purjine-jonks, atama-jonks* (atam 'mennydörgés + jonks 'íj'); — finn *ukonkaar* (ukko 'öregisten, mennydörgés'), karjalai *ukonkoari*, észt *vikerkkaar* < **pikerkaar* (*piker* 'hosszú; villám'); — lapp *päjän-tävgi* stb.

Mivel a finnugor népek legnagyobb része a ló befogására fából készült ívalakú járomféleséget használ (finn *vemmel*), érthető a Kalevalában és a finn népköltészetben sűrűn előforduló *ilman vemmel* (*ilma* 'levegő, ég') féle kifejezés is. Ugyanebbe a csoportba vonhatók a 'donga', illetőleg 'abroncs' jelentésű utótaggal alakult elnevezések. Ilyen az orosz *nebesnaja duga, raduga*. Az összetétel második tagja e kifejezésekben a magyar *donga* szó szláv eredetijének megfelelője (vö. EtSz.). A lüdben *ukonvandeh* a szivárvány neve. Az összetétel második tagja = finn *vanne* 'abroncs'. Hasonló szemléletre utal a vogul elnevezés: AHLQVIST *kistiläp*, MUNKÁCSI (VogNGy. IV, 400) T. *törém-kistiläp* 'égi szivárvány' (*törém* 'ég'), KANNISTO—LIHMOLA (id. RÄSÄNEN i. m. 165) *kästiläp*. Ez a szó LIHMOLA szerint (id. RÄSÄNEN i. m. 165—6) a *kis*, illetőleg *kas* 'abroncs' származéka.

A szivárvány vogul neve: a *kistiläp* ~ *kästiläp* adja kezünkbe a székely *kégyelet* szó megfejtésének kulcsát. Véleményem szerint a *kistiläp* ~ *kästiläp* szó alapszavának a *kis* ~ *kas* szónak pontos hangtani és jelentéstani megfelelője a régiségben található magyar *kégy* 'circus, stadium' szó. Ennek a *kégy* szónak származéka a székely *kégyelet* éppen úgy, mint a vogul *kis* ~ *kas* szónak továbbképzése a *kistiläp* ~ *kästiläp* 'szivárvány' szó.

Hogy a tételt igazolva lássuk, vizsgáljuk meg előbb a *kégy* és *kegyelet* szóra vonatkozó nyelvtörténeti, illetőleg népnyelvi adatokat, a hozzáfűződő problémákat, valamint az eddigi magyarázatokat.

A *kégy*, *-kéd* szó kódexeinkben és legrégibb bibliafordításainkban fordul elő 'circus, arena' jelentésben, továbbá a latin *stadium* szó magyar fordításaként. A 'circus, arena' jelentés legvilágosabban a következő idézetekben jelentkezik: ÉrdyK. 594: „[A császár] Nagy mestersseeggel wgyan *keegy*et alkottatot vala kyben az bayt vynaak“: „Eccth ez *keegy*ben nagy sokakat meg gyöz vala az chazaar bay vywo oryaas vyteze“; „mykoron az *keegy*ben egybe akarnaanak menny“. Leggyakrabban a latin *stadium* 'versenypálya' magyar fordításaként találjuk ÉrdyK. 88: „Nem twggyatok ee hogy azok kyk az *keeg*ben fwtnak, yollehet mynd nyayan fwtnak de maga chak eegy veezy el az gyözödelmet: Nescitis quod ii, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit bravium“? Mivel a latin *stadium* hossz mértéket is jelöl, a magyar szó is használatos ebben az értelemben: ÉrsK. 123: „Egy warosban kynek neve emaws ky wágon Ierwsalemhez hatwan

*kegy*ny feulden: in castellum, quod erat in spatio stadiorum sexaginta ab Ierusalem.“ Ugyanez a hely WinklK. 271: „az kastellumba ky vala hatwan *keed* földön iherlemhöz kynek newe emaus“. Ugyancsak *d*-s alakot találunk KULCSÁR GYÖRGY Postillájában (1574. 271; vö. KULCSÁR E.: Nyr. XVI, 35): „hatuan *kedni* föld vala Jerusalemhez“. Egyébként a *kégy* szó, úgy látszik, elég korán kiveszett a nyelvhasználatból. SYLVESTER bibliafordításában (UT. II, 167) ugyan használta *kij* alakban, azonban már nem egészen volt tisztában jelentésével, hiszen ezt írja: „az stadiumot *kij*nek magaraztak, de az *kij* miczoda szo legén, nem mondhatom; egg futasne földnek magarazhattak volna“ (NySz.). — CALEPINUSnál a *circus*, *circulus* címszó alatt *kög*-, *curriculum* alatt *kégy*, meta címszó alatt *Hatar kölgy* alakban fordul elő. SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVI, 33) még csak a *kög*- alakot ismerte, s ezt a *kégy* sajtóhibás alakjának tartotta. NAGYSZIGETHI KÁLMÁN (Nyr. XVI, 65) mutatott rá a *kölgy* meglétére. Szerinte ez utóbbi változat azt igazolja, hogy volt a szónak *kögy* alakja is, és ennek az elírásából keletkezett a *kög*-, a *kögy* és *kölgy* pedig olyan viszonyban állnak egymással, mint a *vögy* ~ *völgy*, *tögy* ~ *tölgy* alakpárok. A *kögy* olvasatot elfogadta MELICH is (A magyar szótáriródlom: NyF. XLVI, 134). A szónak a nyelvhasználatból való kivesztét bizonyítja az is, hogy a sajtóhibás *kög* alak — mint a *nemtő* és *föveg* — bekerült MA. szótárába, innen átvette PP. és SzD., s ezekből belejutott mindazokba a szótári munkákba, melyeknek ez említett forrásául szolgáltak. A nyelvújítás korában ezt az élő nyelvben sohasem létezett, hibás olvasatú szót 'centrum' értelemben kezdték használni, sőt 'concentrare' értelmű *kögíteni* igét is képezték belőle (NyŰSz. 184).¹

A fenti idézetekből kitűnik — mint már SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVI, 33) bebizonyította, hogy a *kégy* szó eredeti jelentése 'kör, köralakú terület' lehetett. Mégis mindazok, akik a szó magyarázatával eddig megpróbálkoztak, TOLDY FERENC nyomán kivétel nélkül a 'stadium, hosszmérték', illetőleg 'távolság, út' jelentésből indultak ki. TOLDY ugyanis (Régi magyar passió 174; A debreczeni legendáskönyv 203) a *kégy* szónak 'út, pálya' jelentést tulajdonított a DebrK. 61 következő helye alapján: „a bodog zent Istuan protomartirnak mikoron a ken zenuedesnek *kegibe* volna meg mutata az ő Istensegenek dicőseget“.

Így tett már MÁTYÁS FLÓRIÁN (MNyelvtud. II, 16), aki a *kigyó* szóval hozta kapcsolatba. Szerinte a *kigyó* vagy *kégyó* -ó képzős nomen verbale (vö. latin *serpens* a *serpo* 'csúszik'

¹ Ezzel a fiktív *kög* szóval próbálta kapcsolatba hozni a *kegyelet*-et LUGOSSY: Új Magyar Múzeum I, 211 (id. SZARVAS: Nyr. XVI, 32).

igéből), alapszava *kigy*, *kégy* igenévszó, amelynek jelentése 'halad — haladás, szalad — szaladás'.

Hasonlóképen HUNFALVY PÁL (NyK. V, 253—5 kk.) ugyan csak a 'távolság, út' jelentésből indult ki, s a finn *peninkulma*, lapp *baena-gullam* 'mérőföld' analógiájával igyekezett megmagyarázni a magyar szó alakulását. Szerinte amint a finn *peninkulma* = *penin kuulema* 'kutyahallás, kutya hallotta', vagyis 'akkora távolság, ameddig a kutya hangja elhallatszik', a magyar *kégy* alapszava is a *kiáltt*, *keáltt*, *kajáltt* szavak *kaja*, *kéja* eleme. A *kégy* szó eredeti jelentése tehát 'echo, clangor', vagyis 'akkora útdarab, ameddig a szó elhallatszik'.

SIMONYI a *-ként* rag magyarázata kapcsán foglalkozott a szó eredetével. Szerinte a *-ként* rag a *kény*, *kéj* szót tartalmazza, s ez azonos a *kégy* szóval, eredeti jelentésük meg 'út' (vö. SZARVAS: Nyr. XVI, 34). SIMONYI azonban, úgy látszik, maga sem tartotta kielégítőnek ezt a feltevést, mert később a *kégy* szót kikapcsolta magyarázatából (TMNy. 686—7).

SZARVAS (Nyr. XVI, 34) szerint a *kéd* változat őrizte meg az eredetibb hangalakot, s ez megegyezik az *ekkédig* -*kéd* alkatrészével, melynek BUDENZ (MUSz. 8) a kódexbeli adatok ismerete nélkül 'spatium. intervallum' jelentést tulajdonított. A *kégy* alak a korábbi *kéd*-ből palatalisatioval keletkezett. Lényegében ugyanez KULCSÁR ENDRE (Nyr. XVI, 35) felfogása is, ő azonban csak a Postilla fent idézett adatára építi állítását.

MUNKÁCSI (ÁKE. 397) szintén a *d*-s alakot tartotta eredetibbnek. Szerinte a *-d* deminutív képző, s az ennek leválasztása után megmaradó *ké*- alapszó egyeztethető a mordvin *kí* 'Weg', finn *keino* 'Weg', lapp *käja* 'vestigium' szavakkal, melyeket BUDENZ (MUSz. 10) a magyar *kéj* szóval vetett egybe. MUNKÁCSI idevonta még a vogul É. *koj*-, L., P., K. *kwäj*-, T. *kuj*- 'nyomon jár, nyomoz, követ' igéket.

E magyarázatok mindegyikének az a gyöngéje, hogy a 'stadium, út' jelentést tekinti elsődlegesnek s nem veszi figyelembe a szó alapjelentését, bár a kódexbeli adatok nyilvánvalóvá teszik, hogy a szó eredeti jelentése 'circus, kör' volt. Ez pedig minden nehézség nélkül egyeztethető a hasonló jelentésű *kis*, *kəs* vogul szóval.

Az említett vogul szónak és rokon nyelvi megfelelőinek etimológiájával eddig legrészletesebben ZSIRAI (1926. NyK. XLVI, 307—8) és TOIVONEN (1927. FUF. XIX, 64—5) foglalkozott.

Az idevonatkozó adatok a következők: Vogul AHLQV. *kis* 'Reif (zu Fässern)'; MUNK. (VogNGy. II, 657) *kis* 'abroncs, hajlított fából való ív (pl. a bölcső erősítésére)', (i. h. II, 630) *äpä-kis* 'a nyírhéjbölcső alját erősítő hajlított fa', (i. h. II, 657) *kisti* 'abroncsot hajlít', (VogNyj. 277) T. *kuš* 'abroncs', KANNISTO—LIIMOLA (id. RÄSÄNEN i. h.) *kəs* 'ua.' — Osztják

PAAS. J. *kõtš*: *põn-kõtš* 'die reifförmige hölzerne Einfassung an der Mündung der Fischreuse', *sõk-kõtš* 'Pflock oder Ring, der sich am Ende des Stocks des Schneeschuhläufers befindet', KARJ. V. *kõtš* 'ua.'. — ZÜRJÉN WICHM.—UOT. I., U., S., AI. *kõtš*, KP. *keč* 'Ring, Schlinge'. — VOTJÁK WICHM.—UOT. U. *kõtš*, M. *kõtš*, MUNK. *kĩč* 'Schlinge, Schleife'. — CSEREMISZ WICHM. K. *kè:tše*, U. *kè:tšə*, M. *kètšə*, PAAS. B. *ketše* 'Sonne, Tag'. — MORDVIN PAAS. E. *tši*, *tšĩ*, M. *ši* 'Sonne, Tag'. — FINN *kehä* 'errichtetes Hausgezimmer, Umkreis' stb. — LAPP S. *kes*, *kesa* 'gyrus, circus', *käselet*, *keselet* 'involvere, implicare', N. *giessat*, *giesam* 'glomerare, involvere, implicare'. (Vö.: ZSIRAI i. h., TOIVONEN i. h., UOTILA: MSFOu. LXV, 148).

Az itt közölt szófejtésnek hosszú története van. A finn *kehä* szót először SETÄLÄ (FUF. II, 223) egyeztetette zürjén és votják adatokkal, majd PAASONEN (FUF. VI, 238—9) közölt cseremiszi és mordvin, valamint osztják megfelelőket. 1926-ban ZSIRAI egészítette ki vogul adalékokkal, sőt magyar egyeztetést is adott; erre még majd visszatérünk. 1927-ben TOIVONEN ugyancsak vogul és KARJALAINEN hagyatékából származó osztják adatokkal tette teljesebbé az egyeztetést, sőt lapp megfelelőt is közölt. ZSIRAI említett cikkét azonban nem idézi; úgy látszik, munkája már nyomdában volt, mikor a NyK.-nek a ZSIRAI cikkét tartalmazó füzetje megjelent.

ZSIRAI a fenti összeállítás rokon nyelvi adatait a régi szójegyzékekben és a Bécsi Kódexben előforduló *higy* 'inauris, aurifila' szóval egyezteti. Jelentéstanilag az egyeztetés kifogástalan, hangtani szempontból azonban nehézséget okoz az alapnyelvi szókezdő *k-* helyén magashangú magyar szóban a szókezdő *h-*. Mivel a szónak ilyen ragozott alakjai vannak: BécsiK. 31: *higékét* 'inaures' és 183: *higiuel* 'inaure sua', arra sem igen gondolhatunk, hogy eredetileg velaris *ɣ* lett volna a szóban, mint a *hím* esetében. Ezt a hangtani nehézséget azonban kiküszöbölhetjük, ha magyar nyelvi megfelelőül a *kégy* szót tekintjük. Az egyeztetés ellen jelentéstanilag sem emelhető kifogás.¹

A 'szivárvány' jelentésű *kegyelet* szóra a következő adatokat ismerem: 1655. A Csere: Enc. 246: „Az aconis, sárga vízi lilium-nak *kegyelet* forma levelei vannak“. — 1778. BENKŐ JÓZSEF, Transsilvania I, 402: „*kegyelet* (Iris) pro Szivárvány“. — 1796. ÉDER JÓZSEF KÁROLY, Erdélyország ismertetésének zsengeje XLVII: „*Kegyelet* — Szivárvány“. — 1801. ÉDERNÉL a PPB. átdolgozásában: „*Kegyelet* (Sicul.) Szivárvány. Iris. Arcus“. — BENKŐ adatát idézi KRESZNERICS, KRESZNERICSÉT pedig a NySz. A MTsz. a brassómezei Hétfaluból és Hosszú-

¹ TOIVONEN: FUF. XXII, 141—5 részletesen tárgyalja és bírálja a korábban finnugor eredetűnek magyarázott *h-* kezdetű palatalis hangrendű szavak etimológiáját, a *higy*-et azonban nem említi.

faluból közli. Ugyancsak a hétfalusi csángók nyelvéből közli WICHMANN *kedjelet* alakban.

A *kegyelet* szóra a legrégibb magyarázat BENKŐ JÓZSEF középpajtai református lelkészről származik, aki 1778-ban Bécsben megjelent „Transsilvania” című munkájában a székei nyelvjárások kérdésével is foglalkozik. Nála olvassuk: „Complura inter Siculos adveniuntur vombula [helyesen: vocabula] significantissima, vnum pro specimine nec illud tamen omnium, consigno, np. *Kegyelet* (Iris) pro szívárvány, ex *Kegyelem*, quod Gratiam significat.” — DUGONICS, Példabeszédek I, 207 ezt írja: „A’ szívárvánt sok helyen *kegyelet*-nek nevezik, Istennek kegyelméről, mely rajta értettetik.” — Lényegében meg egyezik ezzel CzF. magyarázata: „[*Kegyelet*nek] nevezték némely régiak a szívárványt, minthogy a szentírás szerint vízözönkor ez által tanúsította Isten az embereket azon kegyelméről, melynél fogva ily vésztől megkímélendi az emberi nemet.” Ezek a magyarázatok a biblia idevágó fejezetén (Móz. I. 9.) alapulnak.

KATONA LAJOS (Pallas-Lexicon *kegyelet* és *szívárvány* al.) a *kegyelet* szót a *kengyel* szó származékának tartja, s az elnevezést a szívárvány és kengyel ívalakúságával hozza kapcsolatba.

Amint RÄSÄNEN cikkéből értesülünk, a vogul *kistiläp* ~ *kästiläp* szóról LIIMOLA, a vogul nyelvnek ma legalaposabb ismerője, azt tartja, hogy az a *kis* ~ *käs* 'abroncs, karika' szó származéka. Bár RÄSÄNEN nem közli LIIMOLA magyarázatát, a *kistiläp* szó elemzése nem okoz nehézséget. Fentebb láttuk, hogy a *kis* szónak van egy igei származéka, *kisti*, melynek jelentése 'abroncsot hajlít'. Ez az igei származék -t denominális causativ képzővel alakult (BABOSS, A causativ igeképzés 8). Az -l elem benne igen gyakran használt frequentativ képző (vö. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 62—3), a magyar -l gyakorító képző megfelelője (NyH.⁷ 62). A -p nomenverbale képző (MUNKÁCSI: participium praesentis); MUNKÁCSI szerint (VogNyj. 44, 169, 295) csak a déli nyelvjárások egy részében eleven képző, főleg az alsólozvaiban és kondaiban, más nyelvjárásokban már „a közbeszédben elavult”, pl. É. *jünt-* 'varr', *jüntép* 'tű', *sa'ir-* 'vág', *sa'irép* 'fejsze', AL. *äl-* 'él', *älpä* 'élő'; *zäñz-* 'hág', É. *zäñzeltép*, T. *khonéltáp* 'hágcsó'.

A magyar *kegyelet* szó a *kégy* szóból képezett **kégyel* ige közvetlen származéka -et képzővel. A *kégy*: *kegyelet* olyan viszonyban állanak egymással, mint a *talp*: *talpalat*, *víz*: *vizelet* szópárok. A származtatás ellen fel lehetne hozni, hogy a *kégyelet* közvetlen alapszavának, a **kégyel* igeének megléte nem mutatható ki. Ez a nehézség azonban csak látszólagos. Figyelembe kell először is venni, hogy a *kégy* szó már SYLVESTERÉK korában kezdett kikopni a használatból. Érthető tehát, hogy vele együtt a **kégyel* ige is hamarosan kiveszett, hisz egy

olyan eleven funkciójú formans esetében, mint az *-l*, az alapszó és a származék viszonya tudatos a nyelvérzék előtt. A *kégyelet* szó azonban, amely jelentésénél fogva könnyen elszigetelődött az alapszótól, fennmaradt a nyelvterület egy aránylag kis részén. A **kégyel* ige megléte vagy meg nem léte egyébként sem okoz komoly nehézséget, hisz a *szivárvány* esetében sem mutatható ki egy önálló *szivár* ige megléte, a felhozott adatok után még sem vonható kétségbe a *szivárvány* és a *szív* ige kapcsolata.

Még egy kérdés vár ezek után tisztázásra: mi a viszony a 'pietas' jelentésű *kegyelet* és a mi szavunk között? Amint láttuk, BENKŐ és CzF. hajlandók a kettőt azonosnak tekinteni. Valószínű azonban, hogy a két szót csak a hangalak azonosága fűzi egybe. A 'pietas' jelentésű *kegyelet* esetében figyelembe veendő, hogy a NyŰSz. 496 szerint 1841-ből van rá első adat. Ha meggondoljuk, hogy nyelvújítóink nagy kedvvel vittek be az irodalmi nyelvbe kihalt szavakat és népnyelvi kifejezéseket, számolhatunk azzal a lehetőséggel is, hogy a *kegyelet* szót a népnyelvből vették át, s a *kegyes*, *kegyetlen*, *kegyelem*, *kegyesség* szócsalád hatására ruházták rá új értelmét, mint ez az *ildomos*, *padmaly*, *cinterem*, *iromba* és társai esetében is történt.¹

HORVÁTH KÁROLY.

Társalkodik, társalog.

Társalog vagy társalkodik a Murányi Vénus?

Kartársaimon, tanítványaimon, olvasgató embereken végzett kísérletek során sohasem találkoztam valakivel, aki Gyöngyösi közismert műve, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* címének hallatára ne a 'társalgás, beszélgetés, csevegés' képzetét kapcsolná a *társalkodó* szóhoz. Márs és Vénus társalgásának a műben elfoglalt csekély szerepét tekintve, viszont indokolatlan lenne ez a cím, mégha ismerjük is a barokk címadás sok csodabogarát. A dolognak azonban kissé alaposabban utánajárva, azt kell megállapítanunk, hogy nem a Gyöngyösi-féle cím az indokolatlan, hanem mintegy százéves általános félreértésről van szó. Ez a félreértés a *társalkodik* és *társalog* szavak jelentés-keveredéséből származik.

Gyöngyösi esetében már csak azért sem lehet szó félreértésről, mert a *társalog* nyelvújítási szó. SZILY (NyŰSz.) Széchenyinél találja első előfordulását, noha a példa: „Szövetkezzünk társalgási viszonyainkban egy test és egy lélekkel” világosan mutatja, hogy Széchenyi 'társadalmi, társasági' értelemben használja a szót. A *társalkodik* szó pedig kódexeink-

¹ A dolgozatom elején említett *ugorgyán* és *bábabukra* szavakat más alkalmakkal szándékozom tárgyalni.

ben lépten-nyomon előfordul. Jelentésének azonban semmi köze a 'beszélget, társalog' tartalomhoz, hanem: 'consocior, conversor, verbinden, verkehren' szavakkal kapcsolható (NySz.), és a szintén régi *társal* ~ *társol* gyakorítónak visszaható formája. A szónak, valamint az egész *társaság*, *társalkodik*, *társalkodtat*, *egybetársalkodtat*, *társol*, *társít*, *társoltat*, *társalkodás* szócsaládnak félreérthetetlenül a fenti jelentésben való használata nyomon követhető a legkülönbözőbb írók — Heltai, Bornemisza, Salamon és Markalf, Zrínyi, Pázmány, Faludi, Mikes — legkülönbözőbb tárgyú műveiben egészen a XVIII. század végéig (példák a NySz.-ban is). A régi szótárak is, egészen PPB. 1801-i kiadásáig következetesen az 'associor, consocior, verbinden, vergesellschaften, beifügen' megfeleléseket adják; a melléknévi igenévi *társalkodó* pedig a *socialis*, *socialis*, *gesellig* szavakkal együtt szerepel.

7. Ez a következetesen használt, kézzelfoghatóan reális tartalom, mely régi magyar nyelvünknek annyira felötlő vonása, maga is nyilvánvalóvá tenné, hogy Gyöngyösi művének a címét így kell értenünk: a *Márssal társuló*, szövekező, egyesülő *Murányi Vénus*. Egyébként ennek igaz voltáról a mű előszava is meggyőzhet. „...a' régiek a' Vénust Szerelem' Isten Asszonyának, Márstó Vitézség' Istenének tartották, én-is a' Vénuson szerelmet, a Márson vitézséget értek írásomban; valóságos dolognak tartván, hogy e' Nagyságtok' cselekedetei a' Vénus és Márs', az az Szerelem' és Vitézség' segedelme által mentek végben, a' vitézséget a szerelem, a' szerelmet a vitézség bátorítván, ama vers szerént: *Mars animare solet Venerem, Vénus inclitya Martem*. A' honnét *Márssal társalkodó Murányi Vénus*-nak neveztem munkámat is...” (Dugonics: Gyöngyösi István-nak költ. maradv. II. 1796.)

Nem a két istennek csevegése hát, hanem alaptulajdonságaiknak egymással való szövetkezése, társulása, egymást kölcsönösen ösztökélő jellege „társalkodtatta egybe“ Mársot és Vénust.

*

De hogyan veszett ki a *társalkodik*, ez a régi szép magyar szó, vagy ha nem veszett is ki, hogyan vette magára a 'társalog, beszélget' jelentést?

Szavunk története érdekesen mutatja: hogyan alakul az élő szókinés a művelődés-, társadalom-, gazdaságtörténet hatására. Ez az alakulás a középkori magyar nyelv óta a sokjelentésűségből az egy jelentés, tehát tartalmi szegényedés felé halad. Oka pedig nyilvánvalóan az újkori racionalizmus, mely a logikát, a fogalomalkotást tekintette az emberi tevékenység legmagasabbrendű formájának, a szót pedig a fogalom nyelvi megfelelőjének. Az írás ebben a korban definiálás is: rendet, világosságot akar a szó tartalmában, amint ezt akarja a kör-

nyezetben, művészetekben is. E világosság és rendhajszolás végül is egyetlen, világos és logikus formákra vezet vissza az élet jelenségeit (így a nyelvet is). Az így definiált, alakot nyert világ természetesen szegényebb — mert egyrétebb — az előzőnél. E szegénység mindaddig tart, míg a legközelebbi nyelvi lázadás: a romantika le nem rombolja a szavak merev határait, fel nem lazítja a szavakba definiált logikai tartalmat, s a szótörzs köré új vonatkozások szárait nem teremti meg, melyek újából sok irányú elburjánzáshoz vezetnek, úgyhogy ebből újra a konkretizálás, formábaszorítás, egyedesítés ízlés-iránya következik.

A racionalizálás elszegényítő hatására válik társalkodik szavunk töve: a társ és a társaság tartozék középkori gazdag és konkrét jelentésgazdagsága után meglehetősen egyértelmű, sőt a társ esetében olykor szinte pejoratív értelmű szóvá. Különösen a társaság jelentés-szűkülése irányt mutató. Az eredeti 'conjunctio, conversatio, consortio, consortium', azaz 'sors-, életközösség, együttlevés, együttélés' tartalma (l. NySz.) 'gyülekezet, sereg, kíséret, egyesület' értelművé lazul, aztán mai 'társasági élet céljaiból összegyűlt csoport' jelentésre szűkül. E mai jelentése azonban csak akkor kezdhetett kialakulni, amikor a társaság a társadalmi fejlődés folyamán, ha csak vágyként is felmerült. Ez a magyar társadalom- és nyelvtörténetben Faludinál következik be, aki már szinte teljesen mai értelemben használja a szót. Megjegyezhetjük talán azt is, hogy a régi nyelvhasználatban társaság és társalkodás között alig volt különbség. „Ha azon vylagofflagban yarwnk, kyben ew lakozyk, haat egy tarfalkodaiban leezwnk“ ErdyK. stb. Később valószínűleg a társalkodik hatására a 'társulás, egyesülés' jelentést is magára veszi, míg aztán az ő sorsát is eldönti a társalkodik sorsa.

Társalkodik szavunkat SzD.² még a társ szó családjában, az 'egyesül, párosul, társul' jelentésű szavak közé iktatja be. Az 1800-as, de főleg az 1820-as évektől kezdve garmadával megjelenő, főleg német-latin-magyar szótárakban a társalkodik idegen megfelelői: *umgehen, Umgang haben v. pflegen*, illetőleg: *commercium habere, conversari, versari cum aliquo, uti alicuius consuetudine*. Így: SÁNDOR, Toldalék. 1808.; MÁRTON, Német-Magyar-Deák Lexicon. Bécs, 1823.; KRESZNERICS, Magyar Szótár. 1832.; DANKOWSKY, Krit. et. Wb. der Magyarischen Sprache. 1833. Ez látszólag még a régi jelentés-állapot, pedig a megfelelésekből világos, hogy SÁNDOR ISTVÁN óta hogyan homályosodik a szó volt konkrét jelentése ilyenféle jelentés felé: 'az emberek körül forgolódni, törődni, érintkezni, társaságában, kapcsolatban lenni'. Sőt a változás talán már a XVII. században megindult. Commenius „Janua linguae Latinae“-jából (1643/1673.) Szilágyi Benjámin István (206) a *de conversatione erudita* kifejezést így fordítja: „A tudós társalkodásról.“

A megcsuszamlás, elködösülés egy egész sereg hasonlóan elvonttá vált szónak ötletszerű vagy még inkább a szótári teljesség kedvéért létrehozott kapcsolatából született meg. *Társalkodik—umgehen—conversor*. Nagyon valószínű, hogy a *társalkodik* eredeti értelmében már a XVIII. században sem volt az aktív szókincs eleme (bár PPB. 1767-i kiadásában még: „Non habet commercium cum virtute voluptas. Nem társalkodik a’ testnek gyönyörűsége a virtussal”), hanem csupán a szótározott anyag egy része. A mi szavunk szótári életét az tartotta fenn, hogy kénytelenek voltak a latin *conversor* igével társítani, amely pedig ekkor már — és főképen újlatin, germán formáiban — szintén elvesztette eredeti konkrét értelmét: ‘együtt forog, forgolódik, tartózkodik’ (vö. MA. 1708. még: σὺντριβω, διατριβω ‘vele forgok, nála forgódom’). Az újlatin, germán formák: *conversor*, *conversare*, különösen pedig *conversieren* a társadalomtörténet hatására a latin igének azt a pliniusi árnyalatát hangsúlyozták, mely az akkori társas együttlét leglényegesebb jegvét mondta ki: a ‘csevegés, beszélgetés’ jegyét. Ez a jelentés-eltolódás kétségkívül a rokokó szalonélet divatjának eredménye, amikor a társasági élet valóban a szellemes „konverzációban” csúcsosodott ki. Így tükröződik egyetlen szó történetében az egész európai szellem változása: a reális, konkrét világ- és fogalomszemlélet helyébe lépő elvont szó kultusz világa, a racionalizmus és a rokokó. A megcsuszamlás kétségkívül az idegen nyelven történt elsőízben, a mi szótáraink csupán azt teszik, hogy a *társalkodik* igét továbbra is az immár „modern” jelentésű *conversor*-ral és származékaival egyeztetik. Nem magyar nyelvfejlődés eredménye tehát, és amilyen mértékben távolodik szavunk eredeti konkrét jelentésétől, oly mértékben veszti el szerves kapcsolatát az élő nyelvvel. Hogy ez az egyeztetés nem élő, világosan látszik abból, hogy szótáraink a XIX. század első éveitől kezdve makacsul a *conversieren* = *társalkodik* megfelelést adják az idegen-magyar részben, de fordítva nem (vö. pl. MÁRTON, Három Nyelvből készült Oskolai Lexicon vagyis Szókönyv. Bécs, 1816.).

De kövessük a változás történetét! MÁRTON JÓZSEF 1800-ból való Új Német-Magyar és Magyar-Német Lexicon vagyis Szókönyv-ében (Pozsony), melyben pedig hangsúlyozza, hogy „azok közül a’ számos új szók közül, melyek tíz-tizenkét esztendő óta támadtak, tsak az olyanokat vettem fel, a’ melyek közönségessé lettek” (XVI. l.), még mitsem tud a *társalkodik* = *conversieren* kapcsolatáról (hanem az *umgehen*-t és társait sorolja fel), ellenben az 1803—1804-i (valamint az 1810-i) kiadás már így beszél: „*Conversieren*: 1. *sich unterreden, unterhalten, beszélgetni, mulatni*. 2. *társalkodni*“. Hogy aztán a beszélgetés-elemet beleértette-e az igébe, s ha igen, saját ötlete volt-e ez, vagy általános tévedés, azt ma alig lehet

eldönteni. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy majd egy negyedszázaddal későbből: 1823-ból való Német-Magyar-Deák Szótára nem tünteti fel a *conversieren* igét, *Conversation* alatt pedig a *Gespräch* és *Unterhaltung* szavakra utal. Ez utóbbi jelentése: „Gespräche, besonders angenehme Gespräche. mulatság; magaműlatás; beszélgetés“. Ellenben az *Umgang* címszó alatti példák világosan mutatják, hogyan siklott a *társalkodik* szó a 'beszélgetés' felé. A címszó 3. alatt: „das Umgehen, öftere und vertraulichere Zusammenseyn, mit jem.; *társalkodás*; usus; consuetudo; commercium; convictus; *sermonis communicatio*, Cic. *conversatio*, Sen.“ (Az utóbbi aláhúzása tőlem.)

A *társalkodik* körüli bizonytalanság az 1830-as évek körül éri el tetőpontját. Ez egyébként természetes is: a nyelvújítás okozta nyelv- és jelentéstörténeti földcsuszamlás eredményei itt éreztetik hatásukat. A magyar irodalmi szókincs jelentős részének alig van több jelentéstartalma, mint amennyit ki-ki szubjektíve beleképzel. A szavak egy része csupán hangalakjában és ehhez fűzött hangulatában él: a hangalakhoz évről-évre illesztgetik ilyen vagy olyan árnyalatú jelentéstartalmat, hogy aztán egyiknél megállapodjék a nyelvhasználat, vagy pedig nyelvújítási különességgé halványuljon. Így például KUNOSS ENDRE „Szófüzer vagyis a tudomány, művészség, társalkodás és költészet újonnan alkotott vagy fölélesztett szavainak jegyzéke...” stb. című művében 1834-ben még átmeneti jelentésében használja *társalkodás* szavunkat: „Az ébredező tudományok, fejlődő művészetek, szelidülő társalkodási szellem...“, majd ismét „...még csak kevés idő előtt is alkalmatlannak tekintették arra, hogy valamikor tudománybeli s' társalkodási nyelv lehessen...” (I. lap), de a szófüzérben a szó egyáltalán nem is szerepel. Viszont egy év múlva „Gyalulat...” című magyarító szótárában már így magyarít: „*conversál: társalkodik, conversatio: társalkodás*“. (Ugyanakkor a *socialis* magyarítását így adja: *társas, társalkodási*.)

KUNOSS magyarítása már a 'beszélgetés' jelentés felé vezet ugyan, de az irodalmilag jártas, nyelvileg érzékeny világ sokáig nem tudott lemondani a szógyökér ősi jelentéstartalmáról. A szótárak lelkiismeretesen fel is tüntetik, hol kizárólagosan régi értelmében (mint KASSAI JÓZSEF, Származtató és Gyökerészó Magyar-Diák Szókönyv stb. 1836-ban: „sociat. associat se alteri“) vagy legalább is az 'umgehen' jelentésben. FOGARASI NÉMET ÉS MAGYAR Zsebszótára... „az újonnan alakított vagy fölélesztett szókkal bővítve“ (Pesten. 1836.) szintén nem tud a *társalkodik: conversieren* kapcsolatról, sőt a 2. helyen adott *gesellt sich* világosan régre mutat. A szótárak azonban csak megközelítő képet adnak a mindenkori élő nyelvhasználatról. Egyrészt a szótár mindig időszerűtlen — hát még ez időtájt —, másrészt a teljesség kedvéért szívesen regisztrál avuló, vagy el is avult szavakat. Így aztán A' Magyar Tudós Tár-

saság Magyar és Német Zsebszótárától kezdve (1838.) a *társalkodik* mindig osztozkodik az 'umgehen' és a 'conversieren' jelentésen (vö. BLOCH M., Zsebszótár. 1844.; FARKAS ELEK, Legújabb és legtmöttebb Német Magyar és Magyar-Német Zsebszótárkönyv, a magyar nyelv újabb és legújabb alakulását tekintve újabb kútfők után. Pest, 1857.)

A jelentéseltolódásra azonban talán az volt a legdöntöb, hogy a *társalkodó* igenévi alak értelmezésében ugyane szótárakban a *gesellig* melléknév mellett megjelenik a *Gesellschaft-ter(in)* főnévi alak is. Ennek jelentése pedig kétségkívül kezdetől fogva a ma is használatos. A biedermeier társasági élet egyik fő velejárója a *társalkodónő*, KNEK Teládata nem a 'társalkodás', hanem a 'társalgás'. Am mégse *társalgónő* lett, hanem *társalkodónő*, s ennek leszűkített jelentése kisugárzott az igére is. A *társalkodó* alaknak előbbi jelentésben való használatára talán még döntöb, mert hivatalos irodalmi fórum által szentesített formája volt: az 1832-ben megindított Jelenkor politikai lap szépirodalmi melléklapjának a címe: *Társalkodó*.

Pedig ebben az időben már lehetett volna *Társalgó* is. Közben ugyanis a *converzál* igét magyarítók egy csoportja nem elégedett meg a *társalkodik* jelentésének modernizálásával, hanem a *társ* gyökekből a bűbájosnak érzett *-lg* képzővel megalkották a *társal(o)g* igét is (vö. *szenvelg*, *enyelg* stb.). Még SZILY (NyÜSz.) is beleesik abba a hibába, hogy a *társalog* igét a *társalkodik* folytatásának érzi, pedig nem előd-utód viszony van köztük, hanem évtizedeken keresztül ellenfelekként állnak egymással szemben. Mindkettő magának követeli a *conversieren* jelentését. A szótárak nem mernek köztük dönteni s mindkét szót felveszik. Így KUNOSS már említett Szófüzérének „ujdon bővített” kiadásában (1843.) a két szó már egyenrangú: „*Társalgás, társalkodás, Geselligkeit, Umgang.*” Vagyis itt a *társalog* teljesen a *társalkodik* előző tartalmát vette fel, hogy aztán mindketten a 'conversieren'-re korlátozódjanak. Így BLOCH M. Új kimerítő Magyar-Német és Német-Magyar Zsebszótárában „minden elfogadott új magyar szavakkal bővítve” (1843., 1847.²) „*Conversation, die; társalgás, társalkodás, beszélgetés, mulatás. Conversieren: társalkodik, beszélget, mulat.*”

Néhány évre rá diadalmaskodik a 'társalog'. FOGARASI 1845-ben megjelent Segédszótárában (szótára után alig 9 évvel, amikor még nem is tudott a *társalog* igéről) vagy BLOCH 1846-i Kiegészítő Szótárában, avagy KIRÁLYFÖLDI ENDRE Ujdon-új Magyar Szavak Tárában („melly a hazai hírlapokban, az új magyar könyvekben, tudományos és közéletben előkerülő ujdón kifejezéseket, mű- és más legújabbban alakított szavakat foglalja magában” 1846.), már szó sem esik a *társalkodik* igéről a *conversieren* megfelelőjeként. A végleges trónfosztás BALLAGI Magyar és Német Szótárában (1857.) történt meg, ahol a *tár-*

salkodás így intéztetik el: 1. *Társalgás*. Ám lássuk: *Társalgás: die Conversation, der Umgang*. Azaz a *társalkodik* kivesztével a *társalog* kaparintja meg a régi szótári megfelelések egészét. Ebből persze megint jelentésbeli bizonytalanság lesz, és a nyelvészek megpróbálják restaurálni a 'társalkodik' igét.

Legjobb példa erre FOGARASI, aki 1836 óta a két szó harcának minden fázisát feltünteti: az egyeduralkodó *társalkodik*-től az egyeduralkodó *társalog*-ig, hogy aztán szótárának 3. (1852.) és 4. (1860.) kiadásában megint egy kalap alá vegye a két szót így: „*conversieren: társalkodni, társalgni; beszélgetni, mulatni*“. Az 5. kiadás (1870.) magyar részében viszont jó érzékű, de erejét meghaladó kísérletet tesz, hogy újra szétválassza az összegabalyodott két szót: „*Társalg: conversirt, pflegt Umgang. Társalkodik: geht um, hat Umgang, gesellt sich*“. Ekkor már a történeti nyelvészkedés elemző derengésében egyre világosabb a *társalkodik*-nak a *társ*-sal való rokonsága, s olyan tartalmi meghatározást keresnek, mely megfelel a történeti meg az élő nyelvszellemnek is. CZUCZOR—FOGARASI (VI, 120) 1874-ben: „*Társalkodik: Némi nyájas vonzalomnál fogva egy vagy több társal személyesen közlekedik, mulat, beszélget, eszméket cserél stb.*“ BALLAGI „A magyar nyelv teljes szótára“-ban (1872.) ily kedves meghatározást ad: „*Társalkodik: több személy könnyebb tárgyakról időtöltésből beszélget egymással*“. BALASSA még elnézőbb: „*Társalkodik 1. Barátságos érintkezést tart fenn valakivel. 2. Beszélget*“. Utánuk egészen meglepően hat PÓRA FERENC tudatossága, aki „A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyvé“-ben (1907.) határozott különbséget tesz *társalog* és *társalkodik* között. Az első a *beszélget* szócsoportha, az utóbbi a következő csoportba kerül: *találkozik, összejön, látogat, összeér, összekerül, együvé kerül, találkát ad, társalkodik, vendégeskedik*.

*

Az előbbi definíciók azonban már erősen tudós jellegűek. A valóság az, hogy szavunk ma már csak *társalkodó, társalkodónő* továbbképzéseiben él. Ezek azonban már születésükkor nem voltak a *társalkodik* törvényes leszármazottai (semmi közük alakjukon kívül a régi *társalkodó*-hoz). hanem nyelvújítási szavak, s csupán a 'beszélget' jelentést hordozzák. Ezek élő szavak lettek és maradtak, az ige viszont alig lehetett volna több, mint a *társalog*-nak hosszabb, nehezkesebb alakja, így feleslegessé vált, s lassan ki is halt az élő szóhasználatból. A tájnyelv ugyan sokáig megtartotta, mégpedig természetesen az eredeti 'szövetkezik, társul' jelentésben. Legalább is erről tanúskodik a MTsz.-nak egy ZOLNAI GYULÁTÓL való dunántúli, vezéprémi adata.

MARTINKÓ ANDRÁS.

Kebele.

A Székelyföld vízneveivel kapcsolatban az utóbbi időben sűrűn szerepelt a *Kebele* víznév (MNY. XLIII, 263, XLIV, 11, 100, 105). Ezekhez kapcsolódnak az alábbiak.

Hazánkban két helységnévben szerepel a *Kebele* szó. Az egyik a Zala megye alsólendvai járásában fekvő *Kebele-Szentmárton*, a másik a Maros-Torda megyében. Marosvásárhelytől keletre kb. 10 km-re levő *Kebele*.

1. Az első KNIEZSA ISTVÁN helyes megfajtése szerint eredetileg víznév és ez a szláv *kobyła* 'kő' szóból származik hangrendi átcsapással (Magyarország népei a XI. században 428; MNY. XLIV, 105). Adatok: 1208/1373: „transit aquam *Kobula* in valle“ (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 76); 1236: „ad rivulum quod dicitur *Kebele*“ (ZalaOkl. I, 10); 1271: „terram castri Zaladiensis *Kebele* vocatam“ (ZalaOkl. I, 57; SZENTPÉTERY II, 110); 1271: „terram castri Zaladiensis *Kebele* uocatam“ (HazOkm. V, 44; ÁÜO. VIII, 339; SZENTPÉTERY II, 111); 1342: *Kebelemellyk* (CSÁNKI III, 68: itt még további adatok találhatóak). Az 1329: „iuxta *Kebele*“, 1381: *Kebeleye*, 1405: *Kebeleye*, 1426: *Kebele* alapján arra gondolhatunk, hogy ez szláv *Kobylye* (l. DICKENMANN, Studien zur Hydronymie des Savsystems 178) folytatása. Mai horvát alakja *Kobile* (VÁLYI, LIPSZKY). CZUCZOR-FOGARASI szerint ejtése *Kebele*.

A névfeltés helyességét igazolja és jelentéstanilag támogatja, hogy többfelé van a magyar *kabala* szóval alkotott víznevünk. — Az OklSz. ezeket ismeri: 1329/1335: „montem *Kabalafey* nominatum“; 1341: „puteum *kabala* kuta vocatum“; 1401: „vallem *Kabalaswelgh* nominatum“; 1476: „locum . . . *Kabolaerzygethe*“. — 1424: *Kabalapathaka*; 1459: *Lopatak*; 1543: *Lacpathaka* (BÉLAY VILMOS, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei 158); ma: *Kabolapatak* Máramarosszigettől néhány km-nyire nyugatra. Nevét az azonos nevű pataktól vette, melynek LIPSZKY szerint oláh neve *Jápa* < *iapă* 'Stute' (TIKTIN). — A kalotaszegi Jegénye határában is van *Kabalavölgy* (SZABÓ T. A., Kalotaszeg helynevei 208). — Hétfaluból is ismerünk *Kabolapatak*-ot (ÁRVAY JÓZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei 184). — Bihar megyében *Kabaláspatak(a)* falu, Nagyváradtól 20 km-re keletre. JAKÓ ZSIGMOND „Bihar megye a török pusztítás előtt“ című munkájában nem említi, tehát újabb település lehet. — Szolnok-Doboka vármegye nagyilondai járásában, Oroszmezőtől délre is van *Kabalapatak(a)*. — 1387-től Gömör megye délnyugati sarkában, a mai nógrádmegyei Zabar mellett, sőt PESTY kézirati helységnévtára szerint a falu helyén tűnik fel egy *Kabalaszó* nevű helység (ILA BÁLINT, Gömör megye II, 475), melyre nézve elfogadhatjuk PAIS DEZSŐ származtatását: *Kabala* + *aszó* (MNY. VIII, 397). Ugyancsak Gömörből: 1295: *Kabalasar* (ILA i. m. III, 131; ŠMILAUER, Vodopis 184, 392, 484). —

A máramarosmegyei Gyertyánliget, oroszul *Kobilecká Polyáná* (Hnt. 1944.): 1600, 1720: *Kabolapoiana* (BÉLAY i. h.). PESTY kézirati helységnévtára szerint ez utóbbi nevét a mellette emelkedő *Kabala* ~ *Kobila* nevű hegytől kapta. — Helységnévtáraink szerint van egy *Kebeles* nevű kisközség Trencsén megyében, de ez a mintegy félévszázados községnevérendezés eredménye. Igazi neve *Sztretsenice* (FEKETE-NAGY ANTAL, Trencsén vármegye 190). — Sáros megyében Bártfától délre *Lófalú*, tótul *Kobyly*: 1427: *Lowfalua* (CSÁNKI I, 302). Az 1319- és 1351-ből adatolt *Kabalafölde* (!) nevű birtokot IVÁNYI BÉLA (Bártfa szab. kir. város levéltára I, 3) *Lófalú*-val azonosítja. Mellette folyt a *Kabalapataka*: 1261/1271/1273: *Kabalapotoka* (CD. V/I, 163; SZENTPÉTERY, KritJ. II, 8; ORTVAY, Vízr. I, 408; ŠMILAUER, Vodopis 219, 409, 484). — Ugyancsak Sárosban Girált és Lomna között fekszik *Kabalás* (1903 előtt *Kobulnicza*), tótul *Kobylnice*: 1326: *Kabalapataka* (!) (IVÁNYI i. m. 1), 1327/1330: *Kabalapotoka* (AnjOkm. II, 313), 1363: „Alsou és Felseu *Kabalapataka*“, 1372: *Kubulnyche*, 1390: *Kabalapataka* (CSÁNKI I, 351). — Sárosban feltűnik egy *Kabalafalva* is: 1366: *Kabalafalua*, melyet CSÁNKI (I, 298) Bártfától északra vagy keletre, Makovicza környékén keres. 1321/1325: „*Kabalafalva*“ (!) birtokot említenek (IVÁNYI i. h.). ŠMILAUER (i. m. 219) *Kabalafalvát* Lófalú helyére rajzolja. — Sopron megyében is lehetett egy **Kobula* patak (MOÓR ELEMÉR, Westungarn im Mittélalter im Spiegel der Ortsnamen 34).

2. Nem függ össze velük az erdélyi *Kebele*: 1505: *Kebele*¹ (SzékOkl. VIII, 211, 213, 217); 1602: *Kebele* (i. h. V, 279); 1642: *Kebele* (i. h. VI, 170). Ez magyar eredetű, mégpedig a *kebel* 'sinus' szó -e birtokos személyraggal megtoldott alakja, amely egy **Erdőkebele*, **Heggykebele*, **Havaskebele* stb. névből vonódhatott el.

A NySz. adataiból kitetszőleg a *kebel*-nek két jelentése lehetett: 1. 'hajlás, hajlat' és ebből fejlődött 2. 'a hajlat belseje, öble, köze, zugja, szugoly stb.'. Ahol ugyanis hajlás van, ott ebből következőleg a vízszintes síkban karéj, zug (pl. Tiszazug), a függőlegesben a heggyel ellentétes mélyedés, teknő, vápa, fenék keletkezik. A két jelentést nem lehet mindig határozottan szétválasztani.

A *kebel* szónak térszínforma neveként (domborzati viszonyok jelölésére) használt, illetőleg földrajzi névként felfogható adatai: 1257/1466: „deinde ascendit in *Sumlw kebel*“ Somlyó és Perecsen között Szilágy megyében (HazOkm. VI, 93 után OklSz.). Ugyanennek a hegynek a „dereká“-ban lappangó szerelemről énekel 1782-ben Kovács Ferenc (l. MNy. XXXII, 192).

¹ Itt — a következőket különírás meg az „omnino“ szó alapján is — három községről: *Kebelé*-ről, Szentivánról és Jeddéről van szó. Nem gondolom tehát, hogy a *Kebele* eredetileg víznév volt: a Poklos-patak régi neve, s hogy mint ilyen lett Szentiván^{ny} jelzője (l. BENKŐ: MNy. XLIII, 263).

1554. évi adat Tinódi Lantos Sebestyén Cronicá-jából:

„Ira Magyarországra az két hűvének,
Losonczy Antalnak, Patócsi Ferencznek,
Az *Tisza kebelben*, mind az vármegyéknek,
Kik az Fejérvárba hamar mind el begyőlének:“

(Erdéli historiának első része: RMKT. III, 20). I. h. 396 olvasható jegyzet szerint *Tiszakebel*-en Békés és Csanád megye területe és az ezekkel szomszédos részek értendők.

1574. évi adat Tinódi „Zsigmond király és császárnak krónikájá“-ból, az 1395-i havasalföldi hadjárat elbeszélésében:

„Igen hamar király rájok indúla.
Akkor Molduát István vajda bírja vala,
Minden népét felindította vala,
Király útát környül állatta vala.

Tudására királynak ez nem vala,
Egy *havasnak kebelébe* beszálla,
Az oláhok ott fen futosnak vala,
Magyarokat nyillal tekítik vala.“

(RMKT. III, 334.)

1574. évi adat Kákonyi Péter „Historia Astiagis Regis et Cyri“-jából (3):

„Tüle az Giermeket hog^o paztor el veue,
Ég *erdő kebelben* akkor el be viue,
Paztor a Giermeket egiűt e le teue,
Cziak fa leuelekkel őt be fedezgete.“

Úgy látszik azonban, hogy az *erdőkebel* használata vagy kezdett a nyelvhasználatból kikopni, vagy csak bizonyos — keletmagyarországi, felsőtiszavidéki, erdélyi — nyelvjárásokban volt meg, mert ez a szakasz a lőcsei 1628. évi második kiadásban már így van:

„Tölle az gyermeket paßtor hogy el vivé,
Égy erdőben bépen páßtor el bé vivé,
Páßtor az gyermeket egygüt el le tévé,
Csak fa levelével el bé fedezgeté.“

1590. Károli: Bibl.: „Az *hegyec kebeliben* formáltatott zengő szó: resonans de altimissimis montibus echo“ (NySz.) | 1604.

MA.: „sinus: *Kebel*, Öböl, Teres haylas, nyugodalmas hely“ | 1610. MA: Bibl.: „sinus maris: *tenger kebel*“ (NySz.) | Szamosközy István fogalmazványából: „De nem állának az hitnek az németek; mert a kimenő vitézeket ölék, foszták, Vitéz Miklóst megölék sat. Föld népe szorult *erdőkebelbe*, havasokba, hegyekbe — rettenetes nagy hidegségben“ (kiadva — Enyedi Pál neve alatt — MIKÓ, Erdélyi Történelmi Adatok I, 187).

Eredetiéhez, sajnos, nem férhettem hozzá, mert az Egyetemi Könyvtár 262/a. és b. borítékjából a 411. és 175. sz. lapok, — amelyeknek Szamosközy sajátkezü mutatója szerint Beszterce 1602. telén Básta György által történt ostromát tartalmazniok kellene, — hiányoznak. Pedig SZILÁGYI SÁNDOR (Századok 1879: 442) szerint „ott van eredeti fogalmazványa, javításokkal, igazításokkal az egyetemi könyvtár kéziratai közt”. Az Erdélyi Múzeum SZILÁGYI kiadta másolatából az *erdőkebel*-t tartalmazó mondat hiányzik (MTörtEml. 2. sorozat XXX, 141).

A *kebeles* származékra: 1436/1519: „In loco *Kebleseer* a parte meridionali” (OkI Sz.), bár a *kebel* eredetileg nem hangvesztő (vö. MNy. XXII, 233 szerint) | 1604. MA.: „sinuofus: *Kebeles*, Horgafos, sinuo: Meghaytom, horgalitom, *kebeleffe* teffem” | 1662. Szalárdi: Siralmas Krónika 548: „a hegynek közepibe mintegy terjes *keblessége*be is egy nagy sorsánczba még megannyi lövészszármokat helyheztettek vala” a törökök Nagyvárad ostrománál.

Keleti nyelvjárásainkban, mint ismeretes, gyakran találkozunk térszínformák neveként használt testrésznévvel. Csúpan egyetlen, nem is terjedelmes helynév-gyűjteményből ilyeneket idézhetünk: „Varas *torok*, Nagy hid *homloka* alatt, Bőzöd *farában*, Nyírid *nyaka*, or általán, Maál *farkánál*, Simon völgye *orrán*, köves patak *oldalában*, Havad *száda* felé, Nyíres *háton*” (IMREH BARNA, Küküllő-, Maros- és Nyárad-vidéki helynevek a XVI—XIX. századból; vö. egyebek közt MNy. XXXI, 103).

A *kebel*-éhez hasonló jelentésű *öböl* is szerepelhet erdővel kapcsolatban: „kő szálokkal, kiknek *öble* hangzik gyakor szózatokkal, melyben Echo lakik, s-eő felel azokkal” (BADICS, Gyönyösi István költ. III, 103) | „A vadon erdőnek setétes *öble*” (Faludi: Téli Éjsz.-ból NySz.), s megvan ez a lehetősége az *öl* szónak is: l. az *erdő ölen*, *völgy ölén* (vö. CzF. *öl* al. 3. j.) kifejezéseket s a bányászindulóból: „s hogy ha majd a *föld ölén* végóránkat éljünk”.

Ha megnézzük a katonai térképen az erdélyi *Kebele* falu fekvését, azt látjuk, hogy egy hegykoszorú közepében fekszik, erdőborította völgykatlanban, amelyből csak a szomszédos Szentivány: azaz a Maros felé folyik ki egy patak. A név fenti etimológiája tehát tárgyilag is megállja a helyét.

Ezek megírása után megnéztem ORBÁN BALÁZS nagybecsű művét, hogy mit ír *Kebelé*-ről. Képzeltető meglepetésem és örömöm, mikor a következőket olvastam: „Fennebb a Poklos patak völgy tömkelegének végelágazásánál ... egy kelet irányú kies. a H a v a s t e t e j e nevű hegy által keretelt *hegykebel*ben, a Hosszúpatak mellett fekszik *Kebele* e vidék végfaluja, mely ily nevét *hegykebel*ben fekvésétől nyerhette” (A Székelyföld leírása IV, 181). Mivel ORBÁN bejárta az általa leírt falukat, valószínűnek tartom, hogy magyarázata a néptől ered. Megjegyzem, hogy PESTY Kéziratos Helységnévtárában sem

Kebelénél, sem *Kebeleszentiványnál* a név származására vonatkozó megjegyzés vagy magyarázat nincsen.

PAIS DEZSŐ figyelmeztet, hogy az 1216/1230: „*in sinu Matra*“ (ÁrpÚjOkm. XI, 140) kifejezéssel kapcsolatban gondolhatunk arra, hogy itt a *sinus* talán a magyar *kebel* vagy *öböl* szó latin fordítása.

A SZABÓ T. ATTILÁTÓL (MNY. XXX, 171, XXXV, 169: a Sepsiszentgyörggyel egybeolvadt Szemerjáról való XVII—XVIII. századi adatok) és BENKŐ LORÁNDTÓL (MNY. XLIV, 100) közölt *kebelé*-s adatok a *kebel* 'hajlat, bemélyedés' jelentésével jól összevágznak. Éppen ezért valószínűtlen, hogy bennük a szláv *kobyła* rejtőzik. Nem hihető ez már csak azért sem, mivel a Székelyföldön — különösen Háromszékben — ha nem is éppen gyakran, de meglehetősen számú adatban kerül elő. Ha a szláv *kobyła* szóból származó *kebele* szóval volna dolgunk, nem tudnók megmagyarázni az ugyancsak BENKŐ közölte (ORBÁN I, 145 után MNY. XLIII, 263) *Kebeled* nevet. ORBÁN (i. h.) ezt írja: „A Gagy völgyéből Etédre átjövő csinált ut Martonosról a *Kebeled patakán* jön fel“: a *Kebeled pataka* tehát a székelykeresztúri járásban fekvő Etéd és Martonos közt folyik. Neve a *kebel*-ből kifogástalanul megfejthető, viszont szláv származás esetén *d*-je előtt hosszú magánhangzót várnánk, mint pl. *alma*: *Almád* stb. esetében.

Egyelőre úgy látjuk, hogy a *kebel* térszínforma neveként csak a Tiszántúl bukkan elő, s használata a XIII. század közepétől napjainkig tart. Lehetséges azonban, hogy ha az ország más vidékeiről is olyan terjedelmes földrajzinév gyűjteményekkel rendelkezünk majd, mint Erdélyből, máshol is kimutatható lesz, pl. a hegyes-völgyes Palóciából.

MIKESY SÁNDOR.

Kunigunda — Kinge.*

Német oklevelekben gyakran előforduló női név a *Kunigunda*. Alakváltozatai: 1005-től: *Chunigunda* (ZAHN I, 41 stb.); 1020-tól: *Cvunigvndis* (i. h. 47 stb.); 1070-től *Chunigunt* (i. h. 82 stb.); 1140-től: *Chuonigunda* (i. h. 202 stb.). 1187-től: *Chunegundi* dat. (i. h. 667 stb.); 1203-tól: *Kunegundis* (FRIEDRICH II, 31 stb.). 1207: *Gunegundis* (i. h. 65). 1229: *Cungunda* (i. h. 341); 1221: *Cungundis* (i. h. 421); 1254: *Chungundis* (ZAHN III, 234); 1285: *Gungundis* (ERBEN II, 579). Német becézett alak: 1075, 1140: *Chuniza* (ZAHN III, 3, I, 200). Esetleg ugyancsak német becézők: 1344: *Cvna* (ERBEN IV, 591);

* A közlemény részlete a „Régi magyar női nevek“ című doktori értekezésnek, amely a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült 1947-ben.

1329: *Cunka* (i. m. III, 626). Bár az utóbbi kettő lehet a szláv *kuna* 'nyest' szóból való személynév, illetőleg annak származéka.

Egyházi név. Védőszentjei a SLEUMER, Kirchenlateinisches Wörterbuch szerint: 1. S. *Cūnēgundis*, -is f. (*Cunegunda*, *Cunigundis*) hl. *Kunigund*, Witwe u. Kaiserin († 1040.); 2. B. *Cūnēgundis*, -is f. sel. *Kunigund*, Jgfr. u. Herzogin von Polen, Klarissin († 1292.). Ünnepek 1363-tól misszálékban és naptárakban Magyarországon is előfordul. Nevük alakja a magyar forrásokban: *Chunegunde*, *Kunegundis*, *Kunegund*, *Gunegundis*, *Chungundi* (KNAUZ, Kortan 154).

A magyar királyi családban ketten viselték ezt a nevet. IV. Béla lánya, az előbb említett Boldog Kunigunda (1224—1292.) az egyik. Rávonatköző adatok: 1288: *Kunegundis* (HazOkm. VI, 336); 1255: *Cungundis* (ÁrpÚjOkm. VII, 416). IV. Béla fiának, Béla hercegnek a felesége (1264-től), ascaniai Kunigunda brandenburgi örgrófnő a másik (Árpád és az Árpádok 128).

Rajtuk kívül mindössze három nőt találunk okleveleinkben ezen a néven: 1290: *Kynegunt* pozsonyi apáca (HazOkm. VIII, 283); 1344: *Genegundis* pozsonyi úrnő (MonStrig. III, 542); 1355: *Kenegund*, *Kenegond* óbudai apáca, Bulko apuliai herceg lánya (AnjOkm. VI, 354). Valószínű, hogy a két pozsonyi nő német, a harmadik pedig olasz (vö. olasz *Cunegonde*, l. MELICH: MNy. XIII, 219).

Földrajzinévben találjuk 1223: „terram *Kineginci*“ Szerém megye (ÁrpÚjOkm. I, 133). Valószínűleg a királylányról nevezték el.

1153-ban egy szolgáló neve: *Hunige* (PRT. I, 603); olvasása valószínűleg *Chunig*. Ugyanazon oklevélben van *gy* hangértékű *gc* is: *Narage* földrajzinévben, amely 1329: *Narrad*, 1454: *Nyragh* (CsÁNKI III, 86). — Négy különböző úrnő neve 1276: *Gunig(h)* (MonVat. I, 325, 345, 382) és *Guniga* (i. h. 360).

IV. Béla lányát a források a következő néven is említik: 1254: *Кунька*, *Кунька* (HODINKA, Az orosz évkönyvek 314, 438); 1264, 1271: *Kyngue* (HazOkm. VIII, 97, LtKözl. II, 128); 1270: *Cynge* (HazOkm. VII, 125). Úrnők: 1305, 1325 (2), 1346: *Kyng(u)e* (id. MELICH: MNy. XIII, 217); 1303: *Kynge* (HédOkl. I, 11). Szintén úrnő: 1276: *Chinga* (MonVat. I, 195, 270, 274). Nőket hívnak így: 1354: *Kunge* szepesi úrnő (FEKETE NAGY, A Petróczy levéltár 30); 1290: *Kenge* (WERTNER, MNemz. II, 67). Ugyanaz a helység 1401: *Kengefalwa*, 1402: *Kungefalua*, 1427: *Kyngefalu* (CsÁNKI II, 323). — Van 1276: *Ginga* női név is (MonVat. I, 367).

Úrnők neve: 1296: *Cyngus* (HazOkm. III, 46); 1317: *Kyn-gus* (AnjOkm. I, 417). Egy veszprémmegyei királyi birtok neve arra mutat, hogy a királylány nevének talán volt ilyen változata is: 1299: „terram Reginalem *Kyngus* uocatam“ (HazOkm. VII, 281); 1300: „terram *Kyngus* terris nostris“ (i. h. 312); 1351: „in villa domini Regis *Kyngus* vocata“ (ÓMOLv. 194);

1290: *Kingus*; 1421: *Kingus*; 1436: *Kynges*; 1440: *Eghazas-kynges*; 1488: *Kynges*; ma *Küngös* (CsÁNKI III, 238). 1308: *Kyngus* Sopron megye (Kállay-levéltár I, 21). Van 1262: „ad montem *kyngusholm*“ Fejér megye (MonStrig. I, 510) és 1341: „ad lapidem *kyngeskew* vocatum“ (ZalaOkl. I, 418); személynévi eredetük nem valószínű.

Találunk ilyen női neveket: 1244: *Kuna* (HazOkm. V, 19). 1295: *Kune* (ÁrpÜjOkm. XII, 580). 1276: *Cina* (MonVat. I, 373). — 1293: *Kene* (ÁrpÜjOkm. V, 89). 1310, 1314: *Gene* (MonStrig. II, 618, AnjOkm. I, 350). — 1290: *Kunech*, testvére *Gund* (HazOkm. VIII, 287); 1335: *Kuneeth* (AnjOkm. III, 204). 1312, 1314, 1316: *Genit* (AnjOkm. I, 258, MonStrig. II, 659, AnjOkm. I, 392). — 1221: *Cunca* (PRT. I, 651). — 1366: *Kunch* (JAKUBOVICH: MNy. XI, 369); 1291: *Kunche* (SoprVmOkl. I, 54). — 1271: *Cynka* (ÁrpÜjOkm. VIII, 368); VárReg. 27.: *Cincea*. — 1370: *Kenys* (ZichyOkm. III, 391).

Az itt felsorolt nevek közül a *Kingé*-vel foglalkozott MELICH JÁNOS (MNy. XIII, 217—9). Szerinte a királyleány *Kunigunda* vagy *Kinge* elnevezése nem jelenti a két név etimológiai azonosságát, mert „nincs is olyan nyelv, a melyben *Kuni(e)gunde(a)*-ból az illető nyelv becézgető alakokat képező módjai szerint *Kinga* ~ *Kinge* keletkezhetik“ (i. h. 219). Én azonban nem látom semmi akadályát annak, hogy nemcsak a *Kingé*-t, hanem az itt felsorolt többi női nevet is a *Kunigunda* származékának tartsam. Megkísérlem a névesalád tagjainak egymáshoz való viszonyát bemutatni, a nélkül azonban, hogy német hangtani kérdésekkel foglalkoznám. Ez a névesalád német történetéhez tartozik, s itt csak a nálunk előforduló alakváltozatokat tárgyalom részletesen.

Teljes alakok: *Kunigunda*, *Kunegunda*, *Gunegungis*, *Kinegunt*, *Genegundis*. A második nyílt szótag rövid magánhangzója kiesett: *Chungunda*, *Gungunda* (már a németben is megtörténhetett). A teljes alakból rövidített változatok: kétszótagos zárt rövidülés¹: *Hunige*, *Gunig*. Ugyanez német vagy magyar -a képzővel: *Кунека*, *Guniga*, **Kuniga* ~ *Kiniga* vagy *Guniga* ~ *Giniga* formákból keletkezettek a második szótag magánhangzójának kiesésével: egyrészt *Kinga* és ennek -e képzős vagy illeszkedés útján magas hangrendűvé lett változata *Kinge*, másrészt *Ginga*. Lehetnek azonban ezek a már magánhangzója vesztett teljes alak egyszótagos zárt rövidülései¹ -a, -e képzővel megtoldva. Az -a lehet latinositás is (l. MELICH i. h. 217). Mivel a kétszótagos nyílt rövidülés¹ elég ritka, lehet, hogy a *Kune* és *Gene* alakban az -e képző, éppúgy, mint az -a a *Kuna*-ban (ha valóban ide tartozik és nem szláv eredetű). — Rövidítés után továbbképzett alakok: *Kuneeth*, *Kunech* (c:

¹ A rövidülés-típusok szabatos elnevezése BENKŐ LORÁNTÓL származik

Kuneth?), *Genit* -et ~ -it, esetleg -cs kicsinyítő képzővel, továbbá valószínűleg *Kingüs* -us ~ -üs képzővel. Az utóbbit törökből magyarázza, de valószínűtlenül KEMENES (MNY. XVI, 148). — A *Cina*, *Cinka*, *Cincea*, *Cunca*, *Kunch*, *Kunche*, *Kenis* nevek idetartozása nem bizonyos; ha mégis a *Kunigunda* származékai, rövidített és -a, -ka, -cs, -csa ~ -cse, -is képzős becenevek.

Kétségtelenül a *Kunigunda* német becealakjai: 1278: *Gund* (ÁrpÚjOkm. IX, 217); 1290: *Gund* (HazOkm. VIII, 287), kinek testvére *Kunech*. 1343: *Gunda* (JAKUBOVICH: MNY. XI, 365). 1273: *Gundus* (ÁrpÚjOkm. IX, 46). Az utóbbi kettő -a, illetőleg -us kicsinyítő képzővel.

Az egyes névalakok közt tapasztalható hangtani különbségek: Zöngés-zöngétlen váltakozás a szóeleji mássalhangzóban: *Kunegundis* ~ *Gunegundis*, *Kinga* ~ *Ginga*, *Hunigc* ~ *Gunig*, *Kene* ~ *Gene*, *Kuneeth* ~ *Genit* (vö. *Kisla* ~ *Gisla* stb.). — Az első szótag magánhangzója általában *u* a németben, de BAHLOW (Deutsches Namenbuch 41) szerint a *Kuni*-val összetett neveknek *Kiene*-változatuk is van, amilyen a magyarban *Kynegunt*. Okleveleinkben e mellett még *e*-s változat is van: *Kenegond*, *Genegundis*. Ugyanílyen *u* ~ *i* ~ *e* váltakozást találunk a *Kunge* ~ *Kinge* ~ *Kenge* alakokban és részben a *Kune* ~ *Kene*, *Kuneeth* ~ *Genit* neveknél. — A második szótag magánhangzója *i* vagy *e* (vö. *Kisla* ~ *Kesla*, *Mechtelt* ~ *Mechtelt* stb.). Az *i* ~ *e* már a németben is többször kiesett. Tehát: *Kunigunda* ~ *Kunegunda* ~ *Kungunda*, *Gungundis*, *Kinge*, *Kunge*, *Ginga*.

MELICH a *Kinga* név magyarázata során két ismeretlen eredetű, de szerinte régi magyar nevet tesz fel.

Az egyik egy **King*- szó. Belőle -a ~ -e, illetőleg -üs kicsinyítő képzővel keletkezett MELICH szerint a *Kinga*, *Kingüs* stb. Ez elvben lehetséges, de ilyen tövet és származékait sem férfi- sem nőnévként nem találunk a régibb korban. Első *Kinge* az 1224-ben született királylány, s mivel őt *Kunigundá*-nak is nevezik okleveleink, sokkal valószínűbb, hogy ennek rövidebb változata a *Kinge*, mint az, hogy az egy — eddig teljesen ismeretlen — magyar név tartozéka volna. A királyi család nőtagjai különben is mind egyházi nevet viselnek. Az 1276-tól feltűnő néhány úrnő meg minden bizonnyal a királylány után kapta nevét.

A MELICHTől kikövetkeztetett másik név a *Csenge*: *Chenge* a Margit legendából. MELICH szerint a fordító a szenttéavatási jegyzőkönyv „soror *Chinga*“-ját *Csingá*-nak olvasta, s egyelőre ismert magyar *Csenge* névvel azonosította és helyettesítette. Ilyen női név azonban szintén nincs. Van ugyan 1300: *Cheng* férfinév (ÁrpÚjOkm. X, 401), 1238: *Chengd* földrajzinév (i. m. II, 91), 1239: *Chenger* földrajzinév (i. m. XI, 309, VII, 77) és néhány *Csen*-ből képzett férfinév és földrajzinév, de nem

bizonyos, hogy a fordító ezeket olyan nagyon jól ismerhette. Talán inkább a *csēng* szó hatott rá, amellyel esetleg összetartozik ez a víznév: 1295: „ad duos fluvios Kethchenge vocatos ... ad minorem fluvium *Chenge*“ (KárOkI. I, 22; vö. EtSz. I, 932 *csēnd* címszó alatt).

A *Kunigunda* családjába tartozó neveket nálunk a XIII. század utolsó negyedétől a XIV. század utolsó negyedéig 32 úrnő és 2 szolgáló viseli. Közülük 8 kétségtelenül német eredetű; a többiről ezt nem lehet biztosan megállapítani, de valószínűnek látszik. A sokféle alakváltozat közül a *Kinge* az egyetlen, amely megállapodott hangalakot mutat, és talán magyarok közt is használatos volt a királyleány hatására, de divatja nem soká tartott. A XIV. század után nem találkoztunk többet vele.

BERRÁR JOLÁN.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A labializáció történetéhez. Mint köztudomású, Gombocz, szakítva régebbi eltérő véleményével (MNY. VIII, 103; BTLw. 157), később azt a felfogást vallotta, hogy a magyar nyelv a honfoglalás előtti török hatás korában még nem ismerte a labialis palatalis magánhangzókat, hanem a törökből átvett szavakban az *ü*-t *i*-vel, az *ö*-t meg *ē*-vel helyettesítette, az *i* > *ü* változás azonban, bár a magyar-török érintkezések főkorszaka után, de mégis a honfoglalás előtt megkezdődött már a magyar nyelvjárások egy részében (ÖM. II/1, 72, 74). Ami az *ö* hangot illeti, abban a magyar nyelvészek ma általában egyet értenek ezzel a feltevessel, melyet először MELICH hangoztatott teljes határozottsággal és fejtett ki részletesen (MNY. XIII, 3–6), szembehelyezkedve MUNKÁCSI véleményével (NyK. XXV, 263) és SZINNYEI kételkedő-habozó meggondolásaival (NyK. XLIII, 121). A magyar nyelvészek e felfogásán aligha változtatnak W. STEINITZ eltérő eredményei (Gesch. des finnisch-ugrischen Vokalismus 25, 89), melyek a finnugor nyelvtudományban itt-ott még mindig sajnálatosan kísértő ahistorizmusból fakadó módszertani hibával a nyelvtörténet (a jelen esetben a magyar nyelvtörténet) csaknem teljes mellőzéshez közeljáró sommás figyelembevételével keztek. — Másképpen áll azonban a dolog az *ü* hangokkal. Már másutt (MNY. XLIII, 85; Régi magyar nyelvjárások 7), bár röviden, kifejtettem azt a véleményemet, hogy a török-magyar érintkezések idején a magyarban már kellett *ü*-ző nyelvjárásnak lennie. Ennek a tételnek a támogatására akarok itt egy újabb érvet bevetni a vitába.

A *szűcs* szót egy csuvasos típusú kikövetkeztetett **söiči*-re szokás visszavezetni (BTLw. 126), melyben az *s* köztörök *j*-nek felel meg. A csuvasos török *s* - *~* magyar *sz*- megfelelést azonban kronológiai okokból tagadja RAMSTEDT, s ennél fogva elvet minden olyan etimológiát, melyben a köztörök szókezdő *j*- helyén

a magyarban sz-et találunk, egyebek között a **söici* > *szűcs* származtatást is; helyette, bár habozva, szavunkat az újgur *suči* 'ein Handwerker (?)' szóval hozza kapcsolatba (JSFOu. XXXVIII/1, 10). Ez utóbbi szófejtő ötlet teljes tarthatatlanságát kimutatta LIGETI (MNY. XXIX, 157). Bár RAMSTEDT állásfoglalása kizárólag a turkológia körébe vágó megfontolásokon alapszik, melyekbe beleszólni semmiképen sem vagyok illetékes, azt hiszem, következtetése hibás. Ha ugyanis a köztörök *j*-csuvas *š*-magyar *sz*-megfelelés elvetendő, nemcsak a *szűcs*, de *szél*, *szérű* és *szőlő* szavainkat, sőt a *sarló*-t is (Gombocz: MNY. XX, 62) ki kellene iktatni török jövevényszavaink közül, tehát négy-öt, egyébként hangtanilag teljesen pontos megfelelésű és jelentés szempontjából is egyező, kifogástalan etimológiáról le kellene mondani egy többé-kevésbé megalapozott feltevés kedvéért. Ez a körülmény máris megokolna némi tartózkodó bizalmatlanságot RAMSTEDT álláspontjával szemben. Azt hiszem azonban, hogy RAMSTEDT következtetései, ha helyesek is egy csuvasos típusú nyelv vagy nyelvjáráshoz vonatkoztatva, alapjukban hibásak, ha a magyar-török nyelvi érintkezésekre alkalmazzuk őket. Ő ugyanis szintén abból a tételből indul ki, hogy a magyar nyelv török jövevényszavai egyetlen csuvasos típusú nyelvre mennek vissza, s mivel néhány adat alapján megállapítja, hogy egy régi csuvasos típusú nyelvben a szókezdő *j*-nek *d*- (vagy *j*) felelt meg, amit különben török jövevényszavainkból eddig is tudtunk, kimondja, hogy a kérdéses magyar szavak, minthogy kétségtelenül honfoglalás előttiak, nem vihetők vissza csuvasos *š*-kezdetű szavakra, minthogy a csuvas *š*-későbbi fejlemény. Nem gondol azonban arra, hogy lehetett, sőt némiképp valószínűsíthetőleg volt is olyan csuvasos nyelv (nyelvjárás?), amelyben az *š*-rég. A köztörök *j*-nek ugyanis a mai csuvasban és a jakutban egyaránt *š*-felelt meg, amit aligha minősíthetünk véletlen összetalálkozásnak, főleg ha figyelembe vesszük e nyelvek sok egyéb rokon vonását. Hogy ezek a párhuzamosságok min alapszanak, annak eldöntésére nem vagyok hivatott véleményt közzétenni, de e hangváltozatok ilyen összefüggése csak igen régi kapcsolatokkal magyarázható (pl. megőrzött régiségeknek). Kellott tehát olyan csuvasos nyelvnek (nyelvjárásnak?) is lennie, melyben már a magyar-török érintkezések idején *š*-féle hang felelt meg a köztörök *j*-nek. Semmi okunk sincs tehát arra, hogy a *szűcs* < **söici* formulát a szókezdő mássalhangzó miatt elvessük.¹

Ami a szóbeljei *i* (helyesebben *í*, *j*) hangot illeti, ennek a helyén a mai csuvasban *v*-t találunk: *šavás*, *šüváz* (Ašm. 365, 380), *šaváz* (PAAS.). A rokon nyelvi adatokból azonban világos, hogy ez a csuvas *v* régebbi *í*, *j*-re megy vissza és aránylag

¹ Kétségtelenül teljesen téves H. SKÖLD feltevése, aki a magyar szókezdő *gy*-ket is csuvas *š*-re vezeti vissza, úgy gondolva, hogy a török-magyar érintkezések korában a magyarban még megvolt a finnugor **š*-. A török szavakat tehát *š*-szel vette át a magyar, majd az *š* szórványosan zöngésülhetett **ž*-vé, s a **ž*-ből *gy*-fejlődött (MNY. XX, 124). Elképzelhetetlen, hogy török szavaink zöme így fejlődött volna, a finnugorok közül azonban egy sem.

újabb fejlemény, amint RAMSTEDT (i. m. 19) és LIGETI is (szíves szóbeli közlése szerint) véli. Erre mutat különben világosan a csuvas *kâvak* ~ régi magyar *kejk* megfelelés is.

A *söj*-tőmagánhangzójának meghatározása már nehezebb feladat, annyi azonban kétségtelen, hogy labialisnak kellett lennie, mert csak labialis magánhangzó után áll be a $j > v$ változás (RAMSTEDT i. m. 18); azt pedig, hogy egyszersmind palatalis volt, a magyarokon kívül, a többi török megfelelő egybehangzóan bizonyítja (BTLw. 126; LIGETI i. h.). Magyar szempontból ennyi elég is, akár *ö*, akár *ü* lehetett a kérdéses török hang, magyar következménye ugyanaz.

Ami mármost a magyar szót illeti, ennek magánhangzója a következő változatokat mutatja: 1. *szűcs* (*szűlcs*): első adat KönSzój.: *zêydc/h*¹, továbbá 1460., 1467., 1469., 1522, 1559. (OklSz.); JordK. 77; Veresm: Lev. 287 (NySz.); SzikszF.; MA. 1.³ stb. — 2. *szőcs* (*szölcs*): első adat 1327: „piscinam Zoochfertey“ (OklSz.); C.; MA.³, MA. 1.³; stb.; az OklSz. számos *ew*-vel írt adatában nem lehet eldönteni, *ö* vagy *ü* olvasandó-e, de az előbbi valószínűbb és nyilván gyakoribb. — 3. *szécs*: 1549: *zechenek* (RMNy. II/b, 67). Ez adatokból világos, hogy a magyar szót csak labialis magánhangzóval vehettük át. Ha ugyanis az átvételkor az *ö* vagy *ü* helyettesítésével *szējcsi* vagy **szüjcsi* alak keletkezett volna a magyarban, ebből csak *szécs* ~ *szics* fejlődhetett volna, mint ahogy a nem labializáló nyelvjáráson keresztül meghonosodott *kejk*-nek a sok régi *kejk* típusú példán kívül csak *kék* és *kik* változatai vannak, **kők* és **kük* teljesen ismeretlenek, bár kevés szavunk van, melyre ennyi régi adat állana rendelkezésre. De különben is az ősmagyar—ősmagyar *i*-s kettőshangzók ilyen kétértelmű *é* ~ *i* fejlődése túlon túl jól ismert jelenség. A *szűcs* tehát a magyarban csak palatalis labialis magánhangzóval honosíthatott meg, olyan nyelvjáráson át, mely ismert már az átvételkor palatalis labialis magánhangzót. Akár *öj* (*öj*), akár *üj* (*üj*) volt az átdadó nyelvben, a magyarban csak *üj* tehető fel, mint-hogy az *ö* ekkor még kétségtelenül ismeretlen hang az egész magyar nyelvi közösségben. A **szüjcsi*-ből hasonulással, esetleg azonnali hanghelyettesítéssel *szüjcsi* lett, melyből egyrészt az *ü*-s változat, másrészt az *ü* nyíltabbá válása folytán az *ö*-s változat könnyű szerrel megmagyarázható, vö. pl. **küj* > *küj* > 1. *kü* ~ 2. **kőj* > *kő*. Az elszigetelt vagy legalább is ritka *szécs* alak világosan későbbi fejlemény lehet. Illabialis nyelvjárásban ugyanis az *eü*, *ö* helyébe is *é* lép, vö. pl. a palatalis labialis magánhangzókát nem ismerő Nagyhindén (Bars megye): *csész* 'csész' (Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből I, 8), mely szóban — etimológiája alapján — az *eü* > *ö* föltétlenül eredeti (KNIEZSA: MNy. XXX, 104).

Mindebből tehát az következik, hogy a honfoglalás előtti török-magyar érintkezések idején kellett a magyarban olyan nyelvjárásnak lennie, amely ismerte az *ü* hangot.

BÁRCZI GÉZA.

¹ Az OklSz. 1181: „ad uillam *scuched*“ adatának idetartozása legalább is kétséges.

A birtoklás szerepe a földrajzinevek kialakulásában. Ez a közlemény részlet „Alsószigetköz földrajzinevei” című doktori értekezéséből.¹

Azon rendkívül számos hatóerő, alakító tényező között, melyek egy-egy tájegység földrajzinév-rendszerét kialakítják, nem kis szerepet játszanak a birtoklástörténeti mozzanatok. Természetes tehát, hogy egy-egy földrajzinev-típussal sok esetben sikerült homályos birtoklástörténeti kérdésekre fényt deríteni és fordítva is, birtoklástörténeti adatok gyakran adják magyarázatát egy-egy földrajzinev-típus keletkezésének vagy elterjedésének. TAGÁNYI KÁROLY alapvető munkája: „A földközösség története Magyarországon” (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle I, 199) és HERMAN OTTÓ tanulmánya (MNy. II, 241—5) a földközösség és nyíllal való földosztás korát első sorban a *nyíllas* földrajzi köznév elterjedésének vizsgálatával világítja meg. A földközösség korától a tagosításig, illetőleg még később is végbement birtokrendezések lényeges változásokat okoztak mindenütt a földrajzinev-anyagban, és ezzel kapcsolatban új földrajzi köznevek egész sora keletkezett. Az új köznevek: *telek*, *nyíllas*, *osztály*, *tag*, *pótlék*, *csucska* stb. fokozatosan földrajzi tulajdonnevekké váltak, néha önállóan: *Tag*, *Pótlék* (Dunaszentpál), de gyakrabban valamilyen megkülönböztető elemmel ellátva: *Ökörnyíllas* (Ráró), *Kártelek* (Nagybácsa), *Papcsucska* (Ásvány), *Örökosztály* (Dunaszentpál), *Kisjános-tag* (Hédervár).

A következőkben nem kívánok részletesen foglalkozni eme névtípusnak Alsószigetköz földrajzinev-anyagában való kialakulásával, csupán néhány olyan jelenségre szeretném felhívni a figyelmet, amely — különösen a legújabb korban — birtoklástörténeti mozzanatokkal való összefüggésükben vált földrajzinev-alakító tényezővé ezen a területen.

I. A gazdasági fejlődés során, első sorban új települések keletkezésével, megműveletlen területek feltérésével, új termelési módszerek bevezetésével és különböző birtokrendezésekkel kapcsolatban a közösség tájékozódási igényei egyre növekednek, s így a földrajzinev-anyag kibővítésére állandóan szükség van. Amikor a múlt század folyamán a jobbágyfelszabadítás, majd a tagosítás után a nagybirtok élesen elválik a parasztbirtoktól, s áttér a kapitalista jellegű nagyüzemi termelésre, minden nagybirtokon a könnyebb tájékozódás céljából az egyes dűlőket számozott részekre tagolják és az egyes részeket *Egyestábla*, *Kettéstábla*, *Hármastábla* stb. nevekké jelölik meg. Kétségtelen, hogy ezt a névalkotási folyamatot a hivatalos, mondhatnók tudatos, tervszerű vagy mesterséges névadás (vö. LÖRINCZE LAJOS, Földrajzineveink élete. Bp., 1947. 27—9) egyik formájának kell tekintenünk. 1947. nyarán, amikor Alsószigetköz földrajzinev-anyagát összegyűjtöttem, a volt uradalmak cselédsége, akkor már a felosztott nagybirtok tulajdonosai, mindenütt használták még ezt a névtípust, egyes helyeken még eredeti formájában, sok helyt azonban már bizonyos fejlődésen átmént alakjában. Természetes, hogy azokon a nagybirtokokon, ahol a birtok határa

¹ Az értekezés a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült 1948-ban.

nagyobb volt, több dűlőből állt, a dűlő neve megkülönböztető elemként csatlakozott a sorszámból és a tábla köznévből alkotott névhez: *Göndörösi-egyes-tábla*, *Göndörösi-kettes-tábla* stb. (Dunaszeg: Gyulamajor). *Vámkeréki-egyes-tábla*, *Vámkeréki-kettes-tábla* (Hédervár). Ezek a nevek gyors ütemben jelentésváltozással, tapadással megrövidültek, úgyhogy a mai népnyelvi alakok legtöbb esetben ilyen rövidült formában jelentkeznek: *Göndörösi-eggyes* (Dunaszeg), *Kápónajikettes*, *Kápónajihármos* stb. (Hédervár). Ez volt a fejlődés egyik iránya. — Sokkal érdekesebb a másik irány. A nevet használó közösség sok esetben nem elégedett meg a mesterséges névadás mechanikus módjával, hanem a természetes névadás legegyszerűbb módján: szemlélet alapján új nevet alkotott, illetőleg kicserélte a sorszámnévből alkotott megkülönböztető elemet valamilyen alkalmasabb névből alkotott jelzővel, leggyakrabban a jelölt birtokrészhez legközelebb álló műtárgy nevével. Ennek a típusnak a Ráróhoz tartozó Zsejekpusztán már teljesen kialakult rendszerét találtam: *Homokgödritábla*, N. *Homogödritáblo*, *Keresztfaitábla*, N. *Köröszfajitáblo*, *Szivattyútábla*, N. *Szivattyujitáblo* stb. Számozott táblát a pusztalakói már csak négyet ismertek. Átmeneti formák mutatkoztak Dunaszentpálon. Istvánmajor határában: *Kettes-tábla*, N. *Kettes-táblo* ~ *Bölényiházatabla*, N. *Bölényiházotáblo*, *Négyestábla*, N. *Négyestáblo* ~ *Kútítábla*, N. *Kútítáblo*. Mintkét nevet ismerték és váltakozva használták ugyanazon tájrész jelölésére. Ezek a kettős nevek világosan mutatják a fejlődés útját.

2. A dunaszentpáli határ egyik részének neve: *Leadottföldek*, N. *Lēadottfődek* ~ *Proletárföldek*, N. *Polētárfődek*. Ezt a birtokrészt, amelyet az első világháború utáni egyik részleges földbirtokreform során hasítottak el az istvánmajori határból, a volt nagybirtok cselédei *Leadottföldek*-nek nevezték el, mivel a reform saját munkaterületeket érintette, a falu lakói ellenben *Proletárföldek* névvel jelölték meg, mert a határrész új birtokosai, a földhözjuttatottak a nincstelen parasztok soraiból kerültek ki. Mire mutat eme földrajzinév-pár keletkezése? Arra, hogy a párhuzamos helynévadás gyakorlata nemcsak külön-nyelvi vonatkozásban jelentkezik, vagyis amikor a többnyelvű közösség egyidejű szemlélet alapján több nyelven alkotja meg ugyanazt a földrajzinevet (vö. Kniezsa István, *Párhuzamos helynévadás*. Bp., 1944.), hanem a névadó közösség társadalmi rétegződésének megfelelően is alakulnak ugyanazon hely jelölésére különböző nevek. Tehát a névadás alapja, a névalkotás döntő tényezője ebben az esetben társadalmi jelenség: az a körülmény, hogyan viszonyulnak a névadó közösség egyes csoportjai a jelölt birtokrészhez.

3. Alsóvámoson és Véneken *Sztálinföld*, N. *Sztalimföd* névvel jelölnek egy-egy, a fölosztott káptalani, illetőleg apátsági birtokhoz tartozó határrészt. Az 1945-i földbirtokreform, a nagybirtokok teljes felszámolása kétségtelenül jelentős, egyelőre még fel sem mérhető változásokat fog okozni az ország földrajzinév-anyagában. 1947 nyarán, amikor gyűjtőmunkámat végeztem, még korai lett volna ilyen irányú kutatástól eredményeket várni, de az akkor talált néhány adat is megindokolná, hogy ilyen irányban országos viszonylatban is megvizsgáljuk a földosztás hatását.

KÁZMÉR MIKLÓS.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Leürenci. A dömösi prépostság 1138-ból származó és 1329-ben ártírt adománylevelében mai *Lőrinc* keresztnévünk mindig *i* szóvéget mutató formában jelenik meg: *Laurenci* (56, 63, 78, 88, 245), *Leurenci* (262, 361). Valószínű, hogy egykori ejtése *Leürenci* volt. Kérdés, hogyan magyarázható a szóvégi *i*.

Véleményem szerint nem szabad benne tövéghangzót látnunk. Ismeretes ugyan, hogy legrégebbi összeírásainkban a keresztnévek zártszótagos rövidült alakjához igen gyakran tövégi magánhangzó járul: *Peti* ~ *Petü*, *Fili* ~ *Filü/ül*, *Berti* ~ *Bertü/ül* stb. Ez a jelenség ekkor még jórészt tövéghangzóval ejtett közneveink analógiás hatásának tulajdonítható. A keresztnévek teljes alakjaiban azonban kezdettől fogva nincs meg a tövégi hangzó. A dömösi adománylevélből is rengeteg igazoló példát sorolhatnánk föl. Nincs *Gabriel*i, *Stephan*i, *Simón*i, *Janus*i, *Saul*i, *Petiri*, *Damiani*, *Martini* stb., csak *Gabriel* (81), *Stephan* (84), *Simón* (88), *Janus* (93), *Saul* (103), *Petir* (106), *Damian* (140), *Martin* (141) stb., holott az adománylevél nem keresztnévi eredetű személynevei rendszerint őrzik még a tövéghangzót: *Lewed*i (95), *Sobolc*i (129), *Bed*i (162), *Pazar*i (173), *Ders*i (233) stb. — Ennek a szabályszerűségnek mond ellen tehát a *Laurenci*, *Leurenci* és még néhány keresztnév: *Egud*i (56, 71), *Tiburc*i (171), *Pangrac*i (378), *Gal*i (131) és *Mihal*i (165, 307). A két utóbbi nevet azonban nézetem szerint kivehetjük a sorból: a *Gal*i az egyszótagosak analógiás hatására vehette fel a tövégi hangzót, a *Mihal*i-nál pedig az *i* a palatalisatio jele lehet.

Marad tehát négy keresztnév: a latin *Laurentius*, *Egidius*, *Tiburtius* és *Pancrati*us magyar megfelelője. Úgy vélem, hogy a dömösi prépostság adománylevelének ezek a személynevei fogódzót nyújtanak számunkra a latin *-ius* szóvég lekopásának a kérdésében. — Az egyházi latin eredetű személynevek *-us* végződésének a magyarban való elmaradására MELICH JÁNOS kétféle magyarázatát ismerjük (MNy. X, 97 kk., XXXVI, 145 kk.). Egyik magyarázatot sem tarthatjuk teljesen megnyugtatónak, de annyi kétségtelen, hogy az *-us* elhagyása latin eredetű keresztneveink jó részében — néhány kivételt nem tekintve — szabályszerű és általános jelenség volt. — Bizonyos, hogy ezzel a jelenséggel függ össze a latin keresztnévek *-ius* végződésének az elmaradása is: az *-ius* *us* eleme ugyanúgy tűnt el, mint az *-us* végű nevek-nél. A *Leürenci* és társai azonban azt bizonyítják, hogy az *-ius* végződés *i* eleme nem az *us*-sal együtt kopott le, hanem egy későbbi fejlődés keretében, amely minden bizonnyal a tövégi magánhangzók eltűnésével esik egybe.

En tehát a dömösi adománylevél néhány keresztnévének *-i* végződésében a latin *-ius* szóvég *i* elemét látom. Az 1138-i összeírás azt az állapotot rögzítette, mikor az *-ius* végződésű latin eredetű keresztnévek a *Damianus*, *Martinus*, *Petrus*-féle nevekhez hasonlóan elvesztették már *-us* végződésüket, de az *us* előtti *i* még nem kopott le bennük. Az *i* végleges elmaradása csak a tövéghangzók elhagyásának az idejére válik teljessé.

Lehet, hogy a latin *-ius* *i* eleme maradt meg néhány keresztnévből lett helységnévben is: 1381: *Demwtery* (Cs. II, 744), 1494:

Dyenesy (Cs. II, 744), 1364: *Gergury* (Cs. II, 199), 1378—1391: *Gergy* (Cs. I, 208). Ezek azért tarthaták meg esetleges *-i* végződésüket, mert az egybeesett az *-i* (< *-é*) helységnévképzővel, amely a földrajzinevekben természetsszerűleg nem tűnt el. Nem lehetetlen tehát, hogy az *-i* képzős helységnevek típusából ki kell vennünk néhány olyan településnevet, amelynek *i*-je a latin *-ius* *i* hangját is őrizheti, így a pusztá személynévekből lett helységnevek csoportjába is sorolható.

Csokán. Bukovinai, istensegítsi székelyek nyelvéből jegyeztem le ezt a 'kukoricaszár' jelentésű szót a baranyamegyei Hidason. Jóllehet a szó kifogástalanul megmagyarázható a magyar *kocsány* 'szár' hangátvetéses változataként, a román *ciocan* 'gabonaszár, fűszár' szóból való kölcsönzés lehetősége mégis fúrta az oklalamat, tekintettel a bukovinai székelység nyelvében található sok román kölcsönszóra.

Utánanéztam a kérdésnek és úgy látom, hogy fordítva áll a dolog: a román *ciocan* való a magyarból. — A szó eléggé változatos útja a következőképpen rajzolható meg: Kiindulópontul a török nyelveket vehetjük: csagatáj *qočan* 'szár', kazáni *qočan* 'torzsa' (MNY. III, 256; SzófSz.). A törökből kerülhetett a szlávba: orosz *kočan* 'káposztafej', kisorosz *kočan* 'torzsa', bolgár *kočan* 'káposztatorzsa', szerb-horvát *kočan* 'szár, torzsa', cseh *kocan*, lengyel *koczan* stb. (MIKLOSICH, EtWb. 122; BERNEKER, EtWb. I, 536). A törökből vagy a szlávból jutott az újjörögbe: *κοτσάνι* és az albánba: *košťan* (BERNEKER, EtWb. 536). A magyar valószínűleg a szlávból vette át a szót. A keleti magyar nyelvterületről a következő alakváltozatait ismerjük: *kocsány*, *kocsán*, *csokány*, *csokán* 'levél vagy virág szára, kukorica szára'; a Dunántúl délnyugati részén *kocsony*, *kocon* 'káposzta szára, torzsája' alakban él (vö. MTsz.). A románban kétféle változata van: *cocean* 'fűszár, virágszár' és *ciocan* 'kocsány, gabonaszár, fűszár' (Dief. Limbii Române; TIKTIN, Wb. I, 355, 381).

TIKTIN szerint a román *ciocan* esetleg hangátvetéses alakulat a román *cocean*-ból (i. m. 355). Az egyeztetésnek ilyen formában bizonyos hangtani akadályai vannak. Figyelemreméltó, hogy a szónak a szláv nyelvekben sincsenek hangátvetéses változatai. A magyarban ellenben a *csokán* kétségtelenül a *kocsán* hangátvetéses formája. Ezt a keleti magyarságnál mindenütt ismert és használt *csokán* formát vehették át a románok. — Én tehát a román *cocean* és *ciocan* között nem látok olyan szoros összefüggést, mint TIKTIN. Úgy vélem, hogy az azonos eredetű és azonos jelentésű két szó különböző közvetítéssel, két különböző úton került a románba. A *cocean* kisorosz vagy délszláv átvétel lehet — mint ahogy a magyarban is valószínűleg délszláv kölcsönzés —, a *ciocan* ellenben magyar közvetítéssel került el a románokhoz.

A bukovinai székelyek *csokán* 'kukoricaszár' szavával kapcsolatban aligha beszélhetünk visszakölcsönzésről. Fel lehet ugyan venni ezt a lehetőséget is (vö. m. *katroc*, *ketrec* → r. *cotruță* 'sut' → bukovinai székely *kuțruță* 'sut'), valószínűbb azonban, hogy a székelyek még Erdélyből vitték magukkal a *csokán*-t.

BENKŐ LORÁND.

Szallai kasza. Most két éve BALASSA IVÁN próbálta megmagyarázni folyóiratunkban (MNY. XLIII, 47), mi lehet az a *szallai kasza*, mely Heltai Hálója szerint „mind elől, s' mind hátra fog”. Idézi TRÓCSÁNYI ZOLTÁNT, ki szerint ilyen kasza nem is volt, csak csúfolták vele a zalamegyeieket. BALASSA IVÁN azt hiszi, hogy Heltai nem a távoli Zalára, hanem a Kolozsvár közvetlen közelében levő Zalaházára gondolhatott. Idézi a NySz. adatait, melyek jobbra is, balra is kacsingató emberekre alkalmazott szólásnak tüntetik fel a szóbanforgót; idéz hasonló — „köpenyegforgató” — értelmű közmondásokat is, mint „Kétfelé vág a kaszája”, stb.; s idézi, ugyancsak Heltai Hálójából a szólásnak ezt a változatát: „erőffen kalfál a fzallai kalfazual”. Végső megállapítása ez: „A *szallai kasza* kifejezés tehát minden valószínűség szerint a kolozsvárkörnyéki *Szala*-telepre vonatkozik. Ez a Heltaitól szívesen használt szólás korántsem kétélű kaszát jelentett, hanem egyrészt a megbízhatatlan, érdek szerint változó véleményt jelölte, másrészt a nagy hévvel végzett haszontalan munka hasonlatául szolgált.”

Elleve is valószínűtlennek látszott, hogy csak elvont jelenése legyen a Heltai-féle szólásnak, s ne legyen köze valami valóságos kasza-fajtához. A *köpenyegforgató* kifejezésben sem önkényes a köpenyegre való célzás. Van is párja a *szalai kaszának*: a *boszniai*, melyet szintűgy megtettek képes beszéd alapjául, mint amaszt. Inhol egy, a Heltai-félénél nyolc évvel korábbi adat. Gersei Petheő János írja Nádasdy Tamásnak Lincből, 1562. március 20-án, Miksa főherceg új predikátoráról, Orbán győri püspökről: „Az predicator t még nem hallottam mint predicál, hanem azt értem, hogy olyan mint a *bosznai kasza mindenfelé vág*.” (Közlí KOMÁROMY ANDRÁS: TörtTár 1904: 429. — Idézi PAYR SÁNDOR, Protestáns volt-e Nádasdy Tamás?: Prot. Szemle 1914: 481.) TAKÁTS SÁNDOR, aki tudvalevőleg szívesen élt régies szólásokkal, alighanem KOMÁROMY ANDRÁS közléséből ismerkedett meg a most idézett szólással, s „Rajzok a török világból” című könyvében (I, 123) a budai basák modorának jellemzéséül élt is vele. „Olyanok voltak ezek, — írja —, „mint a kétszínű kendő; ha a fehérjét mutatták, bizonyára a pirosára gondoltak”; nyájasak és udvariasak voltak, míg azt remélték, hogy szép szóval, igérettel célt érhetnek, s míg haragra nem gyullasztották őket: „Illyenkor aztán olyan volt a nyelvük, mint a bosznai kasza, mely mindenfelé vág.” TAKÁTS tehát a szólást mindjárt értelmezi is, mikor a nyelvvel való vagdalkozásra vonatkoztatja. Ugyane könyve más helyén (I, 63) a BALASSA IVÁNTÓL idézetthez hasonló közmondással jellemzi a török hitre tért, de magyar érdeket szolgáló XVI. századi íródeákok magatartását; sokan hibáztatták ezeket — úgymond — „amért kétfelé is kaszálgattak”. — Különbben még Csúzi Zsigmond 1723. évi Evangeliomi Trombitájából (31, 101) is idézi KRESZNERICS sótára után a NySz. (II, 137) a *boszniai kaszá-t*. KRESZNERICS 'Turcius, barbarus ensis', a NySz. kérdőjellel 'bosnischer Säbel' értelmezést tulajdonít neki, — nyilván nem helyesen.

Kellett hát lenni olyan kaszának, mellyel kétfelé is lehetett kaszálni. Ezt néhol *szalai*; *zalai*?, máshol *boszniai kasza* néven ismerték. Elterjedtségére vall, hogy szólásnak vált alapjává már

a XVI. században. Milyen volt — s ma is, ha van, milyen? — én nem tudom. Kétélűnek azonban nem kellett lennie. Úgy használták, hogy az egyik oldalra való suhintás után átfordították a másik oldal felé. Erre vall az a szólás, melyet a Balassi Menyhárt árulattársáról szóló Comoediában használ a darab hőse. Azt mondja, hogy Bebek Ferenczel és Kendi Antallal összetanácskoztak Izabella és fia megölésére: „de én — folytatja tovább — látám, hogy nem mehet véghez, gyorsan megfordítám az kaszát, elárulám társaimat; ugyan éjjel házokra menék és levágtam őket, én mostan is itt vagyok” (l. ALSZEGHY ZSOLT, Magyar drámai emlékek 91 és RMKT. VII, 280). — Pázmány a Lutheristák Vezetőjében szintén írja, hogy a prédikátorok „fordíták a kaszát, és lassan-lassan magoknak koporíták a tudományokról való ítéletet” (NySz. i. h.; jd. BALASSA is).

BERETTYÓ JÁNOS.

BERETTYÓ JÁNOS fenti cikkéhez hozzákívánczik a kérdés tárgyi megvilágítása. Van-e olyan kaszatípus, mely a *szallai kasza* igényét — hogy előre is, hátra is fogjon — kielégíti? Azt felelhetjük erre, hogy van. Csak meg kell szabadítanunk magunkat attól az elképzeléstől, mintha okvetlenül csak „kétélű” kasza jöhetne számításba. Éppen a BALASSA IVÁNTÓL közölt nyelvi anyagból azt olvassuk ki, hogy a *szallai kasza* megfordítható szerszám volt, s erre a szerepre látszik utalni a MA.-ból idézett: *Vissza fogja a kaszát 'resolvit mantellum'* (NySz.), valamint Pázmány mondása: *visszaszegi kaszáját* (ERDÉLYI, Közsm.).

Ilyen megfordítható, jobbra is, balra is, használatos kaszát ismernek a finnek. — Finnországban az újmódi egyenes és hosszú nyelvű „svéd kasza” csak a XVIII. század vége óta terjedt el. Az egyenetlen köves talajon széles területen még ma is él Dél- és Kelet-Finnországban a „finn kasza”-nak nevezett rövid és görbe nyelvű típus. Ennek a nyele alig hosszabb laposan ívelt pengéjénél. Mankója nincs. Két kézre fogják: a jobbal a nyél hajlásán alul, a ballal a nyél végében. Kissé meggörnyedve kaszálnak vele. Múlt század eleji leírását SIRELIUS közölte (Suomen kansanomaista kulttuuria I, 292). Külföldi utazók nem győzték dicsérni a vele való bánás ügyességét, szépségét, célszerűségét. VILKUNA (Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista 115) újabban így jellemzi: Hosszút suhintva először jobbról balra vágunk vele, ekkor a kasza magasan a levegőben megfordul, hogy ismét balról jobbra következze a suhintása. Így haladnak a kaszások, vágva a fűvet, miközben rugalmasan és ritmikusan befejezetlen nyolcasokat írnak le kaszájukkal. A jó kaszás kezében a penge ügyesen kikerüli a köveket, lenyírja a füves dombok tetejét és kivágja a fűvet a bokrok közül. Legjobb ábrázolása a kasza kezelésének a Néprajzi Film Rt. anyagából összeállított VILKUNA és MÄKINEN szerkesztette néprajzi képes kiadványban (Isien työ 131) látható. Bemutatjuk a mellékelt ábrázolatban. VILKUNA másik tanulmányában (Zur Geschichte der finn. Sicheln: SMYA. XL, 233), úgy találta, hogy a finn kasza voltaképpen a *kamppi*-nak nevezett 'görbe'-nyelvű finn arató sarlónak a párja, s a nyugati *kamppi* és a karjalai fűvágó kasza között csak fokozati az eltérés.

Mégsem kell azt gondolni, hogy éppen Finnországban talál-
ták volna fel. Kelet felé ugyanez a görbe nyelű kaszatípus meg-
van az oroszoknál a vologdai kormányzóságban (IVANICKIJ közlése:
Živaja Starina VIII, 27), távolabbról a zürjéneknél (SIRELIUS:
SKK. I, XX. táb. 13. á.), a cseremiszeknél (MANNINEN: Suomen
suku III, 134), továbbá ZELENIN (Russische Volksk. 32) szerint
Szibériában, ahol VIL-
KUNA első helyen emlí-
tett munkája (116 és
jegyz.) szerint a vogu-
lok és osztjákok is
használják. Abból azon-
ban, hogy az obi-ugor
népek a kaszát tatár
eredetű szóval jelölik,
az következne, hogy
a rövid nyelű kaszát
is azoktól vették át. A
vologdai orosz kaszá-
nak *gorbuša* 'die Bucke-
lige' neve van. Ugyan-
úgy forgatják, mint a
finnek. „Beim Arbeiten
mit dieser Sense bleibt
man immer in ge-
bückter Stellung und
schwingt sie mit den
Händen abwechselnd
nach beiden Seiten“ —
írja ZELENIN.

Nyugat-Európából
egy flandriai eredetű-
nek mondott és onnan
a középkor óta többek
közt Németország felé
elterjedt kasza említ-
hető rokonságául. Ezt
a XV. században Mem-
ling németalföldi festő
egy kalendáriumi mi-
niatür-képe megöröki-
tette. (Nyugati típusai-
nak és elterjedésének
ismertetése: RAU, L. v.,
Mähwerkzeuge. Verh.
d. Berl. Anthrop. Ges. 1890. 153, továbbá ANDREE, R., Braun-
schweiger Volksk. 180.) De mind a régi képek, mind az újabb
leírások típusai abban egyezően eltérnek a finn kaszától, hogy
Nyugat-Európában a jobbkézzel fogott kasza egy a balkézzel
tartott kampóval jár együtt, amellyel a learatott rendet felszedik.
Hogy a jobbkézzel biztosabban tartható legyen, a görbe nyél
vége a hüvelykujj részére néha ki van öblösítve. Ezáltal a
kasza elveszti azt a tulajdonságát, hogy a levegőben meg

lehesse forgatni, mindenesetre azonban így is nagyobb szabadságot enged, mint a közönséges kasza.

Nézetünk szerint *szallai kasza*-n ennek az északi és nyugat-európai (finn-orosz meg flandriai és német) kaszatípusnak valamilyen változatát kell érteni. Azt azonban, hogy milyen eredetű nálunk: hogy keletről vagy nyugatról, sőt — a *boszniai* jelzőből következtetve — esetleg délről került-e hozzánk, a tárgy ismerete nélkül és a szomszédságunkban előforduló kaszatípusokkal való tüzetes összehasonlítás hiányában természetesen nem tudhatjuk megállapítani. Idegen eredete mégis valószínűnek látszik, minthogy mind *szallai*, mind *boszniai* megjelölésében a szokottól különböző helyi furcsaságként tartották nyilván és alkalmazták a lelki magatartás jellemzésére.

KOROMPAY BERTALAN.

Bitó. MNy. XI, 87 szerint 'akasztófa' jelentésben csak 1897-ben szótározták először. SZENDREY ZSIGMOND: MNy. XIII, 56 azt állítja róla, hogy ezzel a jelentéssel megvan már Garai Kontjában (1836.) SZENDREY azonban téved, mikor a Kont *bitó*-ját 'akasztófa'-nak értelmezi. Igaz, hogy a vers szerint Zsigmond király ezzel fenyegeti meg Hédervári Kont Istvánt és lázadó társait: „Hát vesszettek mindannyian, | Haláltok a *bitó*!” Amde a vers további folyamán ezt olvassuk: „És mégyen a harminc nemes | A gyászpiacra föl: | Vérpallossával a *bakó* | Kifárad, s újra öl.” Nyilvánvaló tehát, hogy az előbbi helyen a *bitó* nem 'akasztófa', hanem azzal a 'carnifex, lanio' jeletésével van dolgunk, melyet valószínűleg SÁNDOR ISTVÁN következtetett ki a *bitófa* összetételből (Toldalék. 1808.; I. EtSz.), és amelyről bizonyára SÁNDOR nyomán ezt írja CzF.: „*Bitó*. Régi elavult értelemben törvényszolga, ki a testi büntetésre ítélteket veréssel s más kínzásokkal fenyegette, különösen a hóhér.” Garai Zsigmond király a tehát ezzel: „Haláltok a *bitó*”, csak azt mondja, hogy: „Hóhér kezétől vesztek el”. Hogy a költő később megint nem *bitó*-t ír, hanem *bakó*-t, annak az lehet az oka, hogy stílusának változatossága kedvéért alkalmazza az előbbi szó helyett a vele szinte azonos jelentésű utóbbit. Időmértékben is egyeznek.

A *bitó* azonban csakugyan 'akasztófa'-t jelent „A Jóka ördög”-ben (1851.): „Megverem: kevés lesz; megölöm: sok volna, | ő pokolra menne, én pedig *bitóra*”, és az „Ágnes asszony”-ban (1853.): „Ő *bitón* fog veszni holnap, | Ó, ki férjedet megölte.”

Arany műveiben egyébként az akasztófának *törvényfa* neve is van: „Phidias márványfejeit *törvényfa* révével | Öröli e' malom össze” EA. VI. || „... mert ritkán múlik el éjjel, | Mellyen az úri becses háznál, vagy az úri majorban, | Meg ne lehetne találni néhány *törvényfavirágot*” uo. VII. é. || „Hegyes-éles jajja úti betyárnak, | Ki hallja szavát *törvényfa* madárnak” Tamburás öreg úr. — Ezt a szót a NySz. nem ismeri. Az OklSz. néhány adatát megtoldhatom még ezzel a kettővel: 1605: „Ú maga az *törvényfához* szállott és mindenfelé strázsákat állított” (TörtTár. 1893: 215). 1704: „Az mely németet pedig az m. Fejedelemért négy-felé vágtnak vala, annak tetemét az *törvényfárul* leszedettem” (KárOkl. V, 101). Bethlen Miklós: Önélet. I, 132: a *törvényfa* a paradicsom tilalmas tudásfáját jelenti: „Ha az a *törvényfa* nem lett volna a paradicsomban, csak olyan lett volna, mint egy étel, ital, gyönyörűséggel teljes vadkert.”

Kandúr. A SzófSz. szerint ennek a szónak első előfordulása 1792-ben SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában² található. Négy évvel később megvan Gvadányi „A' peleskei nótárius elmékedései” című (1796.) munkájában is: „Mint kandúrok tesznek olyan nyivásokat” (131). Ide aligha SzD²-ből került, mert nem hiszem, hogy Gvadányi szótárakat lapozgatott volna szókincsének gyarapítása céljából, hanem ő is abból a forrásból merítette, amelyikből SzD.: a népnyelvből.

Eredetét illetőleg HORGER ANTAL: MNy. XXXV, 253 azt gondolja, hogy amint egy német mesében a kanmacskának, valószínűleg hatalmaskodó természete miatt, *Herr Kater* a neve, úgy nevezhették nálunk is *kanmacska úr*-nak, rövidüléssel *kanúr*-nak, az összetétel elhomályosodásával azután könnyen fejlődhetett hangsorában az *n* után egy járulékos *d*.

HORGER megfigyelt kísérletét a SzófSz. nem tartja meggyőzőnek. Azonban némely körülmény mindjárt valószínűnek látatja. Először is az, hogy a kanmacskának valóban erőszakos, hatalmaskodó természete van. Miskólezi Gáspár írja az „Egy jeles vad-kert”-ben (1702.), hogy „a' bak Matska, az ő nösténnyének minden apró kölykeit meg-szokta ölni” (171). Fábíán József „Természetihistoria a' gyermekeknek” című (1799.) könyve szerint: „Mivel a' kan-matska a' maga tulajdon kölykeit-is meg szokta enni: tehát a' nösténye elviszi egyenként azokat a' szájába valami félre helyre” (462). A Magyar Brehm is azt mondja róla, hogy: „A nöstény macska ameddig teheti, rejtegeti a fiait; főleg a kandúr elől, mert az, ha szerét ejtheti, valóban fölfalja őket” (IV, 283).

A kanmacskának ezt a tulajdonságát jól ismeri a nép is, valószínűleg ezért nevezték őt néhol *macska úr*-nak, amint ezt Kriza VadrózsákJának (I, 348) következő helye tanúsítja: „Ki látta, hogy *macska uram* | A kölykeit megegye; | Hallá-e kend *macska uram*, | Aztot többé ne tegye”. Ezen adat alapján feltehető, hogy a kanmacskának **kanmacska úr* neve is lehetett, ebből rövidüléssel **kan úr* ~ *kanúr* származott, magánhangzók közötti hangkettőzéssel pedig **kannúr* lett belőle, majd a második *n* elhasonulásával *kandúr*.

Vityilló. (Vö. MNy. XL, 121.) BÁTKY ZSIGMONDNak szerintem is helyes magyarázata (NéprÉrt. XXVI, 111) értelmében a latin *vigilare* > magyar *vigilál* ~ *vigylál* 'virraszt' szóval függ össze és olyan hajlékot (kunyhót) jelent, melyben a valamire vigyázó, valamit őrző ember, pl. a csász virrasztva éjjelez. Megerősíti ezt a magyarázatot Szentzi Fekete István „Lelki nyugosztaló orak” című (év nélkül, de valószínűleg 1700 körül) munkájának egy adata, mely az éjjeli őrzésre való kezdetleges építményt, a csőszkunyhót *éjjeli kunyócská*-nak nevezi: „O melly ritkán vetve az Isten félők, a' kik még azok közül meg-maradtak, tsak olyanok, mint edgy *éjjeli Kunnyotska* a' dinnyés kertben” (1071—2). Hogy a csász hajlékát jelentő **vityilláló kunyhó*-ból hogyan lett a *vityilló*, azt HORGER ANTAL: MNy. i. h. magyarázta meg.

A *vityilló* (eredeti jelentése 'csőszkunyhó, csőszkaliba'; később 'viskó' is) olyan építmény, amilyennek Arany festi a Bolond

Istók I. énekében: „Füstös *vityilló* gunnyaszt egyedül | Pusztaközépen, mint egy vén banya, | Ki gombolyagba tőpörödtén ül, | S élére áll födetlen kőcz haja; | Két asszu kar az oszlop kétfelül, | Melyekre lebökol a csész tanya | ... Füstös *vityilló* áll tehát, vagy ül, | Vagy guggol, összetörped, zsugorog | Sik pusztaságban mélán, egyedül.“ Mivel tehát olyan a *vityilló*, mintha *gugyorodnék* vagy *gugyulna*, azért ilyen neveket is adnak neki: *gugyori* (vö. „Áldomásra mentek egy rossz *gugyoriga*“ Arany: Jókó.; „A *leggugyorigabb* viskóba tértek be“ (Nyr. XLIV, 426), *gugyuló* (CzF.) ~ *gugyulló* Félegyháza (MTsz.), *gugyilló*, amint itt is: „Vityilló, nádból kötött *gugyilló*, | Vityilló, *vityilló* | Egyen meg a fejilló [= fejér ló]“ (HARSÁNYI—GULYÁS: Csokonai össz. m. I. k. 2. fele 387).¹

TECHERT JÓZSEF: MNy. XXXII, 184 azt állítja, hogy a *vityilló*-t Földi János vitte be az irodalmi nyelvbe 1790-ben, és Csokonai csak az ő példájára használja Parasztdalában. Ebben az imént idézett három sor az eredeti kézirat szerint az első és második versszak refrénje volt (l. HARSÁNYI—GULYÁS i. h. jegyzet). Az irodalmi használat elsőbbsége tekintetében igaza lehet TECHERT-nek. De ami magát a szót illeti, azt hiszem, a *vityilló*-t is meg a *gugyilló*-t is nem Földiből merítette Csokonai, hanem a népnyelv forrásából. Szerintem ugyanis kétségtelen a Parasztdal refrénjének népi eredete.

Kutyából nem lesz szalonna. LOVÁNYI GYULA: MNy. XXXIX, 380—1 cikkéhez megjegyzem, hogy ez a szólás nem került el nyelvészeti irodalmunk figyelmét, mert TOLNAI VILMOS a „Szólások“ című dolgozatában (A magyarság néprajza III, 397—431; különnyomatban is megjelent) szólásaink rövidsége törekvéséről és a tömörebb forma kormeghatározó voltáról értekezve már foglalkozott vele néhány sorban. A mainál teljesebb és szemléletesebb két példája Pázmány műveiből való (pontosabb forrás-megjelölés nélkül). A második szóról szóra egyezik azzal, amelyet LOVÁNYI a szólás legrégibb adatául idéz Szegedi Lőrinc „Theophania“-jából (1575.). — TOLNAI és LOVÁNYI példáit megtoldhatom még eggyel Pósa-házi János „A három kérdésre-*való* summás válasz-tétel megrázogatása“ című (1666.) munkájából: „*Perselik az ebet, de szalonna csak nem lesz belőle*“ (163; id. Nyr. VI, 405), és még egy másikkal is Beniczki Péter „Magyar Rithmusok“ című (1670.)² könyvecskéjéből. Itt ebben a megnyújtott és ellaposított verses formában jelenik meg: „*Héjába perselni | Ebet, 's mellyeszteni, | Nem szalonnának való*“ (1803.-i kiad. 163). Ez belekerült Kis-VIRZAI Adagiumaiba 443 (NySz.), ott azonban megvan már a mai formája is (LOVÁNYI i. h.). DUGONICS gyűjteményéből idézem a következő változatokat: „*Nehezen lesz kutyából szalonna, ha bár meg hizlallyák, meg is pörzsölik is*“ (I, 60). „*Nem szokták a kutyát megpörzsölni*“ (II, 297); ERDÉLYIÉBŐL (6953): „*Pörzsölheted, nem lesz abból szalonna.*“

¹ Vö. PAIS LÁSZLÓ és PAIS DEZSŐ, Kukla: MNy. XLIII, 218—9. A SZERK.

² TOLNAI: MNy. VI, 107 és MgNépr. III, 426 szerint az 1664-i kiadás apokrif.

LOVÁNYI cikke TOLNAI magyarázata után sem volt fölösleges. Nemcsak azért nem, mert gazdagabb tartalmú; hanem azért sem, mert folyóiratunknak azok az olvasói is tájékozódhattak belőle ennek a ma is népszerű szólásunknak eredete és története felől, akik nem ismerték TOLNAinak fentebb említett szép és tanulságos munkáját.

CSEFKÓ GYULA.

Kérdő-felkiáltó fordulat az Ó-magyar Mária-siralomban?

„...Sydou
myth thez turuentelen
fyom merth hol byuntelen“.

Az Ó-magyar Mária-siralomnak ezeket a sorait különbözőképen érthetjük.

PAIS DEZSŐ ezt az értelmezést adja:

„Zsidó, mit téssz,
Törvénytelen,
Mert fiam
Büntelen hal.“

(Magyar Versek Könyve² 34.)

E szerint a megszólítás után egy alárendelő viszonyítással szerkesztett mondat következik. A *mit téssz* a főmondat alanyára vonatkozó, ezt helyettesítő-mellékmondat, a *törvénytelen* a főmondat névszói állítmánya, ezekhez kapcsolódik még egy okhatározó mellékmondat. Ez a magyarázat általánosan elfogadottnak tekinthető. — KLEMM ANTAL például a vonatkozó mellékmondatok és a logikai megokolást nyújtó okhatározó mellékmondatok csoportjában foglalkozik a szóbanforgó részletekkel (Magyar Történeti Mondattan 333. és 379. pont).

Mint tudjuk, a vonatkozó és a *mert* kötőszóval kapcsolt okhatározó mellékmondatok egyaránt kérdő főmondatokra vezethetők vissza, a vonatkozó névmások kérdőnévmásokra, a *mert* kötőszó szintén kérdőnévmásra. Jogosan felvethető azonban a kérdés, hogy az ÖMS. idézett helyén vajon csakugyan mellékmondatokkal van-e dolgunk. Nem jutunk-e egyszerűbb, természetesebb vagy szövegünkbe jobban beleillő értelmezésre, ha kérdő hangmenetű felkiáltó mondatoknak fogjuk fel az idézett sorokat?

Ilyeneknek fogta fel őket MÉSZÖLY GEDEON, mikor így közölte értelmüket:

„Zsidó, mit téssz törvénytelenül?
Fiam mért hal meg büntelenül?“

(Népünk és Nyelvünk II, 277; a „meg“ nélkül ugyanígy Nép és Nyelv II, 163). — Ez az értelmezés nem igen keltett figyelmet; eddig megjelent tanulmányrészleteiben MÉSZÖLY sem foglalkozott behatóbban ezekkel a sorokkal.

Hogy a kétféle — egyaránt jogosan feltehető — értelmezés közül melyik lehet a helyes, annak eldöntésében a magyar fordításnak a latin *Planctus* szövegével való összehasonlítása és a vers egészében tekintett részlet vizsgálata lehet segítségünkre.

A két szöveg megfelelő részlete:

Quod crimen, que scelera	Sydou
Gens commisit effera:	myth thez turuentelen
Probra, uincla, uerbera,	fyom merth hol byuntelen
Sputa, clauos, cetera	fugwa huztuzwa wklet
Sine culpa patitur.	-ue kethwe, ulud.

Amint látjuk, a magyar változat nem követi szorosan az eredetit. Az, hogy Mária a megszemélyesített zsidó nemzetet megszólítja, és hogy a megszólítottak mintegy szemére hányja, hogyan kínozza ártatlan fiát, költőibbé teszi a magyar szöveget. Azonban az összehasonlításból nem kaphatunk feleletet feltett kérdéseinkre.

Ellenben ha az eddig kiszakítva vizsgált sorokat a vers egészében figyeljük meg, úgy tetszik, jobban beleillik a gondolatmenetbe a részlet, ha kérdő felkiáltásnak magyarázzuk. Mária lelkiállapotának kifejezője a költemény, s ennek az állapotnak költői megrajzolásában hatásosabb, ha a kétségbeesés fájdalmas felkiáltásával fordul Mária a zsidókhoz, nem pedig tárgyilagosabb vádemeléssel, tettük törvénytelen voltakán megokolásával.

HEXENDORF EDIT.

Azt a véleményt, hogy az ÖMS. szóbanforgó részletében inkább kérdő-felkiáltó, mint kijelentő mondatokkal van dolgunk, a fentebbi közlemény szerzője egyetemi szemináriumú megbeszéléseink során vetette fel és kívánságomra dolgozta ki. Úgy ítélem meg, hogy valóban érdemes megfontolni ezt az értelmezési lehetőséget, amelyet Mészöly mind idézett közleményeiben, mind pedig „Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata” című tanulmányában bizonyítás nélkül hagy.¹

Én HEXENDORF EDIT hozzászólása után is jóval valószínűbbnek tartom, hogy az ÖMS. szerzője kijelentő főmondatot és ehhez fűződő kijelentő vonatkozó és okhatározó mellékmondatokat alkalmazott. Első sorban nem azért gondolom ezt, mivel így a magyar inkább megfelel a latinnak, mert hiszen lépten-nyomon látható, hogy a magyar költő mennyire a maga lábán, sőt a maga szárnyán mozog. Úgy érzem, a feltett első kérdő-felkiáltásban a 'törvénytelenül' módhatározó éppen lanyhítaná a megnyilatkozás erejét. Továbbá ha ezek kérdő-felkiáltó mondatok volnának, a magam részéről a folytatásukat is ilyen fordulatúnak várnám. Már pedig a rá következő *fugwa huztuzwa wkletue kethwe, ulud* világosan kijelentésnek van előadva, s ilyen természeténél fogva megtörné az előzményül feltett kérdő-felkiáltó kifejezés lendületét. Ha azonban a „Zsidó, mit téssz, törvénytelen, mert fiam büntelen hal” értelmezést fogadjuk el, akkor a „fogva, huzogatva, oklelve, kötve ölöd” ízület egész természetesen csatlakozik amahoz mint a büntelenség ellenére elszenvedett halálnak módozat szerint való részletezése.

PAIS DEZSÓ.

¹ Az utóbbinak 7. lapján ez van: *fyom mert hol byutelen = fiam mért hol büntelen? = fiam mért hal meg büntelenül?* Ebből a *büntelen*-t magyarázza, de a kérdő fordulat felvételét nem indokolja.

Bélebüszhődt, büszke. LOVAS RÓZSA: MNy. XXVI, 362 foglalkozik a *bélebüszhődt* szó jelentésváltozásával. Amint helyesen megállapítja: a szó 'rosszskedvű, haragos' jelentése azon a köz tudatban élő megfigyelésen alapszik, hogy a rosszul emésztő emberek ingerlékenyek, kedvetlenek. Göcsejből a *bélebüszhődt* a. m. 1. 'haragos', 2. 'kevély' adatot (GÖNCZI 511) idézi. Azt gondolja, hogy „az utóbbi esetben ... valamiképp befolyásolta a fejlődést a rokon jelentésű *büszke* szó hatása is”.

Én úgy látom, hogy a *bélebüszhődt* szó 'haragos' és 'kevély' jelentése két külön fejlődés eredménye. — Mégpedig a 'kevély' ilyenformán keletkezhetett: Az eredeti jelentés nyilván az, amelyik ma is leggyakoribb: 'rossz gyomrú' és ennek következtében egyrészt 'finnyás, kényes gyomrú', másrészt 'büdös szájú' (vö. MTsz. és MNy. i. h.). Ez utóbbi jelentés megvan BALLAGI Teljes Szótárában is: 'a megromlott belektől бүдös szájú'. A jelentéskéjlődésnek egy további fokát mutatja a régi Tsz. balatonmelléki adata: „*Bélebüzhődt*, kényes finnyás természetű személy, kinek minden kis munka vagy szokatlan étel könnyen megárt.” Végül lelki jelentéséhez l. főntebb GÖNCZI adatát. PAIS DEZSŐ, szíves közlése szerint, szintén ismeri Zalából a szónak 'nagyon, sértően бүszke, kevély' jelentését. JANI DOMONKOS társamtól meg tudom, hogy falujukban, a zalamegyei Nemesvítán a *bélebüszhőtt* csupán mint a 'kevélység, бүszkeség' legerősebb kifejezése járja. Ez a néhány adat is világosan mutatja azt, amit a mindennapi tapasztalat. Hogy t. i. a gyomorbajos emberek szájából egyrészt gyakran бүдös lehellet árad, másrészt meg rossz gyomruk miatt az ételben válogatósak, finnyásak, kényesek. Az utóbbi mozzanatnál fogva pedig a viselkedésük könnyen keltetheti a бүszkeség látszatát. És valóban: KASSAI Szókönyvében a *büszke* hasonszavai közt a *kényes*-t is említi, azonkívül meg pl. a *kényes paripa* is a. m. 'büszke paripa'. A 'rossz gyomrú és így бүдös szájú (ezért bélebüszhődt) → finnyás, kényes → бүszke, kevély' lelki jelentés kifejlődésének konkrét, anyagi alapja van: érintkező képzettársulással alakult.

Ezek után azt gondolom, hogy az eredetileg 'bүдös' jelentésű *büszke* szavunk jelentéskéjlődése sem csupán a hangulati hasonlóság alapján történt (vö. EtSz. és SzófSz.), hanem pár századdal korábban úgy, amint azt a rokon kifejezésű *bélebüszhődt* esetében tapasztaljuk. Persze a fejlődés folyamán belejátszhatott ennek menetébe a бүдösség és a kevélység képzetében rejlő kellemetlen, visszataszító hangulati hasonlóság is, s a későbbi nyelvérzék számára már ez is jelentős lehetett, mint pl. Faludinál: „A hívságos ember бүszkesége бүзét nem veszi észre” (NySz. бүз al.). Hiszen a *bélebüszhődt* is olyan helyeken, ahol pusztán 'kevély' jelentésben él, csak hangulati rokonságot fejez ki a beszélő számára.¹

HORPÁCSI ILLÉS.

¹ Megjegyzem még, hogy a *büszke* jelentéskéjlődésének megindítója egyes vidékeken a *bélebüszhődség* mellett az a 'bүzöcske' is lehetett, amit magukat kenő-fenő: kényeskedő ifjak árasztottak, mint pl. Bethl. Élet. 38: „Egy *büszke*, magát pénz mázó úrfiat csak azért öletett meg, mert a rajta való szagot neheztelte” (NySz.).

Austriga. Gvadányi „Egy falusi nótáriusnak budai utazásá”-ban olvassuk: „Ifjú nevetve mondá: az *Austriga*, Jó Uram, tengeri állat és nem tsiga, . . .” (412—413. sor). Ez az adat magyarázatot ad a szó mai hangalakjára. Ez a szó ugyanis, mikor feltűnt nyelvünkben, még egész biztosan *s*-sel (*š*) hangzott: 1571: *ostrigat* (MNY. V, 280); azután pedig PPB.: *ostriga*. Zrínyi György is, akitől az 1571-i adat való, PPB. is másként jelzik az *sz* hangot. Hogyan került tehát az *sz* a későbbi alakokba? (CzF.: *osztriga*.) „Olasz jövevényszavaink” című értekezésem (15, 22) és Nyr. LXXI, 114 szerint vagy német hatásra alakult ki az *osztriga*, vagy pedig egész külön, újabb átvétel. Gvadányi e sorainak ismeretében az első föltevést kell helyesnek tartanunk. Nyilvánvaló, hogy itt keveredés történt. A régebbi *ostriga* keveredett a németes *ausztrigá*-val (Gvadányi adatát másképp nem lehet olvasni: ő maga is kurzívval szedette e szót, hogy idegen eredetét hangsúlyozza), ezekből alakult ki aztán a mai *osztriga*.

KARINTHY FERENC.

Halandzsa. Csak a cikkemhez kapcsolt szerkesztői jegyzetből tudtam meg, hogy KARINTHY FERENC is írt erről a szóról a Nyr.-ben, 1946-ban (I. MNY. XLIV, 143). Baj azonban szerencsére nem lett a dologból, mert a két cikk, mint utólag látom, kiegészíti egymást. Mégis folytatnom kell a kérdés tárgyalását, mert HORVÁTH JÁNOS levélben arra hívta fel figyelmemet, hogy a gyermekek is szeretnek jelentés nélküli szavakkal játszani, halandzsázní. A kiolvasó versekben csakugyan vannak olyan szavak vagy szótagok, amelyeknek nincs semmi jelentésük, de annál pattogóbb ritmus árad belőlük. Ilyen pl. ez az általa idézett kiolvasó vers: „Ékus, pékus, pantalékus, ábel, fábel, bank.” Magam ezt mondogattam Szegeden a múlt század végén kis diák társaimmal együtt: „En-ten-tí-nó, Szó-reke-tín-nó, Szó-reke-tiki-taka, Oja-voja-bambusz.” (Más változatát l. A Magyarság Néprajzában III, 56 és IV, 461; emitt egyéb példákat is találunk.) MIKSZÁR a kis leányok és fiúk játékaikról írt egy elbeszélésében, „A játszópajtás”-ban (a „Tövískes látogatóban” című kötetben; Művei 10: 27, Franklin). Itt egyebek közt ezt olvashatjuk: „A fiúk összeszednek mindenféle se füle, se lába szavakat, miséző paptól, alkudozó zsidótól, fütől, fától, ördögtől. Egyetem, begyetem, cicime, | Hábinem, bábinem, domine | Ec, péc, cinginó, | Vea vea tika vó.” CSÜRV BALINT Szamosháti Szótárában pedig ilyen gyermekversikék vannak: „Egyedelem-begyedelem, karkantyu, Nem vagyok én félnyaku.” (A *karkantyu*-ról külön megmondja szótári helyén, hogy értelmetlen szó.) „Egyedem-begyedem cickándőre, Szól a rigó rekettyére.” Az *iskoláre* címszó szerint meg az iskolás gyermekeket ilyen rigmussal csúfolják: „Eskoláre fáre! Kell-é pukkam-malé?”

Már ebből is látszik, hogy nemesak gyermekek játszanak így a szavakkal, hanem felnőttek is, a halandzsázás tehát nyilván ősrégi szokás. Egy tréfás népmesénkben az ördög azon verseng a szegény emberrel, hogy melyikük neve hosszabb. Az ördög azt mondja, hogy az ő neve „Ravaszsalatrokilapatrapityerge”. A szegény ember ezzel a még hosszabb névvel főzi le: „Szempomponolóvicemicenóversonologonóvilipitikócki János.” Sok ér-

telem nélküli szó van népköltészetünk réjái között is. Egy részük bizonyára értelmes szavakból keletkezett. Csupán egy példát idézek két gyűjteményükből (Nyr. XXIX, 10 és 592): „Kendert vetettem felibe, | Páncél pillangóré, | Rozsaminé, kenderpácé, | Cikka méré“ (i. h. 593). A második gyűjtemény összeállítója szerint Kriza ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Tán csupa mókás szavak. Fejtse meg, aki tudja.“

A be nem avatottak előtt többé-kevésbé érthetetlenekké válnak a különben értelmes szavak akkor is, ha nem ötletszerűen változtatjuk el alakjukat, hanem valamely szabály szerint. Ennek legegyszerűbb, bár az értelmet legjobban elrejtő módja a szavaknak visszafelé olvasása. HORVÁTH JÁNOS kálvinista gyermeknek kedvelt halandzsájaként idézte levelében ezt: „Aru kankaru netsi sőre za.“ (Az erős Isten uraknak ura.) Némi módosítása ennek a nyelvi tréfának az olyan játék, amely az egynél több szótagú szavakat nem fordítja meg, hanem első szótagjukat hátracsapja a szóznak a végére. Egyetemi hallgató koromban így beszélgettünk a Tanítók Házában a kilencszázas évek elején: „Gyoh gyav? — Szönömkő, lége lój.“ (Hogy vagy? — Köszönöm, elég jól.) Ez azonban már azok közé a nyelvi játékok közé tartozik, amelyekről — köztük a madárnyelvről vagy szarkanyelvről — TOLNAI VILMOS írt néhány érdekes sort (MNY. XIII, 247, XVIII, 39).

Óké. Mostanában ismertem meg városi nyelvünknek ezt a bizonyára nem régóta felkapott szavát. Valaki figyelmeztetett rá, hogy egy tisztviselőnőtől hallotta, de nem tudja, mit jelent. Magam sem tudtam, tehát annál inkább érdekelt, miféle szó lehet. KÖNYA—ORSZÁGH Angol nyelvtana vezetett nyomra, egészen váratlanul, mert lapozgatása közben a 162. lapon a rövidítések közt egyszerre csak ez tűnt szemembe: O.K. Utána van vetve a kiejtés, a két betűnek angol neve (ezt azonban egyszerűség okáért a nyelvtan pontosabb jelölésétől eltérve magyar helyesírással írom): *óké*, majd a jelentés következik: *Helyes!*

Hát helyes. Csakhogy ebből még nem tudom, miért jelentheti az O.K. angol rövidítés azt, hogy *helyes*. Megnézem oxfordi szótáramat (The Concise Oxford Dictionary. 1934.), s ott az O¹ címszóban azt olvasom, hogy az O. tréfás rövidítése az *all* szónak ebben: O.K., a K. pedig annyi mint *correct*. Így már értem a dolgot. A rövidítés nyilván azért tréfás, mert a helyesírás szerint az *all correct* rövidítéséül *a.c.*-t kellene írni (vagy *A.C.*-t), mint-hogy azonban a két szónak — úgy hozzávetőleg jelölve — *ól korekt* a kiejtése, ennek a kiejtés szerint való írásnak a kezdő-betűihez igazodik a rövidítés: O.K. Az angolban is újabb fejlemény lehet ez, mert pl. YOLLAND szótárában nem találom, s a TOUSSAINT—LANGENSCHIEDT-módszerű nyelvtanító leveleknek régiebb, nagy kiadásában sincs meg a rövidítések között (105. kiadás), de az újabb, kis kiadásban már megvan (2. kiadás, 257. l.). JONES kiejtési szótára szerint (An English Pronouncing Dictionary. 1924.) angol kiejtése — megint egyszerűsített átírással — csak *óké*, tehát az *ó* alighanem a magyar kiejtésben rövidült meg, és lett az *óké*-ből *óké*.

Milyen úton-módon kerülhetett hozzánk a helyeslés kifejezésére ez az új fölösleges idegen szó? Talán az Amerikába kivándorolt magyarok beszédéből. Mintha erre vallana újabb irodalmi nyelvünknek következő adata. Farkas Imre közölte a Magyar Nemzetben ezt az érdekekes apróságot (1948. augusztus 1., 4. l.): Egy vidéki újságírónk valamikor régen kivándorolt Amerikába, és New Yorkban látogatásból tollkereskedő lett belőle. Mikor aztán egyszer hazajött látogatába, a sok rokon mind jelentkezett — örökség reményében, egy távoli rokona pedig épenséggel verses levélben üdvözölte. Az egykori újságíró ezzel az elmés makámával felelt neki:

„Ön is rokon? O-ké! Másodfokon? O-ké! De kedves rokon, ugye nem veszi zokon: Ok-é a haragra, ha semmi se lesz a rokonoké?”

Itt vége is szakadt volna ennek a kis cikknek, ha véletlenül kezembe nem kerül egy Washingtonban megjelenő földrajzi képes folyóiratnak 1940 januári füzeté (The National Geographic Magazine). Ennek 135. lapján egy fénykép egy madárőrt és két iskolás kis fiút ábrázol. Az őr egy vadász felől kérdezőt a fiúcskákat, és följegyzí a tőlük hallott adatokat. A kép alatt egyebek közt ez a szöveg olvasható: *Okay, young fellows, that's all today!* (Jól van, kis cimborák, ez ma az egész!) Azt következtetem belőle, hogy az amerikaiak *O.K.* helyett *okay*-t (vagy *okay*-t is) írnak, ezt az írásmódot azonban nem találom sem az oxfordi szótárban, sem Jones könyvében, amerikai angol szótár pedig — sajnos — nincs kezem ügyében. Nagy J. Béla.

Uraim, le a kalapokkal! Szontagh Gusztáv tudvalevően ezzel a szállóigévé lett szóval kezdte Jósika Abafijáról írt híres bírálatát (Figyelmező 1837.). Az első pillanatban az a benyomásunk, mintha Szontagh egy rendkívüli reális élmény hatása alatt akkor első ízben vetette volna papírra, s mintha itt és most tanúi lehetnénk egy szállóige első megfogalmazásának. Azt hiszem azonban, hogy, mint annyi más esetben, ezúttal is csak egy közkeletű európai udvariassági frázis áthonosításával vagy helyi alkalmazásával van dolgunk, ami természetesen nem homályosíthatja el magyar hatását és funkcióját. Erre vonatkozólag egyelőre mindössze egy adatom van, de ez magában véve is azt bizonyítja, hogy a frázis már Szontagh előtt megkezdte életét az irodalomban. Robert Schumann, az írónak is kitűnő és egyéni zeneszerző, mondatja képzelt alakmásával, Eusebiusszal, Chopinról, akit akkoriban fedez fel a maga és német közönsége számára: „*Hut ab, ihr Herren, ein Genie...*“ (Gesammelte Schriften über Musik und Musik. Reclam UB. 2472—2473. I. 13. Ein Werk II. — Előszőr: Allgemeine Musik-Zeitung 1831.).

Elvi szempontból fontosnak tartom annak a megállapítását, hogy eszem ágában sincs, az eddigi gyakorlatot követve, közvetlen hatást szimatolni, vagy akár csak kapcsolatot keresni a német és magyar író között, annál kevésbbé, mivel Szontagh aligha olvasta Schumann cikkét. A forráskutatás mint öncél: a forrás kedvéért, különben ma már csak a szenvedélyes, meg szállott motívumvadászokat érdekli. Az ilyen összefüggések

megvilágítása más, lényegesebb problémákra utal. Van a nyelv- és ízléstörténetnek egy elhanyagolt határterülete, az irodalmi kritika halhatatlan szólamkínese, amelyről a kívül álló nem is sejti, milyen mértékben befolyásolja, sőt egyenesen preformálja a kritikuskok állásfoglalását íróval és művel szemben. Kétségtelen, hogy minden szólam (frázis) mindig az életből emelkedik az irodalomba, ahol aztán mindenki számára elsajátítható, utánosztható közhellyé válik. Ugyanez történik az irodalomtörténeti fogalmak jórészeivel is. E folyamatnak három lényeges mozzanata van: 1. a szólam megszületik s belép az irodalomba; 2. frázissá kopik; 3. időszerűsítve, helyhez, íróhoz és műhöz alkalmazkodva újra visszatér a konkrét életbe. (Ez történik Jósika—Szontagh esetében is.)

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése.¹

Eddig a CLUSIUSNÁL és BEYTHÉNÉL található növénynevek összeforrásaival, a XVI. századot megelőző leőhelyeivel foglalkoztunk. Alább következnek azok a növénynevek, melyeket CLUSIUS és BEYTHE XVI. századi botanikusoktól átvéve felhasználtak a *Rariorum Stirpium Historia*-ban és a *Nomenclator Pannonicus*-ban.

A növénynevek tárgyalásánál a sorrend a következő: első helyen olvashatjuk a *Rariorum Stirpium Historia* (I. p.) vagy a *Nomenclator Pannonicus* (N.) adatát magyarul és latinul. Utána, zárójelben a növény ma érvényes latin tudományos neve következik GOMBOCZ ENDRE „A magyar botanika” története című munkája alapján. Az arab szám ennek a könyvnek azt a lapját jelzi, amelyiken az illető növény latin neve található. Ezután a növény nevének első előforduló alakját közlöm leőhelyével együtt, vagy esetleg csak utalok rá. A szükséges magyarázatok után, a szöveg végén zárójelben található a szóra vonatkozó irodalom.

[*Alma*.] N3: „*farkas alma*: *Aristolochia clematitis*, siue *loga vulgaris*” (*Aristolochia clematitis*: Gombocz i. m. 127). Először CasK.: *farkafalma* (MNy. I, 250). A régiségben gyakori összetétel (vö. Nyr. XVII, 322).

N6: „*Alleluia flu*: *Oxys*” (*Oxalis acetosella*: i. m. 131). A XVI. században csak SzF. 23²: *Alleluia fü*. Kétségtelenül a Szentírásból vett jövevényszó.

N4: „*apiom*: *Eleoselinum*” (*Apium graveolens*: i. m. 127). MURM. 1414: *apium*. SzF. 26: *vizi apium*. OrvK. 104: *vad Apiom*. (Vö. Nyr. XXIX, 256.) Végső forrása a görög nyelv.

N3: „*bak flu*: *Betonica*.” Mel: Herb. 33a: „*Tragus. Back fü*. Bock. transc.” A *bak* szó a közép-felnémet *bok* 'ua.' átvétele (Szófsz., Oklsz.). A növény nevét Melius alkothatta meg a német szó mintájára (német tükörszó).

¹ L. MNy. XLIV, 69—72, 151—3.

² Innentől ez a rövidítése SZIKSZAI FABRICIUS művének, OrvK. a VARJAS-féle kiadványnak és CasK. a Casanate-kódexnek.

[Barack.] N3: „*tengöri baraczk*: Armeniaca sive praecocia mala“ (Prunus armeniaca: i. m. 131). SzF. 43: *Tengeri baraczk*. Hasonló elnevezések a R.-ben: *tengeri bodza*, *-füge* (Nyr. LIX, 216); *tengeri szöllő* (Nyr. LIX, 216, LXVI, 27, 99).

N6: „*bafi rofa*: Paeonia“ (Paeonia feminea: i. m. 131). SzF. 23: *Basa rosa*. A birtokos összetételből később egy szó fejlődött. A fejlődés menetét a XVI. században is megfigyelhetjük: Mel: Herb. 186b: *Bassarofahoz*; OrvK. 14: *Basarofa gyékeret*. (Vö. Nyr. XII, 199.)

N6: „*bosolicom*: Ocimum“ (Ocimum basilicum: i. m. 131). SzF. 10: „*Basalicum*: Basalicon Ocimum.“ A latin *basilicum* átvétele (SzófSz.).

I. p. 371: „*Beka flu*: Ranunculus montanus platyphyllos flo. lueto“ ~ N7: „*Beka flu*: Ranunculus“ (Ranunculus lanuginosus: i. m. 104). SzF. 26: *beka fü*. A latin szó tükörfordítása. Általában a vízi növények között gyakori a népnyelvben a *beka* szóval alakult elnevezés. Adatunk esetében azonban erre nem gondolhatunk.

N3a: „*bogach kóro*: Carduus fullonum Labrum Veneris“ (Dipsacus fullonum: i. m. 129). CasK. 253: *bogaczkoro*. A *bogács* főnév (a finnugor eredetű *bog* főnév származéka) és a *kóro* főnév összetétele (SzófSz.).

N7: „*bolyha flu*, *Kesereu flu*: Persicaria“ (Nasturtium officinale: i. m. 131). SzF. 23: *Keserő bolha fü*. (Vö. MNy. X, 23.)

N7a: „*bors flu*: Satureia vulg.“ (Satureia hortensis: i. m. 132). SzF. 26: *Bors fü*. A XVI. században gyakran előforduló növénynév (vö. Nyr. LXII, 24).

N6a: „*Török borsó*: Phaseolus“ (?). A XVI. században csak SzF. 25: *Török borso* ~ OrvK. 452: „*Teoreok borfooth* térd porra“. Hasonló elnevezések igen gyakoriak a R.-ben, pl.: *török buza* (Nyr. XXXV, 204), *török bors* (Nyr. XXXIII, 415), *török bodza* (Nyr. LXIV, 15), *török füz* (MNy. X, 17), *török pálma* (uo.). Vö. még: SchlSzój. 1008.: *chicher borso*, OrvK. 451: „*Erdej Borfooth*...“ és még számos más adat (Oklsz., NySz.).

N4a: „*bugha*: Galla“. A CasK. 251: *buga* adata óta szerepel a szó. (Irodalma: Nyr. XIII, 259, XVIII, 433, XXIX, 55, XXXIII, 325, XXXV, 265, XLVI, 22, LXI, 18, MNy. III, 107, 162, VIII, 119–20, X, 118.)

N6a: „*Chaba ire*: Pimpinella germanica, Saxifraga“. Az EtSz. adata szerint először 1500 körül fordul elő a növény neve. XVI. századi: SzF. magyarázat szerint „Pimpinella — Czaba ire à Chaba minore filio Attilae (!), qui cum de imperio dimicaret cum fratre Aladario, vulneratos suos milites hac herba dicitur curasse“ (MELICH kiad. 444/26). SZARVAS GÁBOR (Nyr. XXII, 150–2) szerint mindez tudálékos magyarázat és Beythe találmánya: alighanem a görög-latin *poterium* 'serleg-, kehely-, pohárvirág' az, amiről szó lehet, és a *csabair* a román *ciabare*, *cebare* < latin *ciberium* 'pohár' szóval vethető össze.

N8: „*arua chalan*: Urtica minor sive crispa“ (Urtica urens: i. m. 133). SzF. 30: *Arua czallyan*. A XVI. század első felében keletkezett összetétel (vö. MNy. XI, 81). Szorosan hozzátartozik a következő.

N8: „*hot chalan*: Vrtica labeo, Lamium“ (Lamium: i. m. 130). Érdekes, hogy először csak Mel: Herb. 100a: „Vrtica mortua. *Hólt czalán*“, holott SzF. 30: „Urtica mortua: *Arva czallyan*“. Latin tükörszó. (Vö. MNy. XI, 80.)

N5: „*chengő verág*: Hypericum“ (Hypericum perforatum: i. m. 130). Váltakozva R. *csengő fű* ~ R. *csengő virág*; vö. SzF. 18: *Czengő fű* ~ Mel: Herb. 134b: *Czengő fűet* ~ uo.: *Czengő virágot* ~ OrvK. 131: *Chjēngē fűnek vjragath*. (Vö. Nyr. XVII, 321.)

[Csipke.] N7: „*eb clypke*: Rosa canina“ (Rosa canina i. m. 132). Mel: Herb. 11b: *Eb cypke az az, Galagonnya fű*. Kétségtelenül latin tükörszó. A *csipke* szónak ugyanis a régiségben 'vadrózsa' jelentése is volt (SzófSz.).

I. p. 54: „Fraxinella... Ungari *Dictamus* vocant“ (Dictamnus albus). A XVI. században számos változatát találjuk e latin jövevényszónak; pl. vö.: OrvK. 375: *dictamuft* ~ OrvK. 181: *Diptamuft* ~ MA.³: *Dictamos* ~ C. 320: *Diptamos*. A növény magyar neve: SzF. 14: „*Ezerio fű*: Dictamus alysma vel calceolus Mariae“. (Vö. Nyr. XXV, 310, 374, XXXIII, 44.) Később használja Zrinyi: SzV. XII. é. 34 vsz. és Gyöngyösi: MV. II. é. 251.

N4: „*eb nyelv*: Cynoglossum vulgare“ (Cynoglossum officinale: i. m. 129). SzF. 11: „*Eb nyeluő fű*; avagyatraczel [!].“ Mel: Herb. 150a: „Lingua canis. *Eb nyelv*. Hundsung.“ adata alapján latin vagy német (inkább latin) tükörszó.

N5a: „*nagyob eb teij*: Lathyris“ (Euphorbia lathyris: i. m. 129), egyedül SzF. 21: *Nagyob eb tey*. Az *ebtej* nevű növény már a középkorban is ismeretes volt (SzófSz.). A *nagyobb* jelző kétségtelenül a növényneveknél is szokásos latin *maior* fordítása.

N5: „*edős gyöker*: Glycyrrhiza“ (Glycyrrhiza glabra: i. m. 130). SzF. 17: *Edes gyöker*. Hasonló összetétel a XVI. század első feléből: *édes fa* (SzófSz.). Vö. „Ortus sanitatis. Tractatus de Herbis“ glosszái között: „Liquiricia: *Edes fa*“ (MNy. XI, 39).

N4: „*effrasia*: Euphrasia“ (Euphrasia officinalis: i. m. 129). SzF. 15: „Euphrasia: *Len virago fű*, auag *szem gyogito*.“ Mel: Herb. 91a: „Euphrasia. *ßöm vigaftalo*. Augentroft.“ Görög jövevényszó. εὐφραίνειν 'vidámít, gyönyörködtet' átvitt értelemben 'vigasztal'. Εὐφροσύνη: a három Gratia egyike, a vidámság istennője.¹

N6a: „*egér fül*: Pilosella maior“ (Hieracium murorum vagy Hieracium pilosella: i. m. 130). SzF. 24: „Szörő fű, vag' *eger fül*.“ Mel: Herb. 80a bővebben foglalkozik a növényt: „Töb neu Myotis, Antylleon, az az, Eger fül, Eger lép: Ebt Allinéneec, Anagalifnac, az az Tyik bégyneec, Tyik semneec mongya Fuchfius, de nem igaz“ (Nyr. XV, 505, XXII, 151). SZARVAS GÁBOR görög-latin kifejezés hű fordításának mondja: „αυριστίς: auricula muris“ megfelelője a németben *Mäuseohr*, a magyarban *egérfül*.

(Folytatjuk.)

BARLAY SZAROLCS.

¹ Nem lehetetlen az sem, hogy gondolat- és jelentésátvitelek sorozatával állunk szemben: ὀφθαλμ. a. m. 'rekeszizom', később 'agy'. Az utóbbinak funkciója a tudás, illetőleg a látás. A lélekműködésnek egyik lényeges feltétele a látás szerve pedig a szem.

Zöld vár. Károlyi Sándor önéletírásában Esze Tamásról és társairól azt írja, hogy „erdőkről erdőkre lappangtanak Nemes Beregh Vármegyében“, majd így folytatja: „mind a Nemes Szepesi Kamarától, mind a Fölséghes Udvartól külön külön parantsolatok jöttek meg fogattásáról, de erős lévén a *Zöld vár*, kézre nem keritethetnek“ (Magyar Könyvszemle LXIX (1945.), 113). — A *zöld vár* nyilván erdőt jelent. Ezt az elbeszélés folytatása is bizonyítja: „[Rákóczi Ferenc és Esze Tamás „tolvajai” megfogásában] nem kevésbé fáradosztanak a nemes vármegyék, de ha edgyik keménykedett ellenek másikkban mentenek általl akkor, es az hegyek s *erdők* kő várnál is erősebbek valának“ (i. h. 114).

HORVÁTH JÁNOS tanár úr utóbb felhívta figyelmemet TAKÁTS SÁNDOR „Rajzok a török világból“ című munkájának idézendő helyére, amelyből megvilágosodik, hogy az egykori védekező katonaság — miként a mai is — miért szerette az erdőket. „Különösen könnyű volt a leshárítás,“ — írja TAKÁTS — „ha a lest gyalogság vetette s ha a leshárítók lovasok voltak. Ilyenkor a lesvetők be sem várták a támadást, hanem idejében szaladtak az erdőkbe. Itt már a lovasság kevés sikerrel üldözhetette őket. Valószínűleg ez az oka, amiért a gyalogos lesvetők a leshelyet mindig az erdők közelében választották.“ (I. m. I, 414.)

MIKESY SÁNDOR.

NÉPNYELV.

A. veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.

A nyelvemlékségre vonatkozó felfogásunk szerint a nyelvemlék-kor nem záródik le a könyvnyomtatás nálunk való alkalmazásának idejével, de a XVI. vagy XVII., sőt még a XVIII. század végével sem. Így a közleményt beletelhetjük volna „Nyelvtörténeti adatok“ című rovatunkba is, ahol pl. a XXXVII. kötetünkben (1941.) hoztuk TALASI ISTVÁNNAK hasonló természetű „Szó- és szólástörténeti adatok a jász-kunsági levéltárakból“ című közleményét.

A forrásokban előforduló latin szokat a szerzőjével közös felfogásunk alapján vettük fel a gyűjteménybe, mely szerint nemcsak nyelvészeti, hanem műveltség- és társadalomtörténeti szempontból is fontos, hogy ismertessük a feldolgozzuk a nem távoli múlt magyar beszédében használatos latin elemeket.

A SZERKESZTŐ.

Az alábbi következő népnyelvi szógyűjtemény egyetlen nyelvi közösség, a veszprémmegyei Szentgál egykori nyelvének dokumentuma. Az anyagot kisebb részben néhány szentgáli család levelesládájában őrzött írásból (testamentumok, birtoklevelek stb.), nagyobb részben pedig a helybeli református templom falához épített „árkium“ (archivum) fennmaradt írásaiból állítottam össze.¹

A helybeli parasztemberek által leírt szöveg természetsszerűleg azonosítható az egykorú szentgáli nyelvvel. De joggal idevontattam azokat a feljegyzéseket is, amelyek Szentgál egykori jegyzőitől származnak. Úgy látszik ugyanis, hogy a szentgáli

¹ Ezt az anygaot SOMOGYI ZOLTÁN ref. lelkész volt szíves rendelkezésére bocsátani.

nemesi communitás mindig valamelyik tekintélyesebb helybeli család leszármazottját hívta meg jegyzőjének. Olasz Imre, Szalai Mihály, Tóth Mihály, Gombás Mihály, Gombás Sándor, Szalai János notáriusok ma is élő vagy már kihalt szentgáli család sarjai.¹

Az anyagot betűrendben közlöm, hátrahagyva a hozzáfűzendő megjegyzéseket s a mai szentgáli néprnyelvvél való összevetést. A címszó utáni értelmezést a mai szentgáli nyelvből veszem, ha pedig ott ismeretlen a szó, valamelyik szótárból idézem. A *-gal, illetőleg + -tel jelzett tételekre a NySz., illetőleg a MTsz. nem közöl adatot.

a — *az*. — 1772: „*azon* föld az eöveje” | 1809: „itt nem áztottotom az Lovaimat” | 1819: „*az* rajta lévő... mühellet... és fészerez” | 1831: „már nem volna ép és egészséges föld *azon* temetkező kerítéseken”.

abrak. — 1770 k.: „szénát és *abrakot*... innét hazul nem vihet, ara fel [Bécs felé] pedig... az széna és *abrak* igen drága.”

abrakostarisznja. — 1797: „zsakoknak kenyeres és *abrakos tarisznyanak*”.

abrakrosta. — 1797: „*abrak* rostáért”. * +

ábrázat. — 1802: „az *ábrázattya*ba úgy bele vágta a soltárját, hogy két sebet ejtett rajta”.

abroncsvessző. — 1806: „egy koesi *abronts vessző*ért (fizetett)”. * +

abrosz. — 1806: „Herendrül egy vető *abroszt*” | 1807: „Egy macskanyomos *abrosz*”.

acélozás. — 1789: „Fejsze nádlásért és *atzélzásért*”. +

adódik. — 1802: „a szin deszkákbol a negyed rész fog neki *adódni*”.

adósok. — 1785: „Südiek néki *adóssak* lévén”.

ágasszeg. — 1829: „egy derék szeg és egy *ágos szeg*”. * +

ág-bog. — 1783: „Dankó Ferentz és Südiek között való dolog, mivel sok *ága boga* támadott, differáltatott”.

ágbog fa. — 1806: „18 öl *ágbog fa*”. +

agy: kerékagy. — 1799: „*agynak* való fát is vitt néki”.

ágyterítő. — 1832: „*ágyterített*”. * +

ajánlás. — 1807: „Ugyan annál husz forintom interes nélkül, azzal az *ajánlással* hogy ha bort ad nékem tehát mindenkor tiz garassal alább adja mint másnak”. +

akadályoz. — 1775: „munkájokban ne *akadóztassanak*”.

akárhol. — 1807: „ne kérd azt *akar hol* vettük”.

akármely. — 1798: „valamint más *akarmelly* országos nemessek”.

akármikor. — 1796: „*akarmikor* kíványa kész néki megadni a szántást”.

akárminémü. — 1800 k.: „Ha valaki az Lakosok közül kívül valokat alattomossan *akárminémü* fával rakottatna meg”.

akasztófárávaló. — 1806: „őszve hunczfutolta, sintér, *akasztófára* való”.

¹ Vö. pl. 1797: „Nobilis Michael Tóth... Nemes Szent Gáli Helységben születetten ott is nevelkedett fel és minekutánna oskoláit elvégezte volna... Helységnek 11 Esztendeig Notáriussa vala.”

- aki.* — 1757: „Vr̄gye [Vármegye] katonája ... *aki* bort megivott, fizettem“ | 1757: „fizettem bor árát, *akit* akkor megittak“ | 1820: „*Aki* a magam részire jutott két ökör azt is hagyom István fiamnak“. +
- alacsony.* — 1809: „egy kis *alatsynynak* az haja két oldalrol be van fonyva“.
- alattomban:* titokban. — 1795: „a füvet *alattomban* haza hor-datták“.
- alattomosan:* titokban. — 1800 k.: „Ha valaki az Lakosok közül kívül valokat *alattomossan* akárminémü fával rakottatna meg“.
- alj.* — 1821: „egy kik (!) fonalas kerek *aly*“.
- alja.* — 1807: Gombolyított *allya* öt vesszős“ | 1814: „kües utt *ajai* földről valo Levél“.
- alkalmatos:* kedvező, megfelelő. — 1813: Egy *alkalmatos* helyen nyótt ... palántát ki tépni“. +
- állapot.* — 1816: „az Közönségest mindenben jó rendben s *állapotban* megtartani“.
- állít.* — 1796: „Kun Josef és Béndek Samu osztatlannak *alítják*“.
- állószerk:* négylábú, támlanélküli szerk, a deszkalapján kerek lyuk van, amelybe a kisgyereket állítják bele. — 1807: „Egy *álló szerk* likas“. * +
- almárium.* — É. n.: „Ket *omarium* burítás“ | 1807: „*Almárium* pléh és borittás“ | 1818: „egy fen álló fiókos *almáriom*“.
- alszél.* — 1814: „Toth Adám föl szélről valo Epületes fundusa, *al Szelről* pedig Gombás Pál ház ülése között vagyon“.
- általában.* — 1791: „Irtást tenni ... egy *átallyában* senkinek sem szabad“.
- amely.* — 1800 k.: „Nagy János háza *a melly* funduson fekszik“ | 1800: „*az mellybül* bővségessebben élhessen szegyen mesterünk“ | 1825: „*a melnek* az Interesére Nyist Földén a rétemet átol atam“.
- ami.* — 1800 k.: „*ammi* még vissza van az sertésbül, se vissza nem adjuk, sem az árát meg nem fizetjük“.
- angliai plájbász.* — 1801: „Három szál fain *Angliai Plájbász*“. * +
- ángyomasszony.* — 1801: „Házunk ... minden böcsü nélkül ... Beretz Jánosné *Angyom Asszonyé*“.
- anyjuk.* — 1809: „az *annyok* életében meg érte három négy akó borral az attyok most pedig tizenhárom akót is el pazérol“.
- aprólékos.* — 1808: „Külomb féle *aprólékos* adósságokat néki nem akar megfizetni“.
- ár.* — 1771: „Téglásnak vaj *árrában* adtam“ | 1786: „az malatz *árrát* megfizetni köteleztetik“ | 1806: „mindenféle jószágnak még a fának is az *árra* csudálatos módon sokkal fellyebb emelkedett“.
- archivum:* régi írásokat őrző helyiség. — 1800 k.: „sőt pedig az puska por nem az *arkiumot* illeti“. * +

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve.

Az ötéves nyelvtudományi terv vázlatát, — amelynek magyar és finnugor részét közöljük olvasóinkkal, — a Magyar Tudományos Tanács keretén belül működő élvonalbeli nyelvészekből álló szakbizottság készítette, előzetesen megállapított alapelvek és a beérkező egyéni tervek alapján. Ezzel azonban csupán a terv első részének közvetlen előzményeit vázoltuk. A tulajdonképeni előkészítő munka a felszabadulással kezdődött a tőkés rendszer fokozatos felszámolásával, a földosztással, bankok, gyárak, iskolák államosításával és a hároméves tervvel folytatódott. Ezek nélkül tervezni tervezhattünk volna talán, de a tervet megvalósítani semmi esetre sem tudtuk volna, ahogyan nem tudtuk megvalósítani az Első Magyar Népnyelv-kutató Értekezlet tervszerű közös munkára irányuló határozatait sem, közvetlenül anyagiak híján. De még csak fel sem merült és fel sem merülhetett volna a tőkés rendszer korlátaiban belül egy ötéves összefogó nyelvtudományi terv gondolata. A múltban a tudomány területén éppoly kevésbé indultunk ki a szükségletekből — legkevesebbé a dolgozó nép szükségleteiből —, akárcsak a termelés síkján. Nem juthatott eszünkbe sem, hogy az elszórtan, egymástól függetlenül folyó egyéni kutatásokat céltudatosan egységbe foglaljuk. „Magántanárok“ magánügye volt a tudományos munka: kiki búvárkodjék ott, ahol akar és éljen abból, amiből akar (kivéve a tudományból). Ilyen körülmények között természetesen fontos tudományterületek megműveletlenek maradtak, mialatt többen ugyanazzal az önmagában meddő részletkérdéssel foglalkoztak.

A tudomány államosítása — a kutatások tervszerűsítése és a közönség szolgálatába állítása — csak a tőkés anarchia felszámolása után valósulhatott meg. Az ötéves nyelvtudományi terv kicsi, de szerves része ötéves nemzetgazdasági tervünknek, s ez meghatározza célkitűzését: mi is le akarjuk rakni saját tudományunk területén a további építőmunka alapját; el akarjuk sajátítani példaképünk, a szocialista Szovjetunió új munkamódszereit, hogy a haladó nyelvtudomány fejlesztésével részt vegyünk a szocialista ország építésében.

Tervünk alapelve kétségtelenül helyes, részleteiben azonban bizonyára javításra szorul. Kérjük olvasóinkat, hogy levélben tegyék meg észrevételeiket.

MAGYAR NYELVÉSZET.

A) A mai magyar nyelv és szinkron rétegződése.

Alapelv: Megfigyeléseink nem korlátozódhatnak az irodalmi nyelvre. Figyelmünknek ki kell terjednie a városi és vidéki lakosság minden rétegének nyelvére, s gondosan számon kell tartanunk a nemzedékek közötti nyelvi eltéréseket. — Meg kell szabadulnunk a polgári nyelvészet formalizmusától. A nyelvi jelenségeket nem szigeteljük el a társadalni valóságtól, melynek tükröződései. — Igyekeznünk kell mozgásukban, változásukban megfigyelni a nyelvi formákat.

A leíró nyelvészeti tanulmányok alapját sorozatos nyelvállapot-felvételek képezik első sorban. A felvétel pontjainak kijelölésénél két szempont vezethet: 1. Inkább kevés ponton végezzünk alapos kutatást. — 2. Különös figyelemmel kell kísérnünk az öt éves terv keretén belül — mindenek előtt a mezőgazdaságunk iparosítása következtében — előállott társadalmi változások nyelvi tükröződését.

I. Nyelvjárási kutatás.

1. Nyelvatlasz. Kb. 500 kutatópont felderítése és az anyag feldolgozása (összefoglaló hangtérképek, szóföldrajzi lapok közzététele stb.). A térképek kartográfiai eszközökkel a társadalmi rétegződést is tükrözik.

2. Nyelvjárási monografikus szótárak. Pl. Kiss Gézának kiadásra váró Ormánysági Szótára és további megbízás.

3. Nyelvjárási monográfiák. Súlypontok az öt éves terv során iparosítandó vidékek.

4. A Magyar Tájszótár kiegészítése.

5. Földrajzinév-próbagyűjtések.

II. Csoportnyelvek.

1. Monográfiák készítenők foglalkozási csoportok nyelvhasználatáról (főleg üzemi felvételek alapján).

2. Egyén mellett élő különböző foglalkozású csoportok (pl. bányász, földműves) szókinésének összehasonlító feldolgozása.

3. Szaknyelvi szótárak készítése.

III. Köznyelv.

1. Képes magyar értelmező szótár. Különös tekintettel a legmodernebb szókinésre: politika, gazdaságtan stb.

2. A helyesírás ügyének rendezése; egy nagy, tudományos igényű és egy kisebb, gyakorlati használatra szánt helyesírási szótár (szabályzat) elkészítése.

3. Rendszeres magyar leíró nyelvtan. Első sorban beszélgetés-felvételek alapján készítenők, s így mindenekelőtt a beszélt köznyelv mondattanát, szótanát és hangtanát tartalmazza.

4. Tüzetes magyar nyelvtan. Részben az előbbi elvi alapvetésének felhasználásával, részben részlettanulmányok alapján.

B) A régi magyar nyelv.

I. Helyesírástörténet.

A különböző korok írásos gyakorlatának ismertetése és forrásainak feltárása.

II. Nyelvtörténeti források és adattárak.

1. Nyelvemlékkiadványok. Pl. a Codices Hungarici sorozat folytatása.

2. A Nyelvtörténeti Szótár megújítása és kiegészítése.

3. Magyar történeti személynévszótár.

4. Az akadémiai Nagy Szótár anyagának rendezése és hozzáférhetővé tétele.

III. Nyelvtörténeti feldolgozások és összefoglalások.

1. Egyes nyelvemlékek nyelvállapotának feldolgozása.

2. A nyelvemlékes kor egyes korszakainak szinkron nyelvi egyezései és különbségei. Pl. A XVI. századi nyelvjárások.

3. Egyes kisebb nyelvközösségek történeti korszakainak monográfiái. Pl. Szentgál nyelve a XVII—XVIII. században

IV. Szókincsünk eredetének története.

Az ez irányú munkálatokban különösen érvényesítendő a társadalomtörténeti szempontok és tanulságok.

1. Szókincsünk török, szláv, német és román rétegének monografikus feldolgozása. Nyomaték helyezendő a szláv rétegre, mely szorosan összefügg a feudalizmus és az állam kifejlődésével.

2. A BÁRCZI GÉZA-féle Magyar Szófejtő Szótár további bővítése.

FINNUGOR NYELVÉSZET.

1. Az eddig kiadatlan és felhasználatlan, nyelvi és néprajzi szempontból egyaránt igen értékes rokonnyelvi gyűjteményeknek: REGULY ANTAL — PÁPAY JÓZSEF osztják, MUNKÁCSI BERNÁT vegül, BEKE ÖDÖN cseremisiz és FOKOS DÁVID zürjén nyelvanyagának rendezése és kiadása.

2. Egy finnugor etimológiai szótár anyagának összegyűjtése és kiadásának előkészítése.

3. Rokonnyelvi (zürjén, cseremisiz) szótárak kiadása, első sorban a közteendő nyelvanyag alapján.

4. A finnugor népekre és nyelvekre vonatkozó ismeretek összefoglalása, — különös tekintettel a finnugor népek történe-

tére, mai állapotára, az októberi forradalom után végbement társadalmi és művelődési változásokra s ezeknek nyelvi tükröződésére.

5. Rokonnnyelvi olvasókönyvek (finn és vogul kresztomatiák) kiadása az egyetemi oktatás céljaira.

6. A Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetének mutatója.

Az -i helynévképző a magyarban.

Ismeretes, hogy személy- és népnevekből, illetőleg foglalkozást jelentő szavakból származó, -i képzővel alakult helyneveinkben (pl. *Péteri, Pályi, Tamási, Lázári, Iványi; Csehi, Tóti, Horváti, Németi; Csősz, Halászi, Vadászi, Királyi, Püspöki, Apáti* stb.) az -i a mai -é birtoknévképzővel azonos (vö.: MELICH: MNy. X, 156; PAIS: MNy. XXXII, 110). Nem foglalkoztak kutatóink azonban a térszíni formák neveiből, növénynevekből és egyéb szavakból alakult hasonló képzésű helyneveinkkel (pl. *Árki, Horhi, Egri, Haraszi, Réti, Udvari* stb.), pedig legalább is első tekintetre, ebben a csoportban az -i funkciója egyáltalában nem látszik azonosnak az előző csoportokéval.

Az ide tartozó példákat az alábbiakban soroljuk fel.

A) Magyar eredetű szavakból alakultak.

Á g i. — Somogy m.: 1369: *Agy* (CSÁNKI II, 585).

Á r o k i. — 1. *Árki* Fejér m.: 1086/XII. sz.: *Arqui* (PRT. VIII, 272); 1269: *Arquy* (CSÁNKI III, 317). — 2. *Ároki* Baranya m.: 1289: *Aruky* (i. h. II, 468). — 3. *Árki* ~ román *Archia* Hunyad m.: 1453: *Arky* (i. h. V, 68). — 4. †*Árki* Karesa mellett a Csallóközben: 1269: „silva *Arky*“ (ÁÚO. XI, 519). — 5. **Árki* Vágfarkasd, Negyed határában Nyitra m.: 1113: „piscina que vocatur *Archii*“ (FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 57).

B e r k i. — 1. Fejér m.: 1270: *Berky* (ÁÚO. III, 246, XI, 601; CSÁNKI I, 25). — 2. Somogy m.: 1229: *Berky* (ÁÚO. IX, 474; CSÁNKI II, 593). — 3. Vas m.: 1409: *Berky* (CSÁNKI II, 737). — 4. *Berki* ~ tót *Rokycany* Sáros m.: 1427: *Berky* (i. h. I, 290). A hely tót neve a 'rekettye' jelentésű *rokyta* származéka és jelentése: 'rekettye-lakók'. A név értelem szerint megfelel a magyarnak. — 5. Nógrád m.: 1483: *Berki* (i. h. I, 95). — 6. Csongrád m. (LIPSZKY).

B ü k i. — 1. †*Büki* Somogy m.: 1444: *Buky* (CSÁNKI II, 596). — 2. *Büki* vagy *Böki* ~ tót *Habzany* Sáros m.: 1351: *Buky, Beky* (i. h. I, 291). A hely tót neve a 'giz-gaz' jelentésű tót *chabda* szóból (BERNEKER, EtWb. I, 410) való.

Egri. — 1. Baranya m.: 1466: *Egri* (CSÁNKI II, 481). — 2. Szatmár m.: 1216/1391: *Egry* (CodDipl. VII/3, 19; MAKSAI, Szatmár m. 132).

Fái. — Abaúj m.: 1243/1262: *Fay* (SZENTPÉTERY, Krit-Jegyz. I, 748, 1790. sz.); 1264: *Fay* (ÁÜO. VIII, 98); 1275: *Fay* (i. h. IX, 122); 1279: *Fay* (i. h. 258; CSÁNKI I, 206).

Hegyi. — 1. *Hegyi* ~ tót *Kopčany* Zemplén m.: 1351: *Hegi*, *Hegy* (CSÁNKI I, 349). A zemplénmegyei hely tót neve a *kopec* 'domb' szóból való, és 'domblakók' a jelentése. — 2. †*Hegyi*? Tolna m.: 1498: *Hegy* (i. h. III, 428); az eltűnt helység régi nevének lehetséges *hegy* olvasata is, idetartozása tehát kétes.

Hódi. — 1. *Hódi* Temes m.: 1337: *Hody* (CSÁNKI I, 772). — 2. *Hódi* ~ tót *Hody* Nyitra m.: 1290: *Hody* (Apponyi-Okl. I, 28–30); 1291: *Hudy* (HazOkl. 126). A nyitramegyei helység nevét STANISLAV, SlovJuh. II, 216 a tótból magyarázza és a szláv *God*-személynévtő származékának tartja. Ez azonban lehetetlen, egyrészt mert ezen a vidéken nincs egyetlen egy név sem, amelyet a magyarság már a tót *g > h* változás után vett volna át, másrészt mert ilyen helynevek a szlávban nincsenek.

Horhi. — 1. Fejér m.: 1335: *Hurhy* (AnjOkm. III, 182; CSÁNKI I, 29). — 2. Veszprém m.: 1439: „populi de *Horhi*” (PRT. VIII, 509); 1470: *Horhi* (CSÁNKI III, 234). — 3. Tolna m.: 1453: *Horhy* (i. h. III, 430). — 4. *Horhi* ~ tót *Hurša* Hont m.: 1358: *Horhi* (KNAUZ, A garammelletti Szent Benedeki apátság 158). — 5. *Hurhy* Szepes m., a későbbi Stepkfalva határában: 1293: *Hurhy* (HazOkm. VIII, 330; FEKETE NAGY, Szepes m. 157). — A *horh* (*horhó*) származékai. A hontmegyei helység tót neve az ómagyar *hurh* szónak tót -ja birtokosképzős származéka. STANISLAV, SlovJuh II, 224 szerint a név egy *Gor*-személynévből alakult volna. Elfogadhatatlan.

Kereki. — 1. Somogy m.: 1193: *Querequi*; 1338: *Kereki* (CSÁNKI II, 619); 1229: *Kerequi* (ÁÜO. IX, 473). — 2. Zala m.: 1296: *Kurekykaal* (CSÁNKI III, 66). — 3. Bács m.: 1327: *Kereky* (CSÁNKI II, 154). — 4. Bihar m.: VárReg. 106. (1220.): *Kerequi* (JAKÓ, Bihar m. 273). — 5. Bihar m.: VárReg. 172., 340. (1214., 1226.): *Kerecu*, *Kereky* (JAKÓ uo.). — 6. Békés m.: 1418: *Kerek* (CSÁNKI I, 652).

Kövi ~ tót *Kameňany* Gömör m.: 1243/új kor: *Kewy* (CodDipl. IV/1, 287); 1245/1423: *Kuuy* (ÁÜO. VII, 193); 1273: *Koy* (ÁÜO. IV, 32). A helység a középkorban *Kamuna*, *Kamanyavelge* néven nevezett patak torkolatánál fekszik; a patak-nak a neve a. m. szláv *kameňna* 'köves' (vö. ŠMILAUER, Vodopis 379). A helység mai tót nevének jelentése is 'köves lakói'.

Kúti. — Fejér m.: 1424: *Kwthy* (CSÁNKI III, 336). Vö. a *Kutas*, *Kútjő* stb. helyneveket. — A nyitra-, szepes- és zágráb-megyei *Kuty*, *Kuti* helynevek nem tartoznak ide, hanem a szláv

kut (< *kqtv*) 'sarok' többesei. A mi helynevünk azonban kétség-telenül a magyar *kút*-ból való.

Lyuki. — 1. *Lyuki* ~ horvát *Ljukovo* Szerém m.: 1420: *Lywky*; 1498: *Lywko!* (CSÁNKI II, 249). — 2. *Lüki* ~ tót *Lúky* Nyitra m.: 1330: *Lyuky* (AnjOkm. II, 476). — 3. *Lüki* ~ román *Iteu* Bihar m.: 1321: *Lykeu* (CSÁNKI I, 615); 1422: *Lyky* (JAKÓ, Bihar m. 293). — Mindhárom helynév idegen alakja a magyarból való. A horvát név analógiásan alakult az *-ovo* képzős nevek alapján; a tót *Lúky* népetimológia a 'rétek' jelentésű *lúky* alapján; a román név szabályos fejlemény a magyar *Lyüki*, *Lyuki* névből (a palatalizált *l* a románban vokalizálódik, a *ki*-ből palatális *k*-n keresztül *t* lesz, amit a román helyesírás *teu*-val jelöl). A nyitramegyei helynév régi alakja kétség-telenül bizonyítja, hogy nem származhatik a tót *lúky* 'rétek' névből.

Magasi. — Vas m.: 1086/XII. sz.: *Mogos* (PRT. VIII, 269; CSÁNKI II, 773).

Máli. — 1. *Máli* Somogy m.: 1380: *Maly* CSÁNKI II, 627). — 2. *Mályi* Borsod m.: 1234: *Maly* (ÁÚO. XI, 263; CSÁNKI I, 175). — A nevek a 'hegy déli lejtője' jelentésű magyar *mál* szóból valók.

Nyári. — Tolna m.: 1329: *Nary* (CSÁNKI II, 632).

Nyiri. — Abaúj m.: 1270: *Nyri* (CSÁNKI I, 174).

Réti. — 1. Győr m.: 1210: *Rethi* (ÁÚO. VI, 342; CSÁNKI III, 557). — 2. Fejér m.: 1307–1342: *Rethy* (CSÁNKI III, 344).

Sári. — 1. Pest m.: 1374: *Sary* (CSÁNKI I, 33). — 2. Somogy m.: 1424: *Sary* (i. h. II, 639). — 3. Baranya m.: 1286, 1294: *Sari* (ÁÚO. XII, 448, 554; CSÁNKI II, 520). — 4. *Sári* ~ tót *Šarovce* Bars m.: 1075/1216: *Sari* (MonStrig. I, 55); 1298: *Saary* (HazOkm. VII, 270).

Szigeti. — Bihar m.: VárReg. 328. (1214.): *Scigueti* (JAKÓ, Bihar m. 357).

Teleki. — 1. *Telki* Pilis m.: 1282: *Telky* (CSÁNKI I, 16). — 2. *Telki* Somogy m.: 1229: *Teluky* (ÁÚO. IX, 471; CSÁNKI II, 650). — 3. *Teleki* Veszprém m.: 1453: *Theleky* (CSÁNKI III, 256). — 4. † *Teleki* Komárom m.: 1156: *Teluki* (MonStrig. I, 107); 1291: *Theluky* (CSÁNKI III, 515). — 5. † *Telki* Sáros m.: 1438: *Telky*, *Alsotelky* (i. h. I, 313). — 6. † *Teleki*, ma Csepe része Ugocsa m.: 1393: „Chepe alio nom. *Theleky*“ (CSÁNKI I, 432). — 7. *Telki* ~ román *Telechiu* Bihar m.: 1291: *Teluky* (JAKÓ, Bihar m. 365).

Vasi. — Komárom m.: 1273: *Wasy*; 1321: *Wosy* (CSÁNKI III, 517).

B) Szláv vagy egyéb idegen eredetű szavakból valók.

Akoli. — 1. *Akli* Ugocsa m.: 1323: *Okly* (CodDipl. VIII/2, 423); 1337: *Akly* (CSÁNKI I, 431). — 2. *Akali*, Zala m.:

1531, 1534: *Akaly* (PRT. X, 698–9). — Alapszó *akol* < szláv *okol*.

Cseri. — 1. Somogy m.: 1479: *Chery* (CSÁNKI II, 597). — 2. *Cseri* puszta Bihar m. (LIPSZKY). — 3. *Cseri* ~ tót *Cerové* Hont m.: 1280: *Chery* (ÁÜO. IX, 273). — Alapszó *csér* < szláv *čěr*. A hontmegyei helység nevei magyar-tót párhuzamos névadáson alapulnak.

Haraszti. — 1. Győr m.: 1234: *Horosty* (CSÁNKI III, 549). — 2. Vas m.: 1205–1235: *Harasti* (ÁÜO. I, 346; CSÁNKI II, 754). — 3. Baranya m.: 1294: *Harazthy* (CSÁNKI II, 488). — 4. Baranya m.: 1235–1270: „silva *Harazth*“; 1346: *Harazthy* (i. h. II, 488). — 5. *Haraszti* ~ horvát *Harastin* Valkó m.: 1430: *Harazthy* (i. h. II, 315). — 6. Somogy m. (LIPSZKY). — 7. Komárom m.: 1237–1240: *Harazty* (PRT. I, 782); 1235: *Harazty*; 1268: *Horost* (CSÁNKI III, 501). — 8. *Haraszti* ~ tót *Chrastince* Hont m.: 1280: *Harasty* (ÁÜO. XII, 317) — 9. Nógrád m.: 1303/1494: *Harasty* (KUBINYI, Mon. II, 54). — 10. *Haraszti* ~ tót *Chrastné* Abaúj m.: 1427: *Naggharasty*, *Harasti* (CSÁNKI I, 208). — 11. † *Haraszti* Ung m.: 1290: *Harasty* (HazOkm. VIII, 287); 1379: *Harazt* (CSÁNKI I, 391). — Alapszó *haraszt* < délszláv, cseh-tót *chvrast* < ésszláv *chvorst* (vö. BERNEKER, EtWb. I, 408).

Halmi. — Ugocsa m.: VárReg. 31. (1217.): *Holmy*, 1274: *Holmy* (ÁÜO. XII, 106). — Alapszó *halom* < szláv *cholm*.

Jármí. — Szatmár m.: 1325, 1329-től kezdve: *Jaromtheleke*, *Jarwnytheleke*, *Jarmy* (MAKSAY, Szatmár m. 153). A mai *Jármí* alak, úgy látszik, későbbi, mint a *Járomtelke* (1367: *Jarmy* ZichyOkm. III, 325; 1362: *Jarmy* Kállay-család levéltára 1446). — Alapszó *járom* < szláv *jarbm*.

Köbli. — Borsod m.: 1347: *Kubli* (CSÁNKI I, 174). — Alapszó *köböl*. A magyar szó közvetlen forrása bizonytalan (szláv vagy német?).

Lázi. — Veszprém m.: 1083–1095: *Lazii* (PRT. I, 591, 775; CSÁNKI III, 240). — Alapszó *láz* 'hegyi legelő' (MTsz., OklSz.) < szláv *laz*.

Mohi. — 1. *Mohi* ~ tót *Mochovce* Bars m.: 1294/1295: *Muhy* (ÁÜO. XII, 556); 1340: *Mochy* (AnjOkm. IV, 32); 1342: *Mohi* (MonStrig. III, 170). — 2. *Muhi* Borsod m.: 1366: *Mohy* (CSÁNKI I, 166); *Muhi* (PozsonyiKr.: SRH. II, 42). — Alapszó *moh* < szláv *moch*. A barsmegyei helység tót neve párhuzamos helynévadáson alapul.

Rezi. — Zala m.: 1236: *Rezy*, 1255: *Rezy* (CSÁNKI III, 14, 98). — Alapszó *rez* 'vágás, irtás' (MTsz., OklSz.) < szláv *řez* vágás.

Teremi. — 1. Csanád, ma Torontál m. ~ román *Teremia*: 1332–1337: *Cheremi*, *Teremi*; 1458: *Theremy* (CSÁNKI I, 705). — 2. Kisküküllő m.: 1263: „duo *Teremy*“ (i. h. V, 898). — Alapszó *terem* < délszláv *trém*.

Udvari. — 1. Zala m.: 1093: *Oduary*; 1337: *Vdvory* (CSÁNKI III, 119). — 2. Tolna m.: 1343: *Vduuari* (i. h. III, 455). — 3. Bihar m.: VárReg. 319., 211., 286. (1214.): *Vduori* (JAKÓ, Bihar m. 372). — 4. Szatmár m.: 1382: *Oduary*, *Wdvary* (MAKSAY, Szatmár m. 225; CSÁNKI I, 488). — 5. † *Udvari* Deáki mellett Nyitra m.: 1237—1240: *Vduory* (PRT. I, 781). Alapszó *udvar* < szláv *dvor*.

Ami a magyar eredetű szavainkból származó helynevek -i elemét illeti, nem lehet vitás, hogy magyar eredetű képző. Csak kérdés, hogy melyik. — Mindenekelőtt ki kell zárni a tővégi magánhangzót. Először is azért, mert a tővégi magánhangzók a XIII. század első felében mind lekoptak, valószínűtlen tehát, hogy a mi névesoportunkban ilyen nagy számban megőrződtek volna. E feltevés ellen szól az is, hogy tővégi magánhangzóinkban általában -i, -ü, -u váltakozást találunk, míg ebben a csoportban (az egy *Kerecu* kivételével, amely azonban lehet sajtóhiba is, mert a VárReg.-ből származik) az -i állandó. Egy-két XI—XII. századi adatunkban kettős -ii jelölésnek is van nyoma, ami rövid tőhangzó esetében megmagyarázhatatlan volna (1083—1095: *Lazii*; 1214: *Scigetij*). De a leghatározottabban a *Fái* alak tanúskodik e feltevés ellen, hiszen itt az -i már igazán semmiképpen sem lehet tővégi magánhangzó. — Nyilván nem lehet azonos a kicsinyítő -i képzővel sem, amely pl. a *Jani*, *Kati*, *Marci* stb. neveinkben rejlik (MELICH: MNy. X, 101), éspedig főleg kronológiai okokból, minthogy személyneveknél az Árpád-korban e képzőnek nyoma sincs, míg fenti helynévesoportunkban elég gyakori. — Nincs tehát más hátra, mint vagy a birtoknévképzővel (amely különben a *Péteri* stb. nevekben is rejlik), vagy pedig az egyébként szintén ebből fejlődött valahová tartozást jelentő melléknévképzővel (pl. *fali* tábla, *Kerepesi* utca stb.¹) azonosítani. A nevek ráértéssel olyan kapcsolatokból vonódhattak el, mint *árok-i*, *telek-i*, *sziget-i* telep, falu, szállás stb.

Hogy a birtoknévképző ebben a funkcióban nem lehetetlen, bizonyítják a szláv nyelvek, ahol különböző birtoknévképzők igen gyakoriak térszíni formák neveiből, illetőleg növénynevekből alakult helynevekben (pl. *Brezovo*, *Dubová*, *Bzové*, *Berezina* stb. MIKLOSICH, PON. 211—2), amelyekben az -ov, illetőleg az -in képző eredetileg kizárólag birtoknévképző volt. Sőt, tekintettel arra, hogy az -i birtoknévképzős típus személy-, nép- és foglalkozásnevekből származó helyneveinkben valószínűen szláv hatásra alakult ki (vö. KNEZSA: Magyarok és románok I, 125), igen valószínű, hogy helyneveinknek ebben a csoportjában is szláv mintát kell keresnünk.

Nem vitás ezek után az sem, hogy szláv eredetű jövevényszavainkból alakult ilyen helyneveink is magyar képzések és

¹ Ide valók a *Vári*, *Óvári*, *Vasvári* helynevek is.

nem szláv helynevek pusztá átvételei. STANISLAV ugyan többször idézett nagy munkájában e nevekben a szláv (sőt szlovák!) -y többes nominativust látja, és neveinket kivétel nélkül szláv helyneveknek minősíti, ez azonban magyar nyelvtörténeti szempontból teljesen elfogadhatatlan vélemény. A szláv -y többes nominativusi rag a magyarban éppúgy lekopott volna, mint a magyar tővégi magánhangzó. De a fentebb a magyar eredetű szavakból származó helynevekkel kapcsolatban felhozott érveken kívül meg lehet még említeni, hogy magyar-szláv határterületről származó helyneveinkben, ahol tehát a magyar helynévnek szláv megfelelőit is ismerjük, az -i képzős magyar helynévnek sem a tótban, sem a horvátban soha -y, -i többes nominativusi alak nem felel meg. Ezzel szemben többször -ov birtoknévképzős megfelelése van: *Cseri* ~ *Cerové* Hont m. *Mohi* ~ *Mochovce* Bars m. *Sári* ~ *Šárovce* Bars m. *Lyuki* ~ *Ljukovo* Szerém m., — ami a magyar -i birtoknévképzőnek pontos megfelelője.

A fent felsorolt világos eredetű helyneveinkkel kapcsolatban meg kell említeni azonban néhány ugyancsak -i végű, de kétes eredetű helynevet is. Ilyen első sorban *Komjáti*, amely *Komjáti* és *Komját* alakban nem kevesebb mint kilencszer fordul elő: 1. *Komjáti* ~ tót *Komjatice* Nyitra m.: 1332—1337: *Camiani* (MonVat. I, 225); 1348: *Kamnyati* (AnjOkm. V, 175); 1379: *Komjathi* (ApponyiOkl. I, 201). — 2. *Komjáti* Heves m.: 1336: *Kampnath*, *Kampnyath* (BánffyOkl. I, 84—90); 1359: *Komyati* (CSÁNKI, I, 65). — 3. † *Komjáti* Valkó m.: 1437: *Komyathy* (i. h. II, 325). — 4. *Komját* ~ orosz *Komňata* Ugocsa m.: 1345: *Kumjath*, *Kumyath*, *Kompyath* stb. (SZABÓ, Ugocsa m. 396); 1431: *Komyath* (CSÁNKI I, 434). — 5. † *Komját*, Krassó m.: 1364: *Komyan* (PESTY, Krassó m. III, 68); 1449: *Komyathy* (CSÁNKI II, 103). — 6. *Komjáti* ~ német *Kemeten* Vas m.: 1475: *Komyath*, *Komyathy* (i. h. II, 766). — 7. † *Komját* Vas m.: 1275: *Kamnat*; 1319: *Kamanaty* (i. h. II, 761); 1313: *Komnati* (AnjOkm. I, 328). — 8. *Komját* ~ román *Comeat* Temes m.: 1369: *Cumyath* (CSÁNKI II, 18); 1435: *Komyath*; 1457: *Komyathy* (MILLEKER, Délmagyarország középkori földrajza 201). — 9. *Komjátszeg* ~ román *Comițag* Torda-Aranyos m.: 1366—1367: *Kamnyadzegh* (CSÁNKI V, 716).

Az nem vitás, hogy e nevek végső fokon a latin *caminata* szóra mennek vissza, csak az a kérdés, vajjon az ebből átvett német *Kemenāte* ~ ó-felnémet *chemināta* ~ közép-felnémet *Kemnāte* 'heizbares Zimmer, Schlafgemach' (vö. KLUGE, EtWb.¹¹ 295) vagy a németből kölcsönzött szláv *komnata* ~ ó-cseh *komňata*, lengyel *komnata*, ó-orosz *komnata* (BERNEKER, EtWb. I, 554)¹ a mi neveink alapja. Neveink egyöntetű tanú-

¹ A szó a csehben a XIV. század közepétől (GEBAUER, Slovník Staročeský II.), az oroszban a XV. század elejétől ismeretes, a lengyelben

sága szerint az alapalak kétségtelenül *Komnyát* vagy *Kamnyát*, azaz az *m* utáni hang palatalizált *n* volt, amely ilyen formában csak az ó-csehből ismeretes (bár az *n* lágyulását *a* előtt itt sem tudjuk megmagyarázni). Úgy látszik tehát, hogy e nevek alapja a magyarba cseh területről érkezett. Mint helynevek azonban semmiesetre sem lehetnek szláv képzések. Először is, szláv területen e szónak helynévi származéka alig van; én mindössze kettőt ismerek: *Komňátka* Morvaország: 1397: *Konpnatka* (ČERNÝ—VÁŠA, Moravská jména místní 204) és *Komjatná* Liptó m.: 1330: „*Komjathna* hola“ erdő (Turul 1900: 68). Másodszor, szláv eredet esetén valami melléknévképzőt kellene várunk, amilyen pl. a liptómezei helynévben van. *Komját* helyneveinknél formálisan kiindulhatnánk ugyan egy **komňaty* többségből, tárgyi okokból azonban ez nem valószínű, mert alig hihető, hogy a helynevek keletkezése idején a telepek minden esetben több kéményes, fűthető házról kapták volna a nevüket. A *Komjáti* helyneveinknél azonban ez a feltevés sem jöhet szóba, mert mint láttuk, magyar nyelvterületen az -y többes feltétlenül lekopott volna. Nincs tehát más hátra, mint feltételezni, hogy e nevek a magyarban keletkeztek egy nyugati szláv *komňata* vagy közép-felnémet *kemnate* szóból átvett **komnyát* magyar szóból. Hogy a helynevek megőriztek olyan szavakat is, amelyek nyelvtörténetünk folyamán egyébként nem igazolhatók, az nem meglepő (pl. jó 'folyó', *szarm* stb.). A *komnyát* > *komját* fejlődés egyszerű elhasonulás.¹

A másik ilyen vitás név a *Kenyeri*, melynek legrégibb alakja *Kügyere*. A névre vö. *Kudzsir* c. cikkemet (MNY. XLII, 66). Hogy összefüggnek-e a *kenyér* szóval, attól függ, sikerül-e a *kenyér* szónak *gy*-s változatát kimutatni.

Teljesen homályos a győrmegyei *Bezi* helynév.: 1340: *Beze*; 1482: *Bezy* (CSÁNKI, III, 546). Mint lehetőség felmerül egy szláv **Bъzъje* névnek (< szláv *bъzъ* 'bodza') az átvétele. Azonban ebből a magyarban hosszú *zz*: **Bezze*, esetleg **Bedze* volna várható (vö. *bъzъja* > magyar *bozza* > *bodza*), ilyennek azonban nyoma sincs.

Ugyanilyen a helyzet a nyitrai megyei *Szeli* ~ tót *Saliby* esetében: 1217: *Zele* (MonStrig. I, 215); 1237—1240: *Zeli* (PRT. I, 783). A szláv (délszláv) *selo* 'falu' szóból való magyarázatnál

kora ismeretlen, de BRÜCKNER, SlowEty. 250. szerint az oroszba a lengyelből került át.

¹ Valószínűleg ebből a szóból valók a *Kajmat* helynevek is, ha igaza van KARÁCSONYINAK, hogy a *Kunmaty* adatok a fejérmegyei *Kajmat*-ra vonatkoznak (MNemz. I, 359): 1. Fejér m.: 1274: „de *Kunmaty*“ (ÁÜO. IX, 136); 1338: „nobiles *Kunmacii* ... de *Kunmacii*“ (AnjOkm. III, 503—4); 1447: *Kagmath*; 1466: *Kagmathy* (CSÁNKI III, 333). — 2. Tolna m.: 1410: *Kagmach*; 1450: *Kaymath* (i. h. 432). A **komnyát*-ból hangátvetéssel **konymát* alakulhatott, amelyből viszont elhasonulással *Kogymát*, *Kagymát*, illetőleg *Kajmat* fejlődhetett.

a szóvégi *-i* a legnagyobb akadály, mert a szóvégi *-e* (*selo > *Szela > Szele*) nyílt volt, és így nem fejlődhetett volna *-i*-vé. A mai tót név a magyar *Szelibe* locativus átvétele.

Nem egészen világos számomra az abaújmegyei *Somogyi*, ma *Somodi -i*-je: 1359: *Somogyi* (CSÁNKI I, 217). Egyedülálló a *-gy + -i* képzőbokr. Ezzel szemben *Marcali* Somogy m.: 1338: *Marzaly* (CSÁNKI II, 579) nyilván a *Marcellus* személynév származéka és nem a *Marcal* folyó nevéből való, mint STANISLAV (SlovJuh. II, 334) gondolja, és teljesen indokolatlanul szlávnak tünteti fel. — Ugyancsak személynévből való a zalamegyei *Csapi* is: 1315: *Chopi*; 1341: *Chopy* (CSÁNKI III, 19). A *Csap*, *Csapod*, de főleg a *Csapberke* helynév (LIPSZKY) személynévi eredetre mutat (vö. EtSz. I, 859).

Telki, *Egri*, *Nyiri*, *Haraszi*, *Udvari* stb. helyneveinkben az *-i* tehát nem egyéb, mint ugyanaz az *-i* birtoknévképző, amely a *Péteri*, *Csehi*, *Halászi* stb. helyneveinkben is rejlik. E névtípus minden valószínűség szerint szláv hatásra keletkezett, és, mint ezt már más helyen (Magyarok és románok I, 125) bizonyítottam, divatja a XI—XII. században tartott. Bár az itt közölt adatok alapján meg kell engednünk, hogy ilyen típusú nevek e koron túl is alakulhattak, kétségtelen, hogy zömük a XIII. század közepe előtt keletkezett.

KNIEZSA ISTVÁN.

A római castellum szláv-magyar folytatásai.

I.

Míg a 'πύργος, turris' fogalmat a korábbi egyházi szlávban: az „ó-bolgár“-ban a *stlupъ* szóval, a magyar *oszlop* szó megfelelőjével fejezték ki, a későbbi kéziratokban: XIV—XV. századi adatok szerint az orosz-egyházi szlávban *kostelъ* lép a helyébe (vö.: MELICH, SzlávJövsz. I/2, 63; BERNEKER, SLEtWb. I, 582; SREVNEVSKIJ, Mat. I, 1296). — Szerb-horvát nyelvelemként közszói jelentésben csak egyszer merül fel, 1253-ban: „Ako nam Bogъ da pomoć prijeti vъse grade i kostele: Ha az Isten segít elfoglalni az összes várakat és *kostel*-okat“ (MIKLOSICH, MonSerb. 36 után a Horvát Akadémia Szótára V, 373¹; vö. BERNEKER). Egy XVI. századi raguzai írónál van *kòstio*: genitivusban *kòstjela* 'váracska, torony, kisebb város' (HASz. V, 374; vö. BERNEKER). — Cseh nyelvi elem a XIV. század első felétől — 1376-tól kezdve adatható *kostel*, amelynek 1. — elavult — jelentése 'Burg', 2. jelentése pedig 'Kirche' (vö.: GEBAUER, Slov. Staročesky II, 110; MELICH, Honf-

¹ A HASz. adatainak felhasználásában HADROVICS LÁSZLÓ volt segítségemre.

Mg. 345; BERNEKER). Tót nyelvi elem az ó-tót **kostel* elváltozásának tekinthető *kostol* 'Kirche' (MELICH, HonfMg. 345).

MIKLOSICH, EtWb. 133 a szócsoporttal kapcsolatban az ó-felnémet *chastel* és a latin *castellum* szókra utal. — MELICH, SzlávJövsz. I/1, 63 a cseh-tót *kostel*-t a latin *castellum*-mal összevetve azt a megjegyzést teszi, hogy az „eredetileg talán nem is volt keresztény terminus technicus, csak a csehek kereszténységre térésével lett azzá“. MELICH, HonfMg. 21 'szerint a középkori latin *castellum* 'megerősített hely, erősség, vár' szóból lett „a szláv nyelvekben“ *kostelъ*, amelynek először 'erősség, védőhely: castellum, turris, πύργος' volt a jelentése, s csak ebből fejlődött azután a 'Kirche: templom'. Nem egészen egyezik ezzel, amit művének későbbi részében (345) ír: „A cseh *kostel* 1. (elav.) 'burg', 2. 'kirche', tót *kostol* (< ó-tót **kostel*) 'kirche' a német latinság *castellum* szavából való, amelynek a VIII—X. sz.-ban 'kirche' jelentése is van. Minthogy akkor a várak tulajdonkép 'burgkirche'-k, az ekkori német latinságban *castrum*-nak és *castellum*-nak egyaránt van 'kirche, templom' jelentése is, vö. pl. Conv. Bagoär.“ A cseh szó különben BRÜCKNER, SlownEtJezPolsk. 260 szerint is a latin *castellum* átvétele. — BERNEKER az orosz-egyházi szláv, szerb-horvát és cseh szókat a latin *castellum*-ból való kölcsönzéseknek tartja, azzal, hogy a 'Kirche: templom' jelentés a 'befestigte Kirche, Kirchenburg' jelentésből magyarázódik (vö. BRÜCKNER).

A szlavisták, így MIKLOSICH, BERNEKER, BRÜCKNER megegyeznek abban, hogy a csehből való — valószínűleg XI—XII. századi — kölcsönzés a lengyel *kościół* 'templom'. Ezt a nézetet helyesnek tarthatjuk. Elfogadhatók továbbá a következők is: a) a lengyelből került át a fehér-oroszba *kaścół* 'római katolikus templom'; b) jövevény a kis-oroszban *kostót* és *kostít*; c) az orosz *kostelъ* a lengyelből kapta a kései 'templom' jelentést (vö.: MIKLOSICH, EtWb.; BERNEKER). — A cseh és tót szók MELICH- és BRÜCKNER-féle származtatása mellett választ kellene keresni arra, hogy miképpen eredeztethetők az orosz-egyházi szlávból és a szerb-horvátból idézett nyelvelemek: talán cseh jövevényeknek?

II.

1. A *kostel* ~ *kostol* szó külön formativum nélkül szerepel mint helynév. — Egy 1275/1546. keltű adat szerint: „Meju Blzetom i *Kostelom*“: helység Isztriában (KUKUJEVIĆ, Mon-SlavMerid. I. Acta Croat. 3. után HASz. V, 373). — Statuta capituli Zagrabiensis saec. XIV.: „Item ecclesie de *Kostel*... Item ecclesia sancti Nicolai de Crapina“ (J. TKALČIĆ, MonEpiscZagr. II, 76); 1480 kör.: „in pertinentiis castri *Kostel* S. V. in comitatu Zagoriensi“ (TKALČIĆ, MonCivZagr. II, 401); 1612: „prouisor castri *Kostel* Georgii Keglyewych“ (i. h. XVII, 337). Ugyanez a hely, amelyet

a J. LIPSZKY-féle Repertorium Locorum Hungariae etc. 1808. így ismertet: „*Kosztelgrad* rectius *Koztelgrad* cr. (cum Arce desolata) Vicus“: Varazsd megyében Krapina városától nyugatra a stájer határon. A Hnt. 1873. *Kosztelj* falunak ismeri Varazsd megye tabori járásából. A HASz. szintén közöl horvátországi *Kosztelj* helynevet: egyet Varazsd, másikat Modrus-Fiume megyéből. A varazsdmegyei helynévből való *kosteljiski* melléknévvel alakul a *bregi kosteljiski* 'a kosteli hegyek, partok' megjelölés (vö. HASz.). — LIPSZKY adatai: „*Kosztel* aliis *Koszterc* cr. Pagus“ és „*Kosztel* aliis *Kastel* cr. Locus Cur.“: mindkettő Zágráb megyében. Az előbbi a Hnt. 1873. szerint a krasicsi járásban levő Pribicshez tartozó házcsoporthoz vonatkozik. A HASz. (V, 373) ilyen nevű zágrábmegyei falut jelez. — MIKLOSICH (Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen. 1927. 266) ezeket a csupasz *kostel* szóval egyező horvát helyneveket idézi: *Kostelj* Kr., *Kostel* Gr., *Castelvenere* Istr. [?]. Idéz azonkívül szerb *Kostol* Gav. helynevet. — LIPSZKY szerint *Bielj*-vagy *Bilj-Kostel* tótul az a pozsonymegyei falu, ami magyarul *Fejéregyháza*, németül *Weisskirchen*. MIKLOSICH cseh, illetőleg szlovák *Kostel* helynevet vesz fel; ez alighanem azonos az előbbivel.

A szláv *Kostel* a magyarban természetesen magánhangzó-illeszkedéssel *Kesztel*-lé alakulhatott. És volt is ilyen nevű magyar hely: 1247: „Capella . . . de *Keztel*“; 1359: „populi et hospites nostri [regis] de villa *Keztel*“; 1398: „Institores . . . ac universi cives et hospites nostri de *Keztel*“; 1399: „Cives de *Keztel*“; a XV. században ugyancsak városul emlegetve *Keztel* (egyszer *Kesztel*) vagy *Kezthel* formában írják a nevét (CSÁNKI III, 21). XVII. századi adatokban még: 1626: „oppidum *Keztell*“ (PRT. X, 767); 1671: „*Kesztellen* lakozo“ (i. h. 816). 1645-ben *Gezteljen* formában merül fel a név (i. h. 797). A mostani *Keszt-hely* alakbeli *h* a *hel* ~ *hely* szóval való népetimológiai összekapcsolásból ered; esetleg része lehetett a módosulásban a régebbi *Kezthel* írású formákbeli *th* félreértésének. Megjegyezzük, hogy a szláv *Kostel* > magyar *Kesztel* > *Kezthely* származtatásra SAFARIK és az ő nyomán már MIKLOSICH (LexPalSlov. 305) gondolt (vö. MELICH, SzlávJövsz. I/2, 63, 116). — Az 1268: „*terram Keztel*“ adatból (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 101) kitetszőleg egy másik, mégpedig zemplénmegyei hely is viselte a nyilván szláv *Kostel*-ből lett *Kesztel* nevet.¹

¹ Ezzel kapcsolatban MIKESY SÁNDOR a következőket közli velem: „Nem tartom lehetetlennek, hogy az 1268-i *Keztel* (l. még SZENTPÉTERY, KritJegyz. II, 40) adat a Zemplén megye szerencsi járásában fekvő mai *Gesztely*: 1475: »Felsew *Gezthel*, Also *Gezthel*«, 1488: *Gezthel* (CSÁNKI I, 348) nagyközségre vonatkozik. A borsodmegyeinek jelzett *Olan* — *Olan* nevű személy birtoka — mögött talán a *Gesztely*-től nem messze eső *Ónod* (1343-tól több adatban *Olnod* CSÁNKI I, 167, 164) rejtőzik. Megnézve az Urkb. idézte HazOkm. VI, 154-et, látom, hogy a tartalomkivonatban az oklevél *keztel*-ét SZABÓ KÁROLY is a zempléni *Gesztely*-hez kapcsolja, *Olan*-t meg a borsodvármegyei *Olád* [?] helységgel azonosítja.“

2. A *kostel*-nak ilyen, szláv nyelvekben keletkezett helynévi származékai találhatók: 1. A Hnt. 1873. *Koszteljszko* falut jelez a varazsdmegyei *Kosztelgrad* szomszédságában. A HASz., valamint MIKLOSICH is rámutat erre a semlegesnemű melléknévi formából való *Kosteljsko* horvát falunévre. Alakilag megfelel neki a MIKLOSICHTól idézett lengyel *Kościełisko* Gal. — 2. A HASz. szerint *Kostelčevo selo* ma egy falucska neve Lika-Krbava megyében. — 3. LIPSZKY szerint *Kostelany* helynevek fordulnak elő Barsban, Nyitrában, Sárosban; az egvik barsi helynévnek van *Kostolany* változata is. Magyarul ezek LIPSZKY-nél *Kosztolán*, a Hnt. 1873. szerint *Kosztolán* vagy *Kosztolány* formában jelentkeznek. Egy 1209-i oklevélben felsorolva: „villis Ceky, Ivan, Castellan, Ybreharth“ Pozsony megyében Szentgyörggyel együtt (CodDipl. III/1, 73). Az olv. *Kasztellán* után következő hely a mai felsőcsallóközi Eberhard. A Nyitra melletti Zobor hegyén levő bencés apátság 1113-ról keltezett kétségbe vont hitelű, mindenesetre régi birtokösszeírásában szerepel *Costelan* (FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 60); a helynek, amely a Bars megye kiszögellő északnyugati részében fekvő *Nemes-Kosztolány* lehet, „suburbanus“-ai, vagyis 'váráljabeli'-jei, várnépei vannak (i. h. 70; — vö.: TAGÁNYI: TörtSz. 1913: 522—3, 526; ERDÉLYI LÁSZLÓ: TörtSz. 1915: 513), s így a helynév ez esetben bizonyára a 'várhoz való tartozás' indítékából eredt. Van az 1113-i oklevélben egy „villa Custolen“ is (FEJÉRPATAKY: i. h. 58), amiben a mai nyitramegyei *Nagy-Kosztolány* lappanghat (i. h. 68). MIKLOSICH-nál cseh, illetőleg szlovák *Kostelany* és *Kostolany* van jelezve. — 4. LIPSZKY és a Hnt. 1873. szerint tótul *Kostolna*, magyarul *Kosztolna* nevű faluk vannak Nyitrában és Trencsénben; a Hnt. 1873. szerint van *Kosztolna* puszta Hont megyében is. Tótul *Kostolné-Mitice*, magyarul *Kosztolna*-vagy *Egyházas-Mit(t)ic* trencsénmegyei falu (TörtFöldr. IV, 156; LIPSZKY; Hnt. 1873.). Tótul *Kosztolne-Moravce* a magyar *Egyházas-Marót* falu Hont megyében (Hnt. 1873.). — 5. LIPSZKY-nél tótul *Kostolissté* vagy *Kosstelissté*, magyarul *Kosztolistye* egy falu neve Turóc megyében. MIKLOSICH cseh, illetőleg szlovák *Kostoliště* helynevet közöl. — 6. MIKLOSICH-nál cseh *Kostelík*. — 7. MIKLOSICH-nál lengyel *Kościełniki* Gal.

3. A *kostel* szláv nyelvi származékai közül feladatunk szempontjából különösen az alábbi névcsoporthoz érdekel bennünket: Szerb *Kostolovo* és *Kostolac*; cseh *Kostelec*; lengyel *Kościelec* Gal. (MIKLOSICH 266). — Csehországi oklevelekből idézhetők: α) 1057 kör./1218: *Costelech*: a kiadó szerint nem lehet eldönteni, hogy a Libochovice melletti *Kostelec*-ről, vagy pedig az Ouštěk (Auscha) melletti *Kostelec*-ről, németül *Weisskirchen*-ről van-e szó (G. FRIEDRICH, CodDiplRBoh. I, 58); XIV. századi hamisítványban: *Kostelec* (i. h. 365). β) 1131 után: *Kostelci*: Holešov (Hollechau)-tól északnyugatra (i. h. 120). γ) Ugyanabban az oklevélben: *Kostelec*: *Kostelec* Kyjov (Gaya) közelében Uherské Hradiště

kerületében (i. h. 121). δ) Ugyanabban az oklevélben: *Kostelaz*; *Kostelany* Uherské Hradištétől délnyugatra (i. h. 122); 1202-re keltezett XIII. századi hamisítványban: „villulam *Costeleche*“ (i. m. II, 371); 1220: *Costelan*, Velegrad tartozéka (i. h. 180); 1228: *Costelen*: *Costelan*-ból javítva (i. h. 322); 1228-ra keltezett XIII. századi hamisítványban: *Coztelen* (i. h. 427). ϵ) 1073-ra keltezett XII. századi hamisítványban: „*Glina* quoque villam que dicitur ad *ecclesiam*, ob differentiam alterius ville eodem nomine dicte“: *Hlina* és *Kostelec* a Chrudim kerületben Nasavrkytől északkeletre (i. h. I, 369). — Megfelelőjük a magyarországi 1430: olv. *Kosztolec*; 1431-től a XV. században: olv. *Kosztelec*; ma: tótul *Kostelec* Trencsén megyében (TörtFöldr. IV, 138; LIPSZKY; Hnt. 1873.). — MIKLOSICH (i. h. 209) megjegyzi, hogy a szláv *-cb* képző főnévhez függesztve kicsinyítőként szerepel, vagy némely esetekben az alapszó jelölte hely lakóira vonatkozik. Hogy az *-cb* képzővel 'valahol lakó' jelentésű származék alakul, arra nézve MELICH, HonfMg. 232 idézi a bolgár *gorec* 'Bergbewohner', *selenec* 'Dorfbewohner' stb. szókat (VONDRÁK, VglSlGram. I², 621 után). Hogy ez valóban így van, a *kostel* szóval kapcsolatban a HASz.-ból a XIII. század óta máig meglevő *Kostelić* családnévre, valamint a mai *Kostelac* családnévre hivatkozhatunk.

Az 1055-i tihanyi alapítólevélben van ez a részlet: „inde ad *castelic* et feheruuaru rea meneh hodu utu rea“, azonkívül alább: „postea ad uiam que ducit ad *kastelic*“. — SZAMOTA (NyK. XXV, 145) a szerinte *castelic* és *kastelic* formájú szórványt a megfejtetlen „szók“ között sorolja fel. BÁTKY ZSIGMOND (Föld és Ember II, 62–3)¹ cáfolást nem kívánó nézete szerint a *Kesztely*, *Keszhely*, valamint a *Kesztelch*, *Kesztölcz* helynevek sok minden mással együtt a *gesztenye* szó elvonásának továbbképzéséből keletkeztek. BEKE ÖDÖN (Nyr. LIV, 54) a *castelic*-ot magyar *-ig* ragos határozónak tartva így értelmezi: *kastél(y)ig*. MELICH (MNy. XXI, 194–5) ezzel szemben kimutatja, hogy ez esetben nem lehet magyar *-ig* ragos formára, illetőleg *kastély* szavunkra gondolni. Ellenben megjegyzi, hogy hangtani szempontból számba jöhet az a KARÁCSONYI JÁNOSRA visszamenő magyarázat, mely szerint a *Kesztölc* helynév kereshető benne (vö. MELICH, SzlávJövsz. I/2, 116). HORGER ANTAL (MNy. XXII, 43–4) MELICH közleményéhez csatlakozva az olv. *Kasztelic* > *Kesztölc* > *Kesztölc* alakulás lehetőségét fejtegeti. Azután újra MELICH foglalkozik a tihanyi alapítólevélbeli szórványok meg a *Kesztölc* helynév viszonyával (MNy. XXII, 131–2). Felhívja a figyelmet arra, hogy a Képes Krónika Salamon-kori mozzanatával kapcsolatban merül fel „locum *Kestelci*“, s az így jelölt hely a XIII–XIV. században többször előfordul *Keztelch*, *Keszteulch*, *Kezhewlcz*, *Keztelcz*, *Kezhelcz* írású formák-

¹ MIKESY SÁNDOR figyelmeztetett rá.

ban. Amint MELICH utal rá: Tolna megyében Szekszárd táján, CSÁNKI (III, 435) szerint „Báttaszék vidékén kereshetjük, ahol, e várostól ény. felé, Nána mellett egy ily nevű völgyet találunk“. A továbbiakban MELICH rámutat arra, hogy az esztergom-, régebben pilismegyei *Kesztölc* nevének a garamszentbenedeki apátság 1075/1124/1217. évi oklevelében feljegyzett formája megint *kestelci* (MonStrig. I, 55). Későbbi adataiul közli: [1226: *Kesztelch* (i. h. 260) P. D.] 1393: *Kesztucz*; 1439: *Kesztelecz*; 1494: *Keszthelcz*. MELICH a mindkét helynévvel kapcsolatban jelentkező *Kestelci* formát tartja „legrégebben feljegyzett“-nek, illetőleg legeredetibbnek. Szerinte ezt lehet két szótagban, *Kesztölc*-nek, de lehet — és szerinte ez a valószínűbb — három szótagban *Kesztelci*-nek olvasni, úgy, hogy az ennek végén levő *i* az átadó szláv nyelvben vagy egyes locativusi rag vagy többes nominativusi jel lehetett. Érdekes, hogy MELICH, aki Szláv-Jövsz. I/2, 116 a *Kasztelic*: *Kesztölc* neveket a cseh-től *kostel* 'templom' szó *kostelcb* kicsinyítőjével vetette össze, ebben a későbbi cikkében úgy nyilatkozik, hogy az ó-magyar *Kesztelci*, későbbi *Kesztelc* ~ *Kesztölc* eredetét nem tudja teljes bizonyossággal megállapítani.

MELICH bizonytalankodásával szemben én nem látok okot arra, hogy a tolna- és esztergommegyei helyneveket ne soroljuk a szláv *kostelb* szó fentebb idézett *-cb* képzős származékai közé. A tihanyi alapítólevélbeli *Kasztölic* olvasatú forma szláv *Kostelic*-ből a magyarban keletkezett az első szótagbeli szláv *o*-féle hang nyíltabbá válásával. Amennyiben a *K/k/estelci* kétszótagú *Kesztölc* alakot jelöl, ez a *Kasztölic*-ből fejlődött részben illeszkedéssel, részben a harmadik szótag *i* hangjának a kihullásával. Ha pedig a *K/k/estelci* végső *ci*-je *ci* hangértékű, s így a név három szótagú, akkor arra gondolhatunk, hogy a szóban levő magyar helyneveknek vagy legalább is a tolna-megyei *Kesztölc*-nek kétféle alakulású szláv előzménye is volt: az egyik a *Kostelic*, a másik az egyes locativusi vagy többes nominativusi *Kostelci* forma.

III.

A nyelvészeti tárgyalás után ismertetem azt a gondolatot, hogy a tárgyalt helynevek között lehetnek olyanok, amelyek nem csupán nyelvészetileg függenek össze a latin *castellum*-mal mint a latin eredetű szláv *kostelb* 'erősség, torony' szó etimológiai tartozékai, hanem tárgyilag is közük van a kései római birodalom védelmi rendszerében fontos szerepet játszó *castellum*okhoz. És ez az, amiért érdemesnek látszott előttem ennek a dolgozatnak éppen régész-közönség előtt való bemutatása.¹ Természetesen e részben egyáltalában nem támasz-

¹ A közlemény előadás volt a Corona Archeologica 1949. február 18-án tartott ülésében.

tok igényt arra, hogy valami véglegesnek tekintsék, amit előterjesztek. Inkább gondolatkeltés, nyomjelzés. Akar lenni az, amit mondok: a régészek derítsék ki, hogy jó vagy hamis-e a nyom. Megjegyzem, néhány évvel ezelőtt közöltem most kissé bővebben megvilágítandó ötletemet PAULOVITS ISTVÁNNAL, amikor ő a keszthelyi nyári egyetemen valami rokon tárgyú előadásra készült.

A fentebb nyelvileg magyarázott helyek közül a Balaton tava mellett fekvő zalamegyei *Keszthely* az, ahol tárgyi összefüggést sejttek a szláv eredeti, meg a római *castellum* között.

RÓMER FLÓRIS írja „Pannonia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról“ című dolgozatában (Arch-Közl. III, 2. [1862.] 33. l. 1. j. — NAGY TIBOR barátom volt szíves ezt közölni velem): „Sokan azt vélik [a fenéki várról], hogy minden tulajdonnév nélkül csak *Castellum*-nak nevezetett, — mint más négytornyú várnak Quadriburgiumnak, — és hogy *Keszthely* városa neve is innen származtatható; e tekintetből ajánlom az elnevezésekről szóló alábbi állításomat.“ Amit alább (40. l. 1. j.) ír RÓMER, abból az látszik, hogy nem nagyon lelkesedik egyebek közt ezért a *Castellum: Keszthely* magyarázatért sem.

Én azt hiszem, hogy igenis számolhatunk azzal, hogy a *Keszthely* helyén vagy szomszédságában állott római *castellum*, erődítmény anyagi indítékként szerepelt a későbbi telepnek a szláv *Kostel*-vel való elnevezése körül.

Ezt támogatja az alábbi értékes felvilágosítás, amelyet NAGY TIBOR bocsátott rendelkezésemre: „*Keszthely* város mai területén két helyről ismerünk rómaikori épületmaradványokat. Az egyik a Festetics-kastély előtti rész, ahol a régi Szent Márton-egyház lebontása alkalmával falakra akadtak. LIPP VILMOS (A keszthelyi sírmezők 6) őrtoronynak vélte e maradványokat. Azonban az ott talált agyagminta (KUZSINSZKY BÁLINT, A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 96) alapján valószínűbb, hogy egy polgári jellegű s gazdasági rendeltetésű épület állott e helyen. Római épülettörmelék mutatkozik továbbá *Keszthely* déli végén is, a Fenékre vezető országút és a vasuti állomás között. KUZSINSZKY (i. h.) véleménye szerint »egy épületnél több nem igen állhatott e helyen«. — Az eddigi régészeti leletek alapján tehát *Keszthely* város területén összefüggő római telepről nem beszélhetünk. A második helyen említett épülettörmelék az azonban másképp ítélnék meg, mint KUZSINSZKY. Ez az érdekes kutató ugyanis nem vette tekintetbe, hogy e lelőhelytől alig 5–600 méterre déli irányban fekszik az újmajori temető (CSÁK ÁRPÁD: ArchÉrt. 1912: 374–5; KUZSINSZKY i. m. 74 kk.), amelynek használatát Tiberius korától kezdve egészen az Antoninusok idejéig lehet kimutatni (A. ALFÖLDI,

Gli Studi Romani nel Mondo. 2. 1935. 265 kk.; T. NAGY, Arte e cultura in Ungheria. 1945. 10 kk.). E temető közelében terült el természetesen az a Tiberius-kori telep, amelynek a hagyatékát éppen az újmajori temető képviseli. E veteranus-telep fekvésének mármost pompásan megfelelne az a terület, ahol CSÁK ÁRPÁD római épülettörmeléket észlelt, azaz a keszthelyi vasuti állomás és a Fenékre vezető út közötti rész. — Figyelemreméltó továbbá, hogy amikor az újmajori temető használata megszűnik, akkor kezdődik a valamivel délebbre fekvő fenéki későrómai temető anyaga. Ennek az aligha véletlennek tekinthető időbeli összefüggésnek az alapján az a meggyőződésünk, hogy a mai Keszthely déli végébe lokalizálható Tiberius-kori veteranus-telep a II. század második felében elpusztult, igen valószínűleg a Marcus Aurelius korában évtizedekig tartó germán-szarmata háborúk egyik betörése következtében. Az életben maradt lakosság azonban nem építette újjá a feldúlt telepet, hanem attól délre, a természettől is védettebb helyen, Fenékpusztán egy új, fallal is megerősített telep magvát vetette meg. — A Keszthely északkeleti határában (Csórégödör) megállapított kisebb, IV. századi temető a veteranus-telep történetével nem kapcsolható össze.“

A magam részéről még felhívom a figyelmet a *castellum* szó jelentésével kapcsolatos következő tudnivalókra: „Construntur *castella* in agris contra excursions hostium; in finibus imperii, ut eorundem aditus prohibeantur; per ipsum castrorum vallum congruis in locis, ut facilius defendi possit.“ (FORCELLINI—DE-VIT II, 100.) A z o n b a n : „Saepe vero accidit, ut quae *castella* contra vim hostium excitata fuerant, paulatim confluentibus hominibus frequentarentur et oppida urbesque fierent. Hinc aliquando *castellum* et *oppidum*, aut *urbs* promiscue adhibentur, ut apud Curt. 5. 3.“ (I. h. 101; vö. DUCANGE II, 208.) Tehát a *castellum*-nak nemcsak 'vár, erőd', hanem 'város' jelentése is lehetett, így talán *Keszthely* esetében is.

Bizonyos korban a *castellum* rokonértelműje lett a *burgus*-nak. A római császárkor későbbi részében kisebb erődök és őrségek egész láncolatával biztosították a határt. (PAULY—WISOWA, RealEnc. III, 17054—5.)

Egy Duna menti *limes-castellum* nyelvi emléket őrizheti a tihanyi alapítólevél *Kasztélic*-ából lett tolnamegyei *Kesztől*-nek a neve, amelyen az ilyen nevet viselő telep elpusztulását most a Bátaszéktől északnyugatra eső Nána határában egy völgyet hívnak. Talán jelent valamit, hogy Nána mellett keletre egy *Várdomb* nevű hely tűnik fel. A Sárköztől nyugatra emelkedő dombvidéken — gondolom — létesülhetett római védőmű. — Újra idézem a tihanyi alapító levél illető részletét: „*castelic* et feheruuaru rea meneh hodu utu rea“: a *had*-út itt is, mint sok más helyen, bizonyára római útnak — ez eset-

ben a Székesfehérvár felől a Dráva-torok vidéke felé vezető római útnak a maradványa. Az alapító levél — amint említettem — tud egyébként egy másik útról is, amely „ad *kastelic*“ vezet. — Ezekről a mi Árpád-kori *had-út*-jainkról, *öttevény*-einkről, szlávul *násip*-okról mint részben római utak folytatásairól akadna régészeti szempontból talán figyelemre érdemes mondani-valóm, de ezt most mellőznöm kell.¹

Az Esztergom városától délre nyíló völgy keleti oldalában fekvő *Kesztölc* feltehető római castelluma szintén beletartozhatott a Duna jobb partján húzódó limes védelmi rendszerébe, úgy, hogy neki is útelzáró szerepe volt. Ezen a vidéken a brigetiói legio körzetébe tartozott a *Kesztölc*-től dél-nyugatra eső Bajna és a távolabbra nyugat felé eső Duna-Almás (PAULY—WISSOWA III, 848).

Az anyagszerűen értett római castellum és a szláv *kostel*-ből származó helynév tárgyi folytonosságára még egy valószínű példát hozhatok fel. Az Alduna szerb oldalán fekvő *Kostolac* ez. Neki ugyanis a szlávoknál a névadója a Duna jobb-parti limes-útnál levő Viminacium erődtítménye lehetett, amelyet Baján 584-ben foglalt el a keletrómaiaktól.

Végeredményül annak alapján, amit előadtam, lehetségesnek tartom, hogy Magyarország bizonyos vidékein, valamint az Alduna melléki tájakon a szlávtság ott érhetett római vagy romanizált népelemeket. Ezért sem látok nyomósabb okot a mellett a MELICH-féle vélemény mellett, hogy a cseh *kostel* ~ tót *kostol* a német latinság *castellum* szavából való (HonfMg. 345): a szlávtság egyes részei átvehették azt közvetlenül a velük együtt élő rómaiság latin nyelvéből is a római eredetű castellumok reális szemlélete alapján, és tovább adhatták a többi részeknek.

*

Befejezésül még ezt jegyezhetjük meg: Az egyházi-szláv *kostel* és a közép-bolgár *kastel* görög καστέλλιον vagy καστέλλιν (DUCANGE, GlossGraec. I, 601—2) előzményből való (vö. BERNEKER). A szerb-horvátba belejutott az olasz *castello* (uo.). A szerb-horvátban, szlovénben, csehben és lengyelben a latinból való későbbi átvételek vannak (uo.): főképen az *s* helyén *š*-et tartalmazó változatok az egyházi latinból, sőt részben valószínűleg nem közvetlenül, hanem az abból való magyar *kastél* < *kastély*-on keresztül.

PAIS DEZSŐ.

¹ Ezzel kapcsolatban l.: GLASER LAJOS, A római utak nevei középkori okleveleinkben: MNy. XXVII, 317—9; PAIS DEZSŐ, Öttevény: MNy. XXVIII, 119—20; SZABÓ DÉNES, Öttevény: MNy. XXXIX, 298 kk.

A történeti személynévvizsgálat kérdései.

A magyar személynévkutatás több évtizedre visszamenő múltja után talán elérkezett az idő arra, hogy számot vessünk az eddigi munkával és eredményekkel, áttekintsük és összegezzük azokat, s a kapott eredmény alapján megpróbáljuk körvonalazni a jelen és a közeljövő feladatait. Ezzel kapcsolatosan alkalmunk nyílik arra is, hogy a személynévkutatás helyét a megváltozott tudomány szemlélet alapján kikeresni igyekezzünk, illetőleg a személynévek vizsgálatát a modern, haladó társadalmi tudományok rendjébe beiktatni megkíséréljük. Azt hiszem, a probléma felvetése nem lesz időszerűtlen akkor, amikor a nyelvtudomány egyéb ágaiban is a jövő terveit követjük.

Jelen cikkemben szándékosan beszélek csupán a történeti személynévkutatásról, azaz régi, körülbelül a XVIII. század előtti személynéveink vizsgálatáról. Újabb személynévadásunk rendszere erre épült föl, ennek a függvénye. Előbb kétségtelenül régi névadásunk problémáit kell tisztáznunk ahhoz, hogy az újabbra rátérhessünk. A kettőt természetesen mereven szétválasztani nem lehet, s az újabbkori, illetőleg mai személynéveinkkel kapcsolatos kérdések csak részleteikben térnek el az itt tárgyalt problémáktól. Magától értetődő tehát, hogy a következőkben elmondottak általánosságban újabb személynéveink vizsgálatának a módszerére is vonatkoznak.

Cikkem két részre oszlik. Az elsőben rövid áttekintést kívánok nyújtani a történeti személynévkutatásban végzett eddigi munkáról. A másodikban e téren való további munkálkodásunk jellegéről, irányáról óhajtok néhány szót ejteni.

I.

A régi személynéveinkre vonatkozó irodalom részletes, bibliográfia-szerű tárgyalásába nem bocsátkozhatom, hiszen az tengeri kigyóvá válna: ANONYMUSTól és a középkori hiteles helyek névmagyarázóitól kezdve PÁPAI-PÁRIZ szótárán át az Etymologiai Szótárig minden elférhetne benne. A kis adatközlések és névmagyarázatok százai, melyek régebben, vagy a különböző tudományos és nem tudományos folyóiratokban újabban megjelentek, nem igen vitték előbbre a magyar személynévkutatás ügyét, és természetesen nem adnak kiindulási alapot a további munkálkodás számára sem. Ezért itt csak azokat a közleményeket említem, melyek vagy fontos, nagyobb anyagot szolgáltató adatközlések, vagy a személynévkutatás módszerébe, problematikájába vágó feldolgozások. Vegyük előbb sorra az adatközléseket!

1. A századforduló előtt és körül tudományos alapokon álló magyar személynévkutatásról még alig-alig beszélhetünk. Természetes, hogy így rendszeres, a névtan szempontjait figye-

lembevevő adatközlések ebben a korban nem születhettek. A történészek nagy buzgalommal folytatott oklevél-kiadó munkája nyomán azonban előkerült néhány nagyobb Árpád-kori szolganévösszeírásunk, jobb-rosszabb betűhív közlésben. Az okmánytárak szolgálóösszeírásaihoz csatlakozik a Várad Regestrumnak KARÁCSONYI JÁNOSTÓL és BOROVSKY SAMUTÓL megújított kiadása is (Regestrum Varadiense . . . Bp., 1903.). Ezek a közlések nagyjából egy tömegben levő adatokat szolgáltatnak. Az Árpád-korra vonatkozó egyéb személynévanyag a kiadott oklevelekben szétszóródott. Bár a legtöbb nagyobb okmánytárunknak van névmutatója is, ezek hiányosak, pontatlanok, részint nem betűhívek; semmiképen sem szolgálnak nyelvészeti vagy névtani szempontokat. KOVÁCS NÁNDOR munkája aránylag a legjobb és legnagyobb közöttük (Betűrendes névmutató Wenzel Gusztáv Árpád-kori Új Okmánytárhoz. Bp., 1889.), de ez is csak nagy óvatossággal, utánanézéssel használható. — A szétszórt adatok, azaz az oklevelek ezrei ben levő személynévek nyelvészeti szempontú összeszedésére nem sok kísérlet történt. Az OklSz. aránylag nagyszámú világi és egyházi eredetű személynévet tartalmaz, s bár a betűhív közlés révén forrásanyagának jól fölhasználható, természetesen a korabeli oklevelekben fennmaradt személynévkinés egy kicsi és rendszertelenül összeválogatott részét tartalmazza csupán. Tervszerű gyűjtésnek mondható JAKUBOVICH EMILÉ (Régi magyar női nevek: MNy. XI.), de persze ez sem aknáztá ki az akkor feltalálható egész névanyagot.

Nem volt jobb a helyzet az anyaggyűjtés terén a századforduló körül a későbbi névanyagra, főként a családnevekre vonatkozóan sem. A Genealogiai Füzetek, a Történelmi Tár és néhány oklevéltárunk (ZichyOkl., SzékOkl. stb.) közöltek ugyan névsorokat, ezek azonban szintén történeti célból készültek. Ez időben a XV—XVIII. századi okleveles anyag túlnyomó része még kiadatlan volt. Az addig közzétett oklevelek tehát a korabeli névanyagnak csak elenyészően kis részét tartalmazták. Ez az anyag is jórészt szórványadatokból állt, mert éppen a nagyobb összeírásoknak a kiadása hiányzott szinte teljesen. De nem történt sok ezeknek a szórványadatoknak rendszeres, nyelvészeti és névtani szempontú összegyűjtésére sem. Az OklSz. elég nagy tömegű családnevet tartalmaz; CSÁNKI DEZSŐ munkája (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I., II., III., V. k.) pedig a nemesi családnévanyag bő, de korántsem teljes gyűjteménye.

Az adatközlés terén mutatkozó siralmas helyzet természetesen bénítóan hatott a századforduló után mind intenzívebbé váló névkutatásra. Ha valaki nagyobb arányú, átfogóbb jellegű névtani problémával kívánt foglalkozni, annak a megfelelő adatok fölkeresésére bizony át kellett olvasnia az összes fellelhető okmánytárakat. A XIV. század közepe utáni oklevelek

jórészének kiadatlan volta miatt azonban a későbbi névadatok felkutatására még ez a lehetőség is csak részben volt meg. Elképzelhető tehát, hogy milyen fáradtságba került egy-egy nagyobb névtani tanulmány megírása!

Körülbelül egy évtizede bizonyos fellendülés észlelhető az adatközlés terén. A településtörténészek: SZABÓ ISTVÁN, JAKÓ ZSIGMOND, MAKSAI FERENC, KOVÁCS MÁRTON, MEZŐSI KÁROLY, BAKÁCS ISTVÁN, ILA BÁLINT, BÉLAY VILMOS, FEKETE NAGY ANTAL művei a magyar nyelvterület különböző részeiről közölnek igen nagy családnévanyagot, főként a XVI., XVII. és XVIII. századból. Sajnos azonban, e közlések is történettudományi céllal készültek, s így jórészt betűhív közlés módjuk ellenére sem lehet őket a névkutatás számára teljes mértékben hasznosítani. JAKÓ ZSIGMONDnak van egy úrbéri összeírási kiadása (A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944.), ez számunkra is elfogadható közlési módszert nyújt. — A történészek e nem mindig legszerencsésebb, de jobb híján mégis hasznosnak mondható személynév-közlései mellett a nyelvészek, illetőleg a névkutatók még a legújabb időkben is csak részben ismerték fel azt a tényt, hogy megfelelő tömegű és a mellett szempontjainkat mindenben kielégítő adatközlések nélkül régi személyneveink vizsgálatát nem lehet komolyabb formában művelni. Adatközlést ugyanis alig-alig kaptunk: FEKETE LAJOS az északi magyar-szlovák nyelvterületről nyújtott nagy családnévanyagot (Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943.); MIKECS LÁSZLÓ a Bandinus-féle összeírást adta ki (A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Kolozsvár, 1944.); SZABÓ T. ATTILA erdélyi foglalkozásneveket közölt (Kalotaszegi mester- és foglalkozásnevek a XVII–XIX. századból: Ethn. LI, 188–95; Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból: ErdMúz. LII, 158–83). E közlések mind újkori névanyagot tartalmaznak. A középkori névanyag kiadása terén újabban úgyszólván egyetlen vállalkozás történt: SZABÓ DÉNES tette közzé betűhíven a dömösi prépostság 1138-ban keletkezett és 1329-ben átírt adománylevelét (MNY. XXXII, 54–7, 203–6). — Van az újabb névtani irodalomban egy különleges személynévgyűjtésünk is: VARGA KATALIN munkája, amely a magyar becéző keresztnévek összeszedését tűzte ki feladatául (Becéző keresztnéveink. Szeged, 1931.). Az egyelemű nevektől a családnéveken át a mai kor keresztnéveiig mindent összeszed benne a szerző. E műnél nagyon megmutatkozik az, hogy alapos nyelvészeti tájékozottság, főként nyelvtörténeti képzettség nélkül nem lehet a személynévgyűjtést megoldani; különösen nem a diakronikus gyűjtések esetében, ahol a gyűjtőnek mindjárt állást is kell foglalnia a név hovatartozását illetően. VARGA munkájába igen sok oda nem való név csúszott be, és feltehetően igen sok oda való maradt ki belőle. Gyűjtését tehát csak alapos kritikával lehet felhasználni.

2. Az anyaggyűjtés hiányosságai természetesen szoros kapcsolatban állanak a személynévek vizsgálatának, feldolgozásának a fejlődésével. Régi személynéveink tudományos alapokon álló vizsgálata alig néhány évtizedesnek mondható. A századforduló előtt lényegbevágó, módszeres személynév-kutatás nem folyt nálunk, az addig jórészt oklevéltárakban megjelent adatközlések sem a névkutatás fellendítését célozták. Ez adatközlések jórészt történészek nevéhez fűződnek, s az adatok: a személynévek feldolgozása, magyarázata terén is a történészek jártak elől ebben az időben. Megfelelő nyelvészeti képzettség nélkül azonban nem sokra tudtak menni, s nagyrészt egyes nevek megfejtésével, magyarázatával foglalkoztak. Magyarázataik természetesen délibábos nyelvészkedésnek nevezhetők, hiszen híjával voltak a tudományos nyelvészeti módszernek. A személynévekkel foglalkozó régibb kutatók közül SZABÓ KÁROLY, KUBINYI FERENC, NAGY GÉZA, WERTNER MÓR és KARÁCSONYI JÁNOS nevét említhetjük. Ők néha rátapintottak egy-egy személynév helyes megfejtésére, s névmagyarázataik közül néhány ma is megállja a helyét. — Egészben véve a múlt század második felében és a századforduló körüli időszakban a magyar történeti személynév-kutatás egészen kezdetleges állapotban volt, illetőleg ilyenről tulajdonképpen nem is nagyon beszélhetünk. Csak századunk elején kezd változni a helyzet, amikor a névkutatásba belekapcsolódnak a szakképzett nyelvészek.

Az egyes nevek nyelvi magyarázatának a helyessége nagyrészt hang-, alak- és jelentéstani ismeretekre fordul meg. Első sorban tehát a helyes, tudományos alapon álló nyelvészeti módszert kellett kialakítani ahhoz, hogy a személynév-kutatás fellendüljön. — A magyar történeti személynév-kutatás tudományos módszerének a kidolgozása három nyelvészünk: MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és PAIS DEZSŐ nevéhez fűződik. Bár az előbbi korszakhoz képest új adatközlések nem álltak rendelkezésükre, fáradságos munkával ők rakták le a pozitivistáknév-kutatás alapjait. Munkásságukkal és eredményeikkel talán hasznos kissé részletesebben foglalkoznunk.

MELICH JÁNOST főként a pozitív nyelvi, illetőleg névadásbeli tények és a nyelvi eredet kérdései érdekelték. „Szláv jövevényszavaink” című munkájának személynévekkel foglalkozó részében (NyK. XXXIII, 272—372, XXXIV, 12—54) az Árpád-kor személynévanyagának egy feltehető idegen eredetű rétegét ő vizsgálta meg először módszeresen. A magyar régiség névanyagából elég sok szláv eredetű, világi névadáson alapuló személynévet mutat ki többnyire meggyőzően; az egyházi névadáson alapuló nevek magyar nyelvbe kerülésére felállított elmélete azonban nem állja meg a helyét. MELICH egy másik tanulmányában a régi magyar becézőnevek -sa végű csoportját veszi szláv eredetűnek (Az Árpád-kori becéző keresztnévek

egy csoportjáról: MNy. III, 165—76). Ma már ez a nézete is elavultnak tekinthető, a cikk mégis jelentős abban a tekintetben, hogy régi személynéveink vizsgálatához néhány fontos módszertani szempontot vet föl. MELICH maga is érezte, hogy a magyar keresztnévek szláv eredetéről, illetőleg szláv nyelvekből való átvételéről vallott nézete nem meggyőző és egy következő dolgozatában már más álláspontot foglalt el (Keresztnéveinkről: MNy. X. = MNyTK. 15. sz.). MELICHnek az itt közölt eredményeit sem tarthatjuk meggyőzőnek, illetőleg általános érvényűnek, de cikke mégis igen értékes keresztnéveink kötetlen, azaz továbbalakított formáinak a vizsgálatára szempontjából; a magyar becéző keresztnévadásra vonatkozó megállapításai közül a legtöbb ma is megállja a helyét. Keresztnéveinkről vallott nézetét MELICH egy idő múlva ismét megváltoztatta, illetőleg kibővítette (Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról: MNy. XXXVI.). — MELICHnek e szinte kizárólagosan nyelvészeti szempontú vizsgálódásai mellett van egy névadástörténeti tanulmánya is (Családnéveinkről: MNy. XXXIX, 265—80). Itt a kételemű és egyik elemükben öröklődő nevek meghonosodása hátterének megvilágítására törekszik, s e nevek korai megjelenési formáit mutatja be. Kár, hogy ez a dolgozata kissé rendszertelen és elnagyolt; nem látja meg benne kellően a különböző névadási formák mögötti indítékokat, okokat.

GOMBOCZ ZOLTÁN sok irányú munkássága régi személynévanyagunkra is kiterjedt, és értékes munkával gazdagította a személynév kutatás irodalmát (Árpádkori török személynéveink: MNy. X—XI. = MNyTK. 16. sz.). A régiség török eredetű névescsoportját szedi itt jelentéstani rendszerbe, a török személynévadás alapján. Módszertani szempontból is figyelemreméltó e munka: nagy súlyt helyez a török analógiák felmutatására.

PAIS DEZSŐT már egyaránt érdeklik a nyelvi formák és a névadás mögött rejlő okozatok, indítékok. Néhány régi keresztnévünkről írott cikkében a magyar keresztnévek jelentkezési formáira, alakítani változásaira és a különböző névalakítási módokra vonatkozóan újít lényeges szempontokat (A *Teobald* keresztnévből származó személy- és helynéveink: MNy. IX, 31—3; A *Sixtus* keresztnév magyarosításai: MNy. XII, 365—70; A lat. *Philippus* magyar származékai: MNy. XXI, 109—14). Egy-egy névcsalád részletes tárgyalása mellett jelentősek ezek a cikkek abból a szempontból is, hogy jól kihasználják a magyar településnevekben rejlő személynév kincset. PAIS több keresztnévünk szláv eredetét is megvizsgálta (Néhány *-ei* végű szláv személynév a magyarban: NyK. XLIV, 326—32). — A régiség világi eredetű személynéveinek jelentéstani feldolgozása tekintetében PAIS kiváló dolgozattal gazdagította névtani irodalmunkat (Régi személynéveink jelentéstana: MNy. XVII—XVIII.). Nem csupán leíró szempontú jelentéstani rendszert

állít itt fel, hanem a nyelvi tényeken túl is néz és lát, és a jelentés-tani vizsgálatot jóval szélesebb alapokra helyezi. Az egyes névcsoportok keletkezését a kezdetleges ember gondolkodásmódjával, az Árpád-kor társadalmi viszonyaival, a művelődés- és gazdaságtörténeti kérdésekkel hozza kapcsolatba; egyszóval megvilágítja azt a nyelvlélektani háttérrel, amely szerinte a kor és a környezet gazdasági és társadalmi viszonyaiból s az egyén és kollektívum gondolkozásmódjának összetevődéséből adódik. Természetesen PAIS módszere még nem fejezi ki a marxista tudomány szemléletét, munkája azonban a haladó nyelvészet szempontjaival mégis sokban egyezik. — Különben PAIS ismerte fel először és alkalmazta cikkeiben ismételtén azt, hogy az egymással társadalmi kapcsolatban, rokonságban álló egyének gyakran jelentésbeli vagy etimológiai vonatkozásban levő neveket viselnek.

MELICH és PAIS a felsoroltakon kívül még több más cikkel vitte előbbre régi személynévek kutatását. Többi nyelvészünk csak itt-ott foglalkozott a személynévek történeti vizsgálatával. HORGER ANTAL, CSÚRY BÁLINT és KERTÉSZ MÁNÓ nevét említhetjük. Ők írtak néhány kisebb-nagyobb névtani cikket (NyK., MNy., Nyr.). Néhány értékesebb tanulmányt köszönhetünk ERDÉLYI LÁSZLÓNAK is (NyK. XXXIV, 388—416; MNy. IV, 71—5). Nyelvészeti és történeti folyóiratokban még igen sokan foglalkoztak egyes nevektől magyarázatával, e névmagyarázatok azonban különösebb figyelmet nem érdemelnek.

Főként MELICH és PAIS munkássága nyomán a húszas évek körül a magyar történeti személynév kutatás tudományos módszere nyelvészeti téren kialakultnak mondható, sőt PAIS a nyelvi tények vizsgálatán kívül is lényegeset nyújtott. — Az alapok lerakása: a tudományos módszer kialakítása természetesen a személynévek vizsgálatának lendületet adott, s az iránt az érdeklődést fölkeltette. A névkutatást most már egyéb tudományágak is hasznosítani tudták, sőt lényeges segédtudományoknak tekintették. Különösen a település- és népiségtörténet aknáztatta ki a személynév kutatás eredményeit, oly mértékben, hogy az részben már magának a személynév kutatás addigi jellegének a megváltoztatását vonta maga után. A település- és népiségtörténet nagy érdeklődése folytán a legújabb időkben: az utolsó másfél évtizedben a személynévek vizsgálata tehát differenciálódott, s két irányzat alakult ki. Az egyik kizárólag a településtörténet függvényeként működött, a másik ezzel szemben nyelvészeti szemléletre törekedett.

A magyar államnak a második világháború előtti és alatti terjeszkedő politikája a település- és népiségtörténeti kutatások nagymértékű fellendülését hozta. Történeiszink minden irányban a Kárpátokon belüli magyar települési elsőbbséget bizonyí-

tották, s ezzel kapcsolatosan első sorban a névtanhoz fordultak. A régi személynevek vizsgálata rohamosan, néhány év alatt a népiségtörténet nélkülözhetetlen, szinte legfontosabb segédtudománya lett. Ez a tény azonban nem a személynévkutatás fölvirágzását és módszerében való gazdagodását, hanem egyoldalúvá válását, sáblonossá tételét, elszíntelenedését hozta. A személynevek vizsgálatának ez az irányzata ugyanis csak arra szorítkozott, hogy a népiségtörténetnek bizonyos adalékokat adjon, más problematikát azonban nem hordott magában. — Az adatközlés ismertetése során már említett település- és népiségtörténeti értekezések a gyűjtés mellett a személy- és családnévek tízezreinek az eredetét adják meg, minden magyarázat nélkül. A nyelvi eredet egyoldalú feszegetése és a szinte futószalagon gyártott névmagyarázatok természetesen az ilyen fajta személynévkutatásban csak a különböző vizsgálati szempontok teljes hiányát eredményezhették. — Persze, nem tagadhatjuk, hogy e személynév-megfejtéseket is csak alapos névtörténeti iskolázottság alapján lehetett véghezvinni. Az volt a baj azonban, hogy e nagy felkészültséggel és fáradsággal végzett munka igen felületi eredményeket hozott magának a névkutatásnak a szempontjából.

Szerencse, hogy a legtöbb magyarázatot adó KNIEZSA ISTVÁN ezt a tényt fölismerte, és tudásának gazdag tárházából átfogóbb, színesebb, módszeresebb tanulmányokat is nyújtott. KNIEZSA ugyanis a gyorsan megfejtett adattömegben túl sokat és eredményesen foglalkozott névtani kérdésekkel, s így néhány kitűnő munkát köszönhetünk neki. Névtípusok szerint feldolgozta BAKÁCS ISTVÁN hontmegyei, ILA BÁLINT gömörmegei és SZABÓ ISTVÁN ugocsamegyei XVI—XVIII. századi családnévgyűjtését (A felvidéki családnévek. Bp., 1935.; kéziratban). A magyar és szláv neveket jelentéstani szempontok szerint rendszerezi, és különösen becses és alapvető művének az a része, amelyik a szláv eredetű névanyaggal foglalkozik. KNIEZSA egy másik tanulmányában már nemcsak a magyar és szláv, hanem az egész közép-kelet európai személynévkutatás leíró szempontú problematikája fölmerül (Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen: AECO. I, 97—220, II, 84—178). Ebben a DRÁGANU MIKLÓS könyvére adott válaszban KNIEZSA bizonyosságot tesz kiváló névtani tájékozottságáról, s ez a munkája a legkomolyabb kritikai tanulmány régi személyneveink vizsgálatának irodalmában. Érdekes és értékes adalékokat ad KNIEZSA a településnevek és személynevek összefüggésére vonatkozólag is (Keletmagyarország helynevei: MR. I, 111—313). — Ha tehát a település- és népiségtörténeti irány egészben véve nem fejlesztette is tovább a személynevek vizsgálatának módszerét, KNIEZSA e néhány munkája mégis komoly nyereséget jelent a magyar történeti személynévkutatásban.

Az utóbbi időben kialakult másik irányzat jórészt PAIS tanítványainak a nevéhez fűződik. Ez a csoport, ellentétben az előzővel, önelvű szemléletéből adódóan igyekszik sajátlagos módszerrel dolgozni, noha ez a módszer is csak ritkán lépi túl a nyelvészet, a nyelvi problémák határát. Ez irányzat követői a régi személynévanyag egy-egy kerekébb egészét képező csoportját ragadják ki több-kevesebb szempontú, de mindenesetre részletes vizsgálat tárgyául, s többen közülük ügyesen valószínűsítik meg az anyaggyűjtés és feldolgozás egészét is. Ez a a részletekben is elmélyedő módszer kétségtelenül sokban hozzájárult régi személynéveink történeti vizsgálatának alapossabbá és módszeresebbé tételéhez. — TERESTYÉNI CZ. FERENC PAIS jelentéstani rendszere alapján a XIII. század eleji tihanyi összeírás világi eredetű személynéveit veszi körültekintő vizsgálat alá (Magyar közszói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban: MNyTK. 59. sz.). GALAMBOS LÁSZLÓ a Várad Regestrum egyházi eredetű személynéveinek egy csoportját dolgozza fel részletekbe is elmélyedően (A szentírási eredetű személynévek a Várad Regestrumban: MNyTK. 64. sz.). Mindkét tanulmány értékes útbaigazításokat ad Árpád-kori személynéveink ma még nem teljesen ismert rendszerében. BENKŐ LORÁND a XV–XVII. századi magyar családnévanyag típusait mutatja be (A családnév-változtatás kérdései: Msn. XVII. 40–5, 65–71 és folyt.). Noha a tanulmány népszerűsítő céllal készült és névmagyarosítási kérdésekkel kapcsolatos, mégis a régi magyar családnévanyag máig egyetlen összefoglaló feldolgozását adja. Itt kell megemlékeznünk a PAIS útmutatásai alapján készült azon dolgozatokról is, amelyek egyelőre még kéziratban vannak (RÁCZ ENDRE, A magyar nyelvi becézés a XIV. században. 1946.; BERRÁR JOLÁN, Régi magyar női nevek. 1947.). Mindkettő lelkiismeretes és módszeres munkáról tesz bizonyosságot. — Bár településtörténeti eredményeket is ad, inkább e második irányzathoz kapcsolódik MIKECS LÁSZLÓnak az adatközléseknél már említett munkája. Ezt a — PAISzal összeköttetésben készült — dolgozatot külön ki kell emelnünk, mert a modern személynév kutatás sok problémáját érinti. Szép példa arra, hogy a személynév kutatónak milyen aprólékosan, minden részletre kiterjedően kell dolgoznia. Kár, hogy a fiatalon elhunyt MIKECSnek még nem volt meg a kellő nyelvtörténeti képzettsége, s így egyes nyelvészeti részletkérdésekben néha téved. Ez azonban szinte semmit sem von le munkája egészének az értékéből.

A legutóbbi időszak személynév kutató munkálatai sorában meg kell még említenünk MOLLAY KÁROLY régi német és magyar családnévvel foglalkozó tanulmányát (Középkori soproni családnévek. Budapest, 1931.). MOLLAY munkája az előbbiektől különálló irányzatot képvisel; jellemzője, hogy benne a névfejtésekhez igen részletes családtörténeti vonatkozások

kapcsolódnak. Jóllehet a dolgozat csak szemelvényeket ad és egyáltalán nem szintétikus jellegű, a pozitivista, részletekben elmélyedő 'családtörténeti kutatások terén módszertani szempontból kétségtelenül úttörőnek tekinthető.

Összefoglalva a személynévek történeti vizsgálatával, feldolgozásával kapcsolatosan elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy itt jobban állunk, mint az adatközlés terén. Az ön-levű leíró részlettanulmányok a maguk nemében és idejében hasznosak voltak, s ha legtöbbjük nem érintette is a névadás alapvető problémáit, a további vizsgálatokhoz alapul mégis jól felhasználható. Egy-két névkutatónk, első sorban PAIS DEZSŐ jóval tovább is ment a leíró részletvizsgálatokon, s eredményeik mai szemszögből nézve is igen értékesek. — A személynévek vizsgálatával foglalkozó kutatók legnagyobb részét azonban csak a nyelvi eredet, a névadásbeli tények érdekelték. Nem vették észre, hogy a nyelvtudományt s különösképen a személynév kutatást nem lehet pusztán a nyelvi tényekre támaszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni, hanem a személynévek és a névadás mögött meg kell keresni azt az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását. Persze az akkori történeti helyzetben, az akkori tudományszemlélet figyelembevételével ezt nem is róhatjuk fel hibájukul. Egészen természetes és régebbi tudományosságunk lényegéből adódó dolog, hogy személynéveink tudományos vizsgálata alig-alig lépett túl a leíró szempontokon, s szintétikus munkák ebben a tudományágunkban csak elvétve születtek. Nyelvészeink nem tudtak és nem is mertek a névadás nagyobb összefüggéseibe behatolni, mert nem találták meg azt a szilárd alapot, amelyre munkájukat ráépíthették volna. Így még a legújabb időkben is térben és időben szűk területen mozogtak, s megmaradtak a „jól bevált” leíró szempont mellett.

A személynévek történeti vizsgálata terén, tehát az adatközlés terén meglehetősen gyenge, a feldolgozásban az adott helyzethez mértén kielégítő munkát végeztünk eddig. Az elmúlt korszak pozitívizmusa mindenestre lényegesen segít már bennünket a további munkában: a személynévek modern szempontú történeti vizsgálatában.

Cikkem második részében a történeti személynév kutatás terén elvégzendő új feladatokról kívánok majd néhány szót szólani.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND.

Ady két kifejezése.

Hars nótákat dalolt.

Mindnyájan jól ismerjük „A halottak élén“ legmeggrázóbb költeményét, az „Emlékezés egy nyár-éjszakára“ címűt. Egyik versszaka így hangzik: „Kigyuladt öreg méhesünk, | Legszebb csikónk a lábát törte, | Álmomban élő volt a holt, | Jó kutyánk, Burkus, elveszett | S Mária szolgálónk, a néma, | Hirtelen, *hars nótákat dalolt*: | Különös, | Különös nyár-éjszaka volt.“ Ady tehát felidézve az első világégés fellobbbanását kísérő sötét sejtelméit, itt az idilli-falusi élet megzavarodásának és paraszti-babonás előjeleknek a festésével igyekszik megéreztetni akkori hangulatát. A szöveg szokatlan *hars* szava egy kissé meglep ugyan bennünket, de épp ezért még művészebben jelzi a zord jövőtől való homályos rémületet; s nyelvérzékünk egy pillanatnyi, fél-öntudatlan tapogatózás után úgyis elkönyveli, hogy a *hars* jelentése ugyanaz lehet, ami a *harsány*, *harsogó* melléknévé. (Adynak ezt a szavát a következőkben 1-es számmal jelölöm.)

Mintha Ady különös szóhasználatában is „élő volna a holt“: engem mindig Csokonai-nak egy 1801-i verstörédékére emlékeztet. Ebben azonban a 2. *hars* szó 'harsogás, harsány hang' értelmű: „Az ősz Duna vígan duplázza *harsait*“ (Genius kiad. I. 322). Nyelvészeti irodalmunk máshonnan is ismeri ezt a főnevet. A NyÚSz. szerint: előfordul 1805-ben Verseghynél (pontosabban nem idézett példában); KRESZNERICS 'sonus resonans, stridens' jelentésben szótározza; Kossuth összetételben még 1841-ben is használja: „az összegyűlt ezereknek léget hasító *éljen-harsa*“ (Pesti Hírlap 806). Csokonai példáját a NyÚSz. nem említi.¹

Tudományos szótáraink még egy harmadik *hars* névszót is ismernek: *haris* madárnevünk a NySz. szerint PP.-nál *hars*, a MTsz. szerint pedig Zemplénben *hors* alakban fordul elő. (PP. *hars*-a persze más szótárainkban is öröklődik: ismeri SZD.², KR., KASSAI, CzF. is.)

A következőkben megkísérlem összeállítani, amit ennek a három egyalakú szavunknak az eredetéről, esetleg összefüggéséről sejthetünk.

A 3. *hars*-ról — vagyis inkább a *haris*-ról — a SzófSz. azt mondja, hogy hangutánzó eredetű, s összefügghet a *harsan*, *harsog* igével; de további (finnugor vagy török) származtatását éppen a hangutánzó jelleg miatt sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. A madárnévnek az említett ígékhez való pontosabb alak-

¹ Ugyanehhez a szóhoz kapcsolnám a nyelvújításkori *harsa* főnevet is, mely pillanatnyi, egvéni szóalkotásnak látszik. Vö. 1820-ból: „Néha de ő mégis *Harsáját* öntse perelve“ Peretsenyi Nagy: Ovid. 91.

tani viszonyát is bizonyára azért nem tisztázta a nyelvtudomány, mert az effajta régi-népi hangutánzó szócsaládok néha hihetetlenül szétágaznak, s tagjaik közt végtelenül változatos, etimológiailag alig elemezhető formációk is előfordulhatnak. A *hars* : *hars* viszonyról (a *Szipis* > *Szips* változással kapcsolatban) MELICH J. szintén csak ezt írhatta: „Ha . . . ilyen típusú közszavakat egyelőre teljes biztossággal nem is tudunk kimutatni, ez nem ronthatja le azt a tényt, hogy nyelvünkben ilyen fejlődés van“ (MNY. XXV, 36–7). A mindentudó SI. pontos magyarázatot közöl ugyan, de ezzel sem leszünk bölcsebbek: szerinte a *hars* régebben *hars*-nak hangzott, s ebből való a *harsog*, *harsány* szó is. „[Mostan] harsogni — [Hajdan] *Harsúl* szállani. *Hars* madár szavát követni valamelly Hangeszközzel“ (Sokf. VII, 191–2).

A 2. *hars* szót Csokonai, aki tudtunkkal legelőször alkalmazta irodalmi szövegben, nem magyarázta meg jegyzeteiben. Irodalmi nyelvünkben szintén új *harsányt* határozó alakjához azonban Kleist „Tavaszi“-ának (megjelent 1802-ben) a legvégén, a „Szükséges jegyzések“ közt ezt fűzi: „Harsányt. *Hars*: innen harsog, harsány, harsányt. Onomatopepoimenon. Dunamell.“ (I, 690). Itt tehát újra leírta a *hars* alakot; csak hogy ebből még az sem derül ki, melyik *hars* szót gondolta a két-szótagú alakok alapszavának; sem pedig az, hogy ismerte-e egyáltalán máshonnan is ezt a gyökérszót, vagy esetleg ő maga következtette ki. A „Dunamell.“ jelzés nyilván a *harsányt*-ra, nem pedig a *hars*-ra vonatkozik. — SIMONYI az elvonásról szóló tanulmányában a 2. *hars*-ot a *harsog*-ból való elvonásnak magyarázza, de nem sorolja a nyelvújítási alkotások közé (Nyr. XXXII, 537). WIDDER SALAMON (Csokonai mint nyelvújító: Nyr. XXXVII, 403) csak annyit mond róla, hogy vagy Csokonai alkotta, vagy legalább is ő használta először íróink közül. GESZTESI GYULA azonban már határozottan Csokonai nevéhez fűzi a *harsog* : *hars* elvonást (Csokonai és a nyelvújítás: NyF. XLII, 28), mégpedig SIMONYIRA hivatkozva [!]. Ugyancsak Csokonai elvonásaként említi TOLNAI VILMOS (A nyelvújítás 98), s az ő nézetüket elfogadtam én is (TECHERT, Csokonai nyelvi forrásai 37–8). Hiszen a debreceni poéta ilyen megjegyzéseket írt: „de én ugyan, engedj meg magyarom ennek a válogatóságomnak, én ugyan ha jó gyökérszóra szert tehetek, örömet felhagyok az ágazottakkal, hosszabbakkal s hármóniátlanabbakkal“ (II, 551); szívesen használta mások elvonásait (pl.: *arc*, *enyh*, *pír*, *véd*); eddigi tudásunk szerint ő is alkotott néhány elvonást (ilyennek szokás tartani pl. a *szomj* és a *halmaz* szót); s ami a legfontosabb: régebbi vagy népnyelvi adatot nem ismerünk a 2. *hars*-ra.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy azóta élém került két olyan *harsan* módhatározó alak, amelyet Csokonai okvetlenül ismert. Mikor ugyanis a világirodalom híres eposzait méltatja, a magyarul is megjelent „furcsa“ — azaz: ko-

mikus — epopoeák közt (II, 553—4) részletesen tárgyalja Boileau-nak „Kovács Ferencz ingenieur úr”-tól tolmácsolt „versezetét”: „A pulpitus-”t is. Ebben a Győrött, 1789-ben megjelent könyvecskében olvassuk: „a’ Kórusbeliek | A’ Matutinumot *harsan* énekelik” (6); „Ingerlívén kígyóit *harsan* süvöltetni” (9). Említést érdemel mármost, hogy Kovács — Csokonai szavával: „jó, de quietált literátor” — éppen nem él a nyelvújítás merész alkotásaival. Amit használ, az vagy természetes alakulás (pl. *nyögdécslés* 98, *nagyító üveg* 19), vagy élő köz-, illetőleg népnyelvi jellegű szó, szólás (pl.: *enyhes* 83, *hévér szorúl* 5, *leg-először most nyírett homloka* 31, *rikongat* 107, *zuhaj* 92).¹ Korántsem állítom határozottan, hogy Kovács a *harsan*-t szintén az élő nyelvhasználatból vette, de legalább is ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Csokonai ismerhette PP. 3. *hars* szavát, bizonyosan olvasta Kovács *harsan* módhatározóját: tehát a maga 2. *hars*-át sem érezhette nagyon merész alakulásnak. A tudatos átvételnek mindenesetre ellene szól, hogy az ő *hars* főneve ’harsogás, harsogó zaj’ értelmű, PP.-é ellenben a *hars* alakváltozata; Kovács *harsan* ’harsányan’-jának esetleg kikövetkeztethető *hars* alapszava pedig ’harsány’ jelentésű melléknév volna. Ha a 2. *hars* népi alakulás, — és Csokonait csak az irodalmi nyelvbe való bevezetés érdeme illeti meg, — akkor úgy keletkezhett a *harsan*, *harsog* igéből, mint pl. a *pörc* ’töporptyú’ főnév a *perceg-pörcög*, esetleg a *percen-pörccen* igéből.

Van-e kapcsolat Ady 1. *hars* szava s Csokonai 2. *hars*-a között?

Elvben nem volna lehetetlen. Ady valósággal tanulmányozza a nyelvtörténetet, főként régi szókészletünket. „... jó-magam is iparkodtam régi szavakat rálopní ... az újonnan-jött fogalmakra. . . Mint a legendák alvó daliái alusznak a legigazabb, legszebb magyar szavak. Trattner és Károlyi egy 1839-es füzeté és egy gyönyörű magyar szógyűjtemény [vajjon melyik?] juttatta mindezt eszünkbe” — írja 1910-ben (Vall. és tan. 237). Csokonai szavairól meg éppenséggel így beszél: „Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam . . . Csokonai-ban, Csokonai egy-egy versében babonásan megérezem azokat a szavakat, amelyek csak dőzsölés után pattanhattak ki egy lázas és meggyötört idegrendszer pörölymunkájából. Őh ez nagy és titkos tudományom nekem: szavakon, agyakon, szel-

¹ Kovács fordításában csak egyetlen egy jellegzetesen nyelvújításnak tartott szóra találtam korai példát. A NyÚSz. (s a SzófSz.) 1867 óta ismeri az *odáz* igét, s utal CzF. megjegyzésére: „újabbkori-szó”. Pedig már 1789-ben is megvan: „[Szibilla] Azokat magától *odázza* ezekkel” (i. m. 102). Az *odáz* tehát — legalább térre vonatkoztatva — régebb és talán természetesebb (köznyelvi?) alakulás, mint eddig gondoltuk.

lemességeken, régi embereken és írásokon megérezni és megismerni a hajdani, ellillant italmámort“ (uo. 82); „[Csokonai] vált természetesen a legpompásabb nyelvújítónvá, kinek emléke előtt hálával kell leborulnunk mindannyiunknak, akik gondolatainkat, érzéseinket magyar szavakba öltöztetjük ki“ (uo. 152). — Még érdekesebb ilyen szempontból „Vitéz Mihály ébresztése“ című verse („A menekülő élet“ című, 1912-ben kiadott kötetében). Nemcsak azért, mert e szerint a debreceni poeta-ös „mindnyájunknak atyánknál atyábbja“; vagy mert Ady szellemidéző szavakkal fordul hozzá: „Óh ébredj, valahányszor ébresztünk“. Azért jelentős, mert szavakat, költői kifejezéseket is említ itt, „akiknek Főbusza volt Vitéz“. Idézőjelben eleveníti fel pl. ezeket: „szárnyatok bársonyára“, „szedegessek violaszagot“, „mint lenge párák éjjeli csillaga“. De a nem idézőjeles szövegben is ott őrzi egy sereg — nyilván tudatos — átvétel Csokonai nyelvének sajátos zamatát: „a finom, friss kellemek“ (vö. Csokonainál: „láthatatlan Kellemek“ II, 426; „nyájaskodó Kellemek“ II, 427 stb.); „gyepedző sírján“, „gyepedző sírjából“ (Csokonai Földi János sírhalmán búsong így: „gyepedző | Sírod előtt keseregve ülök“ I, 375).¹

A *hars* esetében azonban lehetetlen tudatos átvételre gondolnunk: hiszen Ady *hars*-a — láttuk — melléknévi jelentésű.² Csokonaié pedig főnévi. De az „Emlékezés egy nyár-éjszakára“ tárgyában és hangulatában különben is annyira elűt Csokonai világától, hogy itt kereshetnénk legkevésbé közvetlen kapcsolatot. Arra pedig, hogy egy esetleg előttünk ismeretlen népnyelvi elvonásban lássuk Ady forrását, egyelőre semmi okunk sincsen.

Ellenben Ady, az új-magyar nyelv legeredetibb stílusművésze, minden nyelvi mintáját, forrását egybeolvasztotta magamegmutató vágyának, népe megmentésére törő bús és tehetetlen akaratának, önkínzó mámorának izzásában. Ebben a stílus-ötvözetben benne van a Károlyi Gáspáron nevelkedett régi magyar próza ereje, Balassa verseinek őszintesége és zengzetessége, a kuruc dalok és a népballadák szaggatottsága, fájó, fojtó izgalma, Csokonai csodálatos kifejező színskálája — stb. stb. De ide torkollott minden idegen nyelvi hatás is; nem véletlen pl. ilyen szempontból sem, hogy a világirodalomnak mely műveit fordítja le, miféle költőiről ír tanulmányt. És még mindezzel is alig jellemeztük Ady nyelvét. Hiszen messze fel-

¹ Még egy verse szól Csokonairól, a „Csokonai Vitéz Mihály“ című; ebben azonban nem használja mintaképének szavait vagy stílus-elemeit.

² Erre is volna régi példánk. CzF.-nál olvassuk: „erős *hars* hangon szólani kezd“ (*hars* 2. címszó al.); „folytonos *hars* hangon szól, kiált, hangzik“ (*harsog* c. al.) stb. Azonban uo. (*hars* 1. c. al.) van az is, hogy ez a szó csak „el v o n t g y ö k“, azaz nem élő szó, hanem tudákos kikövetkeztetés.

fokozódva ismerjük fel nála a magyar nép képkalkotó fantáziáját („elmíjének éles voltát az lelísben“); s hagyományszeretete mellett is nagyobb önkényűr Ady a maga új, egyéni stílusának a megteremtésében, mint a sokat kárhoztatott újítók voltak XIX. századi irodalmi és köznyelvünk kifejllesztésében.

A *hars* példája is ezt mutatja. Ady nyilván ismerte, „begyre szedte“ Csokonai új szavát; de hogy később, a szent mámor pillanatában mikép került elő különös nyelvi kohójából, — abban már nem volt része Csokonainak. Az 1. *hars* Ady sajátos szava.

Ady *hars* mellékeve azonban éppen úgy túlélte alkotóját, mint társadalmi-politikai mondanivalója. Nem véletlen, hogy következő adatom József Attilából való. József Attiláról, aki szerint Ady „tovább vívja forradalmait“, „mert virágzás, mert élet és örök“ („Ady emlékezete“). De persze ő nem pusztán ismétlője, hanem legnagyobb továbbépítője és átértékelője Ady forradalmiságának. Nyelvileg sem várhatunk tőle egyszerű utánzást. A „Versek 1927—36-ból“ ciklusban olvassuk a „Majd emlékezni jó“ című verset; ebben József Attila nem a múlt képét idézi fel, hogy megmagyarázza a jelen szörnyűségeit, mint Ady „Emlékezés egy nyár-éjszakára“ című költeményében. Ő előre néz: „minden szervem óra, | mely a csillagokhoz igazítva jár“; tehát biztosan tudja, hogy „Közeledik az én időm“, a nagy forradalmi átalakulás, és akkor „emlékezni s meghalni is jó lesz“. A vers eleje azonban nem ilyen békés hangulatú és egyszerű, világos nyelvezetű; hiszen ott még a jelen gyöngé embereit kárhoztatja: „Rimánkodik az éghez sok bolond, | hogy bujjanak beléjük *hars* erények. | De ők alattomosak és szerények, | suttymban élnek, harangjuk kolomp. | Én ilyen gyermek nem vagyok...“ Nyilvánvaló, hogy ebben az idézetben a „*hars* erények“ nem 'harsány', hanem 'mindennek elébe vágó', esetleg 'férfias, harcos' erények.

Igen fontos és érdekes példákat közölt legutóbb RUBINYI MÓZES (Nyr. LXXIII, 159—60) Lányi Sarolta szövegeiből. Így „A győzelem tavaszán“ című versből (1945.): „Most sarjadó már s *hars* a föld“; Ehrenburg „Vihar“ című regényének fordításából: „A levegő friss volt és *hars*“. Teljesen egyetérték RUBINYIVAL abban, hogy ez a *hars* nem a német *harsch* ('kemény, érdes, durva') melléknév egyszerű átvétele, hanem a *harsan*, *harsog* hangutánzó igéből való elvonás, „melyben talán a német *harsch* emléki képe keveredett a költő lelkében“. Az előbbieket alapján azonban nem tulajdoníthatom az elvonást Lányi Saroltának: világos, hogy ő József Attilából ismerte a *hars* szót. S minthogy ez már ott sem hangutánzó szerepben fordult elő, mint Adynál, értelme is könnyebben keveredett a német *harsch*-ével, illetőleg nála félig-meddig csupán hangulatfestő szóvá vált.

A hajnal szétharsant.

Említettem fentebb Adynak 1908-ból való, „Csokonai Vitéz Mihály“ című versét is. Ebben szintén van egy olyan kifejezés, amelynél érdemes egy kevésbé elidőznünk. Az utolsó versszak t. i. így hangzik: „S amikor a hajnal szétharsant, | Ron-
gyos mécsese lánginál | Furcsát látott s szomorún halt meg |
Csokonai Vitéz Mihály.“

Mindenekelőtt: a *hajnal szétharsant* szólamot Csokonai nem használta, s az egész magyar nyelvtörténetből nem ismerek rá példát.¹ Jelentése mégsem kétes: nyilván egyértékű a *fel-* vagy *meghasadt* a *hajnal* szerkezettel; ezt Herman Ottóból idézi KISPÁL MAGDOLNA (MNY. XXXIV, 142—3); magának az utóbbi képes kifejezésnek mitikus háttéréről és bibliai eredetéről e mellett nemrég FÉNYES MÓR is írt (Nyr. LXXI, 72, 166). A NySz. XVII. századi költői példákat említ rá. Érdekes, hogy a XVIII. század végén a dunántúli Horváth Ádám a *hajnal repedése* szerkezetet is használja verseiben. Így 1788: „*hajnal repedés-
sel*“ Hol-mi I, 151; 1791: „A' *hajnalnak repedésén* | Más aluszik
édesen“ HelVir. 79; 1792: „*hajnal' repedése*“ Hol-mi II, 303. Mindamellett ő is él a szokásosabb kifejezéssel; vö. 1788: „*haj-
nal' hasadtába*“ Hol-mi I, 150. Ezt használja Csokonai is, pl.: „*hajnal hasadtával*“ (II, 648). — Ady Csokonainak persze nem ebből, hanem egy csokonaiasabb képéből szerkeszti „Vitéz Mihály ébresztése“ című költeményében a „*fényküllőzött fél magyar eget*“ sort. Elődjénél így hangzik: „Kerek hajnal!
sügaroddal | Küllőzd meg a fél eget“ (I, 436).

A *hajnal szétharsant* kifejezésben tehát a *harsog*, *harsan* hangutánzó szócsalád egyik tagja látható (térbeli) folyamatra vonatkozik. Olyanféle — hangulati hasonlóság alapján végbemenő, komplikációs — jelentésváltozást láthatunk tehát benne, amilyent pl. a *rikító* (szín) esetében. A költői nyelvben nem ritka az ilyen különös szerkezet; gondoljunk csak Csokonai „*bodor kacaj*“ -ára (I, 168) vagy „*perge kacaj*“ -ára (I, 679). Még hasonlóbb írói szófüzést találtam Komáromi Jánosnál. „Esze Tamás“ című kuruckori regényében, amelyben a hősi eposz és a realista regény stíluselemeiből különös veretű nyelvet alkot, ezt olvassuk: „*harsogó* keselyű-
orra, csüngő bajusza, rettentő csizmája (Révai kiad. 196). A *harsogó* jelző értelme ebben a mondatban: 'előreálló, merész ívű'.

Csakhogy a *harsog* szócsaládja másutt is elég gyakran vonatkozott látási jelenségekre. A NySz. idevágó példái: „Tűz

¹ Nem lehetetlen, hogy a kissé nyakatekert nyelvezetű Fábchich József 1804-i *harsanos ég* kifejezése 'meghasadt (azaz: megvirradt) menny' értelmű: „Az madaraknak erős századja az *harsanos égben* | Ék formán lebeg“ (Magyar Pindarus 306). Jelenthetett azonban 'harsány, zengő (t. i. madárdalos) menny'-et is.

ki harsana“ DöbrK. 35; „Tűz ű előtte *ki harsog*“ uo. 106; „*Kiharsaganak*, mikent twz tővisben“ uo. 52; „*Meg* kezdte a bőre *harsogni* és szackadni“ Hejt : Mes. 105. — Nem kell-e ezek alapján Ady *széthasant* 'meghasadt (a hajnal)' kifejezését is egyszéri, költői szóhasználat helyett esetleg népnyelvi vagy más hatással magyaráznunk? A látási (mozgási) és a hallási képzetek azonos kifejezéseit — úgy érzem — jelentésanunk még nem dolgozta fel eléggé. A nélkül, hogy ki akarnám meríteni az idevágó párhuzamos kifejezések körét, vagy akárcsak tökéletesen egységes csoportnak tekinteném őket, megemlítek egypár érdekesebb igepárt: (vállat) *vonít* — (a kutya) *vonít*; (a kés) *metsz, hasít* — (a hang) *metsz, hasít*¹; *csikar* — *csikorog* (vö. EtSz.); *pereg* 'forog' — *pereg* 'recseg' (vö. 1558: „[a kocsi-verseny hevében] az koczik *peregtek*, *csikorgottak*“ Born: El. Act. III, Sc. 2.); *hempereg* 'fektében forog' — *hempereg* 'tovadübörög' (vö. 1797: „[az égiháborút] egyben a' szörnyű dördülés *hempergő* tsattogással követi; és ekkor villámlás, és mennydörgés a' neve“ Házi 's mezei szölga [= kalendárium], Vátzon, 54); *görög* 'gurul' — *görög* 'dörög (pl. a menny)'.

Valóban nem volna elképzelhetetlenül merész az a feltevés, hogy Ady főntebbi szóhasználatja is ritkább, de élő népnyelvi példán alapszik. Ady jól ismerte, szerette a népnyelvet, s pl. a tőle való elfordulást sosem bocsátotta meg Kazinczynak és a többi úri nyelvújítónak: „Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani . . . ; a nyelv, a gazdag, buja, különös és szép nyelv lent lakott . . . ; [1848 után] nem történt semmi s az íráság, a nyelv sorsa, azok kezébe és nyelvére került, akik e szerepüket is amolyan nobile officiumnak látták, mint például a táblabíróságot. Leromlott, kivénült, gógös, zseniáliskodó osztály volt ez . . . Ott volt kezük ügyében a legpompásabb nyelv, de ők nem ismerték a parasztot“ (i. m. 236—7). A Nyugatot 1910-i kötetébe egy — részben szinte halandzsanyelvű, érthetetlen — kis cikket kanyarít Ady ritka régi és népi szavakból (uo. 237—8).

Mindaddig azonban, amíg a tiszántúli népnyelvből határozott példákat nem találunk, csakis Ady csodálatos, egyéni stílusművészetéből magyarázhatjuk ezt a különös szóképet is. Lehet, hogy itt is volt valami olvasott vagy hallott minta előtte, mint a *hars* esetében; de ez is éppen úgy feloldódott, átalakult az ő egyéni nyelvi képzetében, mint amaz. Lehet, hogy — mint egyik főntebbi vallomásában maga is utalt rá — a mámor láttatta meg vele ezt a nyelvi összefüggést; de ennek a mámor

¹ Ebben az esetben talán nem is a látási érzetek, hanem inkább a fájdalomérzetek felől indult ki a változás. Itt említem meg, hogy a *dörgöl* és a *dörög*, a *dörgölődik* 'hozzásúrlódik' és a *dörgölődik* 'morog' stb. párokát etimológiailag szét szokás választani.

szülte nyelvi merészségnek — láttuk — pontosan egybevág az útja a természetes magyar jelentésváltozásokéval. Ezért annyira hagyományosan magyar Adynak még az effajta — legújyszerűbb, legpillanatnyibb alkotásnak látszó — kifejezése is.

TOMPA JÓZSEF.

Elveti a sulykot.

Ha valaki 'nagyot mond, füllent', akkor azt mondják róla, de már a XVI. században is azt mondták, hogy *elveti a sulykot*. SzD., MVir. (1803.) a *Hazug* címszó alatt közölt szólások sorában említi ilyképen: *igen elveti, ellődítja a' sulykot* (224). KASSAI Szókönyve (IV, 336) is ezt az értelmét tudja: *Elvetette a' Sulykot, azaz, füllentett*. PPB. szintén ebben a jelentésben közli: „*Némellyek igen elvetették a sulykot: quidam superjecere fidem*“ (NySz.). Még régebben, a XVII. században Pósházi Jánosnál (Igazs. I, 279) ugyancsak az a jelentése, hogy 'nagyot mond': „*Nagy messze vetette azért a' sulykot, a' mikor ezt írja.*“ Bizonyára idevág Rozsnyai Dávidnak ez a mondata is: „*Ama fasulykot hányó [= hazudozó] Boér Zsigmond bevádola urunk előtt, hogy Zólyomihoz vonnék titkon*“ (MonÍrók VII, 511). Apór Péter szerint: „*Elhánnya az sulykot* gyakran Babos Simon“ (MonÍrók XXXVI, 249). Az ártalmatlan hazudozókról éneкли Gvadányi: „*A' sulykot bár hányták, de még sem vétettek*“ (Unalm. órák 1795. 55).

Mikor valaki igen-igen nagyot mondott, hatalmasat füllentett, akkor már nem is közönséges sulykot emlegettek régi szólásaink, hanem *nyárfasulyk*-ot, *fűzfásulyk*-ot, melyet jóval könnyebb volta miatt sokkal messzebbre lehet hajítani. Pázmánynál olvassuk: „*Magyari uram, tisztességgel mondván, elvetéd az nyárfa sulykot*“ (ÖM. I, 47). Vagy a Kalauzban „*Messze vetik a' nyárfa sulykot, midőn azt mondják.*“ „*Nyárfa sulyok az, szemtelen Mátyás*“, írja Pósházi János egyik vitázó munkájában (NySz.). Egyéb példák: „*Ha nyárfa sulyok hagyigálás nincsen az dologban*“ Czegl: MM. 201 | „*Egy elsőben fűzfa sulyok ez Mátyás, az az igen igen nagy hazugsághoz illendő*“ Matkó: BCsák. 9 (Nyr. II, 27) | „*Te pedig fűzfa sulyokkal laptázol*“ uo. (Nyr. II, 30) a. m. 'bizonyítékaid gyengék': úgy dobálódzol a könnyű fűzfásulyokkal, mintha labda volna | „*Messze veti a nyárfa sulykot, azaz: hazud jó darabot*“ WAGNER, Phras. 1750. (id. IrtörtKözl. I. 53).

Előfordul a régi nyelvben ennek a szólásnak olyan változata is, mely azt akarja tudtunkra adni, hogy a *sulykvetés* 'hazudozás, nagyotmondás' kudarccal végződött: „*Az te sulykod gazban esett s te perdítetted oda*“ Bal: CsIsk. 112 | „*Az gazban pereg a te sulykod*“ i. h. 154 | „*Az egész világon ha valaki a suly-*

kot a gazra vetette, bezzeg te messze lódítád a nyárfa sulykot“ Kereszt: FelsKer. 414. Valószínűleg az *ellódítja a sulykot* szólásból való a *lódít* igének 'nagyot mond, hazudik' jelentése.

Mármost az a kérdés, mi ennek a szólásnak az eredete, milyen szemlélethez fűződik, a régi magyar életnek milyen mozzanataiból fakadt.

A mi szólásunknak a németben ez felel meg: „*Das Beil zu weit werfen. Er wirft das Beil zu weit. Siehst du was du für ein Prahlers bist, du wirfst das Beil so weit, dass du es nicht wieder holen kannst.*“ (Az utóbbit I. SIMONYI ZSIGMOND, Német és magyar szól. 50.) A német szólásfejtők ezeket azzal a régi német jogszokással magyarázzák, hogy a birtok határát a bárd vagy a fejsze elhajításával állapították meg, azaz addig terjedt valakinek új foglalású birtoka, ameddig el tudta vetni a fejszéjét. — A nagyérdemű magyar szőláskutató, TOLNAI VILMOS a most tárgyul vett szőlást magyarázván, szintén ilyesmire gondol (Nyr. XXV, 500), vagyis arra, hogy a szerszám elhajítása, eldobása a birtokfoglalással kapcsolatos. A könnyű szerszám messzebbre repült, de az erdő, mező gazájában könnyen elveszhetett. KERTÉSZ MANÓ (Szokásm. 61) nem fogadja el ezt a magyarázatot, már csak azért sem, mert szerinte ennek a jogszokásnak a magyar múltban nincsen semmi nyoma.

KERTÉSZNEK ebben nincsen igaza: az említett és állítólag német eredetű jogszokásról igenis tudnak emlékeink. KOLOSVÁRI SÁNDOR—ÓVÁRI KELEMEN Corpus Statutorum című művének egy 1680-ból való közlése szerint (III, 687) Máramaros-sziget város régi törvénye így rendelkezik: „Az városnak régi szokása szerint is, ha valamely embernek földje mellett bokros erdőn vagyon, azt a maga földéhez applicálhatja és írthatja, míg egy szekerczéjével elhajíthatna.“ GYÖRFFY ISTVÁN „Dél-Bihar falvai és építkezése“ című tanulmányában meg ezt mondja: „A hegyi oláhság ősi települési formája az írtvány. Az oláh pásztor kiszemelt magának a hegyoldalon egy alkalmas területet s ott az erdőt köröskörül akkora sugárban kiírtotta, a meddig a baltáját el tudta hajítani.“ (NéprÉrt. XVI, 106.) Hogy a balta minél messzebb repülhessen, a dobálónak néhányszor meg kellett perdítenie. Ezt és a fentebbieket tudva, világos lesz előttünk Kemény János Önéletrésének következő helye: „Nemes Tamásnak, ki abban az tisztszen vicekapitánya és szolgálja rendű ember, ígérték az főkapitányságot, ki ma az mely vokson volt, holnap az tiszttért perdítette az szekerczét, az székelységet is inducálta“ (257). Ez a szokás hazánk más vidékein is ismeretes lehetett. Legalább is erre lehet következtetni abból a körülményből, hogy szólásbeli emléke fennmaradt ebben a DUGONICS, Péld. I, 260 följegyezte szokásmondásban: „*Messze vetette a' fa baltát.*“ Jelentése teljesen azonos a DUGONICS gyűjteményének ugyanazon lapján és

szintén a „Hazugok“ című szakaszban közölt ezzel a szólás-móddal: „*Meszsze hajította a' nyárfa sulykot.*“ Eredetükre nézve azonban igen nagy köztük a különbség.

Az előbbi ugyanis kétségtelenül arra a jogszokásra utal, amelyről az imént szóltam. Az utóbbiban viszont, valamely régi magyar erőpróbáló játék emléke őrződhetett meg. Ez a fentebb idézett példából egészen nyilvánvaló. Hogy milyen volt ez a játék, arra ez idő szerint nincs adatom. Csak egy a bizonyos: mielőtt a sulykot elhajították volna, előbb néhányszor jól megforgatták, megperditették. Erre utal Balásfi Tamás Csepregi Iskolájának következő helye: „*Markodba szakad pergettyűs sulykodnak a nyele*“ (199). Ezen a *pergettyűs sulyok*-on nem valamely különös sulyokfajtát kell értenünk, hanem bármilyen hajításra alkalmas, erősen megmarkolható, és hogy messzebbre repüljön, lendületesen megforgatott sulykot. Ha a sulyok feje nem volt kellőképpen ráerősítve a nyélre, könnyen megesett, hogy perdítés közben levált róla, a nyél meg a perdítő markában maradt, markában szakadt, és így kudarcot vallott a vállalkozása.

Ami a sulyokdobás szokásának származását illeti, azt hiszem, nem tévedek, ha fölteszem, hogy eredetileg a hivatásnak gyakorlása közben sulyokkal dolgozó mesteremberek művelhették, midőn pihenés idején vagy ünnepi mulatságul azzal szórakoztak, hogy ki tudja sulykát messzebbre hajítani.

Van az atletikának egy sok izomerőt kívánó ága, mellyel a magyar sportolók olimpiai bajnokságot nyertek, de tudtommal Nagybritanniában és az angolszász Amerikában jóval népszerűbb. Ez a kalapácsdobás, a súlydobásnak egyik változata: jellegzetesen angol sport. Ma már nem felel meg nevének, mert mostanában nem kalapácsot hajigálnak ebben a sportban, hanem súlyos vasgolyót. Mégpedig úgy, hogy a golyóra egy méternél hosszabb és a felső végén markolásra alkalmas hurokkal ellátott acélszalag vagy vastag drót van erősítve, melynél fogva a versenyző tetszés szerint félkézzel vagy két kézzel hajítja el a golyót egy megszabott méretű körből. Egészen bizonyos azonban, hogy eredetileg — amint különben az elnevezés maga is tanúsítja — kalapácsot hajigáltak a mai golyó helyett. Valamikor annyira kedvelt testedzés volt Angliában, hogy a legelőkelőbb urak is hódoltak neki: VIII. Henrik király (uralk. 1509—1547.) nagyon szerette vele edzeni a testét. Nemcsak a futásban meg a távol- és magasugrásban gyakorolta magát állítólag minden nap, hanem súlyt meg kalapácsot is dobott, és példáját követni divat volt (MISÁNGYI OTTÓ, Az újkori atl. tört. 11; a 13. lapon egykorú kép is mutatja, hogyan dob valóságos kalapácsot a király). „Az »Úri ember« című könyvben Peacham 1622-ben azt írja, hogy az a sport, melyet a királyok is élvezettel űznek, a futás; a kalapácsdobás azonban a katonák sportja“ (i. h. 12). Hihető, hogy a testedzésnek ezt a nehéz fajtáját megkedvelték az erejükre is sokat adó

hadfiak, de ebben a sportágban aligha ők voltak a kezdeményezők, hanem azok, akik a kalapácsot kenyérkereső eszközül használták. És mert — amint egyik közmondásunk tartja: *kovácsot illeti a kalapács*, nagyon valószínű, hogy a kalapácsvetés kezdetben a kalapáccsal mívelkedő vasműveseknek, a marikos kovácslegényeknek, a szélestenyерű helységkalapácsainak volt az iparuk legfontosabb szerszámával űzött vetélkedése, erőpróbáló virtuosos szórakozása. Úgy látszik, Nagybritanniában a kalapácsvetésnek most is ők a mesterei. Egy mai angol regényben olvasom, hogy egy skót falu népünnepélyén: „Willie Muir, a falu kovácsa meg akarja javítani a helyi rekordot... Muir hatalmas ember volt. Mellizmai dagadoztak... Előrelépett, megdörzsölte a kezét, két lábát beleásta a földbe, hogy szilárdan álljon és megmarkolta a kalapács nyelét... Muir most a feje meg a váll körül forgatta a kalapácsot, előbb lassan, azután mind sebesebben... A kalapács pokolian pörgött, azután Muir valami rőfögő nyögéssel megfordult a tengelye körül — huszonkét fontnyi nehéz vasdaráb röpült a levegőn keresztül és tompa zuhanással csapódott a földre, alig egy-két lépésre a versenybírák lába elé.“ Jan Struther: *Miniverné* nagyságos asszony (Heltai Jenő ford. 117—8).

A kalapácsvetésnek ezt a régibb, eredetibb formáját ismerhették nálunk is, de talán inkább szintén csak a kovácsok körében. Szólásbeli emléke: *Elveti a kalapácsnyelét* a. m. 'nagyot mond, hazudik'. Szólásgyűjteményeinkben nem találok, de jól ismerem szülőföldem: Baja szóláskészletéből meg a következő népnyelvi följegyzésekből: *Jól elhajintotta a kalapácsnyelét* (Nyr. XLVI, 240, k. n.). „*Elhajította a kalapácsnyelet: hazudott*“ Debrecen (NyF. XXVI, 35). „*Évette [elvetette] a kalapács nyelét: hazudik*“ Félegyháza (Nyr. V, 467). Trágár változatait szintén népnyelvi följegyzések igazolják, de l. Csokonai egy szabadszájú versében is: „Vagy volna *elsz...va kalapácsom nyele*“ (HARSÁNYI—GULYÁS: Csokonai V. M. ÖM. II. k. 1. fele 160), vagy 1793-ban egy protestáns iskolai drámában: *Nyelét megrezelték már a kalapácsnak* (ÍrtörtKözl. IX, 425) és DUGONICS, Péld. II, 204: *El mocskolta a' kalapács' nyelét*.

Induljunk el mostmár azon a nyomon, melyet a kalapácsvetés imént vázolt története jelöl ki számunkra, és próbáljuk megkeresni a sulyokhajigálás eredetét is a régi iparosság körében. Ezt megelőzőleg azonban azt kell megvizsgálnunk, hogy miféle sulyokról lehet szó a tárgyul vett szólásban. A szegény-asszonyok szappanáról, másként *tótszappan*-ról, azaz a *mosósulyok*-ról, *mosófá*-ról aligha, lévén az könnyű, és mindenkoron az asszonyok szerszáma volt, akár a *mángorlósulyok*. Játékul nem használják, legfeljebb hadakozásra csúfszájú szomszéd-

asszonnyal vagy pipogya férjjel: nem dobnak, hanem ütnek vele. A *göröngytörő sulyok* vagy pedig az *egyengető sulyok*, mellyel a szérú földjét egyengették, aztán meg a *fakos*, mellyel a pádimentomot sulykolták vagy a kövezést, célunk érdekében szintén nem vehető számba, mert alakja és súlya miatt egyik sem dobálódzni való. Régi nyelvünk adatai között azonban szó esik egy másféle sulyokról is, mégpedig a mészárosok sulykáról, vagyis arról a súlyos, de hajigálásra még alkalmas fabunkóról, mellyel a vágómarhát, vagy ahogy a régiek nevezték: a *verőmarhá-t* ütötték főbe, hogy elkábítsák, mielőtt torkát megmetszenék. Ezt a sulykot említi Szalárdi János Síralmas Krónikája, midőn azt írja, hogy: „... egy olly nagy király fia, hogy menne egy olly pogányhoz, ki *mint egy félállat csak sulyok alá hizlaltatnék*“ (Újabb Nemz. Könyvt. II. f. 16). Teleki Mihály levelezésének a hasonlata: „... *mint az disznó az sulykot*, úgy várjuk az veszedelmet fejünkre“ (1670. V, 240). Nézetem szerint ugyanilyen sulyokról van szó a következő példákban is: „Fogságban tartá, végre *sulyokkal megöletteté*“ Helt : Mes. 453 (NySz. | „Mint ha *egy sulyokkal ütötte volna agyon*“ Born: Préd. 688 (NySz.) | „*Suliokkal veri agyon*“ Zvon : Post. 320 (NySz.). Már átvitt értelemben, képesen, szólásszerűen fordul elő a *sulyok* ezekben az idézetekben: „*Maga fejére csinál sulykot*“ Pázm : Kal. a. m. 'saját veszét akarja' | „*A magad feiére sulykot csináluan*“ Bal : CsIsk. 42 (NySz.) a. m. 'magad veszét okozván' | „... minden chelekedeted, kegyetlen *átoknak sulykát* szerzette fejedre“ Káldi: Istennek sz. akarattya 40 | „*Az halálnak sulyka volt fejükön*“ Alv : Post. I, 104 (NySz.) | „Nem várja az *sulykot fejére* teljességgel“ 1601. (ErdOrszGyülEml. V, 90) | „Én most azt írom, hogy az *sulykot fejünkre ne várjuk*“ 1616. (Szilágyi Sándor: Bethlen G. pol. lev. 82) | „Nem akarván *fejekre várni az ő felhuzott sulykokat*“ 1619. (TörtTár. 1892: 327) | „*Önnön fejére esett a' másnak tsinált sulyok*“ SzD., MVir. 20 | „*Magad' fejére sulykot ne csinálly*“ DUGONICS, Péld. II, 153 | „*Fejére esett a' sulyok*“ i. h. I, 30.

Ezek után talán nem nagy merészség feltennünk, hogy a sulyokhajigáló mulatságban csak ez a sulyok szerepelhetett. Nehéz szerszám volt ugyan, de mégsem annyira, hogy versengésképen ne lehetett volna dobálódzni vele. A vetősport a középkorban és az újkorban is jóideig a legkedveltebb testedzés volt. Népszerűsége nálunk sem hiányzott. Toldi Miklós nemcsak a rúdvetésben vetekedik bátyja vitézeivel és: „Vissza két annyira az *rúdat veti* vala“, hanem követésben is: „Oly nagy *nehéz követ*, melyet hánnak vala, Azt is sokkal messzebb *visszaveti* vala“ (RMKT. V, 242). Káldi György Vasarnapra-valo pred. 1631. 321 szerint: „... balgatagúl chelekeszik ... a' ki holnap valamelly Fejedelem-előtt nagy jútalom fejében, mesterségesen lantot akarna verni, és ma a' kezét nem chak nem nyugothatná, hanem lapta-játszással, *kő-hányással, rúd-vetéssel* ... el-fárasz-

taná.“ Egy 1632-ből való följegyzés szerint: „A deákok *kő hányni vetni* szoktak kijárni az pástra“ (TörtTár. 1906: 267). Mármost ahogy a régi görögök hadi eszközüket: a *gerelyt*, Toldi György szolgálí vitézi fegyverük ártatlan mását: a *fa-dárdát* (Hosvai szerint *rudat*), a kovácsok pedig a maguk mesterségének szerszámát: a *kalapácsot* igyekeztek játékos erőpróbából minél messzebbre hajítani: a szintén kemény kötésű mészárosok a vágóállat leverésére használt sulykot alkalmazták erre a célra.¹ Az ő körükből terjedhetett el azután ez a testedző mulatság a mesterlegényekkel sokat versengő és a testi virtus iránt akkor is fogékony diákság között. Valószínűleg ez az oka, hogy a sulyokhajigálást emlegető szólásaink oly népszerűek iskolázott régi íróinknál, valamint annak is, hogy az *elveti a sulykot* szólást ma is inkább az irodalom használja, semmint a nép.

CSEFKÓ GYULA.

Ordít, mint a fába szorult féreg.

A címben foglalt közmondást megtaláltam MARGALITS gyűjteményében a következő két alakban: *Ordít, mint a fába szorult féreg* és *Sivít, mint a fába szorult féreg*. A szólást a népnyelvből még a következő változatokban ismerem: *Ordít, mint a fába szorult féreg*, Debrecen (NyF. XXVI, 39) és CSÜRYNél: *Visít, mint a fába szorult féreg* (SzamSz.). CSÜRY még a következőt jegyzi meg: „mikor a száraz fa sír a tűzön, sokan azt hiszik, hogy a beleszorult féreg visít.“ BENKŐ LORÁND szerint a Székelyföldön és a Mezőségen a szólás általános, leginkább gyerekeknek szokták mondani: *Ne ordíts úgy, mint a fába szorult féreg*. Magam is sokszor hallottam gyerekkoromban, bár inkább a *sivít* vagy *visít* előtaggal a Dunántúl nyugati részén. A közelmúltban többektől megkérdeztem, hogy mi lehet a szólás értelme, miféle bennszorult féreg visíthat vagy ordíthat a fában? A legtöbben arra gondoltak, hogy szű (CSÜRY megjegyzése is erre látszik utalni). A szű percegő hángját azonban aligha lehet visításnak vagy éppen ordításnak felfogni. Nincs is erre szükségünk.

Ha *féreg* szavunk jelentéseit megnézzük, a NySz.-ban a következőket találjuk: 1. 'vermis, Wurm, Insekt', 2. 'fera, bestia; wildes Tier, Bestie'. A második jelentésre az egyik példa Comenius: „Janua linguae Latinae“ című (1673.) munkájából

¹ Némely ipari szerszám a műhelybeli fegyverkezésnek is eszköze: a cipészeknél a *lábszűj*, a csizmadiáknál a *sámfa*, a timároknál a *csereslapát*, a magyarszűcsöknél a *subafa*, a fazekasoknál a *tálszűdő pálcá*, a takácsoknál, szabóknál a *sing*, a *rőf*, a *méterrud*. No, meg a verekedés is: a henteseknél a *dizsnőölő kés*, a csizmadiáknál a *dikics*, *bicskia*, a borbélyoknál az *olló* stb.

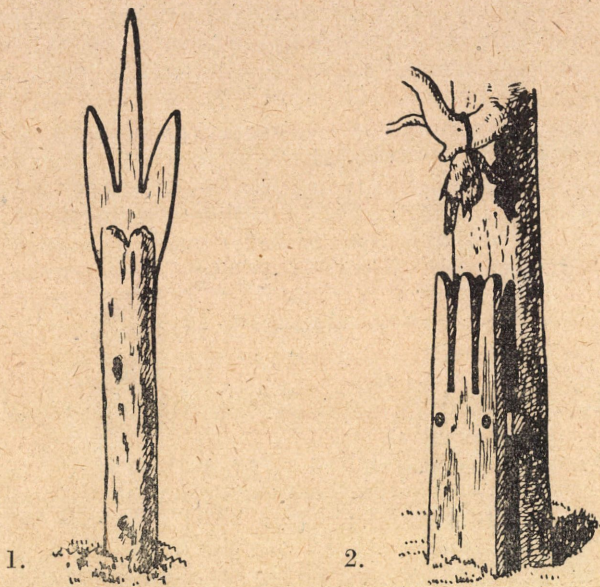
való: „A farkas a legtorkossabb féreg, bestye, fene vad.“ CzF.-nál a *féreg* egyik jelentése 'vermis'; a másik: 'Népnyelven mindenféle kártékony, vagy undok állat, melynek a farkasok, kigyók, békák, egerek, poloskák, állatok testén élődjő különféle bogarak stb.'. A MTsz.-ban is megtaláljuk 'egér, patkány, medve' és 'farkas' jelentésben, ez utóbbit az Ormányságból, a Mecsekhátról, Zemplén vármegyéből és Háromszékből. Az 'egér' jelentésben a MTsz.-ban közölt adatokon felül még számos szójegyzékben megtaláljuk; így: *féreg* 'egér' BOGÁTS DÉNES háromszéki oklevél-szójegyzékében (ErdTudFüz. 163. sz.), Gyergyóban *féreg* 'egér' (NyF. XX, 46); *fēreg* 'Maus' a Hétfaluban WICHM., Wb. szerint, Csűrynél is szerepel ebben a jelentésben is. A Bakonyalján *fírēg* 'minden kisebb kártékony állat: egér, menyét, görény' (NyF. XXIV.); Csökölyön *fērōg* 'a ház körül élő minden kisebb káros állat: görény, patkány, egér' (NAGY JÓZSEF, A csökölyi nyelvjárás). Nyelvjárási szövegeink közül valamelyik tiszántúli szövegben láttam a közelmúltban 'farkas' jelentésben a *fíreg* szót, de mivel akkor nem jegyeztem föl, pontos lelőhelyét adni nem tudom. A *toportyánféreg* (alakváltozatai: *toporján*, *toporcán*) összetételben egyrészt 'medve' a jelentése Székelyföldön, másrészt 'farkas' Tolnában, Baranyában, Nagykőrösön, Székelyföldön. A *toportyán* szóra van adatunk 'vad-málna' értelemben a Székelyföldről (MTsz.), és így lehetséges, hogy először a medve neve volt, és később, de nagyobb területen ruházódott át a másik félelmes ragadozóra, a farkasra. LŐRINCZE LAJOS szíves szóbeli közlése szerint a veszprémmegyei Szentgálon volt egy *Férgestölös* nevű erdő, amelynek még a XIX. századbeli feljegyzések szerint is ez volt a neve. Ma az erdőt *Farkasöl*-nak nevezik. A helybeli feljegyzések szerint a múlt században még garázdálkodtak farkasok a Bakonyban. Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a *féreg* szó már régóta és a nyelvterület számos pontján jelentett mindenféle kártékony vadat és farkast is. Természetes, hogy a legújabb népnyelvi adatok nem közlik 'farkas' jelentésben, hiszen a farkas Dunántúlról és az Alföldről már elég régen kipusztult.

A farkas hangjának⁴ megjelölésére nyelvjárásaink nagy része az *ordít* szót használja. A MTsz. *farkas-ordító* címszó alatt közöl adatokat Háromszékből, Zemplén megyéből és a Csallóközből 'elhagyott, pusztaság hely', illetőleg 'hideg, fűtetlen szoba' értelemben. CzF. az *ordít* szónál megjegyzi, hogy „Mondják különösen az oroszánról, farkasról, kutyáról“.

Arra más nyelvekből is idézhetünk példákat, hogy a farkast 'féreg' elnevezéssel illetik. Így FOKOS DÁVID a török *qurt*-ra hivatkozik (Nyr. LXIII, 116), amely jelent férget, de farkast és vadállatot is. Egyes észti nyelvjárásokban a *susi* — amelynek a finnben 'farkas' a jelentése — csak 'tetű' értelemben használatos (R. E. NIRVI, Sanankieltoja. Helsinki, 1944. 43). Hasonlóképpen az észti *koll* szónak egyszerre van 'farkas' és 'tetű' jelen-

tése (i. m. 83). Ugyanígy az észti *mumm*-nak az egyik nyelv-járásban az előbbi, a másikban az utóbbi az értelme (i. m. 85—6), a *puša* szónak is nyelvjárásonként váltakozva 'tetű', 'kígyó' és 'farkas' (i. m. 86—7).¹ Itt is az említett állatok iránti gyűlölet, utálat és félelem közös érzése okozhatta a közös elnevezést, mint ahogy nálunk is általában csak kártékony állat elnevezésére használják a *féreg* szót.

Eddig a kérdés nyelvi része. De milyen fába szorulhatott a féreg (farkas)? Itt kezdődik a néprajzi rész. Az újabb időkben a már amúgy is ritkán előforduló farkast vagy puskával

vadászszák, vagy veremben fogják. Van azonban egy vaddisznótör, az úgynevezett ajtós csapda, amelyet használhattak farkasfogásra is (rajzát l. MNépr.² II, 29). Ez a csapda két, csak lefelé nyíló szárnyból áll. Ha az állat belelép, nem tudja kihúzni a lábát, mert minél jobban húzza, annál inkább szorítja az ajtó két szárnya. Ez a csapdafajta most csak a hunyadmegyei románoknál fordul elő, de használata régen nagyon elterjedt lehetett, mert még a cölöpépítmények korából is találunk ilyen rendszerű csapdákat (i. h.). Az valószínű, hogy az ilyen fába szorult féreg ordított, ahogy csak a torkán kifért.

GUNDA BÉLA volt szíves figyelmemet felhívni egy G. BERG (Rävtanan: Norrbotten. 1932—1933. 36—49) ismertette csapdafajtára. Ez a Svéd- és Finnországban róka-, Ukrajnában

¹ Ismertettem az Ethn. LIX, 227—8.

és Fehér-Oroszországban farkasfogásra használatos csapda egy háromhegyűre kifaragott deszka; középső, magasabb hegyre teszik fel a csalétket; a felugró farkas kapaszkodni akar, és így mellső lába beszorul a két oldalsó hasadékbá; a farkast lehúzza súlya, és így hiába vergődik, nem tudja mellső lábait kiszabadítani. Az 1. ábra a svéd Dalarna vidékéről való rókaesapdát, a 2. egy fehérorosz farkasesapdát ábrázol, mindkettőt G. BERG idézett cikke (45, 48) nyomán. Az említett csapdafajta Finnországban is általános. Rókafogásra használják. A csapda finn neve *käpälä*, *käpy* stb. KOROMPAY BERTALAN szíves közlése nyomán tudtam meg, hogy a finnben él egy szóláshasonlat, amely a mienkkel egészen párhuzamos, ez pedig: *Huutaa kuin repo käpäläpuussa* a. m. 'Jajgat, mint a róka a *käpälä* fájában.' A szemlélet teljesen azonos, és ez az adat csak megerősített, hogy helyes nyomon indultam el.

Ilyenféle csapda nálunk ugyan nem használatos most, azonban szólásunk nem mai keletű, és feltehető, hogy a fenti csapdafajták valamelyike adja meg szólásunk nyitját. A kipusztult állat neve gyakran még soká élt helynevekben (pl. *Belényes*, *Hódosér* stb.), eszközök nevében, mint a *hódvas*, *vidravas* (MNy. XXXVI, 132) esetében, vagy mint a jelen alkalommal, szólásainkban.

KÁLMÁN BÉLA.

A Schlägli Szójegyzék *beller* 'böller' szava.

Böller szavunkat MELICH JÁNOS a német *buhler* '(bei Fleischern) einer, der unerlaubt schlachtet' szóból magyarázta (Nyr. XXIV, 66; DOLw. 73; NyÉrt. XVII, 4: 31; EtSz.). Már az EtSz. megkérdőjelezi ezt a származtatást és megjegyzi, hogy a „magyar *böller* alak hangtanilag nem világos“. Ezt követőleg SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XLV, 73) kijelentette, hogy a származtatást „se a jelentés, se a hangalak nem támogatja. Inkább lehet valami köze a nyúzó, mészáros, sintér jelentésű oláh *belitor*-hoz (*belesc*, nyúzni)“. BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) szerint „talán a német *buhler* 'kontár mészáros' átvétele, ám a hangtani megfelelés teljesen szokatlan“. SIMONYI származtatási ötletére a SzófSz. nem tér ki. Helyesen, hiszen SIMONYI ötletének sem nyelvészeti, sem történeti alapja nincsen.

MELICH származtatásának még más nehézsége is van. A német *buhler* szó ugyanis 1494 előtt nem mutatható ki (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹²⁻¹³), s ekkor is a vele összefüggő *buhle* 'naher Verwandter → Geliebter → Liebhaber' szóval együtt még nincsen meg az a jelentése, amelyet az EtSz. ADELUNG (1811.) nyomán idéz: 'heut zu tage pflegen die fleischer die pfuscher ihres handwerks noch im figürlichen verstande *buhlen* od. *buhler* zu nennen'. A jelentésfejlődést az alábbi

származékok szemléltetik: 1648 k.: *neben-*, *seiten-*, *mitbuhler* (az idegen *rival* 'vetélytárs' helyettesítésére); 1730: *buhldirne* (KLUGE—GÖTZE i. m. a *Buhle* és *Nebenbuhler* al.). A magyar szóra viszont már az 1400—1410. évekből származó Schlägli Szójegyzékben van adatunk. Igaz, hogy az EtSz. kétesnek tartja SZAMOTA ISTVÁN (A Schlägli magyar szójegyzék) értelmezését, és az első nyelvtörténeti adatot KASSAI szótárából (1834.) idézi. E két adat közti jelentős időbeli eltérés szavunk társadalomtörténeti háttere és tanúsága miatt is figyelmet érdemel.

A SchlSzój. 1949. számú szópárjához: *facere* — *beller* SZAMOTA a 'böllér' értelmezést fűzte és a jegyzetben hozzátette, hogy a latin szó ismeretlen. SZAMOTA kiadását bírálva BARTAL ANTAL foglalkozott a SchlSzój. „ismeretlen“ latin szavaival és a *facere* szóra megjegyezte, hogy *macellarius* helyett áll (NyK. XXIV, 249). Ez a megjegyzés természetesen nem oldotta meg a SchlSzój. e szópárjához fűződő kérdést, s bizonyára ezért is minősítette az EtSz. kétesnek a *beller* adatot. Ugyanezen okból az EtSz. nem idetartozónak véli az OklSz. 1469. évi „Demetrius *Beller*“ és 1507. évi „Ambrosius *Beller*“ adatait is. Az EtSz. a SchlSzój. latin szavának párját ismeretlen jelentésű külön szónak tartja (vö. a 2. *beller* címszónál); Ipolyszalkáról idéz még egy *bëllër* 'kópé, huncut' adatot (vö. az 1. *bëllër* címszót). Mindkét adat kapcsolatát a *böllér* szóval azonban figyelembe veszi.

Ezek az adatokon kívül az EtSz. még a *bëbillër* ~ *bëbiller* szóra utal, amelynek a jelentései: 1. 'parasitus, Schmarotzer'; 2. 'artifex qui artem suam non iusta ratione, non rite perdidicit, der Pfuscher'; 3. 'valamely háznál bejáratos, benfentes, kotnyeleskedő, hírhordó személy'; 4. 'lakodalmi előkészületnél kisegítő asszony'. Ezt HORGER ANTALra hivatkozva egy **bëbillër* összetételből (vö. a *bël* összetételeit) származtatja.

Az eddig érintett kapcsolatokból is kiviláglik, hogy a *böllér* szavunkkal összefüggő kérdések megoldására első sorban a SchlSzój. adatának helyzete tisztázandó.

Itt két részletkérdés van. Az egyik a latin *facere* szóhoz, a másik ennek magyar *beller* párjához fűződik. Van-e ezeknek valami közük a *böllér* ~ *bellër* szóhoz?

Kezdjük a másodikon. A *beller* adat lehet a *bellër* alakváltozat megfelelője, s mint ilyen az osztrák-bajor *peller* (~ *bellër*) átvétele. Utóbbit a német szótárak sem ismerik, holott a húsipar történetének egy egész fejezete van mögötte. Ezért bővebben kell vele foglalkoznunk.

Bécsi forrásokban a XIV. század utolsó évtizedeitől kezdve találkozzunk e családnévvé is lett foglalkozásnévvel. 1374: „Andre *paeler*“; 1385: „Jans der *Peler*“; 1396: „Hans *Peler*“; „Vlreich Hofman *peler*, purger ze Wienn“ (Quellen z. Gesch. d. Stadt Wien. Wien, 1895—1921. III, 2: 5; I, 4: 28;

I. 2 : 156; III, 2 : 99) stb. A legkorábbi magyarországi adatok Sopronból valók: 1420: *Paler* (HÁZI JENŐ, Sopron sz. k. város tört. II, 2 : 312); 1424: „Hanns *Peler*“ ~ „Stephel *Päler*“ (i. h. 317, 320); 1426: „Hanns *Peller*“ ~ *Paller* (i. h. 348, 359); 1437: „Item Larencz Gusman ½ fl., dedit, ibidem *Paler*, sein vater XXXII den., dedit“ (i. m. II, 3 : 79) stb. A nagybetűk használata természetesen nem azt jelenti, hogy feltétlenül családnévvel van már dolgunk. A soproni adatokban pl. a nagybetűk használata a forrásközlő eljárásából származik (vö. II, 2 : 292), de a használatban maguk a források sem következetesek. Viszont a fennmaradt elég nagyszámú adat lehetővé teszi e foglalkozást űzők családtörténeti feldolgozását, ami a társadalomtörténeti háttér megrajzolását s ezzel a szó jelentéskörének megállapítását eredményezi. Mindebből ezen a helyen természetesen csak a kérdés nyelvészeti oldalának megértéséhez szükséges adatokat említjük meg.

A szóval jelölt foglalkozás természetére nézve eddig aránylag kevés adat állott rendelkezésre. MÜLLER RICHÁRD „Wiens räumliche Entwicklung und topographische Benennung vom Ende des XIII. bis zum Beginn des XVI. Jhs.“ című tanulmánya¹ és az ő nyomán a fentemlített „Quellen“ című forráskiadvány szerkesztői a *Beil 'bárd'* szóval hozták összefüggésbē. UHLIRZ KÁROLY e magyarázat ellen a bécsi városi főkamarahivatal számadásaiból többek között ezt az 1464. évi adatot idézte: „aus den *pelln*, so man dem *peler* geben hat 6 sol. den. 14. den.“ (id. Gesch. II, 2 : 700). UHLIRZ adatai alapján arra a megállapításra jut, hogy az ismeretlen *pell(e)n* többesszámú szó itt a levágott állat belső részeit jelenti. Ezt követőleg STOLZ KÁROLY 1928-ban „Die Wiener Nahrungs- und Genusspolitik im Mittelalter“ című tanulmányában ezt írta: „Der *Peler* (= Schlächter) hat das Recht gehabt, das Gschel und die Eingeweide zu verkaufen, zumal die Tiere gleich nach der Tötung an Ort und Stelle ausgeweidet wurden und um eben diese Dinge, für die die Sprache heute keinen Ausdruck mehr besitzt, weil sie ihn nicht mehr braucht, zu bezeichnen, wurde das Wort „*pelln*“ im Anschlusse an *Peler* geprägt“ (Mitteilungen d. Ver. f. Gesch. d. Stadt Wien VIII, 12). Egyáltalán nem valószínű, hogy a *pel(l)er* szó az elsődleges, s ebből vonódott el a *pel* ~ *pelle*. Nyilván ez utóbbi az elsődleges, s ebből képezték a foglalkozást jelentő szót. Egy *pelle* szó 'Haut, Schale, besonders von Kartoffeln und Wurst' jelentésben az alnémet nyelv közvetítése révén ma is megvan a német irodalmi nyelvben (Der Sprach-Brockhaus. Leipzig, 1940.⁴). Ezt KLUGE—GÖTZE a latin *pellis* középkorvégi átvételének tartja. A mi esetünkben nem ezzel a szóval van dolgunk. A korai új-felnémet

¹ Vö. a ZIMMERMANN H. szerkesztésében megjelent „Gesch. d. Stadt Wien“ című (Wien, 1897—.) művet: II, 1 : 261.

pel ~ *pelle* ebben a jelentésben nem mutatható ki. Korabeli forrásokban ugyanis a közép-latin *pellis* 'vékonyabb bőr'-t jelent, amint ez kitűnik pl. az 1483–1490. évi latin nyelvű soproni harmincadjegyzékekből, ahol a (vastagabb) ökörbőr és tehénbőr következetesen *cutis bovina* ~ *c. vaccina* (a forrásban: *guttis bovinas* ~ *guttis vaccinas* ~ *de cutte vaccina* HÁZI i. m. II, 4 : 336, 329, 344), a (vékonyabb) borjúbőr pedig *pellis vitulina* (i. h. 318). Vargák és timárok bőrbehozatalával kapcsolatban jellemzően mindig *pellis* ~ *corium* ~ *pellis coriata* áll (i. h. 318, 342, 347). Német forrásainkban a latin *cutis*-nak szabályosan a német *haut*, a *pellis*-nek meg a német *fell* felel meg, amint ezt Sopron város tanácsának 1496-ban kiadott árszabása is érzékelteti. Ez következetesen különbséget tesz „*ochsenhaut*“ ~ „*styerhaut*“ „*kehuehaut*“ és a „*rauchs-fell*, sey *scheffeln*, *kelbrein* oder *pukchen*“ között (HÁZI i. m. II, 5 : 67). Ezért kapta a *feller* nevet (családnevekben is!) az ilyen állati bőrrökkel kereskedő ember (Der Sprach-Brockhaus).

A fentiek miatt inkább gondolhatunk a magyar *bél* szó átvételére. Ennek eredeti jelentése 'Darm, Eingeweide' volt, s ilyen jelentésben az erdélyi szászok is átvették (EtSz.). Annál inkább gondolhatunk erre, mivel az osztrák-bajor *pel* (~ *pelle*) 'Eingeweide' jelentésben eddigi adataink szerint Nyugat-Magyarországon (Sopron) és az azzal határos osztrák-bajor nyelvterületen (Bécs) volt ismeretes. (Az átvétel hangtani magyarázatáról később.) Ebből képezték a *pel(l)er* foglalkozásnevet, amellyel azt az embert jelölték, aki (STOLZ szerint is) nem volt ugyan a mészárosmester alkalmazottja, s így céhen kívül állt, mégis üzleti viszonyban volt vele: árulta a vágásból származó belsőségeket. A belsőségek, valamint a borjú bőre helyenként, pl. Budán is, a vágólegények járandósága volt (BEVILAQUA BORSODY BÉLA, A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. Bp., 1931. 271, 551).

A nagy mészáros-vagyonok felhalmozódása, főleg a marhakereskedelem révén (Sopronra vö. MOLLAY KÁROLY, Középkori soproni családnevek. Bp., 1938. 48), azt eredményezte, hogy a mészárosok mindinkább vállalkozók lettek, akik csak húsiméréssel foglalkoztak, s ezt a munkát is, néha egészen székálló legényeiknek engedték át. Így a belsőségek és a hús feldolgozása a *pel(l)er* foglalkozása lett.

STOLZ (i. h.) az osztrák-bajor *pel(l)er*-t a délnémet *kuttler*-ral¹ hasonlítja össze. Így következtet arra, hogy a *pel(l)er* kolbászok, hurkák készítésével és árulásával is foglalkozott. „Doch sind die Erzeugnisse der *Kutler* (bei uns *Peler*) mehr

¹ Ez a korai új-felnémet *kutlen* plur. 'Eingeweide' szóval függ össze (GÖTZE, ALFRED, Frühnhd. Glossar. Bonn, 1920; SCHMELLER J. ANDREAS, Bayer. Wb. Stuttgart u. Tübingen, 1827–1837. Nürnbergből és Augsburgból idéz rá adatot).

ein Gericht der niederen Klassen und so dürfen wir uns nicht wundern, daß sie in den Quellen so selten belegt sind; hier finden sich eben nur Notizen über Gastmähler etc. der höchsten Kreise.“

A *pel(l)er* foglalkozási körének e jellemzését még a következő adatokkal egészíthetjük ki:

Általában nem foglalkozott vágással, mert ezt a vágólegény: *fleischakerknecht* végezte. A disznót a disznóvágó: *saw-slachter* vágta le. Ennek neve (< *schlagen!*) arra mutat, hogy a középkorban Sopronban is szúrás előtt lebunkózták a disznót, amint ez Debrecenben ma is dívik (vö. ECSEDI ISTVÁN, A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása: A Debreceni Déri Múzeum Évk. 1934. Debrecen, 1935. 210). A hússzékben a székálló legény: *penkchnecht* dolgozott. A miskarolást pedig a *sawuersneider* végezte. A *pel(l)er* kolbászon kívül füstölt húst árult¹ és ökrök hízlalásával is foglalkozott (HÁZI i. m. II. 2 : 338, 340, 312). Árúját (főtt és nyers belsőségek, kolbászok, hurkák, faggyu, füstölt hús) külön e célra kijelölt *székben* (*pelpankch*) árulta (Bécs, Sopron).² Sopronban pl. a XV. században 14 szék volt: ebből 9–10-et a mészárosok foglaltak le: *fleyschbankh*, a többi pedig *pelpankch* volt (HÁZI i. m. II, 6 : 175; II, 5 : 19 stb.). Bérük ugyanannyi volt, mint a hússzékeké. Az adó-, gabona- és dézsmajegyzékek tanúsága szerint a *pel(l)er* a szegényebb osztályhoz tartozott.

Amint tehát látjuk, a *pel(l)er* a mai hentes őse. Vagyoni helyzeténél és céhen kívüli állapotánál fogva a húsiparon belül sokáig alárendelt szerepet játszott. 1796-ban pl. a budai mészáros-céh óvást emel a tanács előtt *Bellerth* (!) György porosz-sziléziai származású hús-füstölő ellen, aki egy húsmérés berendezését vette meg és ezen az alapon kért székjogot. A pesti kolbászfőzők, hús-füstölők és pecsenyesütők csak 1825-ben, a budaiak meg 1830-ban kaptak céhlevelet, s ekkor váltak mint hentesek egyenrangúakká a mészárosokkal (BEVILAQUA BORSODY i. m. 421, 626). A céhrendszer megszűnésével (1872.) és a mesterség gyakorlásának képesítéshez való kötése (mészárosok: 1874.; hentesek: 1884.) következtében a *böllér* véglegesen 'paraszt-hentes' lett. Ez is oka annak, hogy a *pel(l)er* ~ *beller* ~ *böllér* szavakra egyelőre kevés nyelvtörténeti adatunk van.

TÁLASI ISTVÁN figyelmeztetett arra, hogy KISS LAJOS szerint Hódmezővásárhelyen pl. a céhrendszer megszűnése után is van *mészáros* (taglóval ejtett vágóállatokat mér ki), *hentes* (a nem taglóval ejtett vágóállatok közül főleg a sertést dolgozza fel) és *kis mészáros* vagy *szurószék gazda* (juhót, gödöyét szúr le). A mészáros hentesmunkát is végezhetett, a hentes

¹ Budán ez a *pächler* joga volt. Vö. DAVORI RELKOVIC NÉDA, u. da város jogkönyve. Bp., 1905. 279.

² Vö.: Quellen stb. III, 2 : 62 kk.; HÁZI i. m. II, 3 : 19; II, 2 : 198.

és az ideszámító kis mészáros azonban mészárosmunkát nem (NNy. VIII, 141). Ez a vázolt régebbi helyzethez hasonló állapot.

Az EtSz. szavunk következő jelentéseit ismeri: 'Trödler, Viehhändler, Würstler; marha- vagy sertéskereskedő, egyszerűsmind hentes; disznóölő (nem tanult) hentes'. A fentiekből a *pel(l)er* szóval való jelentéstani kapcsolat világos.

Hangtani szempontból, azt hiszem, a magyar *bellér* szónak csak a szókezdő *b*-je szorul magyarázatra.

Német jövevényszavaink magyarázatánál MELICH JÁNOS „Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai?” című értekezése (1900-) óta szokásban van az a kényelmes megoldás, hogy magyar szókezdő *b*- esetén közép-német (középfrank) nyelvjárásból kell kiindulni, mivel itt a szókezdő *b*- megmaradt, szemben a felnémettel (bajor, osztrák-bajor), ahol helyette *p*-t találunk. Nem tagadom a középnémetből történő átvétel lehetőségét, de az előbbi magyarázatot ebben a formájában túlzottan kényelmesnek tartom. Művelődéstörténeti szempontból sem állja meg egészen a helyét, s így nyelvészeti szempontból is meg kell vizsgálnunk.

A *pel(l)er* szó módszertani szempontból kifogástalan példát nyújt erre. Ez ugyanis sajátosan osztrák-bajor szó, hiszen a felnémet nyelvterület többi részén, a közép- és alnémet nyelvjárásokban ismeretlen. Szóföldrajzi szempontból tehát arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a magyar szókezdő *b*- esetén nem szükséges feltétlenül a középnémet (középfrank) nyelvjárásokból kiindulnunk.

A német nyelvtudomány PAUL HERMANN kutatásai (Gab es eine mhd. Schriftsprache? Halle, 1873.) óta tudja, hogy az ó-felnémet kor felnémet *p*-je zöngétlen tenuis volt (< germán *b*) és a közép-felnémet korban vált zöngétlen mediává. E jellegét az új-felnémet korban is megtartotta (MOSER, VIRGIL, Hist.-gr. Einführung in die frühnhd. Schriftdialekte. Halle a. S., 1909. 100, 155; PAUL, HERMANN, DtschGramm. Halle a. S., 1916. I, 105). Ezzel mintegy középre került a latin, többi germán és a magyar nyelv zöngétlen (tenuis) és zöngés (media) zárhangjai között. Ennek a körülménynek kétféle következménye lett: 1. A felnémet zöngétlen media mind az idegen zöngétlen (tenuis), mind pedig az idegen zöngés (media) zárhangok helyettesítésére szolgálhatott. 2. Ez az írásmódban a *b* ~ *p* írásjelek ingadozó használatában jutott kifejezésre (mindamellet magánhangzók előtt, különösen a bajorban a *p*-vel való jelölés gyakoribb volt). Az irodalmi nyelv különböző tényezők hatása alatt azután az egyik vagy a másik írásmód mellett kötött ki. Az idegen *b* > kfn., korai úfn. *p*- helyettesítésre vö. klat. *branca* 'Pfote' > késői kfn. *pranke* 'Pranke'; klat. *bedellus* > korai úfn. *pedell* 'Pedell'; ol. *boccale* > korai úfn. *pokal* 'Pokal'; ófr. *baniere* > kfn. *bann(i)er* (> úfn. *Ban-*

ner) ~ *panier* (> úfn. *Panier*); középaln. *basüne* > korai úfn. *posaune* 'Posaune' stb. (KLUGE—GÖTZE). Ugyanígy lehetett magyar *bél* 'Eingeweide' > korai úfn. *pél* (vö. *pelér* ~ *pel-pankch*) és magyar (a *disznó*) *bele* 'ihr Eingeweide' > korai úfn. *pelle* (vö. *pelle* ~ *peller*) átvétel is.

Az idegen *p-* > *kfn.*, korai úfn. *p-* megfelelés érthető. A *b* ~ *p* írásjegyek ingadozó használata annyira ismert és gyakori, hogy példák felemlítését feleslegesnek tartom. Tanulságul mégis utalok az ó-francia *papes* > késői ó- és közép-felnémet *babes(t)* 'pápa' átvételre, amely mellett a *papst* írásváltozat csak a XVII—XVIII. században jutott túlsúlyra (KLUGE—GÖTZE). Ez magyarázza meg, hogy a *peller* ~ *beller* foglalkozás-név családnévként is két írásváltozatban él tovább. Pl. 1786: „Anton Peller Leinweber“ (Soproni városi telekkönyv 348) ~ 1469: „Demetrius Beller“; 1507: „Ambrosius Beller“ (Oklsz.) stb.

A felnémet zöngétlen media említett jellege a németből történő átvételeknél ugyanúgy kifejezésre jut. Az EtSz. és a SzófSz. szerint pl. a magyar *pél*da ~ régi *bél*da szavak a közép-felnémet *bilde* 'kép, arc; példa' átvételéből származnak. A fentiek után nem kétséges, hogy a közép-felnémet *bilde* csak írásváltozata a felnémet *pilde*-nek, azaz egy zöngétlen media átvételéről van szó. Hasonló a helyzet *bajor* szavunknál. Ennek régi *pajor* változatát az EtSz. és a SzófSz. a közép-felnémet kori felnémet *paier* átvételének, *bajor* változatát pedig az új-felnémet *baier* újabb átvételének tartja, holott a *baier* és a *paier* ugyanannak a szónak írásváltozatai csupán.

Ezek után a (korai) új-felnémet *pel(l)er* ~ *beller* > magyar *bellér* átvétel érthető. Származéka *bellérkedni* 'ad-vesz, csereberél' (1816. GYARMATHI, Voc.).

A mai magyar *böllér*-t újabb átvételnek tartom. A közép-felnémet zárt és félig zárt *e* hangok a korai új-felnémet kori felnémet nyelvjárásaiban *l* előtt labializálódtak (> *ö*). A labializálódás kezdete a *bajor* nyelvjárásokban a XIV. század közepére tehető, erőteljesebben azonban csak a XVI. század közepe táján jelentkezik (MOSER, VIRGIL, Frühnhd. Gramm. I. Heidelberg, 1929. 106). Ennek hazai megnyilvánulása lehet a XVIII. század első felében szereplő *Böller* Mihály miskolci tanító és *Böller* Fridrik diósgyőri prefektus neve (vö. SZENDREY JÁNOS, Miskolc város tört. Miskolc, 1904. II, 504, 593, 592), valamint eddigi tudomásunk szerint az 1834-ben először szótározott *böllér* alakváltozat is.¹ Szárm.: *bölléreskedik* 'disznót öl' (MTsz.).

A *bellér* alakváltozatra Makóról és a Székelyföldről közöl a MTsz. adatot. Megvan Jászberényben (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 66: *böllér* 'aki a disznót megöli és elkészíti'),

¹ BEVILAQUA BORSODY (i. m. 140) *böllér* szavunkat a francia *balleur* ~ *baltier* szavakból származtatja. Ez a magyarázat nyelvészeti-leg nem indokolható.

Tiszafehérváron (NNy. I, 319), Debrecenben (vö. ECSEDI i. m.) is. A *böller* alakváltozatra pedig a következő helyekről közöl a MTsz. adatot: Bőny Győr m., Vál Fejér m., Somogy m., Csuza Baranya m., Kiskunhalas, Kecskemét, Makó, Bánság, Székelyföld, Kovászna Háromszék m. Ismerik még Nagykánizsán (NyF. XLVIII, 61), Hódmezővásárhelyen (NNy. II, 65; VIII, 141). Érdekes, hogy pl. a nyugatmagyarországi Őrségben ismeretlen (KARDOS LÁSZLÓ, Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943. 72). A két változat nyelvtörténeti rétegződését a ma rendelkezésre álló adatokból megrajzolni még nem lehet. Ehhez és hasonló magyar szókincs feldolgozásához a magyar nyelvű céltörténeti emlékek ismerete volna szükséges.

Háttra van még a SchlSzőj. latin *facere* szava. SZAMOTA fénymásolata ezen a helyen kissé elmosódott, a *facere* olvasat azonban helyesnek látszik. Azt hiszem, e szót illetőleg CALEPINUS szótára (1585.) igazíthat el: *fartores* — *kolbász töltek, tölteleköt csinálók*. Ez a *fartor*, alakváltozata *farsor* 1. 'de avium saginatae', 2. 'de eo qui farcina facit', 3. 'nomenclator' a *farcio* 'intestina carne, sanguine implere' igéből származik és összefügg a *farcimen* 'kolbász, hurka', *fartilis* (≈ *farsilis*) ≈ *farcilis* 'variis cibus comminutis impletus' szavakkal (Thesaurus Linguae Latinae. Lipsiae, 1912—1926. VI, 286—7). A SchlSzőj.-ben *facere* nyilván *farcer* (< *farsor*) helyett áll, s diktálásból eredő romlott változatnak veendő.

A fentiek alapján a SchlSzőj. *fa(r)cer* — *beller* szópárja símán beilleszthető abba a képbe, amelyet az eddigi irodalom a SchlSzőj. keletkezéséről kialakított: végső fokon egy latin ≈ osztrák-bajor szójegyzéken alapul, s részben diktálás, részben kézirat másolása útján készült (vö. ÓMOLV. 255; LACZKÓ GÉZA: MNy. II, 403; GÁLDI LÁSZLÓ: MNy. XXXVII, 272; TAMÁS LAJOS: MNy. XXXV, 117; HALUSZKA MARGIT: MNy. XXXVIII, 46, XXXIX, 223, 305). A *fa(r)cer* ≈ *beller* szópárt a SchlSzőj. 27. szócsoportjának (1815—1949. sz.) végéhez bigyesztették oda a 'véres(hurka)' és a 'májas(hurka)' után. Ez a szócsoport a BesztSzőj.-ban is megvan, csak hogy a BesztSzőj. a SchlSzőj. 1922. számú szópárjának megfelelő helyen megszakad. A két csoportot összehasonlítva az a benyomásunk, hogy a SchlSzőj.-nek ez az egész szócsoportja diktálás után készült. Erre vall e rész osztrák-bajor közvetítésre mutató latin szóanyaga is. Pl. 1825. sz.: *pancha* — *pad* (BesztSzőj. 1238. sz.: *banka* — *panch* [!]); 1828. sz.: *gentaculum* (BesztSzőj. 1241. sz.: *Uenaculum*) *gentaculum* helyett (a *g*-nek *j* hangértékére a korai új-felnémetben vö. MOSER, Frühmhd. Gr. 62); 1891. sz.: *trepes tripes* helyett.

Az EtSz.-ban említett *bébillér* (alakv. *bébiller*) szó (első adat 1806. GYARM., Voc., 1807. MÁRT.) véleményem szerint nincsen kapcsolatban a *bellér* ≈ *böller* szóval. HORGERNak az EtSz.-ban említett **bé-bëllér* (< *bél-bëllér*) magyarázata a szó

rosszaló jelentése miatt sem állhatja meg a helyét. Disznótorra pl. csak szívesen látott, bizalmas személyt hívnak meg segítségül; ezért nem véletlen, hogy nem a *bébillér*, hanem a *böllérné asszony* ~ *böllérasszony* segít a *böllérnek*: 'a hentes dolgát végező rokonok és feleségeik' (vö. TÁLASI ISTVÁN, A Kiskunság népi állattartása. Bp., 1936. 230; továbbá: NNy. II, 65). A szó magyarázatával kapcsolatban talán nem érdektelen, ha arra is hivatkozom, hogy Bakonyalján a *bébillér*-t így nevezik: *benyalós* 'bejárós asszony, ki tej, túró stb. fejében különböző munkát (kendőtörés, mosás) végez' (NyF. XXXIV, 76). A szó, úgy vélem, a német *bellen* ~ *billen* 'latrare, ugat' igével függ össze, amelynek emberekkel kapcsolatban 'laut schreien, lärmen, eifern' jelentése volt (GRIMM). Rosszaló értelmét azonban főleg a következő tartozékai mutatják: új-felnémet *bëller* 'ständiger Tadler' (Der Sprach-Brockhaus) ~ 'akinek semmi sem elég jó, mindig elégedetlen' (KELEMEN—THIENEMANN); közép-felnémet *bëlle* ~ *bille* 'Hund, Hündin mit verächtlichem Nebenbegriffe' s különösen ez utóbbinak közép-felnémet összetételei mutatják: *hovebëlle* 'Beller am Hofe: Verleumder, verleumderischer Höfling'; *kamer-bëlle* 'spöttische Benennung einer Kammerfrau' (LEXER, MATTHIAS, MhdWb.). Hasonló jelentése lehetett a *bebëllen* 'allatrare' igének is, amelyre GRIMM szótára (I, 1209) ugyan csak egy adatot hoz 1676-ból. Ez utóbbiból származhatott egy *bebëller* ~ *bebiller* főnév (vö. pl. *widerbëller* stb.), amelyből a magyar *bébillér* érthetővé válik. Ez esetben kétségtelen, hogy a magyar szó eredeti jelentése a fent megadott jelentések közül a harmadik, vagyis 'valamely háznál bejáratos, benfentes, kotnyeleskedő, hírhordó személy' volt, a többi ebből származott: → 'parasitus, Schmarotzer → artifex qui artem suam non justa ratione, non rite perdidicit, der Pfuscher → lakodalmi előkészületnél kisegítő asszony'.

Idetartozhatik a fentemlített *bëllër* 'kópé, huncút' szavunk is, amelyre RADVÁNYI KÁLMÁN (Ipolyszalkai nyelvjárás) idézi az egyetlen adatot, valamint a német *Beller* családnevek egy része is.

MOLLAY KÁROLY.

Nap.

1. A *nap* 'sol, dies' szó nyelvünk azon ósrégi és rejtélyes kincsei közé tartozik, melyek eredetére mindeddig nem sikerült fényt deríteni. Pedig megfejtésére történtek kísérletek, két irányban is: szóhasonlító és mitológiai alapon egyaránt.

BEREGSZÁSZI NAGY PÁL volt tudtommal az első, aki a *nap*-ot szóegyeztetései közé fölvette, párhuzamba állítva az osztják (nála természetesen „tatár“) *naj* 'Sonne'-val (vö. MNy. XVII, 89). Ugyanígy együtt említi e kettőt minden magyará-

zat nélkül BOLLER (FinnSpr. 59) és CASTRÉN (OstjSpr. 88). BUDENZ Szóegyeztetéseiben a magyar *nap* megfelelőiként a következő finnugor szavakat sorolja föl: f. *lounas* 'dél' | zürj. *lun* 'nap, dél' | votj. *lum-šir* 'dél, délszak'; *nunal* 'nap (dies)'. Itt tehát az osztják szó nem szerepel. A MUSz. (391–2) azonban már megváltozott fölfogást mutat: „Kiindulva a minden esetre első »sol« (= lux, splendor) jelentésből a m. *napo*-t bátran az osztB. *novi* »lux, lucidus, albus«, osztIrt. *nova* »albus« szóval lehetne egybefogni, ha ennek osztS. alakja nem volna *nevi* és *nogi*, amely pedig azt mutatja, hogy a *v* itt *g*-ből való . . . A *nap*-nak bizonyos időszakféle jelentését (»dies«, hó»nap») tekintve, egybevetethetőnek látszik az osztB. *nubit* »aetas« = vog. *ngt* id. Amde ez a jelentés nyilván csak a »sol«-féle után következik . . . Számba jöhet még mint csakugyan »sol«-t jelentő szó az osztB. (Obd.) *naj* szó = vogB. *naj* »ignis«; de ez sehogy sem fér össze hangalakra nézve a m. *napo* tövel, melynek *p*-jét nem magyarázhatjuk meg képzőnek. — Ezen ki nem elégitő hasonlítások ellenében most valószínűnek tartom, hogy a m. *nap* (*napo*) mint képzőtelen nomen verbale az ugor *tsb*- »splendere, calere« igéhez tartozik . . .“ BUDENZ szerint ugyanis *tsb* ~ *dsb* ~ *nsb*-, s ez utóbbi 'splendere' ige vált a magyarban *nsp*-vá, „s a *nap* (*napo*) »sol, dies« vele egyező névszótól illőképen ezt teszi: »lux, splendor«“.

Távolabbi szamojéd rokonság lehetőségét is fölvetette már HUNFALVY (MNyszet IV, 211): osztj. *num* stb. 'fel, föl, felső' | vog. *nom*, *nob* 'fel', *numi* 'felső' stb. | szam. Jur. *num*, O. *nop*, „más szamojéd nyelvjárásokban *nup*, *lom* és *nom* 'isten'. A szamojédiban is ezen szónak első jelentése *föl*, *fel* volt, azután *felső*, s végre *isten*, mint felső-ség . . . A *nap* nálunk csak *dies* és *sol*, nem *felső*. De első jelentése alkalmasint a magyarban is *fel*, *felső* volt, amiből (isten és) *nap* = dies, sol.“ HUNFALVY tehát a *nap*-ot nem az obi-ugor *naj* 'ignis, sol' szóval egyezteteti, hanem a *num* stb. 'felső' vel,¹ és így — mint magyarázata is mutatja — ősi mitikus képzet maradványát látja benne.

Teljesen mitológiaiailag értelmezte a szót MUNKÁCSI (VNyj. 90): magyar *nap* ~ vogul *nāj-pi* 'asszonyfi'; egy efféle összetételből lett magyar *nājp*, majd *náp* (vö. göcseji *náp*) és végül *nap*. RÉTHEI PRIKKEL M. (NyK. XXIV, 38) hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogásolta a magyarázatot: hangtanilag a HB. *nop* o-ja miatt nem lehet *náp*-ot föltenni; jelentéstaniilag pedig „a napot jelölő szónak eredeti értelme az ugor nyelvekben majdnem kivétel nélkül 'lux, splendor, ignis' . . . Miért vennők ki tehát éppen a *nāj*-t közülök?“ A vita eredményül MUNKÁCSI (NyK. XXIV, 207–8) akként módosítja etimónját, hogy a *na-p* előrészében „nem valamely a vog. *nāj*-nak

¹ PAASONEN (Beitr. 14) szerint ez az obi-ugor szó ősi kölesönzés a szamojédból.

megfelelő képzőtlen alakot“ lát, hanem a *haj-nal*-ban fönnmaradt elavult *-nal* (zürj.-votj. *nīl*, f. *neiti*, lp. *neita*) szót. Majd a *nap* magyarázatához adott „végszavá“ban (NyK. XXV, 58) ezt írja: „Egy **nalp*, vagy **nolp*-féle régibb alak fölvételével pedig (vö. kondai vog. *nāi*, *nāi*) igen könnyen megmagyarázhatók úgy a göcseji *nāp*, órségi *nāp*, mint a HB.-beli *nop*, mely utóbbiban az *o* alakulatára az elenyészett *l* hatása is tekintetbe vehető.“ — MUNKÁCSI szellemes magyarázatának azonban nem a hangtani részében van a fő gyöngéje. Nagyobb baj az, hogy a mitológiai magyarázatot nem fogadhatjuk el, bármennyire tetszetősnek látszik is. Egyelőre — a finnugor mitológiai kutatások jelen állásában — nincs semmi bizonyíték, de még nyom sem arra, hogy a finnugor népek megszemélyesítették volna a természeti jelenségeket: nincs tehát jogunk föltenni, hogy a napot valamely mitikus szemlélet alapján 'asszony fiá'-nak vagy akár 'tűz fiá'-nak nevezték volna el.¹

2. A mitológiai magyarázat tehát tárgyi okokból elfogadhatatlan. Ellenben aligha mehetünk el észrevétel nélkül azon nagy hangalaki és jelentésbeli hasonlóság mellett, mely a magyar *nap* és a vogul-osztják *nai* közt fönnáll. Hogy a magyarban a 'sol' jelentés az elsődleges, az nem igen szorul bizonyításra: nyilvánvaló, hogy előbb nevezték el az égi tűneményt, mint azt az időtartamot, mely fő jellegét — a világosságot — ettől az égi tűneménytől kapja.² A névátvitel az okról az okozatra csak később, a magyar nyelv külön életében ment végbe, de minden bizonnyal már igen rég, amint arra a honfoglalás előtti *vasárnap* összetételből joggal következtethetünk (vö. MELICH: NyK. XXXIV, 265).

A két obi-ugor szó jelentése részben azonos a magyarral: 'sol', részben (azzal párhuzamosan) 'ignis'. A vogulban *nai* 'nap, Sonne' és 'tűz, Feuer' (SZIL.); szövegben sem akadtam 'dies' értelmű használatára. — Az osztjákban *nai*, *nāi* stb. jelentései pedig 'tűz, nap' (NyK. XI, Sz. 86), 'Sonne' (AHLQV.), 'tűz, огонь' (PÁPAI), 'tűz, Feuer' (PATK.), 'tuli, feuer' (PAAS.—DONN.,

¹ Vö. ehhez KARJALAINEN, Religion II, 176—80. — Megjegyzendő, hogy a népköltézzettel foglalkozó VIKÁR BÉLA (Nyr. XXX, 361) elfogadja MUNKÁCSI szófejtését a következő indokolással: „mitológiai tény, hogy a hajnal a finn-magyar népeknél is *nőistenség* és a vogulban, ami még fontosabb, világosan mint a *Nap anyja* szerepel. A kérdésnek hangtörténeti oldalához talán szó fér. De az e részbeli bizonyosság hiányát ellensúlyozza a mitológiai tény. Ezt nem tagadhatjuk, ez annyira szembe tűnő és meggyőző, hogy amazt függőben hagyva, emezt mégis el lehet fogadnunk.“ Ez jellegzetes századvégi fölfogás; legfőbb népszerűsítője MÜLLER MIKSA, aki akkortájt közismert Fölolvasásaiban nemcsak indogermán regéket és mítoszokat, hanem nyelvi jelenségeket is természeti tűneményekből, pontosabban egyenest a hajnal föltűnésének az emberre tett hatásából magyarázott.

² Ugyanez BUDENZ fölfogása is (l. fent) és ugyanerre hajlik MELICH is: Jelentéstani kérdések: MNyTK. XLII, 2.

Wb. 164), 'tuli, огонь, feuer; aurinko, sonne' (KARJ.—TOIV., Wb. 561 ab). Úgy látszik, a jelentések nyelvjárások szerint oszlanak meg: a déliekben és keletiekben 'Feuer', az északiakban 'Sonne'. Figyelemre méltó, hogy a keleti nyelvjárásokban a nyilván összetett *nä-ïöyi* stb. nem köznyelvi szó: „(in der sprache alter leute) feuer (dieses wort wird gebraucht, wenn man mit ehrfurcht redet, nicht in der gewöhnlichen sprache)“ (KARJ.—TOIV., Wb. 561 b); viszont a déli nyelvjárásokban is megvan a 'Sonne' jelentés ebben az összetételben: *kəpənäi* 'aurinko („kirkas tuli“), sonne („helles feuer“)' (i. m. 463 a). — Mindez azt mutatja, hogy a vogul-osztják *naï* nem a közönséges földi tüzet jelenti (arra más szavuk van: a magyar *tűz*-zel közös vogul *teüt*, osztják *tút*; vö. szamojéd *tü, tui* stb. 'ua.').¹ hanem a csodálatosabb „fényes, tiszta, ragyogó“ („kirkas“) égi tüzet, a napot.

3. Alig lehet kétséges, hogy a magyar *nap* meg a vogul-osztják *naï* szók összetartoznak. A kérdés inkább csak az, hogy miként, mert kapcsolatuk sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem közvetlenül adódó.

A hangtani részt egyelőre figyelmen kívül hagyva, a 'sol' és 'ignis' jelentések összefüggését kell megvilágítani. Mert bármily természetesnek látszik is ez az első pillanatra, mégsem tehető föl, hogy egyik a másikból származott volna. Valami oly közös tulajdonságnak kellett az alapjelentésnek lennie, mely egyaránt megvan — és fő jellegzetességgként van meg — mind a tűzben, mind a napban: 'fényes, ragyogó, világító, meleg stb.'. Ebből a jelentés-tartalomból, mely mint tulajdonságjelölő a leíró nyelvtan szerint a melléknévek kategóriájába tartozik, kellett fejlődnie a 'sol' és 'ignis' jelentésű főnévnek.

Itt röviden utalnom kell arra a fölfogásra, mely a makrokozmoszi viszonyítás-szókkal való foglalkozás közben (l. MNy. XXXIV, 5) lassankint kialakult bennem a természeti tünemények elnevezéseiben megnyilvánuló általános lélektani szabályszerűségekre vonatkozólag. — Elterjedt vélemény volt a nyelvtudományban, hogy az emberi beszéd kialakulásában a főnév, a dolgok el- és megnevezése volt a legelső mozzanat. „A kezdetleges gondolkodás... tárgyfogalmak segítségével történt, ezeknek nyelvi kifejezője pedig a névszó. Tulajdonságfogalmak, melyeknek nyelvi kifejezője a melléknév és állapotfogal-

¹ MARK GYULA fölfogása, hogy az ugor szavakkal kapcsolatos ez a szó is: f. *tuli* | lp. *dolta* | md. *tol* | cser. *tul, töl* | zürj. *tül-kört* | votj. *tül* 'tűz', bár az ugor nyelvekben szóbelseji *-t-*, a finn-permiben pedig szóbelseji *-l-* van: „mindkét szó a finnugor alapnyelvből származik; a jelentésben valószínűleg volt valami eltérés, amit mi már sejteni sem tudunk.“ (1935—1936-i egyetemi előadásaiban; hogy nyomtatásban is megjelent-e, arról nem tudok.)

mak (történésfogalmak), melyeknek kifejezője az ige, csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban keletkezhetnek és csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban képzelhetők el... A tárgyfogalmak keletkezésükben megelőzik a tulajdonság- és állapotfogalmakat, kezdetben csak tárgyfogalmai voltak az embernek, a tulajdonság- és állapotfogalmak pedig a tárgyfogalmakkal formailag még nem tagolt teljes képzetekben folytak össze mint a tárgyfogalmak homályos velejárói." Ezt vallja KLEMM, A finnugor mondat őstörténete: MNy. XXIII, 331 és MTM. 43—4. (Ugyanott a kérdés részletes irodalma is.)

Ez a fölfogás azonban túlságosan logikainak látszik, legalább is ami a természeti tűneményeket s a nyelv-keletkezési kor emberének (helyesebben közösségének) azokhoz való viszonyát illeti. Az e jelentéskörbe tartozó szavak arról tanúskodnak, hogy az emberi közösségek a külső világnak ezeket a tűneményeit, melyek mélyen belehatottak életükbe, — hol áldást és megnyugvást (napfény), hol retteget és félelmet (éj), hol meg iszonyatot és pusztulást (vihar, főleg a villámlás és mennydörgés) hozva rájuk, — e náluk sokkal hatalmasabb tűneményeket, melyeknek védtelenül ki voltak szolgáltatva mindeknek előtt és mindenek fölött magukra vonatkoztatva vették számba. Vagyis nem azt nézték, mi az, ami oly korlátlanul uralkodik rajtuk, hanem hogy milyen: áldó-e vagy ártó, jó-e vagy rossz, barátságos-e vagy ellenséges? Ezeket a hatásokat közvetlenül tapasztalták, s még mielőtt számot adhattak volna maguknak arról, hogy mi az a tűnemény: „tárgy“-e vagy „cselekvés“ (pl. a vihar, villámlás), már ösztönösen érezték, hogy milyen, hogy félni kell-e tőle vagy sem.¹

Lehet, hogy az emberi tudattartalom fejlődése az ősembert közvetlenül környező, vele a létért való küzdelem szempontjából egyenlő rangú vagy éppen alacsonyabb rendű valóságokkal kapcsolatban más volt. Lehet, hogy azokat valóban legelőször elnevezte, s azután figyelte csak meg tulajdonságaikat és a rajtuk vagy általuk végbement történéseket. A természeti tűneményekre vonatkozó kifejezések azonban, melyek a nyelverteremtés legősibb fokára és legtitokzatosabb mozzanataira villantanak fényt (hisz eleve nyilvánvaló, hogy ezek voltak az

¹ Mint fentebb említettem, ez a nézetem a finnugor makrokozmoszi viszonyítás-szókkal való foglalkozás közben évek során alakult ki. Most nagy meglepetéssel olvasom szinte ugyanezt a korán elhunyt SZÉKELY ÁBRAHÁM „Alanytalan mondataink alanyáról“ című tanulmányában: „A dolgok tulajdonságaik révén hatnak, első helyen tehát a tulajdonság lép a tudatba, az okozat, s csak az után, a közelebbi, azaz a további érzékelés, észlelés útján maga a dolog, az ok“ (NyF. XII, 45). Bár ő ezt a tényt — mint fogalmazásából kitűnik — általában is érvényesnek tartja, mégis a természeti tűnemények nyelvi kifejezéseinek vizsgálata során jut erre a megállapításra, s ez mindenesetre megerősíti azt a föltevést, hogy ebben a jelentéskörben tényleg egész különleges lelki és tudatbeli folyamatokkal van dolgunk.

ősember legelső és legfontosabb tudattartalmai a nem-én világából), nyelvilag, lélektanilag és a néptudomány szempontjából is egészen különálló csoportot alkotnak, valószínűleg egészen külön keletkezés- és fejlődéstörténettel. Semmi okunk nincs föltenni, hogy az ősemberi közösségek nyelvteremtő működése mechanikus törvényszerűséggel történt: ha egy bizonyos fogalomkörben (mondjuk: a táplálkozásra vonatkozólag) első mozzanat a dolgok elnevezése volt is, abból még egyáltalán nem következik szükségkép, hogy akkor tehát más fogalomkörökben (mondjuk: a természeti tűneményekre vonatkozólag) szintén ugyanilyennek kellett lennie a kifejezés létrehozó lélektani folyamatnak. Ellenkezőleg, nagyon valószínű, hogy amint az ősember különbözőképp viszonyult az őt környező természethez, ugyanúgy ezek a különböző viszonyulások különböző lélektani folyamatokat indítottak el benne, amelyek azután különböző módon: különböző „szókatégoriákba” tartozó nyelvi alakulatokban nyertek kifejezést.¹

4. Ha mármost a fentiek alapján kiindulhatunk egy tulajdonság-jelölő („melléknévi”) ’fénylő, ragyogó’ jelentésű szóból, melynek alapjelentéséből a ’sol’ és ’ignis’ jelentés egyaránt és egymással párhuzamosan is fejlődhetett, akkor ezen az alapon megkísérthető a meggyőződéseim szerint összetartozó magyar és obi-ugor szók alaki magyarázata. Ugyanis a magyar *na-p* és a vogul-osztják *na-i* szóból kielemezhető egy közös *na-* (= **na-*) elem, melynek jelentése ’fényes, ragyogó, világos stb.’ lehetett, s melynek a mai ugor nyelvi szavak akkor tovább képzett származékai volnának. Igaz, hogy a *nap* és *nai* egyszerű szónak látszik — annyira, hogy BUDENZ azért vetette el ezt az egyeztetést, mert a *napo-* „*p*-jét nem magyarázhatjuk meg képzőnek” (1. fönt), — de hiszen a módszeres szófejtés már több egyszerűnek látszó szóról kimutatta, hogy összetételek, pl. *né-p* (1. NyH.⁷ 56), vagy képzések, pl. *ét, hit, út* stb. (vö. PAIS: MNy. XXXVII, 194).

A kikövetkeztetett **na-* ’fényes, ragyogó stb.’ tőnek nem volt határozott névszói vagy igei tartalma, mint több más természeti tűneményre vonatkozó szónak sem: *fagy, csillag*, vogul *ʃot* ’szél — szél fúj’, votják *təl* ’ua.’, finn *tuuli* ’ua.’, cseremisiz *lām* ’hó — havazik’ stb. Érthető, hogy főleg éppen a természeti tűneményekre vonatkozó szavak rekedtek meg ezen a kiala-

¹ Ezt és az alábbiakban következő elvi fejtegetéseket az idevágó orosz irodalom ismerete nélkül írom. Világos, hogy míg a legújabb szovjet nyelvtudományi kutatások eredményeit nem vagy igen kis részben ismerjük, addig minden elméleti fejtegetés szükségképen az űrben lebeg, s többé-kevésbé csupán eszmefuttatás jellegű, mely semmikép sem léphet föl a kérdés megoldásának igényével. — Értesülésem szerint különben épp az a kérdés: a szókatégoriák kialakulásának kérdése — központi problémája a legújabb orosz nyelvtudományi kutatásoknak. Ugyanazzal foglalkozik PAIS DEZSŐ is egy legközelebb megjelenendő nagyobb tanulmányában. Mihelyt ezek hozzáférhetőkké válnak, sor kerül e lap hasábjain a kérdés tüzetes megvitatására.

kulatlan, bizonytalan fokon: hiszen a természeti tüneményekről tudhatta legkevésbé a kezdetleges ember, hogy tárgyak-e azok vagy cselekvések, illetőleg majd ennek, majd annak tűnhetek föl előtte.

Ehhez a **ns-* tőhöz aztán különböző képzők járulhattak. A magyarban természetesen **p-* ~ *-β-*-t kell föltennünk,¹ melynek itt — az általánosan a gyöngye fok javára történt kiegyenlítéssel szemben — erős foka őrződött volna meg.² Ez nem lehetetlen, mert szóbelseji **p-* ~ *-β-*- váltakozásban van példának az erős fok megmaradására (*reped* ~ finn *repeä*), az pedig nagyon is beleillik elgondolásunkba, hogy a *nap* 'sol' jelentésben állandósulva elszigetelődött, megmerevedett, s képzett volta nem érződött többé.

Lehet, hogy ugyanezen képzővel alakult az osztják *naŋw̄, nəw̄, n̄aŋw̄, nəŋw̄, n̄aŋw̄i* stb. 'valkoinen, kirkas; weiss, klar, blank' (PAAS.—DONN., Wb. 134, KARJ.—TOIV., Wb. 562—3).³ Minthogy azonban nyelvjárásiilag vannak *n̄aŋw̄, nəŋw̄i* stb. változatok is, e melléknévek képzőjében (*na-w̄* stb.) inkább talán a hasonló szerepű **k-* ~ *-γ-*- képző folytatását kell látnunk. Ez az osztják szó nemcsak hangalakjában, hanem jelentésében is a föltett **ns-* tő származékának mutatkozik az ilyen kifejezésekben: *navin* 'beim Tageslichte' (AHLQV.), *n̄aŋw̄a in̄m̄aŋw̄* 'päivä valkeni' (tkp. 'világossá lett') (KARJ.—TOIV., Wb. 562 b), *top n̄aŋw̄i is* 'alig hogy világosodott' (NyK. XXXVI, 390) stb.

A vogul-osztják *naŋ*-ban viszont a **j-* ~ *-i-*- képzőt kell talán látnunk. MUNKÁCSI a VNyj.-ban — a pelimi és a tavdai kivételével — kimutat egy a közbeszédben már nem használá-

¹ Szándékosan nem használom itt és a következőkben az „igenév-képző“ megjelölést, mert történelmietlen volna — és ebben a jelentéskörben különösen az — deverbális vagy denominális származékokról beszélni. — A föltett képzők mind uráli eredetűek (l. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 19, 31, 35, 43).

² JUHÁSZ JENŐ „Szép“ című cikkében (MNY. XXXIII, 313) több ilyen *-p* „deverbális névszóképzős“ származékot sorol föl: *szuláp* (vö. PAIS: NyK. L, 338), *hasáb, ép, szép* stb. — Ugyanilyen lehet az *ülep* is, melynek ide vonható voltára PAIS tanár úr hívta föl figyelmemet, valamint a *talp*, amely HORVÁTH KÁROLY véleménye szerint összefügg a finn *tallata* 'treten, stampfen' igével és egyéb finnugor nyelvekbeli megfelelőivel (szóbeli közlés).

³ Ez osztják szókkal kapcsolatban KARJALAINEN (OL. 122) a következő megjegyzést teszi: „Das vokalverhältnis in diesem worte ist sehr verwickelt; und die ursachen des wechfels kann ich nicht angeben. Vielleicht hat z. b. *n̄aŋ* »feuer« einfluss auf den vokalismus der formen mit *ä* in der ersten silbe gehabt.“ Hozzáfűzi azonban: „Keineswegs kann man die ostj. wörter für »weiss« und »feuer« miteinander identifizieren, wie es DONNER, Wb. 897 und ANDERSON, Wandl. p. 129—130 getan haben.“ — DONNER i. h. a következő egyeztetést adja: „est. *n̄ūg-e* 'gelbbraun, schmutzig gelb, dunkel blond.' | Ostj. s. *nog-i, new-i* 'weiss' — irt. *now-a, n. nov-i* id. s. *naj* feuer. — nord. *nag, naj* feuer, obd. *sonne*. | Vog. *n̄aj* feuer, glanz. Vgl. Kam. Samojed. *naŋnelim* feuer.“

tos, de a költői nyelvben gyakori *-i-* képzős igenevet. — Ugyanez az *-i-* megvan az osztjákban is, de már csak mint ritka és nem élő képző (l. SCHÜTZ, ÉOSzóképzés 70; a keleti és déli nyelv-járásokban is kimutatható, pl. *poï* 'hanki, schneekruste' PAAS.— DONN., Wb. 185, vö. *péym* stb. 'palelluttaa; sich etw. erfrieren' i. m. 172; *poï* 'gefroren', vö. *pojem* 'frieren' PATK.). — Föltehető azonban az is, hogy az *-i* a finnugor **-k- ~ -γ-* folytatása, s akkor a *nai* elemeiben is azonos az osztják *naw* stb. alakokkal (l. fönt). Minderről nyelvemlékek, vagy legalább rendszeres hangtani vizsgálatok híján, igen nehéz valami bizonyosabbat mondani.

Alak- és jelentéstanilag egyébként pontosan megfelel e *ns-* 'fénylő, ragyogó' + képző a. m. 'nap' szőfejtésnek a teljesen világos zürjén *šondī*, *šundī* 'nap': *šund-* 'világít' (l. Budenz-Album 290, SUSTOIM. LXXII, 64), meg a lehetőknek tartott votj. *omîr* stb. 'Flamme' (lp. *avr* stb. 'ua.') ~ f. *aurinko* 'Sonne' (l. FUF. XIV, 97).

5. Ha elfogadható a *ns-* tő, mint a fénylő, világító természeti jelenségekre (sol, ignis) vonatkozó szavak közös alapja, akkor ide tartozhat a magyar *haj-nal* utórésze is, mely mind- eddig megfejtetlen (irodalmát l. MNy. XXXIV, 144). Ha TOIVONEN egyeztetette is az osztják *χūnt* stb. < elő-osztják **hūināl-* lal, a kérdés azért még nincs megoldva, mert e szók első része el- választthatatlan a finn *koi-* stb.-től. Amennyiben a magyar *-nal*, osztják *-nāl* lehet a *ns-* tő *-l* képzős származéka, akkor a *haj-nal*, *χūnt* stb. olyan, a finnugor nyelvekben gyakori össze- tetél, melyben a két tag rokon vagy azonos értelmű.

6. Végül talán ide vonható a szamojéd *num*, *nom*, *nop* 'Himmel, Luft, Gott' is, természetesen nem, mint HUNFALVY- nál, 'felső → isten' jelentésváltozással (l. fönt), hanem 'fényes' alapjelentéssel, melyből 'ég (isten) → felső' lesz. E származtatás nem akadályozza annak, hogy a szamojéd szó 'felső' jelentésben átkerüljön később az obi-ugor nyelvekbe (l. PAAS., Beitr. 14).

7. Kétségtelen, hogy *nap* szavunknak előadott meg- fejtési kísérlete elég sok olyan föltevésen alapszik, melyek nem bizonyíthatók teljesen megnyugtató módon „magából a nyelv anyagából“. Azonban talán sikerült ez úton fölismerni egy „eti- mológiai szervezetet“, melyben „a nyelvelemek kiszabadulnak a darabosság, töredékesség állapotából, egy élő szervezet tag- jaivá símulnak össze, s érezzük róluk, hogy ugyanannak a vér- nek a keringéséből születtek meg“.¹

Ami pedig ez „etimológiai szervezet“ jelentéstani részét illeti, azt hiszem, minden föltevésnek megvan a kielégítő lélek- tani alapja. Nem szabad feledni, hogy éppen a természeti jelensé-

¹ PAIS, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK. XLIX, 295.

gek elnevezéseinek vizsgálatánál szükséges a lélektani (csoport- és társadalom-lélektani is)¹ szempont állandó figyelembevétele. Ugyanis éppen ezek a szavak azok, melyek a kezdetleges ember első magasabb rendű szellemi tevékenységére utalnak, melyekben kifejeződik az ősi emberi közösségek legelső tapogatózó, tétova kísérlete az őket környező világ megismerésére és rendszerezésére. Ennek a megismerésnek és rendszerezésre való törekvésnek természetszerűleg ki kell fejeződnie a nyelvben is.

— Ha mármost föltesszük, hogy valamely ősi nyelvközösség egy tágabb jelentéskörű **na-* szó-elemből különböző képzők segítségével különböző elnevezéseket alkot a *r á n é z v e* lényeges vonásaiban (*f é n y e s*, *r a g y o g ó*, esetleg *m e l e g*) hasonló jelenségek megjelölésére — ezzel kétségtelen tudatosságot, a tapasztalt jelenségek rendszerezésére irányuló törekvést tulajdonítunk a nyelvteremtő szellemnek. Így juthatunk azon megállapításra, hogy a legföltűnőbb és legközvetlenebbül tapasztalható tűz- és nap-tulajdonságok: 'fénylő, ragyogó', talán 'meleg' is alapján egy, a finnugor, esetleg uráli korból származó közös **na-* töből különböző, ugyancsak az uráli korból származó *-p- ~ -β-*, *-i- ~ -j-*, *l*, *-m- ~ -β-* képzőkkel alkotott szavakkal nevezte el a kezdetleges ember azt a két világitó, fénylő valamit, amit végeredményben két legfőbb jötevőjének érzett: a tüzet és a napot.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA.

Finnugor—magyar szófejtések.

Roh.

Az ősgugor mássalhangzórendszernek egyik legjellemzőbb sajátossága a finnugor ősnyelv hangrendszerével szemben az volt, hogy az *s* és az *š* egybeesett benne *s-szé* (vö. Moór: Nyr. LXXI, 39). Az *š* hang *méh* szavunk rokonnnyelvi megfelelőiből következtethetően előfordulhatott a finnugor **-kš-* hangkapcsolatban is, amelynek nyelvünkben *-h-* felel meg. Ez a *-h* oly módon jöhetett létre, hogy a **k-*ból az ősgugorban a **š* előtt **χ* fejlődött, amint ez a fejlődés bizonyos cseremiszy nyelvjáráásokban is bekövetkezett: cser. *mokš*, *moχš* 'máj'; *mükš*, *müχš* 'méh' (NyH.⁷ 43, 45).

¹ Ez nagyon fontos, mert a természeti tüneményekkel — első sorban a félelmekkel — szemben való magatartás szabályainak kialakulása csakis közösségek keretében képzelhető el; e szabályok azután a maguk részéről visszahatnak a nyelvi kifejezésekre is, — amit talán egy más alkalommal nyelvi anyagon is sikerülni fog bemutatnom.

A finnugor *-kš- hangkapcsolat magyar nyelvi fejleményét eddig csak *méh* szavunkból ismertük, de idevonhatjuk — úgy látjuk — régi nyelvi *ruh* > *roh* 'subniger, rufus; schwärzlich, rötlich' szavunkat (vö. NySz., OklSz.) is. Ez ugyanis a következő Toivonentől (FUF. XIX, 196) egybeállított lapp, mordvin és cseremiszi szócsoporthal vethető egybe: (?) lp. N. *ruoksad*, *ruksis*, *ruopsad* 'ruber' stb. | mord. E. *ravužo*, *raužo*, M. *rav^džä* 'schwarz, dunkel, schmutzig' | cser. *rakš* 'pej; fuscus, badius (equus)', **rakšša*, *rakšš* 'dunkelbraun (Pferd)', *rakšš* 'etwas hellere Pferdefarbe, braun, hellbräunlich (Mensch)' stb.

A lapp szóalakok idetartozását azért tarthatjuk kétségesnek, mert az alakváltozatok közül esetleg a *p*-s változatok őrizték meg az eredeti hang minőségét. De feltűnő az is, hogy a lapp nyelvi szóban a feltételezendő finnugor *š-nek nem š, hanem *s* látszik megfelelni. Az pedig a mordvin szóalakok alapján egyáltalán nem kétséges, hogy a finnugor ősalak -š-t tartalmazott (a cseremiszből ugyanis a finnugor **s* és *š egybeesett š-sé). Az ősmordvinban mindenesetre az következett be, hogy a cseremiszi alapján felteendő *-kš- hangkapcsolatban egy — nyilván — ejtéskönyvítő magánhangzó hatolt be, aminek folytán a **k* és *š a gyengén vágott szótaghangsúly következtében (vö. Nyr. LXXI, 152) zöngéssé lett, valamint, hogy a **k* > **g* is spirantikus ejtésűvé fejlődött, és az így keletkezett *γ*-nek a megfelelője a mai *v*; a mordvin *raužo* alak pedig oly módon jött létre, hogy a két eredeti mássalhangzó közé behatolt ejtéskönyvítő magánhangzó ismét kiesett bizonyos mordvin nyelvjárásokban, s ennek folytán a (-*k*- > -*g*- > -*γ*- >) *v* vokalizálódott.

Hogy *roh* szavunk a fenti szócsoporthal mind jelentési, mind pedig alaki szempontból kifogástalanul egyeztethető, az az előadottakból is nyilvánvaló. A magánhangzók tekintetében pedig a lapp, cseremiszi és a magyar szóalakok között ugyanaz a hangviszony állapítható meg, mint amely megvan a magyar *mond* ~ cseremiszi *man* ~ lapp S. *muone* szócsoporthoz fűzői között (vö. NyH.⁷ 152). Érdekes, hogy főként lószínnévként használt *roh* szavunk (vö. OklSz.) cseremiszi megfelelője is — úgy látszik — főként ilyen minőségben használatos, ami azonban talán már inkább a véletlennek tulajdonítandó.

Kegy.

E szavunkat (vö. HB.: *kegiggen*, *kegilmehele*) még BUDENZ (MUSz.) egybevetette a mordvin *kelge* 'szeret, ölel stb.' igével; ez az egybevetés azonban már csak azért sem lehet helytálló, mert a mordvin *l*-nek a magyarban semmiképp sem felelhetne meg *gy*, és ezért ezt az egybevetést általában nem is fogadták el (vö. BÁRCZI, SzófSz.).

Van azonban egy másik, több rokon nyelvben képviselt szócsoporthoz, amellyel ez a szó véleményünk szerint alakilag és jelentésileg is kifogástalanul egyeztethető. A szócsoporthoz TOIVONEN állította egybe (FUF. XIX, 63). Mi is az ő nyomán közöljük: zürj. *gaž* 'Freude, Fröhlichkeit, Lust; froh, fröhlich, lustig' | votj. *gažal-* 'wünschen, lieben', *gažani* 'lieben' | vog. T., J. *kāš*, T., Č. *kāš* stb. 'Wille, Lust, Freude' | osztj. *kātš*, *kaš* 'Wille, Lust, Laune, Vergnügen, Freude'. (Félreértések elkerülése céljából megjegyezhetjük, hogy a KARJALAINEN nyomán közölt osztják adatokban a *tš* és a *š* tulajdonképp az alveolaris *č* és *š* jelölésére szolgál.)

A zürjén szóalak *ž*-je, valamint a vogul szóalakok *š*-e és az osztják szóalakok *tš*-je, illetőleg *š*-e a finnugor magánhangzóközi **č*- megfelelésének tekintendő. Hogy pedig ez a szó eredetileg is magashangú volt, azt a tavidai vogul szóalak magashangúsága is tanúsítja (a többi vogul szóalakot feleslegesnek is tartottuk közölni), s neki a magyar szóalak is pontos megfelelője. Ezek szerint a magyar *-gy* előzménye e szó esetében nyilván **ž* volt. Ez a hang a magyarban — úgy látszik — egybeesett a finnugor *-*c*- folytatásának tekintendő *-*š*-vel, amelyből azután a mai *-gy*- származott (*agyar*, *légy* stb. szavainkban is). A finnugor magánhangzóközi *č*-re TOIVONEN sok egybeállítása között csak egy magyar adat van, és pedig *fogy* szavunk *-gy*-je, de valószínűleg ilyen eredetű *agyag* szavunk *gy*-je is (vö. EtSz.). — Ezenkívül még *gy*-t kellene várnunk *festeni* szavunk *s*-e helyén is, amennyiben az összetartozik a votják *puži* 'gesticktes Muster, Zeichen' szóval (TOIVONEN i. h. 79); ennél azonban a feltételezendő *-*ž*- a causativ *-t* előtt nyilván már az ősmagyarban zöngétlenné vált, s így e szó *s* (o: *š*) hangja a szókezdő finnugor *č*- megfelelést tünteti fel. Ezzel találkozunk azokban az ide tartozó szavainkban is, amelyek finnugor előzményében geminált *-čč*- tehető vagy teendő fel (*kés*, *hasad*, *jesel*).

KANNISTO (MSFOu. XLVI, 13) még lehetségesnek vélte, hogy a fenti vogul szó zürjén jövevény. Ezt a feltevést már TOIVONEN is elutasította; a leghatározottabban azonban a magyarban is meglevő szóalak tanúskodhatik a vogul szóalak ősisége mellett.

Tekintettel a rokon nyelvi szóalakokra, a *kegy* szó aligha elvonás a *kegyes* melléknévből (vö.: SZINNYEI, HB. 22—3; BÁRCZI, SzófSz.). Mai jelentése a 'jókedv, jóakarát' jelentésből fejlődhetett ki, amiben gyaníthatólag egyházi használatának is szerepe volt.

Kengyel.

E szavunkat általában elhomályosult összetételnek tekintik. Első részét a 'bórharisnya, rénbőrcepő' jelentésű északi vogul *kēš*, *kēs*, közép-lozvai *keš* és osztják *kēntš*, *keš*, *kēntš*

szócsoporttal (KANNISTO, illetőleg KARJALAINEN átírása szerint) szokás egybevetni. TOIVONEN — úgy látszik — az északi vogul és magyar szóalakok figyelembevételével e szócsoportot a finnugor *-ńc-* kapcsolat megfelelései között szerepelteti. Az alveolaris *č* és *š* (= *tš*, *š*) azonban az osztjákban TOIVONEN egybeállításai szerint tulajdonkép a finnugor **-č-* megfeleléseinek tekintendők; ellenben a feltett **-č-* megfelelője *-t-*. Ezek szerint még azt kellene feltennünk, hogy az osztjákban a feltett jésített affrikáta depalatalizálódott volna. A feltevésre azonban nem látunk sem okot, sem lehetőséget. Ellenben egyszerűbbnek látszik az a feltevés, hogy e szóban eredetileg cacuminális affrikáta szerepelhetett, amely az északi vogul nyelvjáráásokban jésült, mert hisz tulajdonkép a közép-lozvai *keš* szóalak *š-e* is a finnugor **-č-t* tükrözi. — Ezek szerint *kengyel* szavunk *-ngy-*je volna a finnugor **-nč-* kapcsolatra az egyetlen magyar nyelvi példa. Mindenesetre különös véletlen, hogy TOIVONEN nagyszámú idetartozó egybeállításai között egyetlen magyar példaszó sem akad.

Ami a feltett összetétel második részét illeti, azt MUNKÁCSI nyomán (ÁKE. I, 399) *al*-ból ('alja valaminek') szokás értelmezni. Abban azonban teljes mértékben egyetértek BÁTKY ZSIGMONDDAL (Ethn. XLII, 87), hogy a *kengyel* szónak ez az értelmezése, tehát 'bőrharisnya vagy bőrcipő alja' mind alakí, mind pedig tárgyi szempontból kifogásolható, mert például az ősi *fej-al* változat a *fejel* változat mellett még ma is meglehetősen elterjedt; e szóalakok figyelembevételével tehát valami **kengy-al* változat meglétére kellene számítanunk. Ilyennek azonban sem a népnyelvben, sem a régi nyelvben — pedig sok régi adat van e szóra — semmi nyoma sincs. Ha pedig az a képzet lett volna az elnevezés alapja, mint a pamir *padhûn* 'Fussgrund → Steigbügel' szóban (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallex. d. indogerm. Altertumskunde² II, 470), akkor esetleg **láb-al* lehetne a magyarban a *kengyel* neve.

Találgatással, hogy mi lehet szavunkban ez a rejtélyes *-el* végződés, aligha juthatnánk előbbre. Ezért először is tárgytörténeti szempontok figyelembevételével kell megkísérelnünk megállapítani, hogy milyen is lehetett az a *kengyel*, amelyet őseink e szóval megneveztek.

A nyereg és tartozéka: a *kengyel* semmiesetre sem valami ősi felszerelési tárgya a lovasnak, mert primitív lovasok mindenütt szőrén ülnek meg a lovat. És ilyen módon ült meg a lovat az az ősmagyar vagy ősvogul lovas is, aki a Kr. u. III. századi gljadenovi áldozóhely rézbádogból kivágott lovasábrázolásán látható.¹ Sőt eredetileg még a szkíták, valamint a görögök

¹ Gljadenov Permtől délre, a Káma mellékén, körülbelül az egykori permi és pianobori kultúrák határterületén fekszik. A lovas ábrázolás reprodukcióját SZPICYN orosz archaeologus könyvéből ismertetésében közölte A. O. HEIKEL (FUF. II. Anz. 66/67, II. tábla, 6. ábra).

és rómaiak sem ismerték a favázás nyerget és a kengyelt. Az előbbiek lovai letérdelésre voltak idomítva, mint manapság is a tevék (vö. EBERT, Reallex. f. Vorgesch. II, 298), az utóbbiak pedig e célra szolgáló kövekről kapaszkodtak a ló hátára (vö. SCHRADER—NEHRING i. h. 476). Egy kezdetleges módja a lóra való felszállásnak nálunk is megmaradt, és ez az, hogy a lovas a ló sörényével összefogva a fékszárat, abba hág bele.

A mai értelemben vett vaskengyel Európában először Maurikios császár hadtudományi művében van említve a VI. század végén, de archaeologiai emlékekből sem mutatható ki Európában korábbi időkből; ezért valószínű, hogy itt csak az avarokkal honosodott meg. Tehát semmi valószínűsége sincs annak, hogy a régi magyarok a VI. századnál lényegesen korábban ismerkedtek volna meg a vaskengyellel. Ellenben a vaskengyel előzményét, a bőrkengyelt már korábban is ismerhették. Ez a kengyel ugyanis már ott látható a Kr. e. III. századból származó csertomlyki szkíta ezüstváza vánkossnyereggelfelszerszámozott lován, és pedig a ló hevederéről csüng alá.¹ Ez a kengyel tulajdonképp bőrhurok volt, amely fejlettebb alakjában — hogy tartása legyen — a papucset formázhatta. És amint FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN barátomtól értesültem, ez a papucsalakú kengyel napjainkig megmaradt Japánban. Mivel pedig a japánok a lótenyésztést és a lovaskultúrát is csak a kínaiaktól vehették át,² a náluk használatos papucsalakú kengyelben az eurázsiai őskengyel maradhatott meg. A vaskengyel mellett nálunk — úgy látszik — a bőrkengyel is használatban maradt, legalább is CSEFKÓ GYULA barátom határozottan emlékszik rá, hogy gyerekkorában látott még Baján bőrhurokból készült kengyelt. Esetleg akad majd más is, aki erről felvilágosítást tudna adni.³

Ha tehát abból indulunk ki, hogy az ősmagyarok kengyele is eredetileg a papucset formázhatta, akkor a *kengyel* szó gyarázata már természetesnek mondható, amennyiben e szó eredetileg nem jelenthetett mást, mint '(rén)bőrcipő eleje', vagyis az *-el*-ben nem az **al*, hanem az **el* 'eleje valaminek' szó rejlik. Amikor pedig őseink a Kelet-Európába az V. század II. felében behatolt avarok révén megismerkedtek a vaskengyellel is, akkor a *kengyel* elnevezést erre a tárgyra is átruházták. Még pedig ezt valószínűleg azért is megtehették, mert ebben a kor-

¹ Reprodukcióját l. SCHRADER—NEHRING i. h. 283, LXXIX. tábla, 1. sz. á.

² Vö. japán-kínai *ba* 'ló', japán *uma* 'ua.' < észak-kínai *ma*³ (< **mar*) 'ló'.

³ Történik nálunk említés fakengyelről is. Ez azonban véleményem szerint nem elsődleges tárgy volt, hanem csak a vaskengyel utánzata; használata téli időn kellemesebb is lehetett a vaskengyelénél, de viszont el is törhetett a lovas alatt.

ban a *kengy*-nek megfelelő szóalak nyelvünkben '(rén)bőrcipő' jelentésben gyaníthatólag már nem is volt használatban. E szó eltűnését az a körülmény segíthette elő, hogy a denasalisatio befejeződése után szavunk a legtöbb ősmagyar nyelvjárásban alakilag teljesen egybeeshetett az előbb tárgyalt *kegy* szavunkkal és valószínűleg egy másik eltűnt szavunkkal is. Feltűnő körülmény ugyanis, hogy bár a régi magyarok lovas nép voltak, — nincs eredeti 'lópata' jelentésű szavunk. A régiek ebben az értelemben a kétségtelenül szláv származású *kapta* szót használták; de valószínűleg a szlávoktól került hozzánk a mai, ilyen értelemben használt *pata* szavunk is (vö. BÁRCZI, SzófSz.). Ellenben ha figyelembe vesszük a rokon nyelvek egy hasonló jelentésű szócsaládját, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy annak a mai magyar nyelvben **këgy*, **këngy* vagy esetleg **kegy*, **kengy* felelne meg. Ez pedig a következő: f. *kynsi* 'Nagel, Klaue' | lp. N. *gazza* 'Nagel, Klaue, Hufe' | mord. *ken^dže* | cser. *kütš*, *kətš* | zürj. *giz* | vog. *küns* | osztj. *kontš* (TOIVONEN: FUF. XIX, 107 nyomán).

MOÓR ELEMÉR.

Néhány obi-ugor állatnévről.

KÁLMÁN BÉLA az obi-ugorok régi kultúrája és őstörténete szempontjából is értékes tanulmányában (Obi-ugor állatnevek: MNyTK. 43. sz.) összegyűjtötte a vogul és osztják állatneveket, és megkísérelte eredetüket megvilágítani, hogy az így nyert eredményeket a nyelvészeti paleontológia segítségével a finn-ugor, illetőleg az obi-ugor őshaza helyének meghatározására felhasználja. Már régebben felhívtam figyelmét néhány olyan adatra, amelyek segítségével a denevér két magyarázat nélkül maradt vogul elnevezését sikerült megfejteni (l. MNy. XXXVI, 152). Azóta még néhány homályos obi-ugor állatnévre sikerült magyarázatot találnom.

KÁLMÁN (i. m. 6) közli FISCHER—SCHLÖZER érthetetlen *nürbund le poi* 'vespertilio' adatát, megjegyezve, hogy ennek az állatnévnek csak a *nür* tagja világos. Ez ugyanis kétségtelenül az osztják PAAS. K. *nür*, J. *nür* 'bar, haarlos' szóval azonos. Jelentés szempontjából tehát FISCHER adata valószínűleg a denevérenek vogul HUNF. *tas-taul* 'bőregér', szószerint 'kopasz szárny', osztj. PAAS. J. *nür-pqilàn* 'Fledermaus', szószerint szintén 'kopasz szárny' elnevezéseivel tartozik egybe. Így természetesnek látszik, hogy az adat érthetetlen részében szintén egy 'szárny' jelentésű szót keressünk. Mindenekelőtt nem szabad elfelejtenünk, hogy a szó FISCHERTŐL közölt tagolása nyilvánvalóan teljesen önkényes, kiinduló pontul tehát leghelyesebb az egész *bundlepoi* hangsort vennünk. Ez pedig minden nehézség nélkül *bundlep oi*-nak tagolható, s figyelembe

véve, hogy a *b* és *d* esetleg zöngétlen mediát jelöl, az írásképmögött egy osztják *bundlep oi* vagy **puntlep oi* alakot kereshetünk. Ennek első része az osztják KARJ. Demj. *pǎnt*, Ni. *pǎn't*, Kaz. *pǎn't* (vorzugsweise in d. Folkl.) 'Flügel', K. *pǎn't'ǝp* 'oberes Flügelbein', Ni. *pǎn't'ǝl'*, K. *pǎn't'* (Demj. azonban *pǎnt'*) 'sich mausernd', második része pedig az osztják PAAS. K. *wōǝ*, 'Tier' szóval vethető össze. Így FISCHER *nürbund le poi* adatát valószínűen **nür pontlep woi*-nak magyarázhatjuk. Az elnevezés jelentése 'kopasz szárnyú állat', ami kitűnően illik a denevér többi, fentebb is idézett elnevezései közé.

KLAPROTH Asia Polyglottájából közli KÁLMÁN (i. m. 6) MESSERSCHMIDTnek 1726-ban Werchno-Láilska Woguliza-ban feljegyzett 'vogul *balán* (helyesen *balán*) 'Luchs' adatát. Ez a következő permi szóval vethető egybe: votják POT. J. *valan* 'pǔcǝ, Luchs (felis lynx)', MUNK.—GAVR. *balan* 'ua.' (I. UOTILA: MSFOu. LXV, 56). Mivel a votjákban kétségtelenül a *v-* szókezdet az eredeti, aligha lehet másra gondolnunk, mint hogy a vogul *balán* régi permi jövevényszó egy olyan nyelvjárásból, amelyben *v- > b-* változás történt.

PALLAS Zoographiájából idézi KÁLMÁN a menyétnek „...Surgutensis *lyg-págul*... mustela gale“ elnevezését (i. m. 9). A név első része az osztják PAAS. K. *tǝγ*, J. *ǝγ* 'Schwanz', második része pedig az osztják PÁP.—MUNK. *paxel*: *paxel-pitte* 'talp' (vö. vog. É. *la'il pattä* 'talp') szóval vethető össze. Jelentése tehát e szerint 'fark(as)-talp(as állat)'.

Ugyancsak PALLAS közli a menyét osztják elnevezései között a '...Surgutensis... *kur*... mustela gale' adatot (KÁLMÁN i. h.). Ez a menyét-elnevezés a következő szamojéd adatokkal vethető össze: szam. O. CASTR. N., Jel., B., Taz., Kar. *kur* (*kor*) 'Hermelin', NP. *kurru*; *nǝrga kur* 'Feuermarder (mustela Sibirica)'; *kureňan*, *kurešpaŋ* 'Hermeline fangen'. A 'menyét' ~ 'hölgymenyét' jelentésmegfelelésre vö. osztják PAAS. K. *sǝs*, J. *sǝs* 'Hermelin' ~ osztják PALLAS *charni sass* 'mustela gale'. Arra is lehet esetleg gondolni, hogy az osztják elnevezés jövevényszó a szamojédból.

A menyétnek még egy osztják elnevezését idézi PALLAS-ból KÁLMÁN (i. h.): „...Juganis *lyglyksass* mustela gale“ és megjegyzi, hogy az elnevezés *sass* eleme nyilván az osztják PAAS. K. *sǝs*, J. *sǝs* 'Hermelin' szóval azonos, az előtagra azonban nem tud magyarázatot adni. Mindazonáltal PALLAS adatának magyarázatát nem egészen reménytelen dolog megkísérlni. Az elnevezés *lyglyk* elemében ugyanis nyilvánvalóan egy **lygl* alapszónak *-k* melléknévképzős származékát kell látnunk. Ez a képző (< uráli **-k*) az osztjákban a különböző nyelvjárásokban *-γ*, *-χ*, *ø* alakban jelentkezik (I. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 341). A jugáni nyelvjárásban, ahonnan PALLAS adata származik, a képző alakja *-γ*, a *lyglyk* szó *-k*-ja tehát

nyilván az adott fonetikai helyzetben (*lyglyk* + *sass*) feltehető -*χ*-t vagy annak -*k* előzményét adja vissza. A feltehető **lygl* alapszó a következő osztják adatokkal vethető össze: PÁP. — MUNK. *laχél* 'ладонь (tenyér)', PAAS. J. *lāsl* (*lāwlām*): *kōt-lāsl* 'Rückseite der flachen Hand, Zwischenraum zwischen der flachen Hand und der Handwurzel', KARJ. FD. *lāγ-əl* 'Pfote, Tatze; Handteller (des Menschen)', V., Vj. *lāγ-əl* 'die flache Hand' Trj. *lā'āḷ*: *'am* l. 'ein Stickornament (Hundspfote)' *kōt* l. 'die Fingerwülste'. PALLAS *lyglyksass* adata mögött tehát valószínűleg egy osztják J. **luwlāχsās* állatnév rejtőzik PALLAS korára feltehető **luylāχsās* vagy **līylāksās* alakban. Az elnevezés jelentése tehát 'talpas menyét (vagy hölgymenyét)'.

A medve elnevezései közt idézi KÁLMÁN (i. m. 16) PAASONEN osztják K. *ai* 'Bär' adatát. Véleménye szerint ez az elnevezés valószínűleg csak a félelem kifejezése, olyan mintha a magyarban *haj*-t mondanánk, és semmi köze nincs az osztják *ai* 'egy' szóhoz, amelyre PAASONEN utal. KÁLMÁN kétségtelenül jogosan utasítja el PAASONENnek valószínűleg csak saját maga számára készült alkalmi megjegyzését, azonban az általa ajánlott magyarázat is teljesen párhuzam nélkül áll az obiugor medve-elnevezések közt. Hang- és jelentéstanilag kifogástalanul megmagyarázhatjuk azonban ezt az osztják adatot a következő vogul szóból: KANN. Ak. *āia*, KK. *ā'ia* 'eine Art in Wäldern und Gewässern lebender böser Geist'. Jelentéstanilag ez kitűnően beleillik a medvének azok közé az obiugor elnevezései közé, amelyeknek jelentése 'gonosz szellem, félelmetes lény stb.' Ilyen pl. a vogulban KANN. Ak. *ōā, šχ* 'der Teufel, der Böse, дьяволъ, нечистый', *uōā, šχ* 'überhaupt jederlei Tiere des Waldes (Bär, Renntier, Elentier, Vögel)', KK. *ōā, šχ* 'böser Geist, нечистый духъ', *βoiōā, šχ* 'Bär, Wurm und drgl. (so besonders genannt, wenn man unerwartet auf sie stösst und erschrickt)'; az osztjában AHLQV. É. *moiper* 'Geist, furchtbares Wesen, auch Bär (richtiger wohl einer von den vielen Beinamen des Bären, weil man seinen eigentlichen Namen, um Unglück zu vermeiden nicht nennen darf)'. A vogul *ā'ia* szó török jövevény < ufai tatár PRÖHLE *ējä* 'úr, gazda, szellem' stb. (vö. KANNISTO: FUF. XVII, 28), az osztják *ai* szót azonban aligha származtathatjuk közvetlenül a törökből. Az a körülmény, hogy ez a medve-elnevezés az osztjában csupán a kondai nyelvjárásban ismeretes, nagyon valószínűvé teszi, hogy a kondai vogul *ā'ia* szónak az átvétele.

Szintén a medve elnevezései közt közli KÁLMÁN (i. m. 19) KLAPROTHnak magyarázatlan osztják *krūη-woy* 'Bär' adatát. Az elnevezés második részében különösebb nehézség nélkül az osztják K. *wōi* 'Tier' jelentésű szót ismerhetjük fel, az első része pedig nem igen lehet más, mint az osztják PAAS. K. *kōr*, J. *kōr* 'Fuss' szónak -*η* képzős **kurāη* vagy **k'ruη* alakja. Az elnevezés tehát aránylag könnyen magyarázható, jelentése

'lábás állat'. Nehézséget jelent azonban az, hogy a medvének hasonló jelentésű nevét nem ismerjük, ellenben *kurān woi* 'lábás állat' az osztjákban jól ismert mint a jávorszarvas neve, vö. pl. osztják PÁP., EÖM. 142 Kaz. *kūrān wai* 'jávorszarvas'. A probléma megoldása önmagától adódik, ha MESSERSCHMIDT-nek KLAPROTHNÁL (Asia Polyglotta 195) közölt eredeti feljegyzését megnézzük. E szerint a *krūn-woy* szó jelentése 'grosser Bär (Gestirn)'. A Nagy-Medve csillagképet az obi-ugorok 'j á v o r e s i l l a g'-nak hívják (l. MUNKÁCSI, VNGy. II, 0315), úgyhogy a MESSERSCHMIDT feljegyezte *krūn-woy*-nak is a jelentése 'jávorszarvas'. Ezt az adatot tehát a medve osztják elnevezései közül törölnünk kell.

HARMATTA JÁNOS.

A karluk törzsek nevei.

1. Hazai irodalmunkban sok szó esett már arról, hogy a török törzsneveknek van egy olyan csoportjuk, amely méltóságnévből fejlődött törzsnévvé és egy olyan csoportjuk is, amely színnevekből vagy lószínnevekből áll.

Közismert például a magyar *Gyula* törzs nevének méltóságnévi eredete. A *yabyu* méltóságnév is szerepelt törzsnévként a török régiségben. Egy kínai forrás szerint a nyugati-türköket „a *yabyu* türkjei“-nek, „a *yabyu* törzsei“-nek vagy egyszerűen „*yabyu*“-nak hívják (vö. NÉMETH, HonfKial. 44—8). Az ilyen-fajta esetekben a méltóságnevet eleinte csak átvitt értelemben használták törzsnévként, ez a használat azonban sok esetben állandósult.

A törzsnévként használt színnevek első csoportja ma már nehezen értelmezhető színjelölő szavakból áll. Az orkhoni törökök egyik neve a *kök türk* 'kék türk', a nyugati-türkök bizonyos csoportjai pedig a kínaiak szerint a *sárga türgiš*, illetőleg a *fekete türgiš* neveket viselték (CHAVANNES, Documents sur les Tou-Kiue (Tures) occidentaux 46, 85). Az arab forrásokban *fekete kazár*-okról hallunk (MHK. 216, 235). Ma is vannak *qara noyay*-ok, *qara qıyız*-ek, *qara qıtay*-ok, *sarı qıtay*-ok, *qara qıpçaq*-ok és *sarı qıpçaq*-ok stb. Ennek a törzsnévadási szokásnak eredetén még vitáznak, de valószínű, hogy társadalmi okokra vezethető vissza. — A törzsjelölő színneveknek második csoportja lószínnév. Erre a csoportra NÉMETH GYULA hívta fel a figyelmet. Ő meggyőzően mutatott rá arra, hogy a Konstantinos császárnál megőrzött besenyő törzsnevek mindegyike összetett szó: első elemük lószínnév, a második pedig méltóságnév (MNY. XVIII, 2—7; az újabb irodalom MORAVCSIK GYULA „Byzantinoturcica“-jának megfelelő címszavai alatt). Hasonló alakulat PAIS DEZSŐ megfejtése szerint a magyar régiségben szereplő *kékkend* néprész neve is (KCsa. I, 270—6;

vö. NÉMETH i. m. 48). NÉMETH szerint ezek a nevek az illető törzs lovainak színére utalnak. GYÖRFFY GYÖRGY cáfolja NÉMETH magyarázatát, s a színneveket az egyes törzsek különböző színű lófarkas zászlóira vonatkoztatja (KCsA. I. kieg. köt. 449—53). HARMATTA JÁNOS NÉMETH véleményéhez csatlakozik, és rámutat arra, hogy a nomádoknál szokásos az egyszínű lovak tenyésztése, s ennek taktikai okai is lehetnek (MNY. XLII, 27). — A törzsnévként használt színneveknek van egy harmadik csoportjuk is, amelyre azonban ez idő szerint csak egy biztos példát tudunk felhozni. A kunokkal együtt Európába jött *sárgák* (törökül *sari*, illetőleg *quman*, szláv nyelvekben *polovcy*, a szlávból vett magyar szóval *palóc*) neve az, amely ennek a népnek embertani vonásaira: bőre vagy haja (vagy mindkettő) színére vonatkozik (vö. MNY. XLV, 43—50).¹

A törzsnévadás fenti módjaival az eddig figyelembe nem vett karluk törzsnevek között is találkozunk. A karlukoknál is vannak méltóságnévi és színnévi eredetű törzsnevek, ha nem tekinthetők is az említett besenyő színnevek pontos megfelelőinek. A karluk törzsnevek másik része azonban csak a karluk történelem egyes mozzanataiból érthető meg.

2. Nem lesz talán felesleges, ha a dolgok könnyebb megértése céljából előbb összefoglaljuk a karluk történelem főbb eseményeit. Annál is inkább indokolt ez, mert a karlukok történeti és földrajzi viszonyairól pillanatnyilag csak elavult összefoglalások állanak rendelkezésre.

A karlukok eredetileg a türk törzsek közé tartoztak (CHAVANNES i. m. 86, 4. j.). Amikor a VI. század közepén megalakult türk birodalom 581-ben keleti és nyugati részre bomlott, a karlukok területe a két türk birodalom között, az Altaj dél-nyugati szomszédságában, a Fekete-Irtis és a Dzaiszan-nor vidékén foglalt helyet, az arabok szerint a *T.w.l.s* hegynél, a kínaiak szerint a *To-lo-se* völgyben. A karlukok résztvettek — ujur szövetségben — előbb a keleti (745-ben) azután a nyugati türk birodalom megdöntésében (766-ban). E harcok

¹ Krónikáink a *Cumanus* névvel, amely voltaképpen csak a *sárgák*-at illeti meg, egy-két esetet leszámítva a kunokat jelölik. A *Cumani*-val kapcsolt *Albi* és *Nigri* a színnevek előbb említett első csoportjába tartoznak, s a „komán”-ok egy-egy nagy törzscsoportját jelölik. Az *Albi*-nak természetesen itt is 'fehér' a jelentése, nem pedig 'sárga', mint azt egyes történészeink gondolják (vö. *Antiquitas Hungarica* II, 163—4). Téves a kunoknak a *polovcy*kkal való azonosítása is, — amit VÁMBÉRY védelmezett —, bár az a nálunk egészen a legutóbbi időkig általánosan elfogadott *kun* ~ *quman* azonosításból szükségszerűen következik. A *palóc*ok nemcsak nyelvileg, de embertanilag is a magyarság egyik legkülönösebb eleme (BARTUCZ 20—25%-ra becsüli közöttük a „mongolid” rassz-vonásokat magukon hordozók számát, s ez érthető is, ha figyelembe vesszük belsőázsiai eredetüket), szlávól vett nevük és magyarországi megtelepülésük problémája mégis alig foglalkoztatta történészeinket. A kérdésre alkalomadtán visszatérek.

után a karlukok egy része Irtis-menti északi hazájában maradt, és ott fontos szerepet játszott egészen a mongol időkig. Másik részük 766 után délre, a volt nyugati türk területre terjeszkedett, az Ili- és Csu-folyó, valamint az Iszik-köl vidékére. Itt a karlukok a Szir-darján túlra is portyázó mohamedánok szomszédaivá lettek és erősen keveredtek a türkökkel, valamint a városlakó iráni szogdokkal. Megszállták a Szir-darja középső folyása és a Csu között húzódó szogd város-sort (ezeket Kāšari *Argu*-nak hívja), köztük a nyugati-türkök két fővárosát és a nyugati-türk Barszgan (Kāšari: *Barszan*) törzsnek az Iszik-köl keleti végénél levő, szorosan egymás mellett fekvő négy nagyobb és öt kisebb városból álló (így Tamim ibn Baħr IX. századi arab utazó), *Barszan* nevű hatalmas településcsoportját. Mind *Argu*, mind pedig Barszgan fontossága nagyszabású szovjet régészeti expedíciók kutatásainak nyomán az utóbbi évek folyamán egyre jobban kezd kidomborodni.

Itt nem térhetünk ki azokra az egész Belső-Ázsiát megmozgató állandó harcokra, amelyeket a karlukok, a tibetiek, az ujgúrok, a mohamedánok és a kínaiak a VIII. és IX. század folyamán a Tarim medence gazdag tokhár (északon) és sár (délen) városállamaiért vívtak egymással. Az azonban mára itt is lényeges, hogy e harcok folyamánként a karlukok területe egészen a XI. századig változatlan maradt. Ez a terület Jaihāni, a kínai források és Kāšari adatai szerint északon az Ili irányában, az Altaj felé, délkeleten pedig a T'ien-sanig húzódott.¹

A T'ien-sanban és Kasgária vidékén a karlukok keleti szomszédai a nyugati-türk² eredetű jagmák és a szintén nyugati-türk eredetű küngütök (ennek a Kāšarinál található névnek kell rejtőznie nézetem szerint, — amelyet félreérthetetlen földrajzi adatokra alapítok, — a kínai források *kung-yüe*-jében).³

A jagmák ujgur származású dinasztíája 940 után Kasgárt és a karluk területeket a karakhánida birodalomban egyesítette, amely az ezredforduló után már mint a legkeletibb mohamedán ország szerepelt. Ez a birodalom, amint másutt részletesen ki

¹ BARTHOLDnak az az elmélete, mely szerint a karlukok egy része már 766 előtt messze délre, Észak-Afganisztánban vándorolt, az adatok téves értelmezésén alapul, és szöges ellentétben áll több kínai forrás ellenkező értelmű tanúságával. Észak-Afganisztánban valóban élnek karlukok — LIGETI Lajos találkozott is velük és tanulmányozta is nyelvüket —, azok azonban más török és mongol néptörzsekkel együtt kimutathatólag a mongol korban sodródtak oda. Az az „északi irányú“ (az Iszik-költől az Ili-folyóhoz vezető) karluk, jagma és csigil népvándorlás sem történt meg, amelyről BARTHOLD beszél a „12 Vorlesungen“ egyik helyén (76).

² Nem toquz-özü, mint azt Ibn al-Muqaffa' egy népetimológias meséje nyomán BARTHOLD és MINORSKY gondolja.

³ A küngüt és a *barszan* egyszerre törzsnév és városnév is. Vö. az anatóliai oguz törzsnévi eredetű és a magyarországi törzsnévi eredetű helyneveket.

fogom fejteni, etnikai összetételében és nyelvében teljesen türk jellegű. A csimilek, jagmák, küngütök, barszganok, csigilek, a tür-gis töredékek, sőt velük együtt az egykor türk törzsek közül kivált karlukok is a türk elemet képviselték benne. Etnikailag csak az iráni maradványok, a türk-iráni keveredésből származó mohamedán türkmének és a kencsekek (Kāšfari: *kāncäk*) különültek el a birodalom türk népeitől.

Eddig nem sok figyelmet fordítottak rá, de a perzsa „Ṭabaqāt-i Nāširi“ című forrásból megállapítható, hogy a XI. században a karlukok nomád törzsei az afganisztáni mohamedán ghaznevida dinasztia szolgálatában állottak, és résztvettek Észak-India meghódításában. Ez az a része a karlukoknak, akiket Kāšfari „ahl al-wabar“-nak, vagyis 'sátor-lakó'-nak nevez. Soraikból támadtak később Észak-India önálló karluk dinasztiai. Így érthetjük meg azt is, hogy a tibetiek a *gar-log* névvel (vö. LIGETI: KCsA. I. kieg. köt. 102) általában az (észak-indiai) mohamedánokat jelölik. A karlukok a karakhánidáknak és a szeldzsüköknek a XI. századi harcai után, a mongol hódítás idején csaknem teljesen eltűnnek szemeink elől.

3. A karlukok törzsszövetségéről az ujjúr feliratokból csak annyit tudunk meg, hogy három törzsből állt: *üč-qarluq*. A kínaiak a három törzs nevét is felsorolják: 1. *mou-lo*, 2. *č'i-si* (*p'o-fu*), 3. *t'a-ši-li* (CHAVANNES i. m. 85, 4. j.). E nevek közül az utóbbi kettő mindezeideig megfejtetlen, a *mou-lo-ra* alább visszatérek. Az ujjúr és a kínai adatok a karluk történelem régi, északi korszakára vonatkoznak.

A délen újjáalakult karluk törzsszövetségről az arabok tudósítanak részletesen. Idevonatkozó főforrásunk, Marwazīnak a Jāihānira (IX. század) visszamenő tudósítása, a IX. századi állapotokat tükrözteti vissza. A karlukoknak ebben az időben kilenc törzsük volt. Az első három a *čigil* nevet viselte. Ezek a törzsek nyilvánvalóan nem tartoztak az eredeti karluk törzsek közé, hanem a karlukokhoz csatlakozott, türk eredetű csigilek leszármazottaival azonosak.¹

A negyedik, ötödik és hatodik törzs a *h.s.k.č* nevet viseli. Ennek a névnek pontos értelmezése egyelőre ismeretlen. Egy másik forrásban azonban (vö. KMOŠKÓ: MNy. XXIII, 288—93) méltóságnévként szerepel. Minthogy a név ott *h-s* szókezdettel jelentkezik, szókezdő *h*-ját kétségbe nem vonhatjuk. A szókezdő *h-* (*h-*) pedig a törzsnév nem-török, minden bizonnyal iráni eredetére mutat.

¹ A perzsa Gardīzī a csigilek uralkodóját a *čigil-tüksin*-t is említi. Kāšfariól tudjuk, hogy a *tüksin* a karakhánida birodalomban az uralkodó után a harmadik rang neve. MINORSKY nem veszi észre, hogy itt a Kāšfarinál említett *tüksin*-ről van szó, és azt *taksin*-nak olvassa (Z. V. TOGAN, Ibn Faḍlān 261 is), az egész kifejezést pedig *čigil-i taksin*-nak („a taksin csigiljei“) értelmezi, azaz perzsa jelzős szerkezetnek tekinti, holott a *čigil-tüksin* épp olyan összetétel, mint a *hazar-hāqān*, *čigil-arslan* vagy *čigil-tutuq* a mohamedán és ujjúr szövegekben.

A hetedik törzs nevének olvasatát — a nélkül, hogy jelentését ismerte volna — Kmoskó állapította meg (TörtSz. XIV, 178). Ez a törzsnév a *bulaq*. MINORSKY nem ismeri Kmoskó (magyar nyelvű) cikkét, de nem veszi figyelembe a besenyő törzsnevek tanulságát sem, s így nem biztos a *bulaq* olvasatban (Marwazi 106). NÉMETH GYULA említett értekezésében kimutatta, hogy a *bulaq* a jellegzetes lószínnevek közé tartozik, jelentése pedig 'tarka, foltos'. Világosan ide sorolandó a karluk *bulaq* is. Úgy gondolom, hogy ennek a *bulaq*-nak az átírása a kínai *mou-lo*.

A nyolcadik törzs a *kül-irkin* nevet viseli. MINORSKY ebben az olvasatban sem egészen bizonyos. Az olvasat felől azonban kétségünk nem lehet, mert Kāšārī világosan megmondja, hogy a *kül-irkin* a karlukok legfontosabb méltóságnevei közül való (BROCKELMANN 68 tévesen: *köl-irkin*). Ezt a nevet egyébként más belsőázsiai forrásokból is jól ismerjük (vö. Z. V. TOGAN, Ibn Fadlan 141).

A kilencedik törzs nevét több forrás egybehangzóan a *tuhs* formában közli (az eddig ismert adatokhoz még Tabarīnak egy helye csatlakozik). Gardizī szerint (BARTHOLD, Otčet 102) a *tuhs* a türgisek egyik altörzse. Hangalakjából ítélve nem török, hanem iráni szó. Mikor eredetét kerestem, HARMATTA JÁNOS volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy a *tuhs* a kaukázusi ászok *duhs* törzsének nevével egyeztethető.

Áttekintve tehát a legbővebb, IX. századi listát, megállapíthatjuk, hogy a karluk törzsek nevei közül méltóságnévi eredetű a *kül-irkin* és a *h. s. k. ŕ*, színnévi eredetű pedig a *bulaq*. Ebből a törzsjegyzékből egyébként a karluk történelem 766 utáni eseményei is világosan tükröződnek: ez a magyarázata a karluk törzsnevek között feltűnő türk törzsneveknek. Meglepő, hogy a karluk törzsek között milyen sok az iráni elem, azonban ez is érthető, ha meggondoljuk, hogy a belsőázsiai törökségnek az irániakkal való keveredése még a XI. században sem zárult le, amint arról Kāšārī részletesen tanúskodik.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Egy karluk-törzs neve kínai átírásban.

A kínaiak a VI. században kezdenek foglalkozni a karlukokkal. Már ekkor megemlítik, hogy három törzsük van, s azokat névszerint is felsorolják. Az első törzs neve *mou-lo* vagy *mou-la*, a másodiké *č'ŕ-sŕ* vagy *p'o-fu*, a harmadiké *t'a-sŕ-li*.

Egy évvel azután, hogy a nyugati türkök kínai főség alá kerültek, tehát 658-ban, a három törzs területéből kínai kormányzóságokat alakítottak. Ez alkalmából újra előkerülnek a karluk törzsnevek, a kínai hagyományozásba azonban néhány

változat is csúszott, így pl. a második törzs *ču-si* néven szerepel.

A három karluk törzset a kínaiak gyakran *san sing* 'három törzs' néven emlegetik.

A karluk törzsek hármastagozódását máshonnan is ismerjük; elegendő utalnunk a türk feliratok *üč qarluq* 'három karluk' elnevezésére. A három törzs nevére azonban a kínain kívül más forrásunk ez idő szerint nincs.

CZEGLÉDY KÁROLY fenti dolgozatában, IX. századi mohamedán forrásoknak a karlukokra vonatkozó fontosabb adatait kritikailag átvizsgálva, kitért az ott található törzsnevekre is, s azoknak szinte felismerhetetlenségig romlott arab írásos alakjait kitűnő kritikai készséggel emendálta.

A mohamedán források három helyett kilenc karluk törzset ismernek, de csak ötnek a nevét közlik. A régi törzsi elnevezéseket első pillanatra hasztalanul keressük az öt újabb között. CZEGLÉDY azonban, aki CHAVANNES „Documents sur les Tou-kiue occidentaux” című munkája alapján ismerte a kínai adatokat, észrevette, hogy a mohamedán források *bulag* törzsneve erősen emlékeztet a kínai átírásban fennmaradt első törzsnek, *mou-lo*-nak a nevére; a Kőrösi Csoma-Társaságban tartott előadásában erről a megfigyeléséről beszámolt.

Akkor kérdésre szóban közöltem, hogy a kínai átírás nyelvtörténeti előzményeit figyelembe véve mi sem áll az egyeztetés útjában, és a két név megfelelése kifogástalannak mondható. Akkori megjegyzéseimet itt a következőkben foglalhatom össze.

A *mou-lo* átírására szolgáló két írásjegy ó-kínai kiejtése *mjuu-lák*, mint azt KARLGREN „Analytic Dictionary” című könyve alapján a távolabb állók is könnyen megállapíthatják. Ez azonban még nem közvetlen felelet a feltett kérdésre. KARLGREN szótára ugyanis a VI. század végére — a VII. század elejére érvényes ó-kínai anyagot tartalmaz, nem is az ó-kínait, hanem egyetlen mű (C'ie yün) alapján annak egyik nyelvjárását. Egy másik, eltérő, ugyanerre az időre érvényes ó-kínai nyelvjárást tökröznék az ú. n. korai buddhista átírások.

A türk, uigúr stb. szórványemlékek magyarázásában az ó-kínai nyelvnek legfeljebb tájékoztató szerepe lehet, mert azok lejegyzése későbbi keletű, és értelmezésük kulcsa a VIII—X. század közti közép-kínai. Ennek a nyelvnek ma még nincs összefoglaló szótára, de MASPERO „Le dialecte de Tch'ang-ngan sous les T'ang” című úttörő munkája óta egyre részletesebben kezdjük ismerni a problémáit.

A közép-kínai nyelvből magyarázható a *mou-lo* is.

Ennek a nyelvnek egyik sajátossága, hogy benne az ó-kínai szókezdő nasalis zárhangok orálisokká váltak, feltéve, hogy nem végződött nasalisra (-m, -n, -ng) a szó; ez utóbbi esetben ugyanis megmaradtak az eredeti nasalis szókezdők. Így pl. az ó-kínai *ngjie*, *nuđi*, *muđ* szavakból a közép-kínaiiban *gi*, *dai*,

bá lett. Ebbe a kategóriába tartozik a *mou-lo m-je* is, a közép-kínaiban ez is *b*-nek hangzott.

A *mju* szóvége, az *-ju* szintén világos. Ez a szóvég ugyanis, amelynek *-au* változata is van, a közép-kínaiban *-u*-vá egyszerűsödött. Egy másik szintén *mju* és *mau* kettős olvasatú írásjegy ebből a korból származó tibeti átírásban *bu* alakban található meg; vö. Töyö gaku söhen I, 111.

A második írásjegy kérdése még egyszerűbb. Az ó-kínai *lák* a közép-kínaiban is *lák*-nak hangzott, legfeljebb a szóvégi *-k* magyarázata körül lehet némi ingadozás. E kor végefelé ugyanis a *-k*, *-p* értékét MASPERO hajlandó zöngésnek, majd réshangnak értelmezni. A kérdés azonban vitás, mert alig egy-két adat látszik támogatni ezt a feltevést, de szempontunkból ez most különben is meglehetősen közömbös.

Mindezek alapján tehát a mai *mou-lo*, ó-kínai *mju-lák* átírást a közép-kínaira vonatkozóan **bu-lák* alakban rekonstruálhatjuk. A kínai **bu-lák* és az arab írásos *bulaq* egyeztetését ezen az alapon elfogadhatónak, sőt kifogástalannak tartom.

Ami a *Kung-yü*-t illeti, CZEGLÉDY szerencsés kézzel itt is egy kitűnő, másoktól eddig észre nem vett megoldásra tapintott rá, amikor a kínai átírás mögött az egyéb forrásokból ismert *küngüt*-öt kereste.

A *kung-yü* ó-kínai kiejtése — KARLGREN rendszerében — *kjuung-ngjuwt*. A közép-kínaiban, tehát az átírás korában, a helyzet a következő: A *kjuung* főmagánhangzója, az *u*, többé-kevésbbé palatalis jellegű, melyet bizonyos belsőázsiai írások egyszerűen *-ü*-vel írnak át; megfordítva, idegen nyelvek *-ü*-jét ilyen típusú szótagokban ezek a kínai írásjegyek rögzítik. A szóvégi *-ng* gutturalis szókezdő után, ebben a rímbe; általában megmarad (vö. Töyö gaku söhen I, 124), egyes nyelvjáráásokban azonban az *-ng* nasalis eleme jut túlsúlyra. A szó közép-kínai kiejtése tehát **küung* (**küng*), átírási értéke **küng* (ritkán: **kün*; vö. *qunčui*!). A *ngjuwt* szókezdője, mint fentebb említettük, oralissá vált (*g*-). A főmagánhangzó itt is palatalis jellegű lett (*i*), nyelvjárásilag olykor tiszta *i*-vé is válhatott vö. *č'u-yü* = *čigil*). A szóvégi *-t* ebben a korban általában *-r*-t vagy *-l*-t ír át; kínai értékét *-d*-nek szokás felvenni. Idegen szavakban azonban még ekkor is szolgálhat szóvégi *-t* átírására, mint azt a *türküt* ~ *t'u-kiüe* közismert példája bizonyítja: mindkét írásjegy *-t* > *-d*-re végződik, s közülük az első idegennyelvi *-r*-t, a második *-t*-t ír át. A *ngjuwt* közép-kínai kiejtése ily módon **güđ* és **güđ*, átírási értéke pedig *güt*, *git*, *gür*, *gir*, *gül*, *gil*. A *kung-yü* tehát, amely a Tang-korban **küung-güđ* kiejtést képvisel, szabályosan értelmezhető idegennyelvi *küngüt*-nek. Meg kell még jegyeznünk, hogy a *küngüt* olvasat éppannyira szabályos a várható **künggüt* helyett, mint pl. a kínai *ciang-kiün*, ó-kínai *tsiang-kjuen* szónak az orkhoni feliratokból ismert *sängün* átírása.

LIGETI LAJOS.

Ágnes, Aglent.¹

A középkori magyar női név-anyagban a tíz leggyakoribb közt foglal helyet *Ágnes*: 1227 és 1400 közt 40 személy (ebből 5 szolgáló). Egyházi: mártírológiumi név. Védőszentjei SLEUMER, Kirchenlateinisches Wörterbuch szerint: „1. *S. Agnēs*, -etis f. hl. Jgfr. u. Mart., † zu Rom 304, 21. Jan. 2. *S. Agnes Assisiensis* f. hl. Agnes v. Assisi, Klarissin. † 1253, 16. Nov. 3. *S. Agnes de Montepulcino*, Jungfrau, Dominikanerin. † 1317. 4. *B. Agnēs dē Böhēmia*, sel. Agnes von Böhmen, Jgfr. aus dem Klarissen-orden, † um 1280.“ Hazánkban csak a római mártír ismeretes kezdetben; ünnepét 1272-től kezdve gyakran említik okleveleinkben (MonStrig. I, 591 stb.).

A magyar királyi családban hárman viselték ezt a nevet: III. István, III. Béla és III. András felesége (Árpád és az Árpádok 128–9). Okleveles adatot csak az utóbbira találtam (ÁrpÚjOkm. X, 180, MonStrig. III, 10 stb.). III. Béla felesége inkább *Anna* néven ismeretes, így: „*Avia nostra Domina Anna*“ (MonStrig. I, 326).

A név egyházi latin alakja *Agnes*; változatai már a latinban *Agnā*, *Hagne*, *Anne*, *Angne*, *Annes* és tudákos etimológiával talán **Agnus* (EtSz.). Magyar oklevelekben leggyakoribb az *Agnes* alak; ragozva 1249: *Agnētis*, *Agneti* (ÁrpÚjOkm. VII, 300), 1285: *Agnete* (i. h. IV, 280). Egyéb — a latinban is megtalálható — alakváltozatok: VárReg. 142.: *Agnnā* acc., 1323: *Agnā* (KárOkl. I, 52). 1288, 1300: *Annes* (HazOkm. VIII, 269, MonStrig. II, 488). 1282: *Agnus* anya és leánya, szolgálók (HazOkm. VIII, 226); ugyancsak *Agnus* Szent Ágnes neve az Érdy-kódexben. Szent Ágnes a Münchener kódexben és a Batthyányi-misekönyvben *Annos*-ként jelenik meg (l. EtSz.); van egy *Annos* úrnő is 1369-ben (JAKUBOVICH: MNy. XI, 283). — Az alakváltozatok közül csak az utóbbi kettő szorul némi magyarázatra. Az *Agnus* — mint már említettük — az EtSz. szerint tudákos latin alak,ilyent azonban a latinságból nem tud kimutatni. Elképzelhető az is, hogy magyar illeszkedett forma *Agnes*-ből, vagy lerövidített becealak *-us* kicsinyítő képzővel megtoldva. Az *Annos* nevet SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XL, 41) az OklSz. állításával ellentétben nem *Anná*-val, hanem *Agnes*-sel azonosítja a szentnév fentebbi változatára hivatkozva. Szerinte illeszkedés és *gn > nn* hasonulás történt (vö. *tegnap > tennap*). Ez valószínű, de vö. mégis a ritka *-os* kicsinyítő képzőre 1393: *Katos* (JAKUBOVICH: MNy. XI, 368).

Azonban az *Agnes* név elterjedtségi körét még jobban növelhetjük, ha belevonunk két — szintén többé-kevésbé gyakori — nevet: az *Anglis*-t és az *Aglent*-et. — Az elsőre vonatkozó adatok a következők: 1252: *Angles* szolgáló (HazOkm.

¹ A közlemény részlete a „Régi magyar női nevek“ című doktori értekezésnek. — L. Kunigunda — Kinge: MNy. XLV, 68–72.

VI, 75) ~ 1351, 1354, 1361, 1389, 1396: *Anglis* 5 úrnő (AnjOkm. V, 504, VI, 156, AppOkm. I, 181, JAKUBOVICH: MNy. XI, 327, SoprVmOkl. IV/1, 249). Ide tartozhatik még: 1199: *Anglie* gen. (HazOkm. V, 1) és 1366: *Anglyus* (SoprVmOkl. IV/1, 138). — A másik név előfordulásai: 1272-től 1395-ig: *Aglent(h)* 10 úrnő; 1288: *Aglen*c (ÁrpÚjOkm. IV, 329) ~ *Aglent* ~ 1290, 1293, 1347, 1358, 1386: *Aglynt(h)* (HazOkm. VIII, 284, 331, JAKUBOVICH: MNy. XI, 282, AnjOkm. VII, 371); 1329: *Aglinch* (ZalaOkl. I, 243) ~ 1329: *Agleych* (uo.): egy oklevélben ugyanaz a személy egyszer *Aglinch*, egyszer *Agleych* néven szerepel ~ 1289: *Aglonth* (ÁrpÚjOkm. IX, 504); 1289: *Aglonch* (ÁrpÚjOkm. IV, 346), kétszer ugyanott *Aglench* ~ 1276, 1292: *Anglent* 3 személy (MonVat. I, 272, MonStrig. II, 335) ~ 1276: *Aglet* apáca (MonVat. I, 203) ~ 1276: *Algent* 2 úrnő (MonVat. I, 362). Ide tartozhatik még: 1244: *Aglenhyn* (HazOkm. VI, 75).

Még néhány nevet kell megemlítenünk, amelyek szükségese-k az előbbie-k magyarázatához: WERTNER (Nyr. XLV, 151) hívta fel a figyelmet a következő adatokra: 1473: *Angalét* (CSÁNKI V, 565) ~ 1579: *Angalit* (TörtTár 1897: 367); 1475: *Angaléta* vagy *Anglita* (CSÁNKI V, 546) ~ 1498, 1509: *Angléta* (i. m. V, 612, 496).

WERTNER (i. h.) az *Anglis* és *Aglent* nevekről határozot-tan kijelenti, hogy az *Angelika*-val azonosak. Magyarázatának semmi alapja sincs. Van ugyan 1230-ban egy *Angelka* (HazOkm. VIII, 26) és 1276-ban egy *Anguilla* (MonVat. I, 328), de egy **Anglika*-féle alaknak nyoma sincs, melyből az *Anglis* meg-magyarázható lenne, nem is beszélve *Aglent*-ről. — MELICH (SzlávJövsz. I/2, 152) *Jolent*-hez próbálja kapcsolni az *Aglent*-et, de az EtSz.-ban csak annyit ír róla, hogy eredete nincs tisztázva. Ugyanott az *Anglit* ~ *Angalit* nevet *Ágnes*-hez vonja egy német és latin adatok alapján felvehető (magyar, latin vagy német?) **Angnet*-en keresztül. — SIMONYI (Nyr. XL, 42) fel-veti az *Angalit* és *Aglent* rokonságának lehetőségét, de az *Angalit* meg *Ágnes* kapcsolatát először csak későbbi azonosítás-nak tartja. Utóbb azonban (Nyr. XLIII, 183) az *Angalit*-ot is meg az *Aglent*-et is *Ágnes*-hez vonja, és az EtSz.-tól felvett **Angnet* alakot erdélyi szász okleveles adatokkal támogatja. — SÁGI ISTVÁN foglalkozik egyedül hosszabb cikkben az *Aglent* névvel (MNy. X, 221–4). Az *Ágnes* latin mellékalakjából: *Agneta*-ból indul ki, és két feltett közbeeső fokon: **Agnet*-en és **Agnent*-en át jut el *Aglent*-ig. A szórványosan előforduló *Anglent* változatot külön — német példák és az egyh. latin *Agne* alapján felvett — latin **Angneta*-ból származtatja • **Angnet*-en és **Angnent*-en keresztül. A későbbi *Anglit* ~ *Angalit* alakot az előbbi **Angnet*-ből eredőnek tartja **Anglet* közbeeső fokkal. Magyarázatait egyébként teljesen szabályos nyelvfejlődési jelenségekkel támogatja: kicsinyítő képzőként

felfogott latin szövégi *-a* elvonásával (vö. *Margit, Katalin*); szervetlen *n* hang betoldásával (vö. *lappang, fulánk*), két *n* közül az egyiknek az elhasonulásával (*lengyel, Antal*). Fogymatkozása a hat kikövetkeztetett alak a kiindulás és a szétágazó végeredmények között.

Egyszerűbb lesz a kérdés megoldása, ha *Ágnes*-nek nem latin, hanem német változatából indulunk ki. Nemcsak azért, mert a *g* előtti *n*-re számtalan német példát találunk, hanem mert *Anglis*-aink és *Aglent*-jeink nagy része az ország nyugati vidékein élt, s így német származásuk legalább is valószínűsíthető.

Több forrásban megtaláljuk *Ágnes*-nek *Angnes* változatát (Socin 867; Sieb.-sächsWb. okleveles adatai 1478-ból és 1479-ből). Ebből egyszerű elhasonulással lett az 1252-ben szereplő *Angles* és a XIV. század második felében feltűnő 5 *Anglis*. Az 1199-i *Anglie* talán *Anglis* genitivusza, *Anglius* pedig valószínűleg hibás közlés.

Hosszabb és bonyolultabb a másik irány, ahol *t-s* változattól kell kiindulnunk: 1480: *Angneta* (Sieb.-sächsWb.), 1330: *Angneti* dat. (ERBEN III, 634), *Angnetis* gen. (i. m. IV, 669). Az elhasonulások alakra rögtön találunk magyar példát: 1498: *Angléta*, 1475: *Anglita*. A magánhangzó-betoldásos *Angaléta* német előzményre is visszamehet, minthogy van német *Angenete* (BAHLOW 58). Az *-a* nélküli alakoknak sem kell okvetlenül magyar elvonás útján keletkezniök: 1599: *Angneyt* (Sieb.-sächsWb.) > magyar *Anglit* (KNAUZ 132). Sőt az *Angalit* elődét is megtalálhatjuk a moselfrank *Angenit(che)* és a besztercei *Angenit(chi)* kicsinyítő képzős alakokban (Sieb.-sächsWb.). Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy ezek az alakváltozatok okvetlenül a fenti német nevekből származnak, és nem lehetnek — vagy nem lehet egyikük-másikuk — magyar fejlődés eredményei.

Az *Agilent* lehetne elhasonult formája egy német **Angnent*-nek, de ilyent nem találunk. Ezért valószínűbb, hogy a magyar *Anglit*-ből lett szervetlen *n* betoldásával. Magyar **Anglet* vagy **Anglint* változatok ugyan nem fordulnak elő, azonban az *e ~ i* váltakozás általános jelenség nemcsak német eredetű, hanem egyéb neveinknél is (vö. *Kallen ~ Katlin, Margeta ~ Margita* stb.). *Agilent*-ből lett aztán az első *n* kiesésével *Agilent* és *Aglint*, ebből hangátvetéssel *Algent* és további denasalisációval *Aglet*. — Nem állítom, hogy ez a magyarázat teljesen kielégítő: nincs elég alakváltozatunk arra, hogy az *Agilent* kialakulásának utolsó fázisát pontosan megállapíthassuk. Az *Agilent* nevet mindössze három nő viseli, abban az időben, mikor *Agilent*-ek már szép számmal vannak. A nagyobbik baj azonban az, hogy *Anglit ~ Angalit*-ok 1400-ig egyáltalán nem fordulnak elő: a XV. század végén tűnik fel néhány belőlük. — Az *Agilentin*-t végződése miatt külön átvételnek kell tekintenünk, bár német megfelelője nincs.

Még egy ötletet vetek fel az *Agilent* magyarázatához: a francia Chanson de Geste-kben gyakori női név *Aiglente*, *Aigentine*, *Anglentine*, *Anglantine*, *Ésglantine* (LANGLOIS 10). Az *-ine*-végű alakok megmagyaráznák a magyar *Agilentin* végződését, *Anglentine* a mi *Agilent*-ünk nasalisos formáját. *Aiglente*-nek lehetett **Aglente* alakja, vö. *Aimery* ~ *Ameri*, *Aiquin* ~ *Acquin* (i. m. 13, 15). Természetesen sok függ attól, hogy ezeket a neveket a franciában melyik korban hogyan ejtették ki. A német közvetítéssel ez esetben is számolnunk kell, bár német forrásokból ez a név sem mutatható ki.

BERRÁR JOLÁN.

Céhes iparágaink elnevezései a Reformkorban.

A közlemény a „Nyelvünk a szabadságharc korában“ című munkának egyik fejezetével kapcsolatban készült. Egy ilyen című – több mint egy esztendeje kiadásra készen álló – 20 íves kötettel kívánta és kívánná megünnepelni 1848–1849 emlékét a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság. — A SZERK.

Egyrészt művelődéstörténeti, másrészt nyelvészeti szempontból nem érdektelen felsorolni és megvizsgálni azt, hogy milyen iparoscéhek voltak a múlt század húszas-negyvenes évtizedeiben Magyarországon. Vizsgálódásaink alapjául két felsorolás szolgál. Az egyik PAULAY KÁROLY 1827-ben megjelent magyar-német-latin nyelvű „Polgári és Pörös szótára“-ban (Orsz. Levéltár 8/4396) az „Opifex: Kézműves“ címszó alatt található, a másik: „Összeírása szabad kir. Pécs városa kebelében lakozó mindennemű céhbeli mestereknek és művészeknek az 1848. évre.“ Alapul PAULAY szótárát vettük, mert a háromnyelvűség nyelvészeti szempontból tanulságosabb, mint a Pécs városi levéltár összeírásának csupán magyar nyelvű megjelölései.

Acuarii, acicularii	Nadler	Tűcsinálók
Acupictores	Goldsticher	Himvarrók
Alutarii germanici	Gerber	Irhászok
Alutarii hungarici	Gerber	Tabakok
Amillifices	Sterkmacher	Keményítőcsinálók
Antiquarii	Trödler	Zsibvásárok
Aquileges	Brunnmeister	Kütmesterek
Arcularii	Tischler	Asztalosok
Aureorum filorum	Goldspinner	Aranyfonók
Crispatores		
Auricalcharii	Gürtler	Gombkötők
Aurifabri	Goldschmied	Ötvösök
Balneatores	Bader	Fürdősök
Bibliopolae	Buchhändler	Könyvárosok
Braxatores	Bierbräuer	Sörfőzők
Calcarifices	Sporer	Sarkantyúsok
Calcographi	Kupferstecher	Rézmetzők

Caminarii	Rauchfangkehrer	Füstfaragók
Campanarum fusores	Glockengieszer	Harangöntők
Capillamentarii	Perückenmacher	Hajfodorítók
Capsularum confectores	Keismacher	Órafödémések
Cavearii	Koffesieder	Kávésok
Centonifices	Kotzenmacher	Pokróczosok
Cerdones	Lederer	Tímárok
Ceroplastae	Lebzelter	Bábsütők
Cerusae confectores	Bleystiftengieszer	Íróöntők
Cartae Marmorisatores	Papier-Marmorierer	Papírmárványozók
Cartae foliorum confectores	Kartenmaler	Kártyafőstők
Chyrgurgi	Fellscherer	Seborvosok
Chyrotecarii	Handschuhmacher	Kesztyűsök
Chocolade confectores	Chokoladenmacher	Csokoládésok
Circinorum confectores	Zirkelschmied	Czirkalomesinálók
Circularii	Ringelschmied	Csatosok
Clavicularii	Nagelschmied	Szögesinálók
Compactores	Buchbinder	Könyvkötők
Chordarum confectores	Seitenmacher	Húrsinálók
Corbifices	Korbmacher	Kosárfonyók
Coriarii, cordibisarii	Kordovaner	Tabakos
Cothurnarii	Zischmenmacher	Csizmadiák
Cribarii, cirnicularii	Sieb u. Bodenmacher	Szitások
Culcitarii	Messerschmied	Kécsinálók
Dardanarii	Greisler	Apróárlók, aprósok
Dulciarii	Zuckerbäcker	Nyalánkkötők
Ephippiarii	Sattler	Nyergesek
Exomidarii	Röckelschneider	Zubbony szabók
Fabri ferrarii	Hufschmied	Kovácsok
Fabri serarii	Schlosser	Lakatosok
Fidium confectores	Geigenmacher	Hegedűcsinálók
Fili argenti ductores	Drahtzieher	Dróthúzó
Figuli	Hafner	Gerencsére
Flavifusores	Gelbgieszer	Rézöntők
Fabri lignarii	Zimmerleute	Ácsok
Frameatores	Säbelmacher	Kardkészítők
Fullonarii	Walker	Kallósok
Gausappearii	Kepernekschneider	Szűrszabók
Glutinis coctores	Leimsieder	Enyvfőzők
Horologiarii	Uhrmacher	Órasok
Hortulani	Gärtner	Kertészek
Imbricatores	Ziegeldecker	Cserepesek
Inauratores	Vergolder	Aranyozók
Instrumentorum mathematicorum confectores	Zeugschmied	Műszergyártók
Incrnicularii	Siebbödenmacher	Szitaszövő
Lamarii	Klumpferer	Bádogosok
Laniones	Fleischhacker	Mészárosok
Lapididae	Steinmetz	Kőfaragók
Lebetarii	Pfannenschmied	Vasüstgyártók
Limarum incisores	Feilhauer	Ráspametszők
Ligno lagenarii	Tschutoramacher	Csutorások
Limbularii	Posamentierer	Paszomántverők
Lorarii	Rierner	Szjgyártók

Macheropaegi	Schwerdfeger	Csiszárók
Materiarum textores	Zeugmacher	Szerszővők
Mercatores	Handelsleute	Kereskedők
Molitores	Müllner	Molnárok
Murarii	Maurer	Kőművesek
Nodularii hungarici	Schnurrmacher	Gömlőkötők
Nodularii germanici	Knopf und Krepin- macher	Krepényverők
Organarii	Orgelmacher	Orgonacsinálók
Pannifices	Tuchmacher	Posztónyírók
Papyrifices	Papiermacher	Papiroscsinálók
Pectenarii	Kammacher	Fésűsök
Penestici	Speckverkaufser	Hentesek
Pelliones	Kürschner	Szűcsök
Peronifices	Botschkormacher	Bocskorvargák
Pharmacopolae	Apotheker	Patikások
Pictores	Mahler	Képirók
Pileatores hungarici	Ungarische Hutterer	Sűtvegesek
Pileatores germanici	Deutsche Hutterer	Kalaposok
Piscatores	Fischer	Halászok
Pistores	Bäcker	Sütők
Pulverarii	Pulvermacher	Puskaporesinálók
Restiarii	Seiler	Kötélgyártók
Salis nitri coctores	Salpetersieder	Salitromfőzők
Sarniatores	Schleifer	Köszörűsök
Sartores hungarici	Ungarische Schneider	Magyar szabók
Sartores germanici	Deutsche Schneider	Német szabók
Scelopetarii	Büchsenmacher	Puskagyártók
Sceloporum Theoco- paei	Büchschenschiefer	Puskaágművesek
Sellarii	Taschner	Bőrszerszenyések
Serici coloratores	Seidenfärber	Selyemfőstők
Smigmatores	Seifensieder	Szappanosok
Speculorum confecto- res	Spiegelmacher	Tükörcsinálók
Stannarii	Zinngieser	Ónárosok
Statuarii	Bildhauer	Képfaragók
Stratores viarum	Pflasterer	Kőpadlók
Stratagematum fuso- res	Schrötengieszer	Serétöntők
Sutores germanici	Deutsche Schuster	Német vargák
Sutores hungarici	Ungarische Schuster	Magyar vargák
Sutores slavonici	Slavische Schuster	Vargák
Udonarii	Wollenstrumpfmacher	Szűrkapczacsinálók
Tabacarii	Tabackmacher	Tobákosok
Tapetarii	Tapezierer	Falborítók
Tegularii	Ziegelbrenner	Tégldvetők
Telae impressores	Leindrucker	Színfestők
Telae textores	Leinweber	Takácsok
Textores tibialium	Strumpfstriker	Harisnyaszövők
Tibialifices	Strumpfwürker	Kapczakötők
Torneatores	Drechsler	Esztergályosok
Typographi	Buchdrucker	Könyvnyomtatók
Vietores	Binder	Kádárok
Vitriarii	Glaser	Üvegsek

A PAULAY-féle szótárban 127 különböző iparág van felsorolva. A húsz évvel későbbi pécsi iparösszeírásban csak 118 ipar szerepel. A *zsibvásárok, írónöntők, műszergyártók, posztó-*

nyírók, hentesek, puskagyártók, vargák (slavische Schuster), *szürkapezacsinálók, apróárlók* nincsenek feltüntetve. Ritka iparoknak kellett lenniök, hogy még az aránylag nagy városnak számító Pécsért sem voltak megtalálhatóak. Egyébként a pécsi összeállítás pontosan ugyanazokat az elnevezéseket használja, mint a húsz évvel korábbi szótár. Ez támogatja azt az egyébként is igazolható megállapításunkat, hogy a céhek életében negyvennyolcig nagyobb arányú változás nem történt.

A közölt lista neveitől való eltérésekkel máshol sem találkozunk. Újságokban, könyvekben ezeket használják, ami azt bizonyítja, hogy hivatalos és köznyelvben egyaránt ezek a szavak lévén meg, már régtől fogva használatban voltak.

Eltérés a két lista között csak néhány lényegtelen helyesírási és hangállományi sajáttságban van. A PAULAY-féle a zárt *ë* hangot *ö*-vel írja (*föstök*), a pécsi *e*-vel (*festök*). A *ë* hang az előbbiben *cs*, a negyvennyolcas jegyzékben *ts* (*cserepes* = *tserepes*). Ezek csak írójuk helyesírási iskolázottságától függő, nem lényeges eltérések.

A céhelnevezések között elég gyakori a német kifejezések mintájára készült tükörszó. Ez természetes is, hiszen számos iparunkat a németsegtől vagy a németiség útján vettük át. Pl. *Drahtzieher* = *dróthúzó*, *Papiermacher* = *papíroscsináló*, *Brunnmeister* = *kútmesterek*. Ilyen típusú szó a felsorolásnak körülbelül egy tizede. — Kétségtelen, hogy tükörszó benyomását keltik az ilyen kifejezések, mint: *Messerschmied* = *késcsináló*, *Säbelmacher* = *kardkészítő*, *Nagelschmied* = *szögcsináló*, *Büchsenmacher* = *puskagyártó*. Nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy ezek közvetlenül a németből fordított tükörszavak, mert akkor olyan szót várnánk, mint az elrettentő például gyakran szereplő *Kurschmied* = *gyógykovács* alakulat. Inkább azt gondoljuk, hogy közvetett tükörszókként kell az említett kifejezéseket felfognunk. Szerintünk ezek már meglevő, a régiségben is szereplő *-csináló*, *-gyártó*, *-készítő* típusú mesterségnevek analógiájára keletkeztek, amikor egy új foglalkozási ágat kellett sürgősen elnevezni. Tévedés lenne tehát azt hinnünk, hogy a magyar kifejezések semmi önállóságot sem mutatnak a németekkel szemben, mert lehet ugyan, hogy egy ipart a németektől vettünk át, de nyelvi szemléletünk önállóságára mutat az, hogy nem egyszer az iparúzés egészen más jellemző mozzanatát emeli ki a magyar, mint a német. Pl. *Ziegelbrenner* = *téglatetők*, *Leindrucker* = *színfestők*, *Goldschlager* = *aranylapítók*. A még gondosabb vizsgálatnál kitűnik az, hogy a német *-er*, *-macher*, *-schmied* képzésekkel szemben a magyar a legtöbb esetben pontosabban, szemléletesebben fejezi ki az ipar lényegét képező tevékenységet, mint a német. Pl. *Perückenmacher* = *hajfodorító*, *Gürtler* = *gombkötő*, *Goldsticher* = *hímvarró*, *Keismacher* = *óra-födemes*, *Korbmacher* = *kosárfonyó*, *Siebbödenmacher* = *szita-szövő*, *Possmentierer* = *paszománytverő*, *Knopf u. Krepinmacher* =

krepényverők, Wollenstrumpfmacher = szürkapozcacsinálók, *Tapezierer* = falborítók. Ilyen önálló típusú a legtöbb.

Ha nem lennének korhoz kötve; és alaposabban kitekintethetnénk a régi magyar mesterségnevekre, még inkább meggyőződhetnénk arról, hogy mennyire nem függünk ebben a tekintetben a német nyelvtől. A NySz.-ban a felsorolásunkban idézett kifejezések közül a legtöbb már szerepel, de ha pl. a *csináló* címszó alatt levőket végignézzük, azt láthatjuk, hogy nem egyszer tükörszónak indult egy mesterség-megjelölés, de a sajátos magyar szemléletnek engedelmessé, megváltozott és elszakadt német eredetijétől. Önálló, magyar szemléletű szónak vehető pl. az *órás* az *Uhrmacher*-ral szemben. A NySz. még *óracsináló*-nak említi (Com: Jan. 104). Ugyanígy áll *parókacsináló* (Fal: NU. 257) a későbbi *hajfodorító*-val, *szitacsináló* a *szitaszövő*-vel (Helt: Mes. 121), *téglacsináló* a *téglavető*-vel (PPB. I.) szemben. Ebből arra következtethetünk, hogy mivel az ipar átvételének időpontjában szükséges volt valamiképen magyarul is elnevezni az új foglalkozást, eleinte megelégedtek a kezdetlegesebb megoldással, a tükörszóval. De később, amikor az iparágat már magyar mesterek is művelték, új, a magyar elfogásnak megfelelőbb kifejezések keletkeztek. Nyelvünk egyik sajátóságaként a szemléletességet szokás emlegetni. A céhelnevezések vizsgálata ezt a véleményt csak megerősíti. Pl. a *Perückenmacher*-re a NySz.-ban ezek szerepelnek: *Parókacsináló* (Fal: NU. 257.), *Hajfőlcsináló* (PPB. I.), *Vendéghajcsináló* (PPB.). Úgy érezzük, a *hajfodorító* mindegyiknél jobb, szemléletesebb. Valami hasonlót érzünk a fent idézettek mindegyikénél is. Az a kifejezés azután, amelyik a magyar szemléletességnek megfelelt, legyőzte a többi, és megmaradt. Hogy mást ne mondjunk, ma is *fodorítják* a *haját*, *vetik* a *téglát*, *szövik* a *szitát* és egyiket sem *csinálják*.

A magyar foglalkozásnevek között sűrűn találkozunk -s képzős elnevezésekkel. Pl. *patikás, köszörűs, kesztyűs, kávé*s, *asztalos* stb. Gyakoriak az -ó, -ő képzős nevek is. Pl. *sütő, főstő, szabó, aranyozó*. Akadnak -ász, -ész képzősök. Pl. *kertész, halász, írhász*. Ezekre sem lehet azt mondani, hogy német mintára készültek, hiszen mindegyik képzésmód ősi kifejező eszköze nyelvünknek.

Régi nyelvelemként kell tekintenünk azokat, amelyek sem nem összetételek, sem nem magyar alapszóból az eddig tárgyalt módokon való képzések, hanem vándorlásaink során a szomszédos népektől való átvételek. *Ács, szűcs* szavunk a SzófSz. szerint valamely török nyelvből való, még a honfoglalás előtti időből. *Takács, kádár, kovács, gerencsér* szavaink valamelyik szláv nyelvből származnak, *molnár* szavunk európai vándorszó; ezek nyilván a Kárpátok medencéjébe való betelepedésünk után kerültek nyelvünkbe. Még ősibb nyelvelemek is akadnak az iparelnevezések között. *Varga* szavunk minden bizonnyal

összefügg az ősi finnugor *varr* igével; ugyanígy az *ötvös* szó is finnugor eredetű a SzófSz. szerint, mert az *önt* igére megy vissza. Ezeknek eredete már elhomályosult, pedig pl. az *ötvös* esetében ugyanazt a szemléletességet láthatjuk, amelyről már szólottunk: fémanyagok *öntés*-ével foglalkozó mestereket jelöltek ezzel a szóval.

Vannak olyan kifejezések is, amelyek esetében a magyar az átadó nyelv. A *Tschutoramacher*, *Zischmenmacher*, *Botschkormacher* német szavak nyilvánvalóan a *csutura*, *csizma*, *bocskor* szókból képzett magyarból való átvételek. Régies hangzásukkal tűnnek ki a többi kifejezés sorából a *képirók* és a *füstfaragók*.

FÁBIÁN PÁL.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Vogmuc. Csak a HB.-ben fordul elő, de itt négyszer is. Olvasása nem kétséges, egyébként azonban elég zavar van körülötte. Általában kivételes alaknak tartják, mert a mai *látunk*, *nézünk*, *vagyunk* egy előző *látmuk*, *nézmük*, *vogymuk* alakból le nem vezethető.

MELICH szerint (TárgyIgerag. 58–9) *vogymuk* és **vogyumuk*, **irmuk* és **irumuk* alakok éltek egymás mellett, esetleg egy nyelvjárásban is, és az **irmuk*-félekből lett a tárgyas alak, mert a tárgyas igeragozás és birtokos névragozás eredeti egysége miatt az *m* a tárgyas ragozásban is szókezdő helyzetben maradt, és ilyen helyzetben el is vesztetett, mint *még* > nyelvjárási *ég*, tehát: **irmuk* > *iruk*. — HORGER szerint (IgeragTört. 14–5) a **várumuk* alakból a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján **vármuk*, másrészt **várumk* alakpár fejlődött, de az egyiknek el kellett avulnia, mert jelentésmegoszlásra nem volt alkalom. HORGER ugyanis mindkét alakot alanyinak tartja, lévén szerinte a tárgyas többes első személy eredetileg ragtalan: *aduk*, *verük*.

Mivel a HB. korában már teljesen kifejlődött, a mainál jóval gazdagabb igeragozásunk volt (az időközben volt változások nem érintik magát a szerkezetet), nagyon valószínűtlen, hogy egy paradigmának csupán egy tagjában is a kétféle igeragozás csak a HB. korában vagy nem nagyon, sok idővel előtte kezdett elkülönülni, vagy az alanyi kialakulni, és hogy erre a folyamatra hangtani lehetőségek adtak alkalmat és okot. Hiszen akkor már *j*-s tárgyas alakjaink voltak: *latiatuc*, *zocoztia*, *mulchotia*, *tumetive*, továbbá megvolt már az *ikes* ragozás is, ami igeragozásunk magas fokát jelenti, nem tarthatott tehát még csak a kezdetnél. Itt is így gondolom a fejlődés menetét: a növekvő szellemiség teremtette meg a differenciált gondolatokat, és a velők együtt válogatóssá lett nyelvérzék választotta ki — a rendelkezésre állókból — a maga kifejező eszközeit, mégpedig szerintem jóval a HB. kora előtt, és egyáltalán el nem hihetem, hogy pusztán hangtani változások építették volna ki a két különálló, a konkrétebb tárgyi és az elvontabb alanyi gondolatot, még akárcsak részben is.

Igen ám, de vannak nyelvi tények. Ez a *vogymuk* is, az **irmuk* azonban csak feltevés, mégpedig olyan feltevés, amely

magában, segítség: *írumk* nélkül meg nem állhatott, mert amint az általános véleménynyel magunk is valljuk, az **írmuk*-ból a mai *írumk*-ot megfejteni nem lehet.

A *vogymuk*-nak nyelvünk semilyen szabályába nem ütköző, egyszerű és már azért is valószínű története szerintem ez. Egykor volt **látomuk*, **nézēmük*, tehát **vogjomuk* alak is. Ez annyira bizonyos, hogy tulajdonképen meg sem kellene csillagozni őket. Még az általános **látomuk* korában aztán az történt, hogy a **vogjomuk*-ban ennek gyakori használata miatt rövidülésre (kopásra) való készség jelentkezett. Csak két eset volt lehetséges: vagy az igei véghangzóból lett kötőhangzónak, vagy a rag magánhangzójának kellett engednie. Mivel akkor a rag teljes alakja még általánosan (alanyi ragozás és birtokos névragozás) használatos volt, a kötőhangzó volt a gyengébb és ezért ez engedett, és így állt elő a **vogjomuk* > *vogymuk* (és valószínűleg ugyanakkor a **vogjotuk* > *vogytuk* is). Ez aztán éppen a gyakori használat miatt egyideig akkor is így maradt, amikor, ha nem siet létrejönni, már *vogjomk* lehetett volna helyette. Lett is később analógiás hatásra, szintén beállt a sorba, mert nagyon kirítt belőle. Felfogásunk szerint tehát a *vogymuk*-nak az ige kategóriák kialakulásához semmi köze sincs.

Akármi van is egyébiránt a dolog, bizonyos, hogy még a *látomk*-kal és *nézēm*k-kel párhuzamos **látmuk*, **nézmük* is akadályt jelent nyelvtörténetünk útján. Azoknak tehát, akik hisznek bennök, valamiképen el kell őket háritaniok az útból, és ezt a két szerző hangtörvény, de nem azonos hangtörvény segítségével igyekszik elvégezni. Nekünk erre nincs szükségünk, mert mi nem hiszünk bennök, az árván maradt *vogymuk* rendbeszedésére pedig elég volt maga az analógia is.

Az alanyi parancsoló *uimaggomuc* olv. *vimággjomuk* 'imádkozunk' formát nyilvánvalóan a közös *-muk* rag miatt vonják a *vogymuk* gondolatkörébe. Egyébként ugyanis nem sok közülük van egymáshoz, mert a *vogymuk* kivételessége éppen az, hogy nincs kötőhangzója, a *vimággjomuk*-nak ellenben van. Azután meg a *vimággjomuk* bizonyosan nem maradt magára, mert semmi okunk sincs annak feltevésére, hogy ne lett volna vele egyidejűleg általános **várjomuk*, **kérjēmük* (*várjunk*, *kérjünk*) alanyi parancsoló is.

A HB. kora alanyi ragozásának többes első személyében, — de az imperativus kivételével! — már általános volt az *-mk* rag. Hogy miért? Mert a névszói *isemuc* mellett az *uromc* is járt, márpedig az igeikben előbb be kellett következnie ennek a változásnak, mivel az igenévszói kor után megszűntek az igei nominativusok, tehát az összetétel: nominativus + rag érzetének itt előbb el kellett homályosulnia, mint a névszókban, és ennek következtében korábban megtörténtek itt azok a változások, amelyeknek előbb az összetétel érzete állott az útjában. — A parancsoló alak kivétel voltát itt nem tárgyalhatom, mert ez messze eltérítene a tárgytól, márpedig most a *vogymuk* a téma, reá irányul teljes figyelmünk és ezért inkább összefoglalom a róla való véleményemet.

A *vogymuk* még az általános **látomuk*, **nézēmük* korában a gyakori használat miatt kötőhangzója vesztett alanyi többes

1. személy. Csupán a *van* igének volt ilyen alakja, de ez éppen a sürű használat miatt egyideig még az általános **látomk*, **nézēm*k korában is megmaradt. A vele egyidejű vagy bár-mikori **látmuk*, **nézmük* feltevése pedig tévedés. Azt hiszem, hogy ilyen alakok sohasem éltek.

A perfectum időtövééről. BUDENZ szerint a perfectum szerke-zete múltidejű melléknévi igenév + segédige: *adott + valam*. SZINNYEI szerint ugyanez az igenév + személyrag: *adott + m = én*. Általánosan a SZINNYEI véleményét fogadták el, de én azt hiszem, hogy még ez is kiegészítésre szorul. Azt állítom ugyanis, hogy annak az igenévnek, amelyből a perfectum lett, nem a mai *adott és vert: odotts*, **veršts*, hanem a mai *adta és verte: *odsttá, *verštté* felelnek meg, vagyis az időtő végén nem vég-hangzóval, hanem igenévi képzővel van dolgunk.

Bizonyosan nem vétek a tudományos felfogás ellen, sőt talán nem is mondok újat, ha azt is állítom, hogy a perfectum eleinte nem is volt egyéb, mint igei értelemben használt múlt-idejű melléknévi igenév, s ezért az egyes szám személyragjai miatt eleinte csak tárgy-as ragozása lehetett, az alanyi pedig csak később alakult ki. Így az igenév uralkodott a perfectumon, és ez az uralom odáig terjedt, hogy az egyes szám 1. személyének *-m* ragja az alanyi ragozásba is behatolt, tehát nemcsak *én kértem ezt*, *azt, őt*, hanem *én kértem valamit* vagy *valakit* is lett. Így származtatom tehát az alanyi perfectum kivételes *-m* ragját.

MELICH szerint (Tárgylgerag. 35) az alanyi perfectumnak is *-k* ragja volt előbb, és a mai *irtam*-beli *-m* az alanyi ragozásban a tárgy-as (vagy az ikes) igeragozás analógiája révén szorította ki a korábbi *-k-t* (**én voltak*, **én irtak* stb.). Szerinte volt a nyelv-történet folyamán az alanyi ragozásban *-k* helyén *-m*-ből fejlődött *-n*, és az *-m* azon az úton volt, hogy a *-k-t* kiszorítsa. Erről azonban HORGER azt mondja (IgeragTört. II, jegyz.), hogy ennek igen-igen csekély a valószínűsége.

De ha már hatásról beszélünk, szóljunk az igaziról, vagyis arról is, amelyik bizonyosan volt, de mégsem érvényesült, t. i. az általános alanyi *-k* rag hatásáról. Szerintem nem érvényesült a *-k* azért, mert nem bírt a hosszú időn át tartott megszokott-sággal, amiben a perfectumot nem annyira az ikes, még sokkal kevésbé a tárgy-as *-m*, mint inkább szülőanyja, *az(az) én adtam*, *az(az) én kértem* birtokragos igenév támogathatta. Az a véle-ményem, hogy ha egy alanyi alakban egyszer már *-k* ragot szokott meg a nyelvérzék, annak helyére *-m* sohasem kerülhetett volna. (Ennek természetesen nem cáfolata az ikes ragozás, mert ez nem pusztá hangváltozást jelent, hanem a visszaható és szen-vedő igék kiváltával és az alanyi ragozás elágazásával az egész rendszer egy új tagjának kifejlődését jelenti.)

HORGER szerint (i. m. 43) az *én vártam* az eredetibb alanyi alak, de mellette kifejlődött **én vártak -k* ragos is. Mivel ennek az alakpárnak nem volt alkalma jelentésmegoszlásra, egyik tag-jának el kellett avulnia, mégpedig az **én vártak* avult el, mert ennek kettős jelentése volt.

Ha igaza van SZINNYEINEK abban, hogy az *ők vártak* az ősi többes 3. személyű forma, nempedig az *ők vártanak*, és ha ezen

felül még az is igaz, hogy volt egykor **én vártak* is, akkor lehetett kettős jelentés, — mert hogy a *mi vártuk*, *mi kértük* mellett keletkezett **mi vártak* és **mi kérték*, amint ezt HORGER (i. h. 152) a perfectum nyílt kötőhangzói miatt felteszi, nagyon valószínűtlen. Az *én vártam* kettős, t. i. alanyi és tárgyas jelentése azonban egyáltalában nem kétséges. Azután meg, ha HORGER szerint (i. h. 42) az egyes 1. személyben a *-k* és *-m* rag úgy oszlott meg, hogy a cselekvő igékben, — mert nem volt egyes 3. személyű *-ik* ragjuk, — véletlenül a *-k* jutott egyeduradalomra, az ikésekben pedig véletlenül az *-m*, akkor a perfectumban, ahol nem volt és ma sincsen ikes ragozás, már nem is véletlenül, hanem következetesen a *-k*-nak kellett volna győznie.

Egy nagyon veszedelmes kérdés szegeződik azonban neki az én okoskodásomnak is. Az t. i., hogy ha annyira uralkodott az igenév a perfectumon, miért nincs 2. személyű alanyi *tē vártál* helyett is *tē vártad*? Erre őszintén felelve csak azt mondhatom, hogy nem tudom. Mondhatnám ugyan, hogy a perfectumot korra megelőzőtt ikes ragozás *-m*-jének mégis volt valamelyes hatása az *-m*-nek nem ugyan megjelentére, hanem megmaradtára, 2. személyű *-d* rag érdekében azonban ilyen hatást ki nem fejthetett, mert magának is *-l* ragja volt és van. Az alanyi *-d* rag hiánya ilyen módon úgy-ahogy meg volna okolva, csak az a baj, hogy én ezekben a hatásokban nem nagyon hiszek (fő kivétel az indicativusi és imperativusi alakvegyülések), és az ilyen „igazolás”-t magam mellett is csak nagy fenntartással fogadom el.

A perfectumról még több mondanivalóm is volna, de nem tartoznak szorosan a tárgyhoz, vagyis az időtő kérdéséhez. Van azonban valami, ami még idetartozik. Ha igaz ugyanis az **odsttá*, **verütté* szerkezet, akkor a tárgyas alakoknak (mai kiejtés szerint) egykor ilyeneknek kellett lenniök: *én adtám*, *tē adtád*, *én kértém*, *tē kértéd*, — és állítom is, hogy ilyenek voltak. Nem használom fel magam mellett érvül a hajdúdorogi népnyelv *mondttád*, *láltád* alakjait (l. TMNy. 615), mert ez a — szláv elemekkel nem nagyon régen keveredett — derék magyar nép nem tanulhatta és nem őrizhette meg azt, ami már régen nem volt és meg nem maradhatott. Nem maradhatott meg pedig azért, mert amikor az *ő adta* és *ő kérté* alakokból nyelvtörvényszerűleg *ő adta* és *ő kérte* lett, az 1. és 2. személyek is így változtak meg.

Felhasználók azonban egyebet, azt állítva, hogy az alanyi *tē adtál*, *tē kértél* *á* és *é* hangjai megőrzött régiségek, és hogy az *-l* hang őrizte meg őket. Tudom, hogy erre azonnal vágtában vonultatják fel ellenem a barkó (felsőborsodi és gömöri) *ádtál* és *vertel* alakokat. Csakhogy ezek hamis tanúk volnának, mivel *ádnál*, *vernel* is járja náluk, s a *-nál* ~ *-nél* ragot is így ejtik: *a bírónál jgörtám*, *kéznel vót a kisbáltgóm*, amiről számtalan esetben a saját fülemmel győződtem meg. A barkó nyelvjárások bizonyosan nem egy becses régiséget tartalmaznak, az *ádtál* és *vertel* azonban nem közülük való.

Tudom, hogy még ezután is fenyeget ez az ellenvélemény: bizonyosan az ősi *ádtál* és *vertel* hatottak a feltételes módra és a határozóóraagra. Én azonban ezt a hatás-feltevést nem ajánlom. Nemcsak azért, mert eddig is elég van belőlük, hanem mert

mindent, de valójában semmit sem lehet velük igazolni. Azt hiszem, hogy jóval kisebb volt a jelentőségük szóragozásunk történetében, mint amilyenre a feltevések nagy számából következtetni lehetne.

Megemlítem még, hogy *odattá* + *m* szerkezet felvétele esetében nem kellene a többes 2. és 3. személyek: *adtátok*, *adták*, *néztétek*, *nézték á* ~ *é* hangjait a praeteritumtól és feltételes módtól kölcsön kérni. De a többes 1. személlyel sem volna baj, mert *-m-* > *-v-* > *u* változással az **odattá* + *muk*-ból is lehetett **odattúk* > *adtúk* > *adtuk*.

Azt is megjegyzem, hogy az *-l* hangnak a vele egy szótagban levő magánhangzóra gyakorolt megtartó hatását BALASSA is említi (TMNy. 54). Ez tehát nem volna a perfectumban egyedül álló eset. Természetesen arról is tudok, hogy a barkó nyelvjáráásokban a perfectumhoz hasonlatos *adjál*, *verjel* alanyi parancsoló alakok is vannak, velük azonban jelen cikkem keretében nem foglalkozhatom.

Tökéletesen tisztában vagyok vele, hogy az előadottakkal a perfectum időtövének kérdését meg nem oldottam. Hiszen ehhez egyebeken kívül a finnugor összehasonlító nyelvtudomány ismerete is szükséges volna, márpedig én ebben avatatlan vagyok. Bizonyosan még akkor is szükséges volna ez irányú készség, ha a perfectum eredete nem nyúlik is vissza az ősi alapnyelvbe.

Ha ebben a máig megoldatlan és régóta nem bolygatott kérdésben arra hivatottak érdeklődését csak felkeltem is vagy ellentmondásra készítetem őket, meglesz a jutalmam több szeretettel, mint tudással vagy tájékozottsággal végbevitt igyekezetemért.

Végül bocsánatot kérek érte, ha forrás megjelölése nélkül valamit esetleg úgy állítottam volna, mintha én mondanám elsőnek, mert nem szándékosan, hanem laikus tájékozatlanságom miatt történt, ha történt.

GELEJI ALADÁR.

Berzsenyi mint „fonológus“. LAZICZIUS GYULA (Bevezetés a fonológiába 61) hívta föl a figyelmet arra az egyébként köztudomású jelenségre, hogy mind az *ö-ző*, mind az *i-ző* nyelvjárásoknak jelentős hatásuk volt a magyar köznyelv kialakulására, így egész sereg *ö-ző* és *i-ző* nyelvjárási alak került a köznyelvbe (pl. *bögge*, *kigyó* stb.). SAUVAGEOT AURÉL pedig (NyK. XLIX, 399—402) azt a szintén közismert, de jelentőségéhez mérten nem tárgyalt jelenséget világítja meg, hogy bizonyos párhuzamos alakok élnek egymás mellett a köznyelvben, amelyek részben extrafonologikusak, részben azonban alkalmasak bizonyos jelentésmegkülönböztető funkció hordozására. Így SAUVAGEOT szerint a *fel* ~ *föl*, *per* ~ *pör*, *repül* ~ *röpül*, *veres* ~ *vörös*, *gyenge* ~ *gyöngye* használatos párhuzamosan, az emberek egy részének nyelvhasználatában következtelenül, öntudatlanul, másoknál következetesen ugyan, de öntudatlanul (ez nyilván nyelvjárási jelenség), ismét másoknál tudatosan esztétikus-eufónikus célzattal (Babitsnál, Kosztolányinál), végül — ez a legérdekesebb — olyanoknál, akik tudatosan jelentésbeli különbséget éreznek a változatok között. Ha túlzottnak is érezzük azt a különbségtételt, amelyet — SAUVAGEOT hivatkozik rá — valaki a *felemelkedés*

(konkrétum) és *fölemelkedés* (absztraktum, áhítatos hangulattal) között tett, a *per* 'jogi ügy' és *pör* 'civódás' jelentés valóban valamennyiünk számára észrevehetően különül el egymástól. BÁRCZI GÉZA mutatott rá nemrégiben (MNY. XLII, 49), hogy a XVI. század előtt a magyar nyelv jelentésbeli különbséget éreztetett a *fel* és *föl* között is (az előbbi igeekötőként, az utóbbit névszóként használva), noha mára ez a fonológiai jelenség már nincs meg. Az is érdekes, hogy a *fel* igeekötő mellé párhuzamos alakként kialakult a nyelvjárási, majd köznyelvi *föl* is, de a *meg* párjaként jelentkezett *mög* nyelvjárásivá szigetelődött el (uo.). Ma viszont — amint SAUVAGEOT (i. h. 401) rámutat — például a *fölé* ~ *felé* „világosan megkülönböztetett funkcióval bírnak“, viszont (uo.) a „*fel* ~ *föl* alakok funkciója mégis ugyanaz“. Ugyanakkor kérdéses, vajjon a *fölé* ~ *felé*, *föléje* ~ *feléje* mióta hordoznak különböző jelentéstartalmakat, s így mennyire tudatos Kazinczynál és Kölcseynél ezek párhuzamos használata. Ebből a szempontból vizsgálta MOLECZ BÉLA Kazinczy nyelvét (vö. MNY. XXXIX, 215), de a nyelvjárási sajátságokból származó „özet“ eredményeként létrejött „vegytés“ inkább csak a monotonia ellen irányuló, eufónikus célzatú esztétikai törekvés. Kölcsey Hymnusában — amint PAIS KÁROLY: MNY. XXXIX, 209—17 kifejtette — a *feléje* tulajdonképpen a. m. a mai *föléje*, noha Kölcsey a Hymnus megírása (1823.) után néhány évvel (Könnycepp, 1831.) már kétszer is használja a *föléje* alakot.

Egészen érdekes, az esztétikai-eufónikus célzaton túlmenő szempontot, szinte „fonológusi“ szemléletet látunk azonban Berzsenyi Dánielnak egyik Kazinczyhoz írt levelében. 1811. február 15-én kelt levelében „orthographiai“ kérdések mellett figyelemreméltó fejtegetést olvashatunk a „Tiszaiság, Dunaiság, Provincializmus“ kérdéséről, vagyis a nyelvjárásoknak az irodalmi és köznyelvben várható jelentőségéről. Erről még ma is csak tapogatózva beszélnek legkiválóbb szakembereink is (vö. BÁRCZI GÉZA: Néprajzi Tanulmányok. 1949. 104), s íme, Berzsenyi nem általánosságokat, hanem konkrét, hasznosítható javaslatokat ad — természetesen a maga korában érvényesíthető javaslatokat. A nyelvjárási alakokban nyelvünk kifejezőképességét gazdagító, jelentéstartalmakat megkülönböztető szerepet kíván látni: „Nem lett volna-e jobb“ — írja tudománytörténeti szempontból még földolgozásra váró nyelvi fejtegetései közt, idézett levelében (MM. 360) — „az én principiumom szerint a' nyelvmivélésben a' dunait is használni, és ez által sok kétértelmű tiszai szavakat megkülönböztetni illyformán: *méhe* apis, *méh* uter, *legel* a' marha, *legeltet* a' pásztor; *felettem* devoravi, *fölöttem* supra me; *feles* — *fölös*. *Szén* — *szín* color. *Szél* — *szil* latus. *Vélem* mecum, *vilem* opinor. *Ég* coelum, *íg* ardet; *fél*, medius, *fíl* timet; *vétek* jacio, *vítek* vitum. A' tiszai sok E' nem kevés kétértelmű szavakat okozott, és egyéb eránt nyelvünk hibáját nagyobbította, mert a' sok E'-ket szaporította.“

Az utolsó mondattal az eufónikus igényeket is kielégítő fejtegetés alapszempontja nyilván öntudatlanul is fonológiai. Ma már ugyan a nyelvfejlődés megoldott néhány jelentésmegkülönböztetést, néhányat fölöslegesen ítélt, de SAUVAGEOT megfigyelései arra intenek, hogy ma is időszerű kérdése ez a nyelv

életének, s így nem ártott talán, ha mind történeti, mind jelenkortudományi szempontból e jelenségre ráirányítottuk az érdeklődők figyelmét.

A szavajárási nevekhez. Tanulságos összeállítást adott szavajárási neveinkről MIKESY SÁNDOR (MNy. XLIII, 45). Elkerülhetette a figyelmét, hogy más összefüggésben ugyan, de elég alaposan tárgyalta ezt a kérdést „Tulajdonnévül használt határozott igealakok a népnyelvben” című közleményében SZENDREY ZSIGMOND is (MNy. XXV, 103–9), s MIKESY adatai közül is felsorol néhányat, pl. *Milesz* (i. h. 106). — Meg kell jegyeznem, hogy e neveink jórésze csak másodlagosan nevezhető „szavajárási”-nak, bennük sok esetben csak szavajárási analógiát vélő népetimológiát találhatunk. Így gondolom elfogadhatónak MIKESY adatszolgáltatójának véleményét a *Várjon* esetében (i. h. 46), de esetleg a *Milesz* névnél is (uo.). Már SZENDREY is fölhívja a figyelmet (i. m. 104. 1. 2. jegyz.), hogy az olyan ragozott igéből lett tulajdonnevek, mint pl. *Azik*, *Kezdi*, *Kotlik* voltaképpen *Eizik*, *Gehst du*, *Gottlieb* alakok népetimológiája, amint a hallottam *Uristen zsidó* is *Orstein*-re megy vissza. Mindez természetesen nem jelenti e névadási sajátság lebecsülését, csak alapos körültekintést kíván az ilyenre minősítésnél.

PÉTER LÁSZLÓ.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Gyanta. A magyar *gyanta* és *gyantár* szavak összefüggését KR., KASSAI (II, 255) és CzF. után MIKLOSICH állította (Nyr. XI, 169; EtWb. 99), azonban a kettő közötti viszonyra nem igyekezett fényt deríteni. E nélkül is elfogadja az összefüggést ZOLNAI GYULA (OkISz. és Nyr. XXXV, 200), a NySz., valamint a SzófSz., bár ez utóbbit a két szó között fennálló viszony tisztázatlan voltára. — MUNKÁCSI, aki előbb szintén magáévá tette MIKLOSICH etimológiáját, később, részben talán ÁSBÓTH ellenvetéseinek súlya alatt (NyK. XXX, 209), elveti a szláv származtatást, s egyben a *gyanta* meg a *gyantár* szót elválasztja egymástól. Míg ez utóbbit a MIKLOSICH nyomán ide vont közép-latin *gentarum*-ból, vagy e latin szó közelebbiről még meg nem határozott forrásából származtatja, addig a *gyanta* főnevet egy török *jantaq*-féle (vö.: RADL. III, 91, 92, 94; BUDAGOV I, 430) 'Alhagi camelorum, bogáncs-szerű tüskés növény' jelentésű szóból származtatja. Ennek a növénynek ugyanis becses édesízű mézgája van, melyet a Turfán-medencében gyűjtenek és cukorként használnak (KSz. XII, 353). — A magyar szónak azonban soha 'édesítő szer' vagy 'tüskés, bogáncs-szerű növény' jelentése nem volt.¹

¹ A 'tüskés növény' jelentésre ugyan van egy kétes példa, amelyre MUNKÁCSI nem is hivatkozik: CzF.: „*Gyantáros* (2) puszta Bács megyében . . . Másképp: *Töviskes*.” De még ha e helynév valóban idetartoznék is, akkor is csak a *gyantár* alakváltozatra hozna példát, — melynek MUNKÁCSI feltevése szerint sincs semmi köze az Alhagi camelorumhoz —, nem pedig a *gyanta* változatra, holott ez utóbbinak török származtatása kívánja meg a 'tüskés növény' jelentést. A *gyanta* és a *gyantár* tehát így is összefüggne.

A nélkül, hogy a *gyantár* ~ *gyanta* eredetére új megoldást keresnék, a két szó összefüggését szeretném tisztázni. Hogy ilyen összefüggés fennáll, ahhoz véleményem szerint aligha férhet szó. Az alakváltozatok szinte tökéletesen fedik egymást. Így: *gyënta*: vö. pl. 1519/1523: *gentha* (OkI Sz.), N. *gyënta* (MTsz.) ~ *gyëntár*: vö. pl. 1542: *gentharos* (OkI Sz.), 1567: *genthar* (RMNy. III/b, 70) stb. | *gyonta*: vö. pl. MURM. 1551: *Gonta*, KolGl. *gionta* (NyF. XLV, 21, 32) ~ *gyontár*: vö. pl. Decsi: Adag. 291: *gyontár*-, GÉR: KárOkI. IV, 444: *gyontáros* stb. (NySz.) | *gyanta*: vö. pl. C. *gyanta* stb. ~ *gyantár*: vö. pl. 1539: *giantar* (OkI Sz.), Alv: Itin. 249: *gyantaros* (NySz.), N. *gyantáros* (MTsz.). A *gyánta* alakváltozat (NySz.) nyilván a *gyántá*-ból való fejlemény. Hogy az *ē* ~ *o* ~ *a* magánhangzó-váltakozásban az *ē* valóban az eredeti hang, az valószínű, de egyáltalában nem kétségtelen, s ez a kérdés csak akkor volna eldönthető, ha a szó közvetlen eredete tisztázódna. Éppígy a szó átvett alakjának megállapításától függ az a probléma, vajjon az általános *gy-* kezdet-e a régibb (ami ugyancsak valószínűbb), vagy a ritka *j-* (vö. Com: Orb. 27: *jánta* NySz.; N. *jánto* Nyr. IV, 181) az eredeti. — De nemcsak a hangalak változatai mutatnak figyelemre méltó párhuzamosságot, a két szó jelentése is sokáig szinte teljesen azonos. Így *gyanta* 'succinum, electrum' MURM. 1551., C, KolGl. (NyF. XLV, 21, 32), MA.³ ~ *gyantáros* 'succineus' MA.³ | *gyanta* 'glessum, gypsum, máz' 1519/1523. (OkI Sz.), C., MA. stb. ~ *gyantár* 'gypsum' SzikszF.; *gyantáros* 'gypsatus, mázás' SzikszF., MA.³ | *gyanta* 'harpax, langurium, resina, macskaméz' C., MA.³ ~ *fenyő gyantár* 'Zopissia, viua pix secundum Pliniū, sed propriē resina ex pinu' SzikszF.; vö. még C.: *feier giántás számtarto tábla* ~ SzikszF.: *gyantáros auagy fenyő viasszal megborítatot taabla*. MA.-nél ismételtelen szerepel a *gyántás* meg a *gyantáros* mint synonyma, és az OkI Sz. meg a NySz., valamint a MTsz. adataiból is kétségtelen, hogy a két szó jelentése teljesen azonos. A KolGl.-nak talán eltérő jelentésváltozata — 'pyropus' — a 'succinum' jelentésből érthető. PP.-ban már kezd a két szó jelentése elhajolni egymástól,¹ bár még van közös pont: *gyanta* 'vernix, sandarachá' ~ *gyantározni* 'vernice illinere', *gyantározás* 'sandarachina gummitio', csak PPB.-ban válik el végleg a két szó egymástól. A MTsz. adataiban azonban a *gyontár*, *gyontároz* jelentése szintén a *gyántá*-val való rokonságra mutat.

A két szó összefüggését a következőképen látom: Eredetibb nyilván a *gyantár* volt, ez kapcsolható az idegennyelvi *gentar*, *gentarum*, *gentaras*, *jantar* stb. szócsaládhoz (l.: MIKLOSICH i. h.; MUNKÁCSI i. h.; SzófSz.). Ezekkel való összefüggése ugyanis kétségtelen, habár a közvetlen átdót (latin *gentarum*?) megjelölni nehéz is. A *gyanta* változat viszont MUNKÁCSI tarthatatlan kísérletét nem számítva, semmi más — sem finnugor, sem idegen — nyelvi szóhoz nem közelíthető. A *gyantár*-ból -z képzővel áll elő a sok adatban kimutatható *gyantároz*, s a — bár adatokban nem igazolható, de minden nehézség nélkül feltehető — **gyantárz* ige.

¹ Lehet, hogy ebben része van annak is, hogy PP. már nem érti meg a *gypso* igének a XVI–XVII. századi jelentését, és ezért MA. adatát félremagyarázza.

Ez utóbbiból kiindulva kétségtelen, hogy **gyantárzni*, **gyantártam*, **gyantárznék* stb. alakokból az *r*-nek ki kellett esnie a *z* mellett — vö. tót *brzlina* > **bërzlina* > *bezlina* (HORGER; MNY. XXVIII, 144) —, s ilyenfélekébből kiindulva az az *r*-telen igető magánhangzó előtt is általánosulhatott: *gyantázom*, *gyantáz* stb. — E magyarázatnak kétségtelen gyengéje az, hogy a **gyantárz* alak nincsinvaltatva, bármennyire is feltehető. De ha a *gyantároz* alakból indulunk ki, ugyancsak eljutunk a *gyantáz* alakhoz, ez ugyanis a következő változattípusok analógiájára keletkezhetett: *sikárol* ~ *sikál* | *pücskörész* ~ *pücskész* | *sinkopároz* ~ *sinkófáz* | *hajkorász* ~ *hajkász* | *henyerél* ~ *henyél* | *abárol* ~ *abál*. Távolabbról ide vonhatók még ilyen párok is. mint *fináro* ~ *finál* | *hullároz* ~ *hullál* | *prattároz* ~ *pratál* | *hancúroz* ~ *hancúz* | *futkároz* ~ *futkoz* | *dadorog* ~ *dadog* | *didereg* ~ *dideg* | *dübörög* ~ *dübög* | *gügyörög* ~ *gügyög* || *fütyöröl* ~ *fütyöl* | *gegyerész* ~ *gedél* | *sütköréz* ~ *sütköl* stb. (MTsz.). Ilyen alakpárok gyakoriak voltak minden időben a magyar nyelvben. Így a *gyantároz* mellé ezek mintájára keletkezhetett a *gyantáz* alakváltozat, ebből pedig elvonással a *gyanta*. Abban, hogy a két alakváltozat aztán lassan jelentésében eltávolodott egymástól, természetesen semmi rendkívüli nincsen. A fejlődés tehát: **gyantárzni* > *gyantárzni* vagy analogikusan *gyantározni* > *gyantázni*, s ez utóbbiból *gyanta* (> *gyánta*).

BARCZI GÉZA.

Borzák. Az Ilias első énekében a zsákmányon civakodó görög vezérek már majdnem karddal rontanak egymásra, amikor Pallas Athene jobb belátásra téríti a haragvó Achilleust: Hagyja a fegyvert, szavakkal gyalázzhatja Agamemnont, ahogy jólesik. Megkapja még a háromszorosát is annak, amivel most megrövidítik. Achilleus hallgat az istennőre, visszadugja hüvelyébe kardját és kíméletlenül durva szavakkal támad rá Agamemnonra (225): οἰνοβαρές, κυνός ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο ...

A homerosi sor értelme nem kétséges: Achilles egyszerre zúdítt a görög hadak fővezérére minden gyalázatot (291: ὀνειδέα), ami miatt Agamemnon, mint görög férfi és katonaember szégyenkezhetett. Bájosan naív Veress Ignác iskolai Ilias-kiadásának (1876.) moralizáló megjegyzése: „Az ellenkezőjéből a görögöknek miféle erénye tűnik ki?” — Révai Miklós 1801-i fordítása: *borral megtölt kád* (ErdMúz. II. 1815.) PONORI THEWREWK EMIL szerint (Homerosi Iliasa. I-VI. 1906. XXIII.) „nemcsak rossz, hanem ízetlen is”, de hasonlóképen kifogásolja (XLVI) Vályi-Nagy Ferenc (1821.) *boriszák* és Kölesey (Minden Munkái II, (1859.), 110) *bortömlő*-fordítását is, jó csak az övé: „Oh megrészegedett, szarvaszívű gyáva, eb-arczu!” — Nagyjában hasonló megoldásokat találunk az Ilias azóta megjelent magyar tolmácsolásaiban is: „*borterkelt ebikép*” Hertelendy Gábor: Achilles haragja. (1835. 25); „*korhely* fejedelem” Szabó István (Uj M. Múz. 1850—1851. 54); „*mámmoros*, ebszemü, nyúlszívü” Zombori Lipót i. h. (1854. 415); *részeges* Tély Iván (1866.) és Havas Adolf (1896.); *bortömlő* Nagy Mór (1899.); „*jaj te arczátlanság burokja, te telhetetlen tömlőszák*” Szarvas Gábor prózai fordítása (1898.); „*arcátlan boriszák*” Kemenes-Kempf József (1902). — Csengeri János 1891-i

alexandrinusa így hangzik: „*Boriszák*, ebszeme, szarvasszívű hős te!” (Így szerepel az 1937-i kiadásban is.) Prózában (4. kiad. 1912.) *földrészeg*-nek fordította az oivoőapéc-t. Vértessy Jenőnél (1913.) is a *boriszák*-ot találjuk. Rákosi Jenő magyarkodó — döcögős hexameter-kísérlete (Reform 1873. június 1.): „*Részeg* haj, őzé a szived, szemed az a kutyáé!”

Bakcsay Sándor Homerosszal való foglalkozásának gyümölcseit 1877-ben kezdte közölni (Vasárnapi Ujság 707); az ott olvasható alexandrinushoz ragaszkodott az Ilias hat első énekének, majd a teljes Iliasnak lefordítása után is (1897., illetőleg 1901.):

„Ó te kutyaszemű, szarvasszívű, *borzsák*!”

A homerosi oivoőapéc ilyen magyaritásához az ötletet a kun-szentmiklósi kálvinista papnak alighanem szekszárdi lelkész- és író-társa, a Babits-féle „Halálfiat”-ban is szereplő *Borzsák* Endre neve adta.

Ami most a *Borzsák* nevet illeti, HORGER ANTAL (MNy. XL, 12) a *szószátyár*, *dlomszuszék*, *méregzsák*, *méregduda*, *takompóc* kifejezésekkel kapcsolatban — a kevésbé finomakra nem tér ki — megjegyzi, hogy „a bőbeszédű embernek *szószátyár* neve teljesen ugyanolyan észjáráson alapul, mint ... a részegesnek régibb *boriszák* neve. ... És lehetséges, hogy a *Borzsák* családnév is eredetileg ilyen R. *boriszák*-féle gúnynév volt; ámbár persze az is lehetséges, hogy — a cseh eredetű *Dworzsák* névnek népetimológias magyárosítása.”

A gúnynév eredete világos: nem más, mint a *bornyomó-zsák* vagy *borszűrő-zsák* 'saccus vinarius, saccus calcatorius, faecinaeus, Keltersack' (NySz. III, 1298), 'a szüretelők zsákja, melyben a szőlőfejeket tapossák', a *borzsák* 'bőrből készített zsák, mellyel hordókba bort töltögetnek' (NySz. i. h.).¹ A manapság már nem használatos szüretelési eszközt a Pallas Nagy Lexikona (1893.) még említi: „A szüret alkalmával sok helyen még a bunkóval megzuzott szőlőt zsákba teszik és úgy, lábbal kitiporják; e zsákot nevezik B.-nak. Ma már a legtöbb helyen felhagytak a lábbal való taposással, s a B. helyét a prés foglalta el.” A *bortömlő* is nemcsak a bor tartására szolgáló régi alkalmatosság, hanem BALLAGI Mór szerint: „bőrből készült hosszú cső” is, „melyen át a bort a hordóba eresztgetik”, CzF. szerint: „átvitt, gúnyos értelemben iszákos, részeges ember, kinek torkán sok bor lefolyt, borzsák”. BLOCH (BALLAGI) 1848-i magyar-német szótára szerint: *borzsák* a. m. 'der Weinschlauch, Säuffer'. De ezt említi már Bornemisza Péter is (Préd. 1578. 687): „czac olly mint az bor seprő sakia”, majd már csúfnévként Sélyei Balog István (Temetőkert. 1655. 10): „untig szoktanak innya a bor-sák emberek”, vagy Medgyesi Pál (Magyarok hatodik jajja. 1660. II, 11): „minden bünbe beléjek zabárlot volt ez torkos bor-sák”. A *boriszák*-ot már CALEPINUS szótárában megtaláljuk „bibax” alatt: „nagy ihato. *boriszák*” és „vinipotor” alatt: *Bor-izak*. Ezt pedig éppoly szívesen vagdoszták egymáshoz a hitvitázók, mint a görögök az oivoőapéc-t. Sámbar Mátyás (Orvosló

¹ Az antik *saccus vinarius* leírását több helyen olvashatjuk, l. Columella IX. 15: 12.: „tenui vimine rarius contextus saccus, inversae metae similis, qualis est, quo vinum liquatur”; vö. Martialis XII. 60: 9.: „turbida sollicito transmittere Caecuba sacco” vagy II. 40: 5.: „Caecuba saccetur.”

Ispotály. 1664. 66) *Boldisár* nevét „igazabban *borcsisár*“-nak mondaná. A *borcsisár* pedig pontosan ugyanebben az értelemben volt használatos: BARÓTI SZABÓ DAVID Kisdéd Szó-tárának első kiadásában (1784.) is a *bor-tsizsár* magyarázataként a jegyzetben „borivó, bor-iszák, *bor-zák*, részeges“ szerepel; ezekhez járulnak az 1792. második kiadásban: „bor-tsap bor-tömlő iszós.“ *A bort megzsákolni* nála is: MVir. 1803. (73) szakkifejezés. KRESZNERICS 1831-i szótára SÁNDOR ISTVÁN Toldaléka alapján a *bortömlő*-nek 'uter vinarius, potator', a *bor-zsák*-nak 'potator, bibio' értelmezését adja.

LEHR ALBERT 3000 kifejezést gyűjtött össze a részegségekre. Az épületes felsorolásból éppen a *borzsák* hiányzik (MNY. VII, 44). A sok díszes megjelölés közül nem egy a *Borzsák*-hoz hasonlóan ma is viselt családnév: *Borbarát*, *Borbiró*, *Boriszák*, *Borissza*, *Bormegíssza*, *Borkoresolya*, *Borköles*, *Boros* vagy akár *Kampis*, *Részegh*, *Szomjas*, *Torkos*, *Tömlő*...

Érdekes, de nem meglepő, hiszen ugyanilyen képzettársítás eredménye, hogy az antik görögök a sok borivás miatt pocakos, részegeskedő embert hasonlóképen így tisztelték: áskós 'kecskebörtömlő'. Euripides „Aiolos“ című tragédiájának a vígjátékíró Antiphanes-féle parodiájában sok szó eshetett a bor örömeiről, mert mind a két ránk maradt töredékben csak erről olvashatunk, δὸς δὲναι πρᾶττοις οἱ πλέον πίνοντες (Athen. 10. 444 c). A 19. fragmentum (Kock, Com. Att. Frag. 2. 1884. 17) így szól: ... τοῦτον οὖν δι' οἰνοφλυγίαν καὶ πάχος τοῦ σώματος ἄσκον καλοῦσι πάντες οὐπιχώριοι. (Vö. Eustath. 1616. 14.) R. EISLER, akinek „Orphisch-dionysische Mysteriengedanken in der christl. Antike“ című könyvében (Vorträge der Bibl. Warburg, 1922—1923 / II. 1925. 265, 3) az Antiphanes-féle helyet idézve találtam, megjegyzi: „Im übrigen war ἄσκός ebenso wie »Schlauch«, »Marsyas« bei den Alten, wie heute noch, ein Spottwort für den aufgeschwemmten, dickbäuchigen Trunkenbold.“¹ Érdekes példára bukkantam a Nobel-díjas Wl. St. Reymont „Parasztjainak“ Tomesányi János-féle fordításában (1934. 192), ahol a pohár csöngése után igazodó *borzsák*-ot egy fazék vízzel elégitik ki. A lengyel eredetihez — sajnos — nem tudtam hozzájutni, mindenesetre Jean Paul d'Ardeschah német fordításában a kérdéses hely így hangzik: „Wasser gefällig, alter *Schlauch*?“ Kúnos Ignác japán népmeséiben (Nipponország naposkertje. 1923. 53) a „Rizsbor-vásár“ így kezdődik: „Italos volt mind a kettő, szeleburdi két *bortömlő*.“

De él a kép és az elnevezés a franciában is. SAUVAGEOT a *sac de vin* kifejezés magyar megfelelőjének a „részeges“-t adja, Kazinczy pedig Molière „Botsinálta doktor“-ának első jelenetében a *sac à vin* megtisztelő címzést — *borzsák*-kal fordítja (MIRitk. 10. sz. 1931. 178). Az erre következő szidalom-áradatban alig ismerünk rá a finomízlésű széphalmi mesterre: „Te csapszék virága! Te korhely, te préda, te iszákos, te gödény, te

¹ Nem egészen ilyen értelemben mondja Petronius egyik szereplője Trimalchio lakomáján (Sat. 42: 4): „utres inflati ambulamus“. J. B. HOFFMANN (Lat. Umgangspr.² 1936. 203) egy új Sophron-töredéket idéz: τί ὦν εἶμερ; ἄσκολ περυσσάμενοι, KLEBERG pedig (Franos XXXIII, 152) egy pompeji caupona falfeliratát: „avete, utres sumus“. Annál jobban illik összefüggésünkbe az Észak-Olaszországban családnévnek is használt *saccovino* csúfnév.

nagy torkú, te pince koresolyája!" (Molière szavai nem mind ugyanebben a körben mozognak.)

Látjuk, hogy HORGER lehetségesnek jelzett sejtése beigazolódik: a *Borzák* családnév eredetileg közönséges gúnynév volt. Hogy az 1466-ban elhalt kún *Borzak* nevét (GYÁRFÁS, A jász-kunok tört. III, 287) így kell-e, vagy így lehet-e magyaroznunk, erősen kérdéses. A helyesírás mindenkori állásának megfelelően családunk neve az 1700-as évektől kezdve a következőképpen alakul: *Borsák*, *Borsák*, *Borzák*, *Borzák*. Egyébként a hagyomány szerint a család eredeti neve *Százdi* volt, a *Borzák* csak az idők folyamán ragadt rá. A családi szóhagyomány valóságára mellett tanúskodnak a főtí református egyház régi anyakönyvei, melyekben sok honti és barsi helynévre találunk utalást (Bars, Szántó, Dalmadi, Deméndi, Sallai). Maga Százd 1685-ben az elhagyott helységek között szerepelt. Református magyar lakosai ekkortájt húzódhattak a vallásüldözések elől biztonságosabb területekre. Fót lakói a reformáció idején a protestantizmus mellé állottak, és a templom is az ő kezükön volt. A katolicizmus csak a törökök kiűzése után végrehajtott telepítések folytán nyerte vissza itt elvesztett állását.

Ami most HORGER másik sejtését illeti, hogy tudniillik *Borzák* a cseh *Dworzák*-névnek népetimológiás magyarosítása is lehet, valóban, az 1940-i budapesti távbeszélő-előfizetők névsorában olvasható volt egy *Dvorzák* nevű mázolómester, aki *Borzák*-ra „magyarosított”, de különben nem hinném, hogy másnak eszébe jutott volna ezt a nem valami esztétikus hangzású nevet felvenni. Ugyanannyi erővel mindenestre a *Borizák* családnévet is megtehetjük szlávnak, hiszen az oroszok között is akad Борисак.

A nem mindennapi nevet persze sokszor rosszul értik és idegenre magyarázzák, talán éppen mert túlságosan is érthető és magyar. Magyarsága mellett a hitvitázó prédikátorok nyelvérzékén kívül Kazinczyt és Baksayt hívjuk tanúkul, de megemlíthetjük, hogy Móricz Zsigmond is zamatos magyar névként használja egyik elbeszélésében. sőt még a Fővárosi Operettszínház 1931 tavaszán játszott darabjának, „A harapós férj”-nek szerzői (Emőd—Török—Komjáthy) sem találtak az ipafai papra jobban illő nevet, mint a kifejező *Borzák* Mátét.

KOVALOVSKY MIKLÓS az irodalmi névadásról szóló tanulmányában (MNY. XXXI, 223) írja, hogy „amit a nagyapa vagy valamelyik ős csúfnév gyanánt viselt, azt az unoka vagy utód már büszkén hordja, mert eredeti jelentéshangulata elveszett, pl. *Cudar*, *Tolvaj* stb.” A nevek fejlődnek, alakulnak, változnak: *Százdi*-ből *Borzák* lett, vagy fordítva (ez gyakrabban fordul elő): *Tömlő*-ből — mondjuk — *Zolnai*. A *Borzák* családnévre is azt mondhatjuk, amit Kazinczy írt Kis Jánosnak a brünni fogságból 1797 november 16-án, épp a „Botesinálta doktor” fordításáról (MlRitk. 10. sz. 175): „Nem szégyenlem erre a darabra reáütni bilyegemet s legalább azt nyerem vele, hogy a debreceni hentesek, szappanosok és sulyomkofák, kiket a közöttük termett Grammatica nyelvünknek polykletusi kánonjává teszen, és akik solocismusaim miatt Klavigóban és Emiliában εἰς τοῦς-nak fognak szólítani, reám ismernek, hogy magyar vagyok.” BORZÁK ISTVÁN.

Osztják *āparli-tōrli*. „A névszói összetételek az osztjában” című doktori értekezésem (Finnugor Értekezések 10. sz. 1948.) 41. lapján tárgyaltam az ONGy. 120. lapján előforduló *āparli-tōrli* ’a fortélyból kifogyva, a lélegzetből kifogyva (?)’ kifejezést. Ott, részben STEINITZ¹ nyomán, az előtagot az ismert *āparli* ’ügyetlen’ szóval azonosítottam, az utótágot pedig a *torli* ’fehlend, genau’ szóval. Feltettem egy eredetibb **āparli-tōreŋ* ’ügyetlen-hibás’ szerkezetet, melyből az előtag hatására alakult volna ki a mai, ellentétes jelentésű tagokból álló kapcsolat az utótág jelentésének elhomályosulásával. KARJALAINEN szótárában² azonban egy olyan adatra akadtam, amely mind STEINITZ azonosításának, mind az én magyarázatomnak ellentmondva megmagyarázza a kifejezést. A *īur* ’Kraft, Fähigkeit, Möglichkeit’ szó származékai között fordulnak elő a következők: *īurkā:par* (Ni.) ’der Kräfte besitzt’; Kaz. *īg:rkā:par* ’gesund, körperlich gesund, rüstig (auch in Bezug auf die Arbeitsleistung)’.³ Az előtag a *īur* stb. ’erő’, az utótág az *apar* stb. ’ügyes’ szó. Mind a két szót csak arról a területről közli a szótár, amelyikről a teljes kapcsolatot. S ez valóban feltűnő hasonlóságot mutat a szintén északi területről való, a címben szereplő kifejezéssel, illetőleg annak fosztóképző nélküli, mintegy pozitív alakját mutatja. Az, hogy a szórend fordított, nem okozhat nehézséget, többé-kevésbé állandó jellegű mellérendelő kifejezésekben általában változó a szórend az osztjában.

Két kérdésre kell még felelnünk.

1. Mivel magyarázható a *īorli* ~ *tōrli* „váltakozás”? *ī* ~ *t* hangváltakozást az északi osztjakon belül nem ismerünk. Gondolhatnánk ugyan nyelvjáráskeveredésre, de ajánlkozik más megoldás is. Lehetséges, hogy PÁPAY adata REGULY félreértésén alapul; PÁPAY nem javította ki a hibát, noha a szöveg így homályos volt az ő számára is, innen a kérdőjel a fordításban.

2. Mi lehet a szóközépi, illetőleg két tag közötti *-k-* hang KARJALAINEN adataiban? Vagy inetimológikus hangbetoldásnak kell tartanunk, — ez azonban nem látszik valószínűnek, bár az osztják mássalhangzórendszer tüzetes vizsgálata talán kimutat majd ilyen eseteket, — vagy pedig olyan szókezdő mássalhangzó ~ *ø* váltakozásnak tekinthetjük, amilyen pl. Kam. *χousānātā* ~ *ausānātā* ’bitten, beten’ (KARJALAINEN, OWb. 20 és 290). Hasonló jelenségnek látszik az ikerítések sorában a szókezdő mássalhangzó hiánya az előtagon. Ilyenre az osztjában csak két példát találtam, ezek közül is az egyik: az *ēmp-īux rēmp-īux* (FALUDI i. m. 41—2) talán forradásos ikerítés, és így nem tarto-

¹ W. STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen II. Stockholm, 1941. (97, 12. j.).

² K. F. KARJALAINENS Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. I—II. Helsinki, 1948.

Nyomdatechnikai okokból a KARJALAINEN, valamint PAASONEN szótárából közölt adatok átírását egyszerűsítettem.

³ A szótár ide vonja még a következő O. adatot is: *īryrpbī* ’hurtig, kräftig’. Ez azonban nem tartozik ide, amennyiben itt az utótág nem *apar* stb. ’ügyes’, hanem *χorbi* ’ähnlich, -förmig’, ami igen gyakori utótág összetett melléknéveknél az osztjában.

zik ide, míg a másik: az *aχašə-waχašə* 'lustiger Mensch' (i. h. 43) alighanem ide vonható, akár az utótagból keletkezett osztódással az előtag, mint ezt akkoriban feltettem, akár pedig forradásos ikerítés ez is, ahogy újabban hajlandóbb volnék elképzelni. Az előtag eredetije ugyanis az ugyancsak a šerkalyi nyelvjárásból közölt *naχ-* 'lachen' szó is lehet,¹ de ebben az esetben is hanghiányt a szókezdő mássalhangzó helyén. Minthogy a hanghiánnyal való ikerítés az osztjákban nem tartozik a szokásos módozatok közé, ezt az esetet is egyszerű hangtani változásnak foghatjuk fel.

FALUDI ÁGOTA.

Csetepaté. Az EtSz. (I, 999–1000) szerint: „Biztos etymonja nincs. Legvalószínűbb, hogy hangutánzó szó.” BÁRCZI SzófSz. szerint „valószínűleg hangutánzó.”

Pedig a *csetepaté* biztosan megfejtethető, és hangalakja is megmagyarázható. Van ugyanis *csattan*, *csattog*, *csetten*, *csettég* és *pattan*, *pattog* igénk. Sőt a kettő együtt is járja, mint forradásos ikerszó²: *csattan-pattan*, *csattog-pattog*. A régiségben és a népnyelvben előkerül ezeknek az igéknek hangutánzó alapszáva is. Az első adat Tinódiból: „Semmi kétség nem tartja tagunkat, meghallgattad fohászkodásunkat, most vélünk vagy, vessük fel mi fánkat, Jézust, Jézust üvölsünk, *ropp*, *csatt*, *patt!*” (NySz. I, 390.) CSÜRY BALINT a Szamoshátról, ahol a *csetepaté* mellett *csitépaté* is járja, a következő adatokat közli: *csettint* 'nyelvével csett hangot ad' | 2. *csitt*: hangutánzó szó (rendesen mélyhangú párjával fordul elő. „Ne'kiesett az os'tóral, osz sip', sup', *csit'*, *csat'*, ütötte, vák'ta" | *pattan*: 1. 'patt hangot adva szókik' (pl. a szikra, a pattogatott kukorica).

PAIS DEZSŐ „Nyelv és élet” című 1948–1949. II. félévi előadásában a *fene* közszo korábbi *é* hangját *ej* diftongusból magyarázza. Ennek kapcsán utal a — ma főként hangkifejező igék mellett élő — deverbális *-j*: *-i* névszóképzős származékokra. Ilyenek: *dobaj*, *dőrej*, *fütyej*, *csőrej*, *kacaj*, *moraj*, *ohaj*, *sohaj*, *robaj*, *ropaj*, *zőrej*, *zuhaj*, *zsibaj*, *zsivaj* (CzF.), *csivaj*, *hörej*, *kőhej*, *rivaj* (TMNy. 486–7), *nyőgej*, *ricsaj* (vö. *ricsög-rocsög*), *pőrej* (a szláv eredetű *pör* > *pöröl* igét hanggal festőnek érezték), *suhé* 'suhogó eső' (MTsz.), *csoszaj*, *kopaj*, *pufaj* (HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 77–82).

Ha mármost a *csetepaté*: R. *csatépaté* forradásos ikerszó végső *-á*, *-é*, *-i*, illetőleg *-a*, *-e* (*-ä*), *-i* hangját nézzük, teljesen megmagyarázhatjuk egy *aj*: *ej* kettőshangzóból (alakváltozatokat l. EtSz.). Egy föltett **csataj-pataj* vagy **csatej-patej* forma ugyanolyan származék a *csatt*, *patt* hangot-kifejező szavakból alakult *csattan*, *csattog*, *pattan*, *pattog* (a *tt* geminálódás, R. *t* is) mellett, mint *dörren*, *dörög* mellett *dőrej*, *robban*, *robog* mellett *robaj* stb. A *csaté-paté*: **csataj-pataj*: **csatej-patej* ikerszóban keletkezésmódja is tükröződik: nem *csattan-pattan* igéből alakult,

¹ L. erre *naχ-sə-i wāχən sə-i* (PAASONEN—DONNER, 2884. sz.), valamint Kr. *nāχa wāχnā iästot* 'puhui pitalla, leikillä' és *nāχən wāχnən χū-iät* 'шутливый человек' (KARJALAINEN, OWb. 602 a).

² Erre nézve vö. PAIS DEZSŐ, Magyar szóalaktan. I. Szóösszetétel. Megjelent 1949. (Egyetemi tanári előadás.)

hanem *csataj* (*csatej*) és *pataj* (*patej*) származékok forrtak össze.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a régiségben a vegyes hangú *csaté-paté* alak volt elterjedve. *Csetépaté*, *csetepaté*, *csitipaté*, *csitipati* változatok csak később bukkannak fel. Nyilván analógias alakulások: részben a diftongusból fejlődött *-é*, *-i*, részben meg a megelévő *csetten*, *csittent*, illetőleg *csett*, *csitt* hatására.

Azt az állítást meg, hogy a *csaté-paté* nem a *csattan-pattan* ikerítésből alakult, hanem **csataj* és **pataj* alakok forrtak össze, az alábbi adatokkal erősíthetjük meg. Egy **csataj* előzményre mehet vissza az Érmellekről közölt *csaté: csatét csap* (MTsz. és EtSz.). Szolnok-Doboka megyéből *csatéz* 'lármáz, veszekszik' (i. h.). Egy **csitej* előzményből magyarázható a jászberényi *csití* 'veszekedés' (EtSz.). A palócságban *pata* (< **pataj*): 'csetepaté, veszekedés' (MTsz.). — Decsinél mindkét tag ragozva is előfordul: „Az kialtast es *csatet patet* hatul meg halla” (NySz.).

Legfontosabb azonban egy XVII. századi adat egy peremnyelvjárásból, a tornamegyei nép nyelvéből. Ez eddig az egyetlen olyan adat, amelyben az eredeti *-j* képző megtalálható a *csatej-patej* formában. A gróf Keglevich család Pásztón található levéltárában egy jelzet nélküli, „Inquisitiók” feliratú, 1668-ban „Thorna mező varoffában” készült tanúvallomás tartalmazza. A 47. tanú, Pásztor János „eö Ngħa Difzno paztora” így vall: „Latam az Ur barmatt az tarloban, de nem voltak az vetefen. azonban latom hogi az varosbul futnak az ökrökett hajtanj, de en czak haza fele mentem. az beres mar oda kj volt, ökrök elejben. en ifmett kj fordultam. mar akor elis vettek volt az villat az beres kezebul. ot afztan egi kis *czatej patej* effett. Azonban ozlonj kezdettünk, kj egi fele s ki mas fele. Azonban erkezek oda Szabo Pal Istok es monda az tobinek ufetek az Tot kutja fijait...” — Említésre méltó, hogy a szóbanforgó tanúvallomásban leírt veszekedést a 38. tanú, Petus István „nobilis persona” a *csivaj* szóval jelöli: „azonban *czivay* essett”. A többi tanú a *haborusag* szót használja.

Az előadott alaktani magyarázatot megerősíti a *csatépaté: csetepaté* jelentésfejlődése is. Legrégibb latin megfelelői CAL.: 'tumultus' és 'strepitus' MA. Vagy ilyen összefüggésekben szerepel: *csaté-paté, zérzúr | az sok zajra, csate patera | nagy zörgéssel es tsatépatéval* stb. (NySz.). Minthogy pedig a veszekedés és az ütközet, csatározás zajjal, lármával jár, a *csetepaté* ezeket a jelentéseket is fölvette. Tehát: 'zaj, csatogás-pattogás' → (egy-részt) veszekedés, (másrész) ütközet, csatározás'. HORPÁCSI ILLÉS.

A *gordon* földrajzi köznévfő kialakulásához. PÁPAY JÓZSEF „A jelentésfejlődésnek egy érdekes példája” című dolgozatában (Nyr. XXVI, 154–8) a *gurgyal* 'viskó, kunyhó' szó történetével foglalkozik. A *gurgyal*-t többek között a *gordon* 'vadsáfrány, bogáncskóró' szóval családósítja és mindkettőt német eredetűnek tartja: a *gurgyal*-t, illetőleg ennek *gurdély*, *gurdaly*, *gurduly* változatait a német *Karde* 'Distel' szóval azonosítja, a *gordon*-t pedig egy *Kardendistel* 'ua.' alakulatból származtatja. Nem kívánok az etimológiai helyessége kérdésének bővebb tárgyalásába belebocsátkozni, csak nagyon valószínűtlennek jelzem, hogy egy német jelzős

összetétel, illetőleg egy ilyenből elvont *-n* képzős származék lenne az előzménye a magyar *gordon*-nak. Céлом: a külön választott *gordon* növénynév jelentésfejlődéséhez, a magyar nyelvterület egyes részein földrajzi köznévvé való kialakulásához, illetőleg földrajzinévi és személynévi funkcióban való alkalmazásához néhány adattal hozzájárulni.

Alsószigetközben (Győr megye) több faluban is: Győrújfalun, Nagybajcsón és Ásványrárón előfordul a *Gurdony* földrajzinév, jelentését is mindenütt ismerik: 'zug, szurdék, köz, kis utca'. A jelentés világosan mutatja, hogy a szót földrajzi köznévként használták fel földrajzinévi funkcióban. A régiségben a XVI. század végén bukkan föl a *gordon* 'mohar, vadsáfrány' jelentésű növénynév. Ha a nyelvtörténeti és népnyelvi adatokat közelebből szemügyre vesszük, könnyen kiderül a két szó azonossága és a 'vadsáfrány → kis utca' jelentésfejlődés (növénynév → földrajzi köznév) is különösebb nehézség nélkül kimutatható.

Az első két adat 1590-ből való, SZIKSZAI FABRICIUS latin-magyar szójegyzékéből: „Arractylis vel cartamus — *Gordon*, alii, *mohar*” és „Cartamus syluestis, vel, attractilis — *Gordon*, *mohar*”. A továbbiak: MA. 1604.: „*Gordon*: Atractilis, Cartamus.” (MA. I. 1604.: „Atráctilis, g. f. *Bogácskoro*.”) PP. 1708.: „*Gordon*: Atractylis, Gartamus”. PPB. 1767.: „*Gordon*: Atractylis, Gartamus. wilder Saffran.” SzD. 1792.: „*Gordon*:... bogátskóró; v. vad sáfrány.” SI. Told. 1808.: „*Gordon*... Bogátskóró, v. Vadsáfrány.” DANKOVSKY: „*Gordon*, carthamus tinctorius, der Safflor, wilder Safran.”

Népnyelvi adatok: Hódmezővásárhelyről 1763-ból: „A nagy *gurdin*ba bujkált a maga kertjébe (az asszony egy juhászlegény-nyel)” és „Véle (egy asszonnyal) a *gurdin*ba az Hajdu háza háta megett egy legényt megfogtak” (IrtörtKözl. I, 163). KASSAI a Hegyaljáról 1833-ból: *gordon* 'fűrész levelű fű, serratula arvensis' (II, 239, 297) és *gurdon* 'ua'. (i. h. 396), Szegedről: *gurdonn* 'tüskés-bokros hely' (i. h. 297). Az 1840-ből való hevesmegyei közlésből: *gurdin* ~ *gurgyin* (MTsz.), ugyancsak Heves megyéből Tiszaszőlősről: *gurdin* 'dudva, gyom' (Nyr. V, 91 után MTsz.). Torna megyéből 1839-ből: *gordon* (MTsz.), Zemplénből Sátoraljaújhelyről: *gordony* (Nyr. XIII, 92 után MTsz.), Abaújból *gurdon* (Nyr. IV, 122 után MTsz.): mindenütt 'mindenféle magasra nőtt és összegubancosodott kórós burján vagy ilyenmel benőtt hely'. Szabolcs megyében: *gurdin* 'gazos hely, bozót, műveletlen terület' (MIKESY SÁNDOR szóbeli közlése); a Nagykúnságon *gurdin* 'dudva, gyom' (Nyr. XVI, 285 után MTsz.). A Dunántúlról a magam gyűjtötte győrmegyei adatokon kívül csak egyetlen közszoói adatot találtam a népnyelvi közlésekben, mégpedig Sopron megyéből: „*Gurdon* — Kis uteza, zúg — Sopron-Bogyoszlón” (Magyar Nyszet III, 241).

Előfordul a régiségben közszoói összetételben is: *gordonaszás*. 'Sonchus' (MA. 1604., PP. 1708., PPB. 1767.), *gordonszeklice* (Magyar Fűvész Könyv 462), *lógordon*, *számárgordon* (KASSAI II, 297).

Az adatokban előforduló alakváltozatok: *gordon* ~ *gordony* ~ *gurdon* ~ *gurdony* ~ *gurdin* ~ *gurgyin* hangtani szempontból mint nyelvjárási sajátosságok kifogástalanul megmagyarázhatók. A *gordon* ~ *gurdon* esetében az *o* ~ *u* szembenállásra vö.

a *bokor* ~ *bukor*, *csoda* ~ *csuda* stb., a *gurdon* ~ *gurdin*-nál az *o* ~ *i* szembenállásra az *abroncs* ~ *abrincs*, *lapos* ~ *lapis* stb., a *gordon* ~ *gordony* és *gurdon* ~ *gurdony* esetében az *n* ~ *ny* szembenállásra a *rokon* ~ *rokony*, *kalán* ~ *kalány* stb. és a *gurdin* ~ *gurgyin*-nál a *d* ~ *gy* szembenállásra vö. a *szurdik* ~ *szurgyik*, *ladik* ~ *lagyik* stb. népnyelvi alakváltozatokat.

Kétségtelen, hogy a szó alapjelentése 'mohar, vadsáfrány, bogáncskóró', tehát növénynév: a történeti adatok zöme ezt a jelentést tünteti fel. A növénynév a nyelvterület egyes részein fokozatos jelentéstágulással bizonyos jelentésváltozáson megy át, és ebben a legszélsőbb határt akkor éri el, amikor földrajzi köznév válik. A földrajzi köznév kialakulása, vagyis a jelentésfejlődés útja az adatokból a következőképen rajzolható meg: 'mohar, vadsáfrány, bogáncskóró → dudva, gyom, gaz → gyomos, gazos, tüskés-bokros hely → nehezen hozzáférhető hely, zug, szurdék → zsákutca, kis utca, köz'. A jelentésfejlődés bizonyos mértékig azonos módon ment végbe, mint a *szőlő*, *hanga*, *unom* földrajzi köznevek esetében (vö. BENKŐ LORÁND, A Nyárádmunte földrajzinevei: MNyTK. LXXIV, 30).

Természetesen földrajzi tulajdonnévvé (földrajzinévvé) válhatott a növénynév jelentésfejlődésének korábbi szakaszaiban is. Ilyen földrajzinévnak látszik az 1226-ban Zala megyéből adatolt *Gordon* név: „... iuxta vineam Gordon ...” (ÁÜO. VI, 433), amely növénynévből közvetlenül válhatott helynévvé. A földrajzineveknek ahhoz a típusához tartozik, amelyikhez a *Cser*, *Bükk*, *Haraszt*: a névalakulásnak az a példája, amikor „a táj egy része és annak állandó növénytakarója az ember szemléletében teljesen azonosult egymással” (LÖRINCZE LAJOS, Földrajzineveink élete. Bp., 1947. 12). Ide sorolhatók még: Hajdú megyéből: „*Gurdin*: 1759: Elmentem a *gudin*ba kaszálni ...” (OkI Sz.), Veszprém megyéből 1799: „*Gordon*. Szabad puszta ...”, Miskolcra: „*Gordon* nevezetű városrész” (Nyr. XXXV, 95), Győr megyéből „*Gurdoni* szőlőkben” (PRT. VI/a, 263) és Zala megyéből „*Gurdon*major” (Hnt. 1944.). Ez utóbbi település helyén lokalizálható az Árpád-kori *Gordon* földrajzinév.

A *gordon* növénynévből származtatható két Árpád-kori személynév is: 1232: *Gordon* (ÁÜO. XI, 250) és 1257: *Gordun* (ÁÜO. XI, 470). Ha a származtatás helyes, akkor ezek a nevek Árpád-kori személynéveinknek ahhoz a típusához tartoznak, amelyikhez Pais Dezső a *Som*, *Mohar*, *Cucendi* stb. neveket sorolja (MNy. XVIII, 33), vagyis növénynevekből alakult kezdetleges személynéveink csoportjába. Valószínűleg idetartozik az 1290-ből való *Gurdon* személynév is (CodDip. III/1, 89), bár ez az adat bizonytalan, mert az oklevél hamis (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 80). Ide sorolható a XVII. században felbukkanó *Gordon* családnév (NAGY ISTVÁN, Magyarország családai. IV, 421), amely névmagyarosítással az utóbbi évtizedekben meg lehetőségen elterjedté vált. Az 1728-ból való *Gurdon* (PRT. V, 166) — egy boszorkánysággal vádolt asszony neve — lehetséges, hogy népi névadás eredménye, tehát történeti előzmény nélkül alakult ragadvány- vagy csúfnév.

Megvan a valószínűsége annak is (PAIS DEZSŐ professzor úr szóban közölt véleménye szerint), hogy idetartozónak tekintsük a *Gárdon* ~ *Gárdony* földrajzi- és személynéveket, bár az egyeztetésnek hasonló hangalakú közszói előzmény nélkül nehézségei vannak.

KÁZMÉR MIKLÓS.

Szövegigazítások a Balassa-kódexhez. 1. VARJAS BÉLA a Balassa-kódex elé írt bevezetését ezzel végzi: „A kódexmásolók elírásait, tévedéseit, szókihagyásait s általában a szövegromlás hibáit a hozzászólások helyreigazíthatják. Több szem többet lát s a kutatók serege majd segít eloszlatni a homályt, amely előlünk a kódex költeményeinek s köztük Balassa örökszép énekeinek eredeti színeit imitt-amott még eltakarja.” A tudós kiadónak figyelmeztetése szerint teszem most azt, hogy a kódex két helyéhez én is hozzászólók.

A VARJAS-féle kiadás 77. lapján olvasható: „Ő en ream *hihűt* el veßtemre esküt igen hamis fžerelem“. Lap alján ez a jegyzet: „Hihűt = hevűt.“ VARJAS e szövegközlésben és magyarázatban SZILÁDYT követi; ő ezt írta kiadása 305. lapján: „*hihűdt* a *hév-*, *hevűl*-től származik. Hasonló képzésű s talán értelmű is az ugyancsak XVI. századbéli *szelhűdt*, *megszelhűdt* = 'szilajodott' szavunk“.

Én azonban úgy látom, hogy Balassa költeményeinek több helye azt bizonyítja, hogy a kéziratbeli *hihűt*: íráshiba *dihűt* helyett. Ennek kiejtése *dihűtt*, ez pedig a mai *dühödt*, *dühödött* szavunk. A *dühödik* helyett régen azt mondták: *dühöszik* ~ *dihűszik*, ez olyan ragozású ige volt, mint *esköszik* ~ *eskűszik*, s a *dihűtt* olyan igenév, mint *eskűtt*.

A költő ilyen szemrehányásokat tesz Cupidónak:

Lám aź Vadaß ember az el futoth Vadath
Kergeti s-nem bantia az kj már megh akath,
Tudgia hogj éoué aź kjt halojaban tarth.

Keserues géotrelméd rajtam *duheskedeth*
Latod hogj miatat fžuem megh epedeth,
Szerelem ereje mjndent túlem eluëoth.

(VARJAS-kiad. 137.)

Másutt Cupidóval így „feddik“:

Dühös elegegiel amint ki kergettél engemet fžep hažambul
Elegegiel kérlek ittis aź mint fellek ne űž ki njugalmambul
Mi jutalmad bennem ha efem Tűzedben? mi hałžnod niavaliaimból.

(VARJAS-kiad. 129.)

Megvan a kódexben a *dihűtt* igenév *gyűhűtt* változata is: „Ream *gyűhűt* fžajukból ki uőn ő Markokból“ (i. h. 81). A kódex 134. lapján a 7. sort helyesen olvassuk DÉZSI szerint így: „*Dühötöd* mérgeddel, kit szerelem legel, a pokolbeli féreg“ (VARJAS-kiad. 128). A *dühöszik*-ből a *dühötni* olyan műveltető ige, mint az *esköszik* ~ *eskűszik*, *aluszik*, *nyugszik*, *alkuszik* stb. igékből a régi *eskötni* ~ *eskűtni*, *alutni*, *nyugotni*, *alkutni* (> mai *alkotni*) stb.

2. Júliáról a kódexben ez van írva: „Edes fžoual Tudos mint a Mercurius kitül fžiuem *fel* mint *űt*.“ SZILÁDY ezt így olvassa (81): „Edes szóval tudós, mint a Mercurius, kitül szívem *fél* mint *űst*.“ DÉZSI így közli az ő Balassa-kiadásában (I, 174): „Edes szóval tudós, | Mint a Mercurius, | Kitül szívem *fél* mint *öz*.“ VARJAS betű szerint közli kiadásában a kézirat e sorait s a következő megjegyzést teszi (68): „Szilády úgy véli, hogy az 'űt'-nek

itt semmi értelme sincs. Dézsi (i. m. 723. l.) pedig arra gondol, hogy az eredetiben talán 'üß' (= öz) volt a rím, amit a másoló tévesen 'üft'-nek olvasott."

Az *üst*-nek pedig itt nagyon is van értelme, csak az egészet így kell olvasni: „Édes szóval tudós, mint a Mercurius, kitül szívem föl, mint *üst*.” A „fülemlének” szóló énekekben is (Várjas-kiad. 57) így panaszkodik a költő: „Engemet penighlen gyűjt buzgó fzerelem fülök fölök langiaban” olvasd: „Engemet penighlen gyűjt buzgó szerelem, sülök-fölök lángjában.”¹

Mészöly Gedeon.

Császármadár, császárfajd. A vadtyúkoknak vagy fajdféléknek ez az egyik fajtája a régi Magyarország területén csak 18 alföldi megyében nem fordult elő. Leggazdagabb állománnyal Máramaros, Csík, Szolnok-Doboka, Maros-Torda, Gömör, Hunyad, Liptó, Zemplén, Sáros rendelkeztek. Különösen Erdélyben gyakori. (Vö. Diezel, Az apróvad vadászata. Fordította és a hazai viszonyoknak megfelelőleg átdolgozta dr. Míka Károly. Bp., 1899.) A császármadár az újabb védelmi intézkedések ellenére is évről-évre ritkább; attól lehet tartani, hogy nemsokára teljesen kivész Erdeinkből, s vele eltűnik a régi magyar életnek egy „szenvedő” tanúja és érdekes színfoltja.

A császármadár a XVI–XVII. században igen kedvelt fogás volt a felsőmagyarországi urak asztalán, mint azt pl. a gróf Thurzó Szaniszló galgóci várában táltalt ételek jegyzékéből is láthatjuk (Radvánszky, Családelet I, 477–80). A négy Thurzó-leány lakodalma pedig mindegyikre félezernél több császármadarat és fogolyt szolgáltatott be s — hihetőleg — el is fogyasztották (i. h. III, 56–63). Illésházy Kata 1632-i kézfogójára 203 foglyot és császármadarat adtak be (i. h. III, 69). Azonban nemcsak az urak, hanem a szegénység is szerette a húsát, mert a király és egyéb hatóság is tilalmazta jobbagynak vagy parasztembernek a császármadár vadászátát (MERdOkl. I, 31, II, 315).

1504: „Phasianorum, perdicum et Caesareorum wlgo Chazar-madara nuncupatorium” és „Item aucupia fasianorum et Cesareorum wlgo chazarMadara nuncupatorium”; 1545: „Keth csaszarmadara”; 1549: „Vöttem eg csaszar madarat”; 1555: *Tschazar-madár*; 1585: *Tsászár madar*; 1588: „Egy Chiaszar madar ert”; 1596: „Singulos aues chaszar madara vocatas” (OkISz., MERdOkl. I, 31, MNy. XIV, 62, CAL., MNy. XLII, 77). Ezek a szóra a legkorábbi adataink.

A név magyarázatára többféle lehetőség kínálkozik. Gondolhatnánk arra, hogy a latin *caesareus* tükörszava, annál is inkább, mert 1647-ben neve csak *császári*: „Szántóka madárkát, császárít, faytyukot, kappant add a szakátsnak” (NySz. III, 832). A latin szóra első adatunk 1504-ből való (OkISz. *császármadár* al.), később Verancsics Antal is használja (MLSz.). Mivel azonban sem az ó-, sem a középkori latinság szótáraiban nem találjuk, azt kell gondolnunk, hogy éppen fordítva van a dolog, vagyis magyarból való fordítás, hungarizmus.

¹ Esetleg arra gondolhatunk, hogy a *fel* olvasása *fél*, de ez a *föl*-nek olyanféle alakváltozata, amilyen a *föz*-nek *féz* (l. EtSz. II, 462). — P. D.

Felvetődött az is, hogy talán cseh eredetű. Azt olvassuk ugyanis, hogy a cseh főuraknál szokásos volt némely ünnepélyes alkalommal egymást császármadarakkal megajándékozni, Fleming pedig úgy tudja, hogy a cseh és sziléziai mánások régi szokás szerint húsvétkor egymást császármadár-pecsenyére hívták, s azt mondták róla, hogy ez az az egyetlen vad, mellyel fejedelmet illendően meg lehet vendégelni (LAKATOS KÁROLY, A császármadár és vadászata. Bp. 1899. 17). Ezt az északi kapcsolatot megerősíteni látszott BERNOLÁK szótárának *Císarski Pták* adata (*garábek* al.). Azonban ez a nyom is helytelennek bizonyult, mert — mint ŠMILAUER VLADIMÍR profeszor úr szíves közléséből tudom — a császármadarat sohasem hívták tótul, csehül, illetőleg lengyelül *čísarský pták*-nak vagy hasonlóknak. Egyéb szótárakban nincsen ilyen szó. A madár neve a csehben mindig *jerabek* vagy *řeřabek*, s az utóbbi csupán hangváltozata az előbbinek. BERNOLÁK adata tehát, ami nála gyakori eset, szószerinti fordítás a magyarból.¹ BELLOSZTENECZ „atagena = *Czeszarszka pticza*” adata is ugyanilyen másolat, hungarizmus, mert a császármadár a horvátoknál ezen a néven ismeretlen, miként azt Ivšić ISTVÁN egyetemi tanár úr szíves értesítéséből tudom.

Mivel a körülöttünk élő népek nyelvében a magyarhoz hasonló kifejezés nem található, és ez a latinból sem magyarázható, a *császármadár* kifejezést magyar eredetűnek kell tartanunk. Magyar magyarázatára több megoldási lehetőség is kínálkozik.

Az egyik lehetőség: Talán azért nevezték *császármadár*-nak, mert a császárnak ebből a madárból kellett ajándékot küldeni. Így olyasféle kifejezés lenne, mint talán a *császártallér*, továbbá a *péterfillér*, *király ketteje*, *paprékje*, *úrdolga*, *papbér* (ez utóbbira l. NNy. III, 243, j.). Mivel azonban 1504-ben már megvolt a szó (s bizonyára már előbb is), holott nekünk akkor még királyunk volt, el kell ejtenünk ezt a feltevést. Különben sincs rá adatunk, hogy valaha is a magyar királynak ezzel adóztak volna, bár valószínű, hogy hegyvidéki urak ajándékaként nem hiányzott az asztaláról. A császármadár ajándékozása egyébként hazánkban is szokásban volt. Telegdy János 1593 karácsonyára négyet küld belőle sógorának, megjegyezve, hogy az nála, a Munkácshez közel eső Szentmiklóson is újság (ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr 133).

Felmerül az a lehetőség is, hogy a fogolynál valamivel nagyobb volta miatt kapta nevét, s ilyen módon olyanféle elnevezés lenne, mint amilyen a *császárlapát* ’nagyobb fajta lapát?’ (Oklsz.; vö. *császárszög* MTsz. és SzamSz.). Deákok egymás közt játszva sokszor ezzel nevezik ki vezérré magukat: „én vagyok a *császár*” vagy ezzel meg a másikat: „te vagy a *császár*”. A tekejátékban is a középpütt álló magasabb bábu neve *királyné*, a kártyában a legnagyobb képes lap a *király*. L. a rakamazi legénybíró-választó *királyfutást* (NNy. I, 100) és a tolvajnyelvi *kajzer* ’zsiványok kisbírása’ (MNY. XXVII, 236) szót. Vö. 1694: „A csuka felől azt kiki megvallhatja, hogy minden halaknak csak ő a

¹ BERNOLÁKNAK ezt az eljárását az ugyancsak ott található német *Kaiservogel* értelmezés is bizonyítja. A madarat németül mindig *Haselhuhn*-nak hívták. Van ugyan a németben *Kaiservogel* nevű madár, de az egy afrikai kócsag-féleség neve (GRIMM).

királlyá“ (NySz.). *Legkirájabb* 'legszebb termetű' (MTsz.). 1580: *királj fűnggh* 'a rendesnél nagyobb sing' (MNY. XXXVII, 133). — SMILAUER szíves levélbeli közlésében ezt írja: „Ich möchte eine andere Möglichkeit andeuten (die freilich erst überprüft werden soll). Hängt *császármadár* nicht mit *Wachtelkönig* zusammen? *Wachtelkönig*, bei VODIANSKY »*kral řeabku, dux coturnicum*, ortygometra« ist freilich ein anderer Vogel: 'Porzana porzana tsch. chřástal', aber man hat eben im Mittelalter ähnliche Vögel verwechselt. Ich führe an: bei Veleslavin 1598 heisst *jerabek* lateinisch »attagen, ortygometra«; der vorzüglich belehrte Glossator von Klaret's Physiologarius sagt: »*dumifex* (chrestel) est maior quiscula (Wachtel)«. Im Psalter 104, 40 sagt Žaltar klementinsky: »*coturnix*, pták *králový*« (d. h. *Königsvogel*). Porzana wird für Anführer der Wachteln als Zugvögel gehalten. Schwer zu begreifen ist freilich, warum im Magy. *császár*- und nicht *király*- ist.“

Véleményem szerint a *császármadár* vagy *császármadara* nevét különlegesen ízletes hústól kapta, tehát rokona a *császárhús*, *császárszemle*, *császárkörte*, *császármorzsa*, *püspökfalat*, *püspökkenyér* kifejezéseknek. Így gondolhatta ezt LAKATOS is, mikor a *császármadár* elnevezést a régi magyarok kellő méltánylásának tulajdonította (i. m. 17). Húsának íze vitathatatlanul a legfinomabb az erdei tyúkfélék közül. Tudta ezt COMENIUS is, mert *Orbis Pictus*ában azt írja, hogy a fácán, *császármadár* stb. gyönyörű (nyalánk) étkeknek tartatnak (47). Latin *bonasia* vagy *bonasa* neve BREHM szerint a régi szerzetesektől származik és a *bona assa* 'jó étel, jó fogás'-ból keletkezett (4. német kiadás). E szó egyébként MURMELIUSNÁL (1056.) is előkerül *Bonosa madar* olv. *bonózza-madár* alakban (EtSz.). Az étkezés hazánkban mindig nagy becsben állott. FALUDI FERENC szerint „*Királyi* mulatság feladott étkekből jó ízűen enni“ (NySz.); a „*királyi ház* van nálunk“ szólás pedig a népnyelvben lakodalmat jelent (MTsz.).

A *császármadár* mellett volt *királymadár* is. Mégpedig egy 1629-i adat szerint „Az *királymadár*, ez fenyő magot eszik“ (NySz.). A *húros madár* vagy *fenyőrigó* 'turdus' más magyar neve ez, és — azt hisszük — elnevezését tekintve rokona a *császármadár*-nak: mindketten kiválóan finom és ízletes húsról kapták nevüket. Hasonlóképen, mint az *úrgomba* 'Amanita caesarea' (Ethn. LV, 176, MTsz.).

A *császármadár*nak a neve a székeleyknél és általában az ország keleti részén *mogyorótyúk* vagy *mogyoróstyúk* (MTsz., LAKATOS i. m. 7 és Szatmárból saj. gyűjt.). Legrégibb adatra Miskolczinál (1702.) található: „a fai tyukot avagy *mogyorótyukot*“ (NySz.). A NySz. értelmezése szerint siketfajdra kellene gondolnunk. Ismervén azonban a fajdfélék, vadtyúkfélék egymáshoz való hasonlóságát, valamint régi íróink meghatározásbeli pontatlanságát, ezen nem szabad meglepődnünk. CzF. *mogyorófajd* néven ismeri. Nevét legkedvesebb eledelétől vette. Többnyire mogyoróbokrok között tartózkodik és ezek, valamint a nyírfák¹ barkájával, mogyoróval, bogyóval és különféle füvekkel él. Neve a németben is ugyanilyen eredetű *Haselhuhn* < ó-felnémet *hasil-*

¹ Innen másik német neve: *Birckhuhn* (vö. Comenius 47) és a latin *betulina* (BREHM'S Tierleben.⁴ 1911.), valamint a székeley *nyírkakas* 'nyírfajd, mogyorótyúk' (MTsz.).

huon, a bolgárban is *leštarka*. STJEPAN IVŠIĆ szerint a horvát *lještarka* a német szó utánképzésének látszik (a mogyoró horvátul *lijeska*), szerintem inkább azonos megfigyelésen nyugvó önálló szóalkotás.¹

Mikes Kelemen a *császármadár* szót tréfásan a *császár katonája* értelemben használja (I. RÉTHEI PRIKKEL: MNy. III, 394), nyilván a (jó)madár-ral való képzettársítás hatására. A *madár*-nak ilyenféle használatára vö. 1566: „*Pokol madár az hipocrita*“, 1774: „*Jeles madár vagy te*“ (NySz. II, 647).

MIKESY SÁNDOR.

Hérész. Hosszúpályiban *hérész* alakban ismeretes. Saját gyűjtésemből idézem ezt a pár mondatot: *Kéccer is kellet küdeni, míg jött a hérész. Hérizbe mennek. Tíz órájuk kellet várni a hérészeseket.* Ezeket a mondatokat a lakodalomról való beszélgetés során jegyeztem fel. A *hérész* szó jelentése pedig falunkban: 'a násznépnek az a része, amelyet a menyasszony és a vőlegény is meghív a lakodalomba (a menyasszony szülei, násznagya, vőfélye, közelebbi rokonai és a nyoszolyolányok)' (vö. tőlem: Táj- és népkutatás a középiskolában, szerk. VÉGH JÓZSEF 197—8). — Röviden ismertetnem kell a megfelelő néprajzi hátteret: Az esküvő után (mindig délután van) a vőlegény násznépe is, a menyasszony násznépe is a menyasszonyos házhoz megy. S mikor bizonyos formaságok után beengedik a vőlegény násznépét is, együtt mulatoznak a kikérésig, illetőleg a búcsúzásig. Majd elviszik a menyasszonyt. De a menyasszony násznépe még tovább is együtt marad. Míg aztán a *hérészesek* felkerekednek, s elindulnak, hogy részt vegyenek a vőlegény házána a lakodalmi vacsorán. (Részletesebben i. h. levő dolgozatomban.)

A szó első előfordulása tudtomra SzD: Told., vö. KASSAI, II, 405, illetőleg SzD. 1792. 87: „*Heréfszek*: a' kik a' lakodalom utánu a' vóltt vendégeket meg-járják hegedű-fzóval; innen mondgyák: herélfzbe jární.“ Ettől kezdve szinte minden szótárunk felveszi.

A számos alakváltozat között a *herész* a legelterjedtebb. Szótárainkban ugyanis a következő alakváltozatok találhatók: 1. SzD. 1792., KR., KASSAI, Tsz., BALL. 1844., 1854., TeljSzót., 1914., FOGARASI⁴, CzF., MTsz.: *herész, herészek*; MTsz.: *hérész* ~ 2. KR., KASSAI, MTsz., MNépr. IV², 170, BALL., FOGARASI: *herész, hérészesek, hérészők, hérészek*; MTsz.: *hérész* ~ 3. MNny. I, 149: *hérész* ~ 4. MNny. III, 285, VÉGH, SÁRRÉTI népm. és népi elb. 101, 108—9, Kisújszállás (SZATHMÁRI ISTVÁN szóbeli közlése), Hosszúpályi s. gyűjt.: *hérész, hérészesek, hérészésék* ~ 5. VÉGH i. m. 101, Nyr. XXXIII, 295, MTsz.: *hérész* ~ 6. MTsz.: *heérész* ~ 7. Tsz., MTsz., KASSAI, CzF.: *hőrész, heérész, hőre* ~ 8. MTsz.: ? *here* ~ 9. MTsz.: *heric* ~ 10. CzF., BALL., TeljSzót.: *héric* ~ 11. MTsz., CzF.: *hirc* ~ 12. WICHMANN, CsángóSzót.: *hértz*.

Elég változatos a jelentése is, de egy kivételével a lakodalommal kapcsolatos. 1. 'a menyasszony hozzátartozói, a meny-

¹ Vö. 1555: „*De Gallina coryllorum seu Bonosa Alberti*“ (MNy. XIV, 62) és 1599—1603: „*gallina coryllorum*“ (MNy. II, 48).

asszony által meghívott násznép'; 2. 'Nachhochzeit; hajnalosok'; 3. 'Hochzeit'; 4. 'kézfogó, kézfogói vendégség'; 5. 'böjt utáni lakoma; das Nicht-fasten an einem Fasttag' (l. az előbb idézett forrásokat).

Az 1. jelentést szándékosan tettem az első helyre. Véleményem szerint ez a jelentésváltozat áll legközelebb az eredeti jelentéshez.

Az 5. jelentést a 9—12. számú alakváltozatok hordozzák. Ezeket azonban valószínűleg el kell választanunk a többitől. A MTsz. „Kapnikbánya és vid.” jelzéssel közli a *hirc* alakot, hely nélkül a *heric*-et; CzF. is Kapnikbányáról való adatnak tünteti fel a *héricz*-et. BALL. 1867. közli még *héric* alakban. CZUCZOR—FOGARASI egyeredetűnek tartja a címül vett szóval. WICHMANN azonban a *hërts* mellé odateszi „Vgl. rum. dial. *hîrți*”, bár a MTsz.-ra való hivatkozással ő is utal a *hérész*-re. — TIK-TIN szótárában (II, 724) találjuk a rumén *hîrți* 'Wochë, in der am Mittwoch und Freitag nicht gefastet wird' szót; ennek moldvai nyelvjárási változata a WICHMANN-tól idézett *hîrți* (TIKTINNél így). Ennek átvétele a moldvai csángó É. alak, de ebből magyarázandó a többi *hirc*, *heric*, *héric* is. Jelentéstani nehézség nem akadályozza ezt a feltevést. A MTsz. jelzi, hogy a görög szertartásuknál jelenti a 'böjt utáni lakomá'-t. Ami a hangtani megfelelést illeti, az oláh *î* helyén inkább *u*-t várnánk (vö. MNy. XL, 69), de számos példa van az *i* megfelelésre is: *brinka*, *bringa* ~ *brâncă* (BLÉDY, Infl. limbii Rom. as. 1. Maghiare 28, Nyr. XXII, 207) | *fircâl* ~ *fârțai* (BLÉDY i. m. 44, Nyr. XXII, 438) | *kirlân* ~ *cârlan* (BLÉDY i. m. 56, Nyr. XXIII, 104) | *kirpács* ~ *cârpaci* (BLÉDY i. m. 56, Nyr. XXIII, 152) | *kirpâl* ~ *carpi* (BLÉDY i. m. 56, Nyr. XXIII, 153 | stb. Az oláh *hîrți*-nak tehát pontosan megfelelhet a magyar *hirc*. Ebből való a (**hîric* >) *héric* > *héric*, illetőleg *heric*.

De nem származtathatjuk ebből a *hérész*-t és a többi alakváltozatot.

Maga a rumén szó ismeretlen vagy legalább is bizonytalan eredetű (vö. TIK-TIN i. h.). Ez persze nem volna akadály a egyeztetésnek, de ellene szól a szó nagy alaggazdagsága, ami kései előfordulása ellenére is régiségét igazolja és földrajzi elterjedése. Adataink zöme a Tiszántúlról való (vö. KASSAI II, 406: „in partibus Danubianis... vox *Hérész* ignoratur; sed *Hajnalos* usitatur” és CzF. *herész* al.: „Mátyusföldén: tyúkverőt jární”), mégis szinte a nyugati nyelvhátártól, a Fertő mellékéről is van adatunk, egy biztos (*herész* MTsz.) és egy bizonytalan (*here* i. m.). Azonkívül a gömör- és nógrádmegyei, továbbá az Ipoly völgyéből, Kovár vidékéről való adatok sem bizonyítják azt, hogy az ország keleti részéről folytonos tovaterjedés során jutott volna el a szó az ország nyugati széléig. Egy feltevessel tudnók csak megmagyarázni ezt a tényt: Az ország keleti területén kialakult a szónak a rumén eredeti jelentéstől eltérő jelentése, az a jelentés, amely a lakodalommal kapcsolatos. Az ország nyugati és középső részére való férfiak a keleti részéről hoztak feleséget. Ezen a réven került volna el a távoli nyugatra is ez a lakodalmi műszó. Ez a feltevés azonban nem valószínű.

Jóllehet az alakváltozatok hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli magánhangzóit magyarázhatnók éppen az oláh *hírfti*-ből, de a *hőrészt*, *heőrészt*, *hőre* alakok ő-jét nem tudnám megnyugtató módon magyarázni. — Bárczi Géza hívta fel a figyelmet a *merre* szó N. *mőre* alakváltozatára. Ez a *mőre* alak nagy területen használatos (l. MTsz.), és más alakváltozatai is erősen hasonlítanak a *hérészt* alakváltozataira (vö. pl. *mérre*, *meőre* és még *mőre*, *mörre* MTsz.). Sőt az *erre* szónak is van *őre* és *ére* változata (uo.). Ez a körülmény valamiut még az is, hogy a *hőrészt* és a *mőre* alakok néhány esetben földrajzilag is közel egybe esnek, azt javallaná, hogy szavunkat az oláhból származtassuk. Azonban ez a hasonlóság csak első pillanatra látszik az azonos fonétikai helyzet következményének. A *mőre* alak ugyanis az azonszótagú *l* (vö. Prág: SerkH.: *melyre*, Thaly: Adal. I, 154, 160: az *melyre* NySz.) labializáló hatására és kiesése következtében jött létre (vö. HORGER, MNyj. 169. §.). Az *őre* pedig ennek hatására keletkezett. Az azonszótagú *l* labializáló (és zártabbá tevő) hatására, továbbá kiesésére a mi nyelvjárásunkból is hozhatok példákat: *kelek* ~ *kőlt*, *teli* ~ *tőlt*, *mekhalok* ~ *mekhőlt* stb.; a *hőrészt*-ben azonban ilyesmiről nincs szó.

Az is meggondolkoztató s nem éppen elvetendő érv az oláh eredeztetés ellen, hogy sehol, egyetlen nyelvjárásban sem találunk *i* vagy *í* hangot az első szótagban. Az egyetlen *i*-ző alak a *hirc*. Márpedig ha *hirc* > (**hiric*) alakból magyarázzuk a *hérészt* alakváltozatait, joggal várhatunk az *i*-ző nyelvjárásokban *i*-t az első szótagban is. Ilyen azonban tudtomra nincs. Sok *i*-ző nyelvjárásból van adatunk, ott azonban az első szótagban mindenütt *é*-t találunk.

A számos alakváltozat kielégítő magyarázata tehát nehéz volna, ha oláh eredetűnek tartanók a *hérészt*-t. A megoldást már csak azért is másutt kell keresnünk.

KASSAI (II, 405) valamiféle *her* igéből származtatja a *herészt* igét, vagy a *herőtze* 'massa farinacea tenuiter expansa, qvasi ad lamellas scissa, et in arvina, vel butyro pista, cumprimis in Conviviis nuptialibus usitata' (i. h. 409) szóból, minthogy a *hérést*zek egyebek között „a' lakodalomba hitt vendégek' házaít megtisztelik, a' hol esznek isznak *tsőregéznek*, *herőtéznek*...“ (i. h. 405). — Ugyancsak KASSAI (II, 480) a *hőre* és *hőrészt* alakváltozatokat, amelyeket azonban már nem választhatunk el a többtől, a *hű* 'fidelis' szóból magyarázza, „mertt a' Menykezőbenn a *Vő-legény*, és a' *Meny-asszszony* egygymáshozz hűséget ígérnek, és fogadnak“.

CzF. két lehetőséget is említ a szó magyarázatára: megfelel 1. a *here*(méh)-nek (járnak házról-házra), 2. *here* v. *herő* 'férjesülés, házasodás'.

A MTsz. egy példánya a debreceni Egyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumában CSÁNKI BENJÁMIN ref. lelkész könyvtárából való. Abban találtam a címül vett szó mellé bejegyezve: „A menyasszonyos ház vendégei, a kik hajnalban meglátogatják a menyasszonyt, a kit már felkontyoltak a vőlegényes háznál a lakodalomban és ott *hő részt*¹ vesznek az örömben.“

¹ Én emeltem ki.

MUNKÁCSI BERNÁT (ÁKE. 355) az új-perzsa *sur* 'Fest, Gelage' szóból származtatja. Ezt a magyarázatot azonban minden további nélkül elvethetjük (vö. különben EPHK. XXVII, 695).

Meg kell azonban vizsgálnunk az előbbi feltevéseket. Itt is kiesik KASSAI első magyarázata. De az sem valószínű, hogy a *herőce* szóból származnék a *hérész*. Viszont a *hű* 'fidelis' szóval való egybevetés elgondolkoztató. Én magam is sokat gondoltam arra, hogy a szó első tagja a *hű*, második a *rész*. Az a *hérész* és azok a *hérészesek*, akik azután is *hűen* kitartanak a menyasszony mellett, miután a vőlegény végleg kiragadja előbbi családjából. Ebből az eredeti jelentésből aztán magyarázható volna a 'Nachhochzeit → Hochzeit; kézfogó, kézfogói vendégség' jelentés. — Van azonban ennek az egyeztetésnek olyan komoly hangtani akadálya, amelyet nem tudok áthidalni. A *hű* az egyébként ismeretlen eredetű *hisz* ige sz nélküli tövének igeneve (vö. SzófSz. és pl. MNy. XXVII, 90—1). De a *hű* magyarázatában ó-magyar *hiij* alakból kell kiindulnunk (vö. *Numhiu*, *Numhyv*, *Numhw*, *Nemhuu* MNy. XVIII, 34), s még ha volt is az ó-magyar korban egy soha feljegyzésre nem került **hiij* alak (elméleti lehetőség van rá), akkor sem tudnók az első szótagi *e*, *ē*, *é*, *ê*, *ee*, *ō* hangokat magyarázni. Tudtommal a *hű* régi alakváltozatai között nincs olyan, amelyben középső nyelválású magánhangzó volna. A komárommegyei Kürtről közölt *hő* is kétes adat (vö. MTsz.).

CzF. nyomán kereshetnők a *here* 'Hode' szót is a *hérész*-ben.

Véleményem szerint a *hő* szóval függ össze. Ez vagy azonos a 'Wärme, Hitze' szóval vagy nem (vö. SzófSz.). De valószínűleg összetartozik azokkal a finnugor szavakkal, amelyeket WICHMANN (FUF. XI, 204—5) sorol fel: zürj. Ud. *kam* 'Balz, Balzzeit, Balzplatz' | votj. *kem-*: S. + *kemžini* 'anfangen zu brennen, Feuer fangen, sich anzünden' (MUNK.), M., J. *kenžini*, G., U. *kendžin* 'ua.'; WIED. *kenžon* 'Hitze, Schwüle' | lp. N. *gibmat*, *gimam* 'coire; parre sig (om faar, heste, kjor)' | f. *kiima* 'Paarung od. Brunst der Vögel, Paarzeit, Laufzeit', *kiimainen* 'brünstig', *kiimata* 'sich paaren, brünstig sein, entflammt werden, lüstern, sich eifrig bemühen'; vö. még *kiiva*, *kiivas* 'eifrig, feurig, ereifert', *kiivata* 'eifrig sein, eifern, beeifern, sich eifrig bemühen', *kiivoitella* 'eifersüchtig sein'. (A *hő* szó megfelelőit MARK szerint l. MNy. XXIV, 88—90.)

Első sorban azt kell eldöntenünk, hogy összetétel vagy képzett szó-e a *hérész*. Ha képzett szó, mindenestre rajta van az (-ász) -ész képző. Ennek a képzőnek deverbális és denominalis jellege magyarázná a *hérész*szók alakot. Az -r- pedig azonos volna a kicsinyítő és gyakorító képző -r-rel (erre nézve l.: MNy. VII, 337, 385; FUF. XVI, 191; MNy. XX, 60, XXII, 134—5, XXIII, 556, 558; NyH.⁷ 97; GyÖRKE, Wortbildung 41—3; MSFOu. LXXII, 180 kk., MNy. XXXVII, 19—23; MNy. IV, 51, 59, 61—2 stb.) Az *i-ző* és *i-ző* alakok abból magyarázhatók, hogy az -ász-, -ész képző magánhangzója tövégi magánhangzó és *i* alkotta kettőshangzó folytatása. A *hőre* és a *?here* pedig elvonás, egy új alapszó hibás kikövetkeztetése. — De milyen módosító szerepe lehet ebben a szóban az -r képzőnek? Erre nem tudok kielégítő választ

adni. Meg kellene elégednünk azzal, hogy holmi töltelék elemnek tartsuk.

Szerintem inkább összetétel a *hérész*. Az összetétel első tagja a *hő*, *hév*, mégpedig a WICHMANN felsorolta finnugor szavak megfelelője; a másik tag pedig a *rész*, ami talán szintén finnugor eredetű (vö. SzófSz.). Nézzük most közelebbről az alakváltozatok első szótagi magánhangzóját. A *hörös*, *heörös*, az *ő* újabbkori diftongizálódásával) és *hőre ő* (*ő*?) hangja szabályos folytatója az *ó*-magyar *eü*-nek (vö. OklSz., NySz.). Az *é*-s alakokat úgy magyarázhatjuk, hogy az összetétel ezekben a nyelvjárásokban akkor keletkezett, mikor a *hő* ~ *heves* alakpárból a *lé* ~ *leves* analógiájára *hé* ~ *heves* lett (vö. OklSz., NySz.). Ebből az *é*-ből való az *é* diftongus (vö. *heérész* MTsz.). Majd pedig az összetétel elhomályosultával az *é* megrövidült (*hérész* MTsz.), és nyitabbá vált (*herész* számos helyen, l. fentebb). Az óbáti *hērész* *ē*-jére l. *csēcse*, *-ét*, *csēcserész*, *cseplye*, *-ét*, *-ék*, *csevice*, *-ét* (MNny. I, 143), *fēlērész* (i. m. 146).

Az összetétel második tagja önálló szóként is *i-ző* az *i-ző* nyelvjárásokban. Ezzel magyarázhatjuk a *hērész*, *hērész*, *hērész* alakváltozatok hangsúlytalan szótagbeli magánhangzóját. A Szamoshátról, közelebbről Matóles, Tunyog, Panyola, Olesva, Apáti, Óvári községek valamelyikéből közölt *hērész* (Nyr. X, 139 és MTsz.) *ē* hangja nem akadályozza annak, hogy az összetétel második tagját a *rész* szóval azonosítsuk. Különösen ha éppen Panyoláról való adat. Matóleson és Tunyogon jártam. Sem ott, sem Olesva-Apátiba való tanítványaimtól nem hallottam ilyenféle alakot. Panyola nyelvjárásáról csak ILYÉS ENDRE egyetemi hittudománykari magántanár úrtól hallottam. Érdemes volna tüzetesen megvizsgálni azt a nyelvjárást. — A *hőre*, a *here* és a *hérészők* magyarázatára így is megtarthatjuk, más megokolással, a fentebb mondottakat. A *hőre* és a *here* hibás elvonás; a *hérészők* alak pedig úgy keletkezett, hogy a nyelvrész az összetétel elhomályosulása után *-ész* képzős igének fogta fel a *hérész* alakot, s ebből képezte a *hérésző* igenevet.

Röviden összefoglalva ez tehát a véleményem a *hérész* szó és alakváltozatai eredetéről: Összetett szó, mégpedig birtokosjelzős összetétel (vö. ÖMS.: *bu-thuruth*). Első tagja a *hő*, *hé*, amely talán azonos a 'Wärme, Hitze' jelentésű szóval, második tagja pedig a *rész* (vö. FUF. XVI, 78–80, XIX, 155). Eredeti jelentése pedig ez lehetett: 'a menyasszony hozzátartozói, násznépe közül azok, akik követik a menyasszonyt az elhálás helyére, és az elhálás idején ott vannak a közelében'. Legközelebb van ehhez, szinte csak árnyalati különbség van köztük, az első helyre sorolt jelentés. Abból 'Nachhochzeit → Hochzeit → kézfogó, kézfogói vendégség'.

De nem nehéz a békési *kihérészl* 'jól eldöngtet' jelentést sem megérteni (MTsz., vö. MNny. III, 285). A *hérészesek* nem kímélik a gazda borát. Ittas fővel, nagy heje-hujával, hegedűszóval járják a falut. Előfordulhat, hogy beleakaszkodnak valakibe, akit aztán jól eldöngtetnek, *el-* vagy *kihérészlnek*; néha esetleg fordítva üt ki a kötekedés.

Jól látom, hogy ennek a magyarázatnak is megvan az a gyengéje, hogy a *hő*-nek 'Balz, coitus' jelentése nem mutatható

ki. Ez azonban nem jelenti egyúttal azt, hogy nem is volt ilyen jelentése a magyar nyelv külön életében. Talán éppen a török eredetű 'futuere, coire cum femina' jelentésű ige és származékai szorították ki ezt a jelentést. Ez a jövevényszó eredetileg eufémisztikus jellegű volt, s a finnugor szó ilyen, valószínűleg eredetibb jelentése csak a tárgyalt összetételben maradt fenn még bizonyos ideig, majd abban is elhalványult, és így az összetétel eredeti jelentése is megváltozott.

PAPP LÁSZLÓ.

• **Váj.** A *váj* ige első előfordulása a XV. század első feléből mutatható ki (JókK., vö. SzófSz.).

„VÁMBÉRY szerent rokona az oszmanli és csagataj *oj-mak* mely am. vájni v. ájni, vézni“ (CzF. VI, 742). — BUDENZ (MUSz. 555, 557) finnugor eredetűnek tartja, mégpedig a *vág* -l gyakorító-képzős származékának. Ezt írja: „Külömbség a kétféle jelentések közt főleg az, hogy a *vájás* apró ismételt részletekben végbemenő munka, míg a *vágás* akár egyszeri, pillanatnyi is lehet. Ha e külömbség alaki kifejezést is nyert, a *váj*- ige a *vág*-nak frequentativuma lenne.“ „...a *váj*- (*vájo*-) igető alakját vizsgálva ...régibb *vālo*- alakot vehetünk föl, mely megint eredetibb *vsjalo*-, *vsjelo*-ra vihető vissza; ennek pedig *vsjs-* alaprészében a *vsng-* (vág-) ige mellékalakja ismerhető föl... a hozzájárult *l*-ben meg frequ. képző, úgy hogy az ily módon fejlődött *váj*- (e. h. *vsjs-l*, *vsngs-l*) igén csakugyan alakilag is ki volna fejezve a jelentésében érezhető frequentativ momentum. E mellett csak azt kell számba venni, hogy a már korábban alakult frequ. származékban a *vsng-* alapige jobban gyengült, mint amúgy további képző nélkül.“ — GOMBÓCZ (NyK. XXXI, 248—9) véleménye szerint a *váj* török eredetű. — BÁRCZI (SzófSz.) mind a finnugor, mind a török származtatást valószínűtlennek tartja és így ismeretlen eredetűnek mondja.

MATTI LIIMOLA (FUF. XXX, 274—6) a következő szavakat egyezteti: Vogul MUNK. É. *val'säm* 'Span', KANN. FL. *ḡāl'ššām*, Szo. *ḡāl'ššām* 'Span (des Messers, des Schabeisens)', ARLQV. *val'stam* 'schälen', KANN. (kézirat) TJ. *ḡl'st-* 'abschälen, скоблить (Baumstamm, Deichselstange)', TČ. *ḡl'st-* 'abhauen, abschneiden (Äste des Baumes)', KK. *ḡāl'st-*. P., ÉVK. *ḡol'st-*, AL. *ḡāl'st-* 'abschälen (Stange, Baumstamm)', KANN. (kézirat) TJ., TČ. *ḡl'* 'abschälen (die Bäume unten am Stamm auf einem zum Rodland bestimmten Stück Boden, damit sie verdorren)', P. *ḡāl-*, AL. *ḡāl-* ~ *ul-*, FL. *ḡāl'* 'abschälen (einen Baum unten am Stamm)'. — Osztják Ni. *uol'säm*, Kaz. *uol'säm* 'Schnitz-, Hebelspan', O. *uol'säm* 'Span überhaupt', Č. *uol'sän* 'ein ca 15—20 cm langer »Hobel«, mit dem runde Pfeilschäfte angefertigt werden', Kr. *uol'sän* 'Gerät zum Hobeln des Pfeilschaftes', *uol'santta* 'mit dem Messer hobeln, an dem sich ein Holzklötzchen befindet', I. *val'säm* 'Hobel, dessen man sich beim Pfeilschnitzen bedient', *val'santem*, *val'santem* 'schnitzen (z. B. Pfeile)'. — ZÜRJÉN Ud. *vol'nis*, Sz., L., P. *vol'ni* 'mit dem Glatthobel od. Schabmesser einen Baum od. einen Baumstamm abschälen (in P. auch: mit der Axt)'. — VOTJÁK G. *vel'ni*, M. *vel'ni* 'Bäume abschälen' (M.) 'einen Baum teilweise abschälen' (G.). — MORDVIN F. *valams* 'ebenen, glätten,

(ein Loch) zuschütten'. — Lapp N. Frans *oallot* 'deglubere', 'rispe eller hugge bare Stüber nedover i Barken paa Traeer, afbarke Traeer', S. LIND.—ÖHL. *alot* 'putare, ramos abscindere'. (Vö.: WICHMANN: FUF. XV, 27; TOIVONEN: FUF. XX, 70—1. FUF. XXI, 122.)

Az osztiák adatokhoz kiegészítésül PÁPAY (Északi osztiák nyelvtanulmányok 7—15) gyűjtéséből *hálváltám-zoi* 'nyílforgács-férfi' összetételben szereplő *váltám* 'forgács' szó vehető fel.

A magyarból a *váj* ige tekinthető idetartozónak. Az egyeztetésnek hangtani nehézsége nincs. NyH.⁷ (30) szerint finnugor szökezdő *v-* megfelelői: m. *v-*, O- ~ vog. *β-*, O- ~ zürj. *v-* ~ votj. *v-* ~ cser. *β-*, O- ~ md. *v-*, *φ-*, O- ~ f. *v-* ~ lp. *v-*. Tehát a szökezdő mássalhangzónál a magyar *váj* *v-*jében a LHMOLA egyeztetette szavak szabályos megfelelőjét találjuk. A *váj* *-j*-hangzójával kapcsolatban PAASONEN idézzük: „Fugr. intervokalisches *l* ist... in den verschiedenen Sprachen lautgesetzlich folgendermassen vertreten: syrj. wotj. *l*; *l*, *j* | wog. *l*; *j* (*j*) | ost. *l'* (Trj.), *l'* (Kas.), postdent. *l* (V., Vj.), postalveol. *l* (O.), *ð*, *l* (in den Dialekten am Irtisch und dessen Nebenflüssen), *l* (Ni.); *l* | ung. *gy*; *j* | mord. *l* | tscher. *l* | f. *l* | lp. *l*.” (Beitr.)

Az egyeztetés ellen látszólag jelentéstani nehézségek szólnak. A magyar *váj* szóval a rokon nyelvekben 'hámoz, simít, forgács' jelentésű szavak állnak szemben. Nézzük közelebbről ezeket a jelentéseket! A *váj* értelme: „bizonyos testben akár kézzel akár valamely eszközzel likat, gödört, üreget, nyílást, hasadékat stb. csinál; áskál, turkál, piszkál” (CzF.). A *hámoz* viszont azt jelenti: „valaminek a hámját, hüvelyét lefosztja, lemetszi, leveszi” (CzF.). Tehát mind a vájásnál, mind a hámozásnál egy anyagnak az illető anyaghoz szilárdan kapcsolódó részeiből távolítunk el egyes részecskéket több azonos, ismételt mozdulattal. A különbség mindössze az, hogy a vájásnál eltávolított részek az anyag belsejében voltak eredetileg, míg a hámozásnál eltávolítottak a felszínről kerülnek le. A simításnál pedig hasonló műveletet végezve arra is tekintettel vagyunk, hogy az eltávolított részecskék úgy illeszkedjenek az anyaghoz, hogy eredményül síma felületet kapjunk. A forgács akár vájásnál, akár hámozásnál keletkező melléktermék, nem feltétlenül csak fa faragásánál keletkezik.

A népnyelv adatai is azt a felfogást támogatják, hogy a vájás, különösen átvitt értelmű kifejezésekben azonos mozdulatok ismétlését jelenti. „A tyúk *váj*: a porban fürdik” Tolna m. Simontornya (MTsz.): a tyúk több csapkodó, ismételt mozdulatot végez szárnyával a porban fürdés közben, ezért nevezhető a művelet *vájás*-nak. A N. *fel-váj* a m. 'fölszed (kis gyermekeket a bölcsőből)' és 'sarló hegyével fölszed (ledől) vagy legázolt gabonát a földről)': itt részek eltávolítása szerepel. N. *Adósságot, pénzt felvájni* a m. 'valakitől nagy nehezen megkapni, kiásni': ennél a kifejezésnél is az ad módot az átvitelre, hogy a *vájás*-nál is épp úgy, mint a nagy nehezen megkapott pénznél. a hozzáfogást, kísérletezést többször kell ismételni, mielőtt befejeződnék a művelet. A *vájkál* a m. 'kezel valamit lágy anyagban turkál' (Csúry, SzamSz.).

VÉRTES EDIT.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Egy régi magyar szerelmes levél.

Az Országos Levéltár pozsonyi kamarai limbusában¹ egy különös levélkére akadtam. XVII. századi iratok, kamarai jelentések, peres ügyek, kérvények között húzódott meg magányosan ez a névtelen kis írás, melyet szerzője olyan bizalmasnak tekintett, hogy se alá nem írta, se meg nem címezte. Pedig hogy a levél elment, s akinek szánva volt, el is olvasta, bizonyítja a hajtás módja és a feltört viaszpecsét. Címzés helyett egyszerűen e szó áll a levélen: *Panaß*. A levélke tartalmánál fogva érdemes figyelmünkre. Vannak korábbi leveleink is, melyeket írójuk kedveskedve, udvarolva írt menyasszonyának vagy feleségének (ilyenek pl. Telegdy Pál levelei a tölem kiadott „Két vitéz nemesúr levelezése” című kiadványban vagy Nádasdy Tamás és Thurzó György levelei), de egyikből sem értesülünk részletesen a szerelmes lelki állapotáról, nem vallomásszerűek, nem igazi szerelmes levelek. Batthyány Ferencnek jegyeséhez írt egyetlen magyar nyelvű szerelmes levele (1604 körül) közhelyekből áll (EPhK. 1943.). Itt azonban egész különös elégiát kapunk, szinte panaszos költeményt egy halálra szánt szerelmes belső vívódásairól, a nélkül, hogy tényleges életviszonyairól a legcsekélyebb mértékben is tájékoztatna bennünket. Nyelvi és stílustörténeti szempontból annál becsesebb ez a talán eddig legrégebbnek mondható magyar szerelmes levél: megtudhatjuk belőle, milyen próza alakult ki már a XVIII. század elején — erre a korra vall ugyanis a levél nyelve és az iratesomó környezete — az érzelmi élet kifejezésére, s azt is, hogy milyen közel áll ez a nyelv Balassi Bálint költészetéhez. Olyan ez a „panasz”, mint a költő első időszakában Losonczy Annához írt bánatos énekek valamelyike; elvont nyelvvezetű, esengő, kétségbeesett, viszont egyáltalán nem barokkos. Érzik rajta az élményszerűség.²

*

Panaß

Nem à vegre Irok | kerem neis ugy vegye | hogy maghamat mencem, | se penigh hogy Nag[yság]hodra, Panaßolyak, | Mert menceghemet az mi illeti | tudom hogy hejaban | mert soha oly ighaz nem lehet | hogy Nag[yság]hod hitelt adgyon többè | kit talam maghara nizve, &³ — Nag[ság]hodra penigh nine Panaßom | hanem csak az en Berencetlenseghemre, | az ki az Nag[yság]hod ßeme elöt oly megh vetet s.hamifsa let, | hadgyan | ligyen Isten biro benne, | s. verje megh teftében lelekb[en] | à ki az oka, | NB: s. enghemis bar verjen megh az Isten. ha soha csak gondolattal is | — nem hogy maskint hamis voltam volna Nag[yság]hodhoz, | el nem tudta hitetni se penigh változhatatlan hívseghemben megh nem nyughodot, | arrul nine mit

¹ Pozs. Kamara: Lymbus Series III. Saec. XVII. Fasc. 37 (B. 2291).

² A levél írója az interpunctiót igen szeszélyesen kezeli, s ezért hasznosnak tartottam az értelmi szakaszokat függőleges vonással elhatárolni.

³ Értelmetlen, pedig a szövegben világosan ez van.

tennem .s. erre nizve nem kivanom hogy foha fe mas fe töb Joval ligyen, hanem csak avval hogy holtom utan fzanyon megh azert az Injuriaert, az kit rajtam czelekefzik, | akkor vegye ki ketfeget, ebben az dologhban, midön az en halalalom (sic), az en ighaz fzeretetemrul es hivfeghemrül bizonyoffa teszi Nag[yság]-hodat, | .s. mivel soha fenkit ugy nem fzerettem mint Nag[yság]-hodat, | ugy elis hidgye, hogy soha fenkürt anyi kint nem lalam mint N[a]ghodert | az mint felyulis Iram | mostis kerem | ez irafomat ne ugy magyaraza, se ne az véghre itelye | hogy azal kedvet keresnek Nag[yság]hodnal. | mert arrul soha fe gondolkodgyek ha egyfzer mint az ebet oknekünt, megh vetet, .s. fokippen tudvan hogy artatlan vagyok .s. az lelki Ismeret semmiben nem vadol, ebben az dologhban kiert buntet .s. vadol, hogy en Nag[yság]hod utan fuplicalyak, | mert ha eddegh valo hivfeghemert lgy fizet, mint remelyek Jovendöb[en] | az Nag[yság]hod levelere hogy valafztat rend fzerint nem adok, ne gondolya aßt hogy azert czelekefzem, hogy az en goromba elmim illendő kippen megh nem felelhetne, Nag[yság]hodnak | de aßt kerülöm benne .s. attul tartok hogy az Echonak formajat ne kövfsem, az ki ugy fzokot felelni a mint ü hoza fzollanak, | .s. igy az en czendefz türifemet. ne egyebnek tulajdonica | hanem csak annak, hogy emberfeghel akarom aßt megh gyözni, az ki bizony feletted valo | .s. nem kelet volna lenni .s. nemis voltam anyival ados, | Patientia, | mindenek felete penigh oka ez hogy türök .s. valafzt nem Irok | hogy nem akarok veteni, | mert ha eddegh nem vetettem fzantfzandekkel, | bizony ez utannis el kerülöm | .s. iletemnek veghen, mar el nem kezdem | hogy Nag[yság]hodat, meg bancam, | fzomnak .s. hitemnek megh felelek hogy foha anyi but rajtam nem czelekedhattik | hogy en megh változam, | .s. mivel aßt parancolya hogy mar nala nekünt el legyenek | legyen ugy az mint akarja, | Isten te tudod mely nehezen esik ez az Resolutio | de kentelen vagyok velle, | de az en kinomat, az könyebiti | hogy tudom hogy az en iletemnek veghe nem leßen meßi az Nag[yság]hod Ideghenfegetül | Ighaz valoban az az proverbium, hogy az mely ebet Agyon akarnak verni dühes nevet költik, | Nag[yság]hodis elő vette aßt, | ne adgya Isten hogy ilyen birak legyenek it, hogy az embert eleb fel akafzak az utan tegyenek törvent rajta, | Jaj Istenem ki righen fele attul az en fzerencetlen fzivem, ki most rajta telyesedet, | en tudom hogy Nagysaghodnak nem kellett nemis kel egyeb, hanem csak az en vefzedelmem, | .s. az en iletemet, ki az Nag[yság]hod keziben volt, csak azert halafztotta eddegh, hogy okot keresheffen, oly modot tanalyon, hogy mentül nagyub¹ kinnal ölhefsen megh — | Im kedve telik azert abbanis .s. hizek veremmel, | en az ki mar iletemnek veghet minden fzempillantash[an] ohajtom varom, | nem kivanok többet Istentül csak aßt, hogy ü fzent felseghe annyi irgalmafsagal ligyen az en bünös lelkemnek, az mely lgaz Jo Akaroja voltam Nag[yság]-hodnak, | Többet, nem Irhatok mert ninc modom benne, | az poftatul Izenem | mondgya megh ha Istene lelke van, | az kinek

¹ Ez az alak kétszer előfordul a „Credulus és Julia“ drámatörredék első és Balassi Bálint Bock Mihály-fordításának (1572.) 160. lapján.

tökelletefegehe[en] .s. Ighaz Bem latyaban, ugy megh nyugodtam vala, | nem maghamra hanem Nag[yság]hodra nizne az mint en fel cirkaltam¹ elmijit, | ninc oly dologh az kib[en] batorfaghofsan, nem parancolhat. Nag[yság]hod nekije bizvan tökelletefegehehez, | eßt ebb[en] hagyom. | Ha Irafomban mit vitek | megh bochafsa ha egyebert nem | azért hogy mar foha többbe nem vetek Nag[yság]hod ellen, ki nemfokara megh hal, | az ki eßt Irja valo Ighaz hive Nagy[yság]hodnak, ki most azért vefz el | hogy töb fzeretettel volt Nagy[yság]hodhoz hogy sem egy Biv el viselhet, .s. azértis keresi vefzedelmit. hogy Inkab akar megh halni hogy sem mint Nag[yság]hodhoz legh kifseb Joakarath[an] megh valtozni, vagy megh fzünni, | ezel vighezem el ez keferves Irafomat, Hogy ha az en Iletem Nag[yság]hod előtt unalmas volt tanalyon kedvet az en fzörnyu Halalom[ban]²

*

A levél kétségbeesett írója nem mindig tudja világosan kifejezni zavaros érzéseit. Leveléből mégis kihangzik lelki fel dúltsága és őszintesége. De talán nem csalódunk, ha feltesszük, hogy ez a stílus a Losonczy Annához írt versek nélkül nem így alakult volna. „Legyen az én kinom ő egésszégéért, legyen halálom is bátor személyéért; ám szenvedjek azért, csak ne utáljon meg én hív szerelmemért“, írja a költő; „te szerelmedtül soha nem válhatom meg halálom nélkül“ írja másutt; majd: „hiszem, ha esméri idővel én bennem, hogy nem család szívvvel személyét szeretem, talám megszán engem“ (IV.) stb. stb. Efféle panaszos sorok szabadították fel a magyar életben is a szerelmi bánat kifejezési ösztönét. Úgy képzelem, hogy Balassi Bálint is ilyenféle leveleket küldhetett énekei mellett Annának, — csak természetesen szebbeket és a latin retorikán okulva világosabban szerkesztetteket.

Batthyány Ferenc német szerelmes levelei körülbelül ugyan-ebből a korból valók, és azokat a magyar költőből vett idézetekkel tarkította.³ Most már láthatjuk, hogy a magyar szerelmi levelezés is ugyanakkor megtalálta a maga természetes stílusát, és hogy ebben is része volt a nagy költő általánosan énekelt költeményeinek.

ECKHARDT SÁNDOR.

Csekekátai jobbágyok 1666 és 1674 közt kelt leveleiből.

Lipszky Repertoriumában, illetőleg térképén Pest megyében Jászberénytől délnyugatra hat Káta nevű helység jelentkezik: Nagy-, Szent Márton-, Szent Tamás-, Boldog-, Szent Lőrinc- és Egres-Káta. A Hnt. 1944. ezek közül már csak Nagykatát, Szentmártonkatát és Szentlőrinckatát említi külön helységeként.

¹ A NySz. szerint *fölcirkál* a. m. 'felkutat'. Itt talán 'megismertem' az értelme.

² A *Halalom* szó végét erősen lehúzta, ami esetleg rövidítés jele, mint a *-ban* rag esetében, mikor is az író a *b* után lehúzást cs.nál. Így lehet, hogy *Halalomom*, de az is, hogy csak egyszerű *Halalom* olvasandó, ami mondattanilag szokatlan értelmet ad.

³ Néhányat, melyben magyar idézetek fordulnak elő és az egyetlen magyar nyelvűt kiadtam EPhK. 1943: 34–42.

A XVII. században azonban ezen a vidéken még Cseke (vagy Cseghe) Káta nevű falu is volt.

Cseke-Káta földesura akkor gróf Buzini Keglevich Miklós, Torna megye főispánja volt. A hozzá, illetőleg tisztartójához, Subics Pálhoz küldött levelek között több olyan levél maradt fenn, amelyeket csekekátai jobbágyok írtak. Nemcsak tartalmuknál fogva értékesek ezek a XVII. századi jobbágylevelek, hanem a népnyelv történetének szempontjából is. A következőkben közöljük a levelekben előforduló szólásokat és fontosabb szavakat, bevezetőül pedig mutatóba ide másoljuk az egyik levelet.

*

1667. január 11.

Istentül eő fzent Fölsigitül kiuánunk ez uý Eztendőnek fordulattyán minden Űduőfsiges iauait Ngodnak megh adatni, egéz uduara nepéuel boldogúlt fzerencsés állapottyát fziuefsen megh adatni.

Régtül fogua *igyekeztünk akartunk* Ngoddal *fzemben menni sem eső, sem fergeteg* bizony megh nem tartott uolna, hanem mégh az *hagyot nap* előttis el indoltunk uolna, ezt Ngod hazugsagra ne uéllye, mert lattya Iñ eő fz: Fölsige minden ember fziue titkat ha igazat nēm mondanánk egy nap soha nem uólt az kiben az *fzeginsiget* megh nem *foghazastuk s'* megh nem *kalodasztuk*, kinek marhatskaiát kaphattuk uéle edgyütt nyakon kötue tartottuk ugy *sikattuk rikattuk* fzegeynyeket ezt bizzonnyal el hidgye Ngod kegyelmes Urunk Keglevicz Miklos. Hogy ha csak az Ngod Summaiara uolna gondunk talan *egy más közöt kj köbözhatnák* de az Török Uraiunktul fzinten ugy nem nyughatunk az is *tűszel uafsal, ejjel nappal* raitunk uagyon el hidgye Ngod ugy annyra iutottunk pedig kit fzeimeiuel lát az Ur Isten hogy bizony az falattya sincsen, *fzaiában ualó eledele is* el fogyot sokakk, *kit* Ngod Kegyelmes Urunk ketelkedue hifzi az *mi* siralmas *befzedinket*, hogy ha Ngod az mj nyomorusaginkat lathatná kétsig nélkül bizony *megh esnék az fziue* az mj sanyarúságos életünkön Ngod határan fundusan igy uagyon az mi lakásunk, kériük Ngodat mint kegyelmes Földes Urunkat müllyon haragia, enyhitse Ngod magát *Engedelme'sigre*, ihol az Sommánkban Adónkban az kit *egy más közöt ki kobozhattunk kj fzehedtünk haládo fziuel* io akarattal adgyuk mert euuel tartotfzunk Ngodnak. Annak fölötte Virág Istuán Hutka Jakab dolgát az mj illeti, az előttis *irtuk uala* Ngodk leuelünkben hogy mi keppen *eset lett* állapottyok el meneteleknek, az egéz falu lattára ki esküttette ki uerte említettük Ngdat mint Magyar Urunkat hogy mi nekünk más Urunkis uagyon azon fzonkra *uert taglott* bennünköt ugy uerte ugy hüttette hogy soha *eletinek rendiben* mégh földinek hatararais soha ne *gyüiön* azon nap az Török Ur el nem ment hanem még mas napis itt uolt erős birsag alat megh parancsolta *ha hogy falutokban megh hallom* hogy be erefztetek Izáz tallert *egy pinfzig megh uefzem raitatok* igy annak utaña felénk sem iütt Virágh Istuán, Hutka Jakab. Ezekk utanna Iñnek aldása legyen Ngod Feién kedues Hazas Tarsán

edes *apro cseledin tegye hoszú nyomofsa* Ngodat, Sok fzegények fzerencseiere mint nekünk gonduiselő Gyámolunkat

Nagysagodnak alazatos fzegeny Jobbhagy

Mi Cseke Kataj Esküttek *egyen egyen*

örömeft *szíuel lelekkel* fzolgalunk egez *faluinul*.

Raptim in Cseke Kata

11 die January in Anno

Dñi 1667.

*

1666. március 21.:

„Erkezék *minapaban* | iria ő Urasaga hogy Ngod minden *oraban* Fülekre *iünne* mink reia kezülyünk *egy mást megh rojúk* bort, vagot Tikokat, ludakat, kenyeret uaiat Mezet borsot, szenat abrakot uigyünk | ezis *csak nem az szemünk szöretis* 'ki szedj | *csak uagyunk mj, mint az uizbe halo ember kapkodunk minden fele* | még *h az szankba ualo falat* sincz *annyra iutottunk*“

1666. november 10.:

„mert *iob részén* bifzonj az *földiben uesztet* az iden az arpank | de *mit uan mit tennünk* | bifzonj afzokk *se hirék se magok* | *meg hiteltettük* mjnd Anyat Nennyet az kikkel lakot *de soha* bifzony *egy tikmonnj iofzagat* nem talaltuk | *ki kobozuk* az fzegenyisigin Ngodnak | *el lattuk* már mink azt Kegyelmes Urunk hogy *csak fzintén az uas nincs az labunkon szinten olyan Rabiáj uagyunk mj Ngodnak* | ugy el idegenitet Ngd minket mýnnynainkat hogy *megh azt sem tudgyuk mely arant uagyunk* | bifzony az egez alföldet *uettjük hoszaia* ilyen nagy *hufzafsal uonyafsal* egy falu nincz mint ez az mj *romlot hafzank* | ualameny iöueueny uolt köfzöttünk *együl egyig* mind haza ofzlottak | Afzontul Szappanos Albertis semmj keppen nem mer *megh maradni it mert sem eiele se nappala* a sok toluaj fenyegese myatt mihelt *meg kaphattyak mingyarást* *megh öljk* ha az az egy emberis ki esik köfzülünk soha bifzony többet mj itt nem nyomoroghatunk mind Töröktül Katonatul *egy bekeuel ualo ebédünk* uagy Uacsorank nincs *egg testi ruhatskank* nincs csak *mint az agrul szakadtak* olyanok uagyon(!)“

1667. február 28.:

„hogy *gondot uisellyünk* az Arenda *felől* | eő Nganak mostan elereztet *postanktul meg üszentünk* | mert el fzegenyedtünk *añyra vagyunk* pedigh *el* hogy *még h az szánkban ualo falatis* csak *kj tudgya hogyhogy uagyon* | *ualamiglen* ez *hituán határon* nyomorgunk | ha csak ez rettenetes *Sommákban* az Urunk eő Nga *le nem szállit* | csak az *Isten megh mondhatóia*“

1667. április 18.:

„mj *hafzna* hogy minket *arra úntat* hogy még *his magunkra* az Ud érte *kizadot* *pinfzit fel ualalnank* | *egy atalán ueggel* nem birhattjuk | *uóna* bifzony *houa fizetnenk* csak *fizethetnenk* | *abbulis kárt ne uallyon*“

1668. március 6.:

„egéz *harmad étel korig* ben *uoltanak* az les helyeken | csak az iden *kötött kardot* | csak *kj hozuán el ütötték az feiét* | mýnnynainkat *égtelenül* szidalmazták Orgazdak *toluaj tartokk csunyítottak* | *egy szem iofágát* el nem loptuk | csak oly hirtelen eset ez az dolog hogy az ember *megh sem tudta uolna* *remín-*

leni | nem fél ő az Töröktől *semmitis* | az Törökök *kezeben került* | égtelenül *hohér talygaiában* sokat *fzidalmazot*“

1668. április 14.:

„Íntül eő sz: Fölsigitül kívánunk Ngodk minden üduőfsiges iokat meg adatni s' *feière teriednj* | Ngodk *hiriuel adgyuk* | añy *sok felé ualo búnk nyaualyánk* uagyon hogy ember megh nem *magyarazhattya*“

1668. július 31.:

„de *semmi uttal* el nem hozhattuk ő kegyelmit miuel az *magunk hitit be nem uezsi*, az videkiek penigh az kik Tanuk lennének öregb emberek *gyermek agyas Afzonjokis lesznek benne* | ha koczit *adunkis alaiok* | az buzaezkainkat *fel taka-rittyuk*“

1672. augusztus 8.:

„*bifzuán* az Űr eő Nga *ereiéhez* | egy *gyermek louat* | az louak közfűl 2 uagy 3 mat is *oda bitangoltak* | *nekiek* megh fizettünk *alituán* hogy | az ökör Csordankra... *rea ütuén* | csak el haitották *fele s ala* | az sok *huzo uono* más felekezetbeli katonais kj az előt párazt korában ór gazda léuen az Török Űr *mg uonta* azis raitunk 40 tallért *köuet* | soha az uilagon több *fizetes raitunk ne uolnais* csak ezeket sem *győfznénk* mink *el* | ezek *hufzták uontak* kj ez elztendőbelj summánkot is | szerencsés boldog *eleue menetelét*“

1674. március:

„Elégb es nagy *fzemértessiggel rakua feiünk* | hogy mijs maradhafunk a Ngd *fzarnya alat* | *akafzto fara ualo*, *ördögök szekérébe ualo*“

1670. januárjából a csekekátai jobbágyok névsora:

„ualakik Ngod faluiában lakunk Ngodk adoszó fizető Jobbágy mink uagyunk neuezet szerint. Süueg Janos sellyer fel helyes. Badj Márton jobbágy. Kis Gergely sellyer de semmije nincs. Tót Janos jobbágy. Árua Simon sellyer semmije nincs. Kafza Máthe jobbágy uolna de az toluaiok el haitották az ökreit mar sellyer. Halapi Istuán sellyer. Tót Jancsj sellyer. Uekecs Márton sellyer. Szőke Márton sellyer semmie nincs. Agocs Istuán sellyer. Kasza György jobbágy. Uoának Mihály sellyer semmije nincs. Varga Matyás sellyer. Tót Máthé jobbágy. Kouács Pál jobbágy uólt de *az toluaiok sellyérnek csinálták*. Cseh András sellyer. Kouács Demeter sellyer. Kafza Istuán sellyer. Vonnak Gergely sellyer semmie nincs. Badj Janos sellyer. Baucsik Pál jobbágy. Kouacs Mihály sellyer semmije nics. Lestár Istuán sellyer. Bagoly Istuán semmije nincs. Matok Sigmond sellyer. Bohák Janos jobbágy. Kouács Istuán sellyer. Szekely Gergely sellyer semmie. Hutka Pál sellyer. Uonnak Janos sellyer semmije. Lengyel Márton sellyer. Farsang Albert jobbágy. Lestár Mihály sellyer semmie nincs. Fazekas Istuán sellyer. Ispány Marton sellyer semmie nincs. Szappanos Albert jobbágy. Gegely (!) András sellyer. Varga György sellyer. Varga Jakab sellyer semmije nincs. Szabo Andras sellyer semmije. Uarga Máthé sellyer. Szarka Lazlo sellyer semmie. Laczko György sellyer. Demendj György sellyer. Gere Andras sellyer.

Mány András sellyer semmije. Kis Janos sellyer. Boriu Andras sellyer. Kocska Istuan sellyer. Nagy Istuán sellyer semmije. Darnay Máthe semmis. Korsós György jobbágy. Farkas János jobbágy. Surian András semmis.“

Ez a Farkas János jobbágy az 1666. év novemberében kelt levél szerint akkor bíró volt és talán a levél írója: „...az Sommák felől azt irhattuk Ngodnak maghamis én Farkas Janos Biro lévén fel meñek felis mentem uolna. „

HORPÁCSI ILLÉS.

Remény. Azt hinnők, nyelvújítási szó: rövidítése a *reménység*-nek. A NyÚSz. felvilágosít róla, hogy már Gyöngyösi Charcliájában, vagyis 1700-ban előfordul: „A sült vala olyan tölteménnyel, Kit látván, Kezd lenni gyomrok jó reménnyel“. A NyÚSz. azt is megjegyzi, hogy a szó megvan ugyan MOLNÁR ALBERT szótárában, de a régi irodalom nem élt vele a *reménység* helyett. — Úgy látszik, mégis élt. Melius „A szent Pal apastal levelenec mellyet a Colossabelieknek irt predicacio szerent valo magyarázattya“ című 1561-ből való művében (Debrecen) a magyarázott levél I. részének 27. versét így idézi: „Kiknek meg akará az Iften ielenteni, mellyec legyenec è diczfőleges titoknac gazdagsagi à poganoc között, ki à ti közöttetec valo Chriftus à diczfőlegnek *remenyé*“. A H4 jelzésű levél előlapján. Ugyane levél hátlapján a *remény* szót *remenye* alakban magába foglaló mondat újból előfordul. A Vulgata megfelelő szövege így hangzik: „quibus voluit Deus notas facere divitias gloriae sacramenti hujus in gentibus, quod est Christus, in vobis spes gloriae“.

Bence. Az EtSz. I, 355 szerint: a *Bence* névre 'Benedek' jelentésben a XIX. század elején, esetleg a XVIII. század végén fordulnak elő az első adatok; a *Bence* név eredetileg talán a *Vince* magyar alakváltozata, s a XIX. század elején vagy a XVIII. század végén névcserével lett a *Benedek* becéző alakja. — Ezzel szemben utalhatunk Ilosvai Péter „Sokféle neveknek magyarázatja“ című, 1568-ban vagy 1578-ban írt versére, melyben a *Bence* név a *Benedek* becéző változatoként használtatik:

Régi beszéd, beszélj néki, mert Benedek neve,
Uráldotta, jó Benedek azért az ő neve;
Meghallgassa minden ember, kinek Bencze neve,
Neved mit tart úgy élj vele, átkot ne hozz fejedre.“

(RMKT. IV, 259.)

THJ.

NÉPNYELV.

A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

- árenda.* — 1800: „Kiki minden egy kilátul a Communitasnak egy frt *arendat* fizessen” | 1806: „a tavali *árenda* megváltozván”.
árendál. — 1771: „makkoltatásképpen *árendálták* ki az külsőknek”.
arra. — 1770 k.: „*ara* fel [Bécs felé] pedig ... az széna és abrak igen drága” | 1791: „*ara* való nézvést.” | 1811: „Kötelezem magamat *ara*”.
aravaló: rátermett. — 1809: „te ha *arra valo* gyerek volnál mast el mehetnél bor Lopnyi”.⁺
arról. — 1788: „*arul* hogy akarja e a közönséges Beneficiumoknak visszavételét”.
asszumál. — 1786: „Vasárnapi napon fa kérget fejteni *assumál*-tatott”.
-at: tárgyvégződés. — 1785: „fákat hozott még pedig vasárnapon” | 1800 k.: „nem jut több egy jusra mint ahova egy Ágot le tud tenni”.
át. — 1805: „*ától* ment a Ferentz Sidóhoz ser innya” | 1817: „Az Mészárló székét is *által* adjuk” | 1825: „Nyist Földén a Rétemet is *ától* atam” | 1831: „adjuk *által* csereképpen Ház ülésnek” | 1840: „Zálogos levél *áltol* van adva”.
atyafi. — 1785: „számot vét az *atyafiaival*” | 1795: „a Szabadi *atyafi* is fel jön” | 1801: „a közelebb való *atyafiak*” | 1831: „a kenderből minden *Atyafi* tiz marok virágost tiz marok magost [ad]”.
atyafiságos. — 1786: „egy kan malacztot pedig *atyafiságossan* engednek neki”.
atyamester. — 1809: „az ő műhelyekben az *Atya Mesternél*”.
atyjuk. — 1809: „az annyok életében meg érte három négy akó borral az *attyok*”.
avult. — 1800: „egy ujj gatyát akart véle kitoldatni *avét* gatyábul” | 1800 k.: „egy káposztás *avéth* Hordo” | 1807: „egy *avét* nagy hombár” | 1818: „egy igen *avult* ... párna” | 1831: „egy *avétt* szökröny” | 1831: „egy *avétt* kasza”.
áztat. — 1809: „itt nem *áztottotom* az Lovaimat”.
azután. — 1800 k.: „ide haza *osztán* az Instánsok, csörlők pörlők”.
balta. — 1815: „az Ekevezéerekből ők kapkodták ki gonosz szándékkal a *baltákat*” | 1831: „4 *balta* az katonáknak részire”.
bálvány. — 1801: „egy kapu *bálványt* el vitt”.
-ban. — 1788: „a következő hosszabb napokba lett volna hasznosabb” | 1802: „Ugyan az ökeme szomszédságába vagynak.” | 1807: „vit Kis Susitol egy hátos tarisznyábo egy kis utsut”.
bárd. — 1806: „egy rossz *bárd* és szekertze”.
barkóca. — 1818: „egy nagy asztal *Barkócza* fábul”.
baszik. — 1800 k.: „no *baszom* kurva teremtesedet” | 1806: „no *baszom* fékom *teremtette* itt vagy” | 1809: „ejnye *Baszom* a Lelke de nehéz” | 1809: „*Baszom futom* *atta* ne meny el van ám még borunk” | 1815: „*Baszom* *atta* még azt mondja a Biro hogy a Papnak az én udvaromrol vigyenek fát”. (Vö. OklSz.) *

¹ L. MNy. XLV, 94—6.

- bátorkodik.** — 1800 k.: „Bakonyunkba fa lopni be jönni *bátorkodnék*“.
- bátyámuram.** — 1825: „Péter *Bátyám Uram* engemet ki füzetvén“.
- bead.** feljelent. — 1785: „Dömötör Pálnét a Csósz *bé attá*“.
- beavatás:** a gyermekágyból felkelt asszonynak az egyházba való bevezetése (l. MTsz). — 1754: „Egyházhoz menő Asszonyok-tul a *bé avatásért* fog fizettetni“.
- becstelenség.** — 1753: „ha valaki *böstelenséggel* illeti“.
- becsü.** — 1785: még marad fön árenda... és ezt le vonván a *becsüből* tartozik még az örökös fizetni“ | 1796: „egy öreg verőt mutatott néki Nemes János és azt mondotta felőle hogy a többi szerszámnak *becsüjéből* az ki maradt“ | 1801: „házunk... minden *böcsü* nélkül... Beretz Jánosné Ángyom Asszonyé“.
- becsület.** — 1815: „Pálka Biráját az N. Helységnek hogy *Bött-sületes* hirebe meg sértette“.
- befogad.** — 1794: „Mezei munkára semmi betyárt nem szabad *bé-fogadni*... ha csak passust nem mutat“.
- behajt.** — 1796: „mivel az ökreit kárbul *be* akarta volna *hajtani*“.
- 1806: „*bé hajtott* szekere fa lopásért“.
- behajtópénz.** — 1753: „büntetése pedig *behajtópénz* minden marhá-hoz egy krajczár lészen“. * +
- békességes.** — 1828: „mig hirt Nevet viseli, Az házban *békességes* Lakása legyen“.
- békül.** — 1800: „azt felelte hogy ha pokolig mennek is haláláig meg nem *békél* velek“.
- bélel.** — é. n.: Uj Heveder föl rantoszijat 4 egyet végig meg *Bel-lettem*“ | 1806: „Haslot *megbéleltem*“. +
- bélelés.** — 1757: „kar [templomi kar] *béllésre* való szegekért... fizettem“. +
- béleletlen.** — 1801: „meg is találtatott az ágyban a *béleletlen* nadrága“. +
- bélelt.** — 1817: „Egy *bélelt* kék Selyem Terítő“. +
- belét.** — 1800: „azt mondta a *bélit* kivágja s a markába hozza haza“.
- belever.** — 1809: „a hordoba *bele verte* a csapat“.
- beli** — 1754: „Buzabeli fizetés öreg kilával negyven kila“.
- beljebb.** — 1771: „még *bellebb* azon moroczi fölén más nagy Bükk fát meg jelelvén“.
- belük.** — é. n.: „az ő buzáját vitte el a malomba, a fene egye meg a *beliket*“.
- bélyeg.** — 1794: „Marha *bélyegeket* a N. Vgnye fog csináltatni“
- bélyegelő vas:** 1800 k.: „*billegető vas*“.
- bemegy.** — 1800 k.: „*bé ment* volna Selyméri vendég fogadóba“ | 1800 k.: „*Bé mentünk* Szigeti Josep Komám Uramhoz egy vagy két liter bor innya“.
- beneficium.** — 1788: „akarja e a közönséges *Beneficium*oknak visszavételét“ | 1798: „*Beneficium*jaikat... tellyes földes Uri jussal és szabadsággal birják“ — 1802: „csupán lelki esmé-retre bizott *Beneficium*ok elpazérásához... jussok vagyon“.
- benne.** — 1798: „az Anyám is alig ha nem *tud* valamit *benne*“. * +
- bent.** — 1758: „midőn... nád kéri *bé* voltunk“.
- benyíló.** — 1821: „áll két Házból, edgy *benyíló* szobátskából“. * +
- bér.** — 1802: „a *béribé* adós maradt“.

- béres.** — 1800: „Szép Mihály *béres szolgálja* panaszt tett ... *gazdája ellen*“, | 1800: „*rétet* pedig az én *Béres szolgálommal* irtott a maga számára“.
- berek:** kisebb erdő. — 1763: „egy negyed fü ökör tináját a *berken* elhagyta és a Farkas megölte“.
- betakar.** — 1809: „három nagy ujj fazék bort a Ládáro tettek es *bétakarták* keszkenyővel“.
- betyár.** — 1794: „Mihelyt a *Betyárok* a mezei munkárul vissza mennek, azonnal az Elől Járók el vegyék tőlök a passust“.
- bicsak.** — 1797: „16 páros *bitsakot*“.
- bikás.** — 1757: „*Bikásnak* bőr kápczájáért ... fizettem“ — 1757: „*bikásnak* ... erdő bérből fizettem“.
- bírá.** — 1818: „Nyoltz vetesig adom *biráso* ala“.
- bíró.** — 1811: „az árát *Birák Uraimék* rendellyék el“ | 1814: „számot attak a Pálinka *Birák*“ | 1815: „Helységünk *Birájábo* akart vágni“ | 1821: „ez eránt Szent Gáli Helység' Erdemes *Birája* szállítsa is meg“.
- bizonyít.** — 1815: „*Bizonyítom* ezen kezem kereszt vonyásával“, **bizonyos:** biztos. — 1771: „innend *bizonyos* tudományából le tett hite után vallyá“.
- bocskor.** — 1757: „Borju pásztornak *bocskor* árában fizettem“.
- bodon:** kivájt fatörzs. — 1811: „Egy tele *Bodon* Ros és Széna is a padláson“.
- bodor.** — 1804: „a fíja beszegett keszkenőt adott néki, a mely ujj volt, és nem síkált, hanem *bodor* gyólt volt“.
- boglya.** — 1780: „három *Bagja* szénát termő rétemet“ | 1810: „egy *baglya* szénára való kaszáló“.
- bognárf.** — 1791: „*bognárfát* ... le vágni szabad nem lészen“. * +
- bojtár.** 1794: „senkit Kanásznak, Pásztornak vagy *Bujtárnak* bé fogadni nem szabad, ha csak hiteles levelet mutat“.
- ból** ~ **-ből.** — 1771: „innend bizonyos tudománybul le tett hite után vallyá“ | 1771: „csak mast ... vette el Bakonbélbul lakását“ | 1775: „Jábor fábol szabados számu egetést engedünk esztendőnként“ | 1799: kecskéjét az hóbul lett árviz el vitte ... azért az ő fíjas kecskéjét akarja el vinni tőle“ | 1800: „az mellybul bővségessebben élhessen szegén mesterünk“ | 1800 k.: „a Helységbul ki tiltották a rozsz életükrül esméros selle-reket“ | 1801: „Istennek látogatásából ... nyavalyában lévén“ | 1801: „egy ujj gatyát akart véle kitoldatni avét gatyábul“.
- bonifikál.** — 1770 k.: „szenvedések és ide haza való gazdaságok rövidtsége is *bonificaltassék*“. * +
- Borbíró.** — 1753: „Malom, Bor, Vadász, és Mak *Birák* ... meg-hitesztessenek“.
- borít.** — 1806: „vánkosokat öz bőrrel meg *buritottam*, ujra fel kötöttem“.
- borítás.** — 1767: „azon Csizmára ezüst *Borítást* vettem Veszprém-ben“ | 1807: „Almárium pléh és *borítottás*“ | é. n.: „Ket omarium *burítás*“.
- borjas.** — 1800 k.: „egy *borgyas* tehen“.

- bormérés.** — 1817: „Csupán az egy *bor méréstől* zárattatván el“.
boros. — 1801: „meg vallotta hogy *boros* volt“.
bort inni. — 1800 k.: „Bé mentünk Szigeti Josep komám Uramhoz egy vagy két liter *bor inni*“.
bort lopni. — 1809: „mast el mehetnél *bor Lopni*“.
boszorkodás. — 1789: „boszorkodását és mérgét nem tapasztalhatta“.
boszorkány. — 1785: „feleségét *boszorkánynak* mondták“.
bőr. — 1797: „17 süvegére valo bőreert kilencz új kard szíjért“ 1802: „[a juh] bőrit ... meg mutatta a Juhász“.
bőrkapca. — 1757: „Bikásnak *bőr kapczájáért* ... fizettem“.
bőséges. 1800: „az mellyből *bővségesebben* élhessen szegény mesterünk“.
bucsér: (ma) vesszőből font tetős kosár, amelyben a tojós tyúk ül (vö. MTsz.). — 1807: „Egy sütő lapát és egy *bucsér*“.*
bujálkodik. — 1809: „eszik iszik azután *bujálkodik* fajtalanodik“.
bujtókapa. — 1831: „egy irtó vagy *bujtó kapa*“.*
bunta: diversi coloris; bunt (vö. NySz.). — 1780: „az a *bunta* valogu Anyád az udvaromra ne jöjjön“.
butella: — 1807: „Három itzés üveg, 5 klázli s egy *butella*“.
bükk. — 1802; „*bikkfa* török el adásáért vádoltattak“ | 1801: „fizet néki ... egy *bik fát*“.
büntelen: ártatlan lévén. — 1799: „megkurvázza *büntelen*“,
 (Folytatjuk.) LÖRINCZE LAJOS.

Gyógynövények népi nevei a komárommegyei Martos község nyelvéből.

Az alábbi adatokat 1940—1943 nyarán Martoson feljegyzett nyelvjárási szövegeimből közlöm. Nyelvjárási és néprajzi gyűjtőútjaim során rendszeresen érdeklődtem a népi orvoslás felől is. Az egyes gyógyászati eljárásokkal kapcsolatban felmerült növénynevek feljegyzése után felgyűjtettem a szobakerült gyógy-növényeket is, és ezeket a nyár végén a Néprajzi Múzeum útján beküldtem a Nemzeti Múzeum Növénytárába azonosítás végett. A *csúzborsó*, *té mondát fű* és *vasvirág* nevű gyógynövények növénytani azonosítása nem volt lehetséges, mert ezeket nem sikerült felgyűjtetnem. Ezért igyekeztem ezeket a növényeket adatközlőimmal aprólékosan leírni. A *csúzborsó*-ról azonban így sem kaptam bővebb felvilágosítást, mert adatközlőim is csak az öregektől hallottak róla.

Címzőként a gyógynövény nevének martosi nyelvjárási alakja szerepel. Ezután közlöm a növény latin és magyar növénytani nevét, majd idézem feljegyzéseimből a növény gyógyászati felhasználására utaló részleteket. Végül — ahol ezt jegyzeteim lehetővé teszik — közlök egy-egy példamondatot is.

Az itt idézett szövegeket ö. v. György Andrásné szül. Bazsó Lidia 69 éves, Tóth Júlia 76 éves és Kalocsányi Istvánné szül. Hegedűs Klára 29 éves martosi születésű martosi lakosoktól gyűjtöttem.

agacsvirág: Robinia pseudoacacia; fehér akác. „Tejánok köhögísrű, torok-, tüdőtisztító.“

bárányüröm: Galium verum; tejoltó galaj, tavaszi galaj.

bikakóró: *Datura stramonium*; esattanó maszlag. „Bikakóró magját méktörlik, lisztyét piritusszá ékeverik, úty kötik a reumas, köszvényes ríszre.“

bocfavirág: *Sambucus nigra*; fekete bodza. „Izzasztó tejának.“
borsfű: *Saturea hortensis*; kerti pereszleny.

boszorkántüske ~ **boszorkántövis:** *Eryngium planum*; lapos-levelű iringó, ördögsekér. „Tehén tógyit páróják véle rontásrú; amint főzik a kécségékét, vetnek bele, hogy még ne ronesák a tehenet még a kécségékét.“

bőrök ~ **büdözs bőrök:** *Conium maculatum*; foltos bőrök. „Abbul is párt csinának esonthasogatásrú.“ „Asszonyok ha éhaggyák a szoptatást és nagy a mellük, fölös a tej, zód büdözs bőrököt tésznek a mellükre a ruha alá, erősen lékötik. Az léapasztja.“

bujtorjány: *Lycopus europaeus*; vízi peszterce, peszéce. „Mék-főzik a bujtorjányt, osztén mikor kihül lanygyra, akkor avvā mossák aszt a vágássebét tőpszörössen.“

büdözs bőrök l. bőrök.

csóvány: *Urtica dioica*; nagy csalán. „Tejének tődőbajosoknak.“ „A csóvány a tődöt újítja ki, a tődöt nyöveszti.“

csűzborsó: azonosítása nem volt lehetséges. „Akinék főfújja a csűz a kípít, avvā mékfűstöll.“

ezérjófű: *Centaurium pulchellum*; csinos földépe. „Ezér bajrú való: tődőbajrú, gyomor-fájásrú, epebajrú, vesebajrú, hideglövísrú, érelmeszédísrú, étvágyhoz.“

farkasóma: *Aristolochia clematitis*; farkasalma. „Mékfőzni mindénit; a levivē a vágássebét mosnyi; nagyon kitisztítja.“ „Bóhák ellen farkasómát hánynok az ágy alá, hogy attú mégdöglik.“

fehír mávo: *Althaea officinalis*; orvosi ziliz. „Virágjo tődőbajrú; tövit lereszelli, idēs téjbe mékfőzik kenyőcsnek esontkelísrú.“

fehír üröm: *Artemisia absinthium*; fehér üröm. „Rákötnyi a sebre; méfájdalmak ellen.“ „György János keze mékkēt, oszt főfakatt. Széttem neki füvet, fehír üröm, mékfősztem ecédbe, bekötősztem réggē. — Lészédem a fehír üröm levelit, ecédbe mégdinsztöllöm mind a sajátát, oszt főkötöm a ruhávó és meggyógyul.“

fekete madárfű ~ **forrasztó gyűkér:** *Symphytum officinale*; fekete nadálytő. „Csonttörísrú.“ „Fekete madárfű tövit lereszelli, mékfőzik idēs téjbe kenyőnek.“

fekete üröm: *Artemisia vulgaris*; fekete üröm. „Pálinkábo kő meginnya hideglövísrú.“

forrasztó gyűkér l. **fekete madárfű.**

földi boddza: *Sambucus ebulus*; földi bodza. „Földi boddza tövit kiássák, osztén disznóknak a moslíkos edényibe vetik, ott ázik ki. ... tövit. disznónak moslígba belevetnyi, nem döglik úgy még.“

főditők: *Chenopodium hybridum*; pokolvaras libatop. „Gyomorbajokrú, gyomordaganatokrú.“ „A főditők tövit mékfőzik idēs téjbe, úty kenyik ruháro kívürü.“

halászfű ~ **halászkóró** ~ **halászlevél:** *Plantago altissima*; magas útifű. „Tollúvā kenyegēti sebre.“ „En esztet a halászfüvet szoktam mindig, aszt a halászkórót méktörnyi, kiesavarnyi, mert az a lékkeserűbb a vélágon.“

halászkóró l. *halászfű*.

halászlevél l. *halászfű*.

hársfóvirág: *Tilia platyphyllos*; nagylevelű hárs. „Tejánok köhögísrű; izzasztó.” „...hársfóvirággó egybe is mékfőszhetik.”

Isten ustora: *Reseda luteola*; sárgás rezeda. „Füldővizbe ígí-zísrű, verísrű.” „Juszalag még isten ustora is szemveristű való.” „Csak úgy ékezd szárodnyi, lőfogynyi. Jó ha fűrűsz-tik juszalagba, isten ustorábo.”

juszalag: *Solanum dulcamara*; ebszölő csucesor. „Füldővizbe ígí-zísrű, verísrű.” L. még *Isten ustora*.

kényírbélvirág: *Calendula officinalis*; közönséges körömvirág. „Vastag varras sebékét kennek vele még.” „Kényírbélvirág virágját, akinek fekete közepe van, méksütik írós vajba: sárgo zsír lesz belülle.”

kerti bázsing ~ *szelid bázsing*: *Mentha longifolia crispa*; hosszú-levelű fodormenta. „Mellfájásrű, köhögísrű.”

kíkkatánkfü: *Cichorium intybus*; mezei katáng. „Száro virágos-tul tejának gyomorfájásrű.”

körömlapu: *Tussilago farfara*; marti lapu. „Akinék a körmire ütnek, hogy léveti a körmit, — nyersen rátészik, vagy meg-ásztatták húgyba.”

körúrsa ~ *pünkösti rúrsa*: *Paeonia officinalis*; bazsarózsa. „Havibaj megindításáro főzik.”

kúduzdúdjó: *Lanthium strumarium*; koldusdió. „Mékfőznyi az egíszet oszt a párjaro guksónyi; mikor kihű rákötnyi a kis-hasra — mébajokrű.”

kukukfü: *Thymus serpyllum*; kakukfü. „Tejánok gyomor-, mell-tisztító; lábokot párónyi véle hűlísrű.”

kutyatéjcinkóta ~ *lócinkóta*: *Euphrosbia cyparissias*; farkastejfü, kutyatej. „Hideglővisrű.”

lapu: *Areticum lappa*; közönséges bojtorján. „Gyomordaganatrű.” „A laput kánforos pálinkávó locsóják még, úgy borítták a gyomorra, ruhávó átkötik.”

létrásfü: *Chrysanthemum vulgare*; gilisztaűző varádcis. „Láp-fájásrű, döríkfájásrű párónyi.”

lóbázsing: *Mentha aquatica*; vízi menta. „Lápfájásrű, lápszag-gatásrű párónyi — kukukfüvő, putnyikkal egybe.”

lócinkóta l. *kutyatéjcinkóta*.

lósóska: *Rumex conglomeratus*; murvás lórom, lósóska. „Magját mékfőzik tejának: húgyhajtó.”

ökörfarkóró: *Verbascum phlomoides*; szőszös ökörfarkkóró. „Kenyőcsnek csontszag-gatásrű, reumárű.” „Ökörfarkkóró levelit leszédik harmatossan, osztén asztot ojam vastörővé méktörík, annak levit kicsavarják győcsruhán.”

papsajt: *Malva silvestris*; erdei mályva. „Fagyásrű, vízestetűrű.” „A fagyott, viszkető lábat melek hamuba kő ténnyi, vaty papsajt főzetin párónyi, fűrűsztenyi.”

pemetefű: *Marrubium peregrinum*; fehér pemetefű. „Tüdőbajo-soknak köhögísrű.”

putnyik: *Mentha pulegium*; esombor menta. „A putnyik párónyi való: mékfőzik, rátartya a lábojít, nos a gőzin párójjá.”

pünkösti rúrsa l. *körúrsa*.

sikárfű: Equisetum palustre; mocsári zsurló. „Tejánok köhögísrű, tüdőbajrű, vesebajrű.“ „Sikárfüvet utifülevéllel együtt mekkőzní, vesebajrű való a tejáját innya.“

szelíd bárzsing l. **kerti bárzsing**.

székifű: Matricaria chamomilla; orvosi székfű. „Torok-, mell- és gyomortisztító.“ „Székifű nagyon jó mindenre. Mikor a torka mekkő, gurgulázni nagyon jó.“

tē mondát fű (te mondád fű): azonosítása nem volt lehetséges. — „...az is nyavajabántástú való. Fűvel is gyógyították. 'Tē mondát fű' a neve, idősapámtú hallottam. Ösmerním, de nem terem már itt. Ezelőt termett ojam partos ritékén, sarjú között. Összē nyílik. Ojan kis virágjo van; úgy nisz ki, mind a körösfájé, vagy mind a fűszfalevél, de annál szilésseb.“

tisztēs fű: Stachys officinalis; orvosi tisztēsű. „A tisztēsű is veristű való.“

torma ~ **vattorma:** Thlaspi arvense; mezei tarsóka, vadtorma. „Szúrásrű; lēreszellik, rozslisztē, vízzē mekkeverik, úgy kenyik ruháro.“

utifülevél: Plantago maior; nagy utifű. „Kilísféle sebre való.“ „Utifülevél levelit megásztottják húgyba, vagy tisztán rátēszik a sebre.“

vadzšájo: Salvia nemorosa; ligeti zsálya. „Fürdőnek való kizsgyerēknek hűlírű, verírű még igízírű.“

vasvirág: azonosítása nem volt lehetséges. „Kifőzik tejának. Ojan a leve mind a vír. Az havibajrű való: ha mekkhűll az asszony, az elindította a havibajt.“ „A vasvirág száro víkonka, fehérés színyű, mintha fehér szőre vóna, de azír nem szőrös; térgyig írőre is megnýöl, de csak két-három ágo nyő ki, oszt azom vam virág; levele rózsaszínyű, közepe kemíny, csontszínyű; ēty szál vigin csak ēgy van.“

SULÁN BÉLA.

Geburnus. Ez a furesa, németelejű, deákvégű szó azzal vergődött hírnévre, hogy az EtSz. eddig utolsó szava. A MTsz. egyetlen adatot közöl *geburnus* alakban Nagyváradról 'pálinka' jelentéssel. A SzamSz.-ban *gebērnusz* alakban szerepel ugyanilyen értelemben.

A szó megfejtését nem adja az EtSz., én sem kísérlem meg, csak kiegészítem egy földrajzilag távolabb eső változattal. 1944-ben, mikor szabadságon voltam Érsekújváron, a háborús viszonyok miatt szesz italhoz már nem igen lehet hozzájutni. Némi utánjárásba került, míg egy újvári gazdánál kaptam valami szeszfélét, valami cukorrépából erjesztett pálinkaszerű italt. A gazda a következő mondat kíséretében adta át az üveget: „Ez nem igazi pálinka, csak amolyan *gēburdus*.“ (Mivel akkori feljegyzésem elveszett, nem tudom egész pontosan idézni.)

KÁLMÁN BÉLA.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső.

Felelős kiadó: Tudományos Folyóiratkiadó NV. vezérigazgatója.

A társadalom kérdéseinek meglátására, a nyelv társadalmi szerepének helyes értékelésére SZTÁLIN adott nekünk példát tanulmányaiban. A népet szolgáló, szervezett és tervszerű tudományosság megteremtésében SZTÁLIN mutatott nekünk utat. Tudományos gondolkodásunkról a SZTÁLIN vezette hatalmas Szovjetunió dicsőséges hadserege verte le a tőke rabláncát.

N. J. Marr tanítása a stadiálitásról.*

N. J. MARR akadémikus az emberi beszéd eredetét és további fejlődését „nemcsak evolúciós utakon“ kutatja, „midőn a típus fokozatos fejlődéséről van szó, hanem mutációs utakon is, midőn a beszédnek a soron következő újabb típusba történő átváltozásáról van szó“. A nyelv történetében, mondja MARR, „az emberi beszéd mutációs jellegű átalakulási folyamatai és evolúciója, azaz mind a beszéd fejlődése, valamint a beszéd különböző típusainak és rendszereinek a fejlődése, mind pedig minden egyes típus fejlődése reprodukálja vagy megvilágítja a társadalmi rend formáiban és a gazdasági berendezkedés e társadalmat megteremtő átalakulása formáiban végbement megfelelő folyamatokat“.¹

A nyelvi formák fejlődésébeli evolúciós menetnek és a gyökeres átalakulásokhoz vezető mutációs útnak a tanulmányozása egyaránt az alapját teszi annak a nyelvről szóló egész tanításnak, amelyet MARR dolgozott ki. Ezeket a tanulmányokat paleontológiai kutatások és stadiális elemzés segítségével végzi el. A nyelvben végbemenő mutációs jellegű, gyökeres átalakulások tagadása a nyelven végzett történeti munkák mindkét, az imént említett módszerének halálát jelenti. Viszont megfordítva: ha elismerjük a minőségi változásoknak a nyelv életében tapasztalható meglétét, az szükségképpen nemcsak ugyanezen két módszer megtartásához vezet, hanem ezek intenzív alkalmazásához, elmélyítéséhez és tökéletesítéséhez is.

A nyelvfejlődés történeti menetének mindennemű tanulmányozása az evolúciós és a transzformációs folyamat valamennyi mozzanatában — mind az egyes formákban, mind pedig a teljes rendszerekben — paleontológiai kutatásnak tekinthető. Ebben az esetben ez a műszó tág értelemben szerepel. Szűkebb és számunkra megszokottabb jelentése ennek a műszónak akkor van, amikor egyes, az evolúcióban és a változásokban észlelhető nyelvi jelenségek fejlődésmenetét illető elemzésnek a megjelölésére használjuk. Ide tartoznak főként a szó jelentése és felépítése, valamint a nyelvtani formák. Következésképpen jelentős mértékben ugyanez tartozik a szókinész is, a morfológia is. Viszont az egész nyelvi rendszernek

* Н. И. Мещанинов: Учение Н. Я. Марра о стадильности. (Известия Академии Наук СССР, Отделение Литературы и Языка, том VI. [1947.], вып. 1. стр. 35—41.)

egy új típusba való átmenete, illetőleg átváltozása, azaz a nyelv rendszereiben végbemenő gyökeres átalakulások már a stadiális kutatások területére tartoznak. Minthogy a nyelv rendszerét jelentős mértékben a mondat és a benne formálódó szavak felépítése jellemzi, a nyelvnek stadiális módszerrel történő megközelítésénél a legnagyobb figyelem a mondattanra és a tőle meghatározott morfológiai részre irányul.

Éppen a paleontológiai elemzés és a stadiális probléma az, amiben a szovjet nyelvtudomány a legnagyobb mértékben elűt a külföldi nyelvészettől. Ugyanez a két tényező MARR egész koncepciójának az alapja. Ezek segítségével vizsgálhatók meg a glottogónia egységes folyamatának a külső megnyilvánulásai. Ezt a folyamatot a nyelv társadalmi lényege, továbbá a nyelv meg a gondolkodás dialektikus egysége határozza meg. Ez tükrözi vissza a nyelvben a társadalmi formák fejlődésmenetét. Ez az egész komplexus szoros kapcsolatban marad, élesen kidomborítva a MARR-tól megteremtett szovjet nyelvtudomány fő pilléreit: tárgya a nyelv, és a társadalom előfeltétel szerűen meghatározza ezt a nyelvről és a gondolkodásról szóló tárgykört, igazolva a glottogónikus folyamat egységét hirdető tételt, amely folyamat a nyelvben végbemenő, stadiális módszerrel kikutatott egész sor mutációs átmenetben válik nyilvánvalóvá. Mindezek a láncszemek kölcsönösen szoros kapcsolatban vannak, és egyik kiegészíti a másikat. E láncszemek közül bármelyiket a többiek lényeges károsodása nélkül kiszakítani nem lehet. Ezek szerves egységben maradnak és továbbra is a MARR-tól felépített váz alapját képezik.

A nyelvnek paleontológiai módszerrel való megközelítését máris egész sor kiigazítással tökéletesítették. MARR négy lingvisztikai elem analizésére alapozta a módszert. Ez az eljárás azután már a MARR halálát követő első években lényegesen megváltozott annak révén, hogy az említett négy elem analizését alárendeltük a stadiális sémának. Az éles strukturális átváltozásokkal járó átmenetek bekövetkezése szükségszerűen azokat az elemeket is érintette, amelyeket a hangbeszédben ősidőktől fogva meglevő szógyököknek értelmeztek. A történelmi folyamat hosszú menete alatt ezeknek is természetesen gyökeres állapotváltozásokat kellett elszenvedniük és új típusba kellett átmenniük. Ilyeneknek bizonyulnak azok a szógyökök, amelyek a különféle rendszerű nyelvek kiterjedésedett szótári állományában bukkannak fel. Éppen ezekkel kezdődik is el a meglevő szókinsz paleontológiai elemzése. Ugyanezen okból önmagától elesett a négyelemes analizis alkalmazása mindenütt, valamennyi nyelvben és a nyelvek fejlődésének valamennyi szakaszában. Ez a következtetés végeredményében nincs ellentétben azzal, amit maga MARR mondott. Ő elismerte azt, hogy a tőle hangsúlyozott négy nyelvészeti elem „nem maradt változékonyság nélkül, nemcsak a formában, de a tartalomban sem ... Meg-

változott ezeknek az elemeknek a funkcionális fejlődése az emberi közösség életében eltelt sok, hosszú évezred folyamán. Ez azt jelenti, hogy a négy nyelvészeti elem a funkcióit változtatta meg gyökeresen a fejlődés különböző stádiumaiban.“²

A paleontológiai elemzés alkalmazásában beállott ilyen változásoknak megfelelően magától értetődően meg kell változnia a nyelvek stadiális fejlődésére nézve felvetett kérdés értelmezésének is.

A stadialitás problémáját MARR már 1923-ban felvetette „A Földközi-tenger vidékének indoeurópai nyelvei“ című előadásában.³ Ez a rövid, kétlapos közlemény volt hivatva arra, hogy alapja legyen valamennyi későbbi munkájának. Az indoeurópai nyelveket a nyelvek bonyolult kereszteződéséből támadt terméknek minősítette. Ezt a kereszteződést szerinte a gazdasági életben és a társadalomban bekövetkezett átalakulás idézte elő. Az indoeurópai nyelvek korábban megvolt állapotát meghatározott stádiumnak tekinti, amelyben helyi nyelvek voltak. Egyébként az a módszer, amellyel ez utóbbiakat megközelítette, szoros kapcsolatban maradt a jafetita szubsztrátum régi, még a megelőző években kidolgozott tág értelmezésével.⁴ Az indoeurópai nyelveket „ugyanazon jafetita nyelvek későbbi állapotának“ tekintette, azonban már új, bonyolultabb típusban jelentkező állapotban. Miután ilyen módon megállapította a közöttük meglevő szukcesszív, transzformációs átmeneten alapuló kapcsolatot, szembeállította az indoeurópai nyelveket a jafetita nyelvekkel, mint amelyek fejlődésük különböző stádiumaiban vannak. „Az indoeurópai nyelvcsalád“ — mondja — „tipológiailag új gazdasági feltételek terméke, s ugyanez igaz rávonatkozóan, ha az anyagot nézzük. De viszont ha a maradványokat és sok alkotó elemüket tekintjük, akkor az indoeurópai nyelvcsalád ugyanazon, a Földközi-tenger vidékén otthonos vagy helyi jafetita nyelvek egy későbbi állapota azok fejlődésének egy bizonyos stádiumában, egészében véve új felépítésű formáció.“ „Még a legtökéletesebb indoeurópai nyelvekben is“ — folytatja — „vannak kevésbé érintett, mintegy maradvány jellegű jafetita rétegek, amelyeket a jafetita nyelveket indoeurópaiakká átdolgozó általános folyamat nem kerített hatalmába.“⁵

Itt, mindezekben a megnyilatkozásokban, a stadialitás problémája már fel van vetve. A helyi nyelvek mint más stádiumban levők vannak szembeállítva az indoeurópai nyelvekkel. Ám ebből önmagától adódik az ellenkező következtetés is: az indoeurópai nyelvek más stadiális állapotban vannak, mint a jafetita nyelvek. Ezzel az adott példában két stádium bontakozik ki. Az egyik, a jafetita, a nyelveknek benne kialakult rendszerével, szubsztrátumként mutatkozik. A másik stádiumot az indoeurópai nyelvek képviselik. Ez már egy új típus, amely ugyanazon a helyen keletkezett és gyökereivel az előzőbe hatol bele. Az indoeurópai nyelvek szintén helyi nyelvek, de már új

típusúak. Ebben az egész, az imént kifejtett sémában nemcsak a stádiumok domborodnak ki, hanem az a stadiális átmenet is, amely a transzformációt, az új típusba történő átváltozást, az új történeti lépcsőfokra való átmenetet eredményezi. Ezt a változást — mint előfeltételt — társadalmi tényező szabta meg, s ennek a tényezőnek a nyelvekben nem evolúciós, hanem gyökeres változás lett a következménye.

Ugyanezeket a kijelentéseket ismétli meg MARR némi kis kiigazításokkal későbbi munkáiban is. A kiigazítások főként a szubsztrátum és az ebből kialakuló új nyelvi típus, valamint a kettő között fennálló viszony értelmezését érintették. A jafetita szubsztrátum most már mint nyelvrendszer áll előttünk, amelyet MARR ugyanilyen, csak éppen más állapotú nyelvrendszerekkel: az indoeurópai, a semita stb. nyelvrendszerrel állít szembe.⁶ A közöttük meglevő szukcesszív, öröklődési kapcsolatot mint stadiális átmenetet tekinti. Ilyen módon a stadiális átmenet az egyik rendszertől a másikhoz vezet el, a jafetitától az indoeurópaihoz, a finnhez, a törökhöz stb.⁷ Ilyen, az egyik rendszertől a másikhoz átvezető fejlődés során felbukkanhattak olyan nyelvek, amelyek közbeeső állapotban maradtak. Ezek sorába utalta MARR az örmény,⁸ sőt a német nyelvet is. Abban a közleményében, mely a jafetita elmélet kialakulása terén végzett munkájában beállott új fordulatról szól (1931.)⁹, MARR, aki éppen akkor tért vissza németországi tudományos kiküldetéséből, úgy jellemzi a német nyelvet, mint amely „a jafetita rendszertől a prometeida“ (azaz az indoeurópai) „rendszerhez átvezető stadiális fejlődés átmeneti lépcsőfokának sajátos struktúráját képviseli“.

Amikor MARR 1923-ban meghatározta az indoeurópai nyelvek állapotát, az egyik nyelvi masszívumot szembeállította a másikkal, mint amelyek a történeti folyamatnak két különböző síkján, a beszéd stadiális fejlődésének két különböző fokán vannak. Most, amikor ugyanez a séma határaiban kiszélesedett, csak a felső lépcsőfok kezdett el megváltozni, amelyen a nyelvek különféle rendszerei bukkannak elő. Itt, ezen a fokon, az indoeurópai nyelvek mellett ott látjuk még a semita, a török, a finn, stb. nyelveket. Mindezek egy, az alacsonyabb lépcsőfok felett álló síkon mutatkoztak. Az alacsonyabb fokot pedig mindenütt egy és ugyanaz: a jafetita rendszer őrítke meg. Az egyik rendszert: a jafetitát a másik lépcsőfokon akármelyik nem-jafetita rendszer váltja fel. Végeredményben a stadiális fejlődési folyamat egész sémája a jafetita nyelveknek egy másik nyelvi rendszerbe való transzformációjává válik.

A stadiális átmenet fogalma elég határozottan bontakozik ki: az egyik rendszerből a másikba való átmenet ez. Továbbra is homályos marad azonban, hogy mit ért MARR magán a stádiumon. Ha az átmenet stadiális, azaz ha az egyik lépcsőfokról a másikra átvezető mozgást fejez ki, akkor maguk ezek a lépcső-

fokok, ezek a fokozatok már stádiumokként mutatkoznak. A stádium és a rendszer fogalma eggyé olvadt, a közöttük levő határvonalak továbbra is jelöletlenek maradnak.

Maga MARR jut el a stádiumok és a rendszerek azonosításához. A „jafetita rendszer stádiumáról“ beszél;¹⁰ arról beszél, hogy „az indoeurópai nyelvek ugyanazon jafetita nyelvek fejlődésének csak egy új stádiumát képviselik“.¹¹ Az indoeurópai nyelveket a jafetita nyelvek későbbi stádiumának, ezek transzformációjának minősíti, miközben ugyanott kijelenti azt is, hogy ugyanebben az állapotban vannak a nyelvek más rendszerei is, pl. a semita, a török, a finnugor stb. rendszerek.¹² Ilyen módon az indoeurópai, a török, a finnugor stb. nyelvek rendszerei stádiumoknak bizonyultak. Mindezek a rendszerek ugyanazoknak a jafetita nyelveknek a további stadiális fejlődését képviselik, amely szintén mint „a jafetita rendszer stádiuma“ áll előttünk.

Ilyen módon valamennyi nyelvi rendszer egy másik rendszerre, mint megelőző állapotra megy vissza. Ilyen, a nyelvek számára közös alapnak bizonyulnak a jafetita nyelvek. Itt ismét fellépnek azok a tételek, amelyeket még a jafetita Kaukázusról és a földközítengeri kultúra megteremtésében szerepet játszó harmadik etnikai elemről írt. 1920-ban megjelent munkájában fejtett ki. A változások csak részleteket érintettek: a jafetita elem mindenütt észlelhető jelenlétére vonatkozó általános koncepció megmaradt. Akkor, 1920-ban, a jafetiták széttelepülését nyomozta, most viszont, 1923-ban s a következő években, nem a törzsek széttelepülését, hanem a stadiális állapotot igyekszik megállapítani. A kutatás súlypontját már nem annyira a jafetita törzsekre, mint inkább „a jafetita rendszer nyelveinek a stádiumára“ helyezi. A jafetita törzsek helyett jafetita nyelveken beszélő népek kerülnek előtérbe, és az egész transzformációs átmenetet úgy tekinti, mint ami a helyszínen, magában a meglevő anyagban megy végbe.

Ugyanilyen folyamatot nemcsak a földközítengeri kultúra elterjedésének a területein kutat. Elismeri azt, hogy ez a folyamat mindenütt végbement. Mindenütt a jafetita nyelvek transzformálódtak más rendszerekbe. Ezek érintetlen alakban csak egyes körzetekben őrződtek meg: a Kaukázusban, a Pamíron s a Pireneusokban. A többi helyeken a jafetita nyelvek új típusba mentek át. Ez utóbbi a különféle társadalmi feltételek függvényeként megkapta a maga sajátosságait, úgy, hogy benne egyik nyelv különbözik a másiktól, s ezzel — a nyelvek különféle csoportjaira tagolódva — a rendszerek sokféleségét hozza létre.

A glottogónikus folyamat egysége a beszéd fejlődésének stadiális menetét illető ilyen értelmezés mellett egy, a nyelvek jafetita rendszerétől a többi rendszerek sokféleségéhez vezető mozgássá alakul. A jafetita nyelvek rendszere univerzálisnak mutatkozik. Úgy lép elénk, mint egy külön rendszer, amelyet

valamennyi más rendszer nyelvei átéltek. E rendszernek ugyanilyen jellemzésével kezdődik MARRnak „A jafetita nyelvek” című cikke a Nagy Szovjet Enciklopédiában (1931.). Szinte az az érzésünk, hogy a jafetita nyelvek szerepének ilyen felfogása mellett a glottogónia általános folyamatában nem annyira a stádium, mint inkább a szubsztrátum nyomul előtérbe. Ez azonban egy mindenütt jelenlevő szubsztrátum, egy olyan fokozat, amelyen a világ valamennyi nyelvének keresztül kellett mennie.

Feltehető, hogy maga MARR is egy sor lényeges ellentmondást látott ezekben a tőle kijelentett tételekben, amelyek megismétlik a 'rendszer' és a 'stádium' fogalmainak összekeverését és jelentős mértékben továbbra is a korábbi, még 1920-ból való koncepciókra támaszkodnak.¹³ — MARR ezeket az ellentmondásokat annak a felismerésével távolítja el, hogy mindenegyes nyelvi rendszer ilyen vagy amolyan sajátosságával a beszéd fejlődésének egy meghatározott stádiumát nyújtja. A jafetita nyelvek polistadiálisaknak mutatkoznak. Ezek „a nyelvteremtő folyamat egész sor régi stádiumát” képviselik, „de egyúttal azt a stádiumot is, amelyet ilyen vagy amolyan alakban minden nyelv megjárt a formális-logikai gondolkodás kialakulása előtt”.¹⁴

Mindegyik nyelvrendszer „nagy sajátzerűséggel mutat meg egy bizonyos stádiumot”. De mégsem azonos a stádiumok száma és a rendszerek száma. S noha MARR a jafetita nyelveket tekinti polistadiálisaknak, — úgy, hogy azok csak e miatt képezik valamennyi más nyelv alapját —, mégis a többi nyelvek sem maradnak meg szigorúan a maguk stadiális karakterisztikájának határain belül, különösen nem az olyan nyelvek, mint az örmény, az albán, sőt a német is, amelyeket MARR a stádiumközi nyelvek közé sorolt. Még az indoeurópai nyelvek is sok a megelőző stadiális állapotból megőrzött alkati vonás hordozóinak mutatkoznak. Ebből következőleg valamennyi rendszer, ilyen vagy olyan mértékben, a beszéd fejlődése különböző átélt korszakainak ismertető jeleit viseli magán. Maga MARR kutatásaiban „egyes konkrét nyelvekből” indul ki, „és a régebbi rendszerek amazokban megüledett rétegei felé” halad.¹⁵

Ilyen feltételek mellett elkerülhetetlenné vált az, hogy a jafetita nyelveket MARR polistadiálisaknak minősítse. Mert hiszen azok csak úgy viselhetnek magukon több, a világ valamennyi más nyelvrendszerében meglevő ismertetőjelet, ha polistadiálisak. Itt még megmutatkozott a jafetita szubsztrátum régi értelmezésétől való eltérés megfogalmazásának befejezetlensége. A jafetita törzsek univerzálisak voltak. Itt helyüket a jafetita nyelvek foglalták el, amelyek egyúttal szintén univerzálisakká váltak. Ehhez az állapotukhoz járult még hozzá a polistadiális is. Ám a polistadiális nem igen fér meg a stádium fogalmával. Ezenkívül a jafetita nyelvek azért polistadi-

álisak, mert „a nyelvteremtő folyamat egész sor régi stádiumát képviselik”¹⁶. Következésképpen a jafetita nyelvek nem egy stádiumot jelentenek, hanem olyan régi stádiumok egész sorának a konglomerátumát, amelyek észlelhetők ugyan, de pontosan meg nem határozhatók s nem rajzolódhatnak ki élesen. De ha szétválasztani nem is lehet őket, mert elnyelve maradnak „a jafetita rendszer nyelveinek a stádiumában”, azért a stadiális átmenetek sémája mássá válik. Alapjaként megmarad a polistadiális állapot, azaz a stádium hiánya.

Ilyen álláspontra helyezkedve el kell ismernünk azt, hogy a stádiumok később lépnek fel, hogy a stádiumok a transzformációs folyamat során a polistadiális állapotból alakulnak ki. Ezeket a stádiumokat azon fő sajátosságaik jellemzik, amelyek a nyelvszisztemeket elkülönítik.

Ez a séma összeütközésbe kerül a jafetita nyelvek együttesének — mint sajátos syntaxisbeli tulajdonságaitól kidomborított rendszernek — a kidolgozott és egyre inkább mélyülő értelmezésével. Ezek a szintaxisbeli sajátosságok már a jafetita rendszer jellemzőiként kidomborodnak, szembeállítják más rendszerekkel, ugyanakkor azonban be is kapcsolják a jafetita rendszert a rendszerek közösségébe, mint a rendszerek egyik speciestét. Ez a következtetés megváltoztatja az egész kifejtett koncepciót. Az a kérdés, mik is valójában a stádiumok, nyílt marad, csakúgy mint eddig; a stadiális átmenetet pedig MARR továbbra is úgy fogja fel, mint az egyik rendszerből a másikba vezető átmenetet.

Jelentékeny anyagot ad MARR élete utolsó éveiben írott több munkájában annak a felmerült kérdésnek a tisztázásához, hogy mi voltaképpen a stádium és mi a stadiális átmenetek tartalma. Midőn a megnövekedett anyagot már abban a korszakában tanulmányozta, amelyben erősödött a nyelvnek a gondolkodással való kapcsolatára irányított figyelme, MARR beszél a mondatgondolatról, ideológiai szerkezetről és a formális megnyilvánulásokról.¹⁷ A nyelvi formában helyezkedik el a mondat-gondolat tartalma és visszatükrözi a tudat elevenen ható normáit. Ez utóbbiak szintén nem állandóak. A gyökeres változásokat MARR azért kutatja a nyelvben, mert azok a gondolkodásban is fellépnek. MARR szerint „a nyelv ugyanolyan alkotása az embernek, mint a kultúra állományának minden más eleme, azzal a különbséggel, hogy a nyelv ugyanakkor visszatükrözi magában az emberiség fejlődésében végbement teremtés és evolúció valamennyi fokozatát”.¹⁸ Ezekkel a nyilatkozataival egybehangzanak azok az állításai, hogy a nyelvek életük folyamán egész sor, a történelem mélyébe nyúló stádiumon mennek keresztül, beleértve azt a stádiumot is, amelyben még nincsenek meg a formális-logikai gondolkodás normái. Ilyen stádiumokat átéltek a polistadiális jafetita nyelvek is. Ha így áll a dolog, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a stadiális mozgásfolyamatban egy meghatározott fokozatként nem maguk

a jafetita nyelvek lépnek fel önmagukban, hanem azok a nyelvek, amelyek a formális-logikai gondolkodás kialakulása előtt formálódtak ki. Ilyen következtetéshez közeledik MARR az élete utolsó éveiből való munkáinak egy egymásra következő sorozatában, amikor ugyanezt a témát más metaszintben fogja meg.

MARR gondolatmenetét valamennyi részletében követni lehet. A nyelv felépítésében történt változásokat a társadalmi életben beállott gazdasági és szociális változásokkal magyarázza meg. Ezek a változások a nyelvben a tudat ténylegesen ható normáin keresztül tükröződnek. A nyelvet a tudatnak ezekkel a normáival elszakíthatatlan kapcsolatban, dialektikus egységben vizsgálja. A nyelv valamennyi jelenségét ebből a nézőpontból kutatja.¹⁹ Következőleg sem a stadiális átmeneteket, sem a stadiális állapotokat nem korlátozhatjuk a saját, csupán formális tanulmányozásuk keretei közé. A formához nem szabad azt elkülönítve, tartalmának mellőzésével közeledni. Ez egyben azt is jelenti, hogy a stadiális problémáját nem lehet úgy megoldani, hogy a nyelvet a gondolkodástól elszakítjuk.

Ha MARRnak utolsó éveiben írott munkáit összehasonlítjuk a korábbiakkal, akkor az utóbbiakban is ugyanazt a vezérgondolatot követhetjük nyomon. Valóban, ha az indoeurópai nyelvek a gazdasági életben és a társadalmi rendben beállott határozott változás eredményeként alakultak ki, úgy, hogy ennek folytán más stadiális állapotba mentek át, és ha az átépülés folyamatában eltértek attól a stádiumtól, „melyet ilyen vagy olyan formában a formális-logikai gondolkodás kialakulása előtt minden egyes nyelv megjárt”, akkor önmagától kínálkozik az a következtetés, hogy a stadiális átmenetek itt is kapcsolatban állanak a tudat normáiban történt változásokkal. Ugyanilyen állapotúnak kellett lennie annak a stádiumnak is, amelyet az indoeurópai nyelvek is átéltek, azaz annak, amelyből az indoeurópai nyelvek kinőttek, és amely egy másik nyelvrendszer jellegét mutatja. Az utóbbi szintén saját gazdasági és társadalmi változásain, valamint az ezeknek megfelelő világszemléleten alapult. Ilyen utakon halad a beszéd stadiális mozgásában a glottogóniai folyamat egyik lépcsőfokról a másikra. Itt leli igazolását MARRnak az a tétele is, melyben arról szól, hogy a társadalmi változások a nyelvben a gondolkodáson keresztül tükröződnek, továbbá, hogy a nyelv és a gondolkodás dialektikus egységben van.²⁰

A gondolkodás valamely szerkezete nincs kapcsolatban a harmadik etnikai elemnek, a jafetita törzseknek születésével, de lehet, hogy sajátosságuk ezeknek, mint amelyek az emberiség kulturális életének egy meghatározott korszakát átérték. Egyébként valójában már nem is a törzsekről van szó. 1931-i művében²¹ MARR nem a jafetita törzsekről, hanem a jafetita rendszer nyelvein beszélő népekről szól. Nem az etnikai elemmel, hanem a jafetita nyelvrendszerrel van dolgunk, ugyanolyan nyelvrend-

szerrel, mint az indoeurópai, sémi, török, finn stb.²² A jafetita nyelvek — MARR szavai szerint — „általában a leggazdagabb anyagot adják a gondolkodás fejlődéstörténetéhez“. „Ezek a nyelvek egységes rendszert alkotnak az ideológiai szerkezet minőségét illetően. Ugyanakkor a nyelvek kialakulását és mennyiségét tekintve . . . annyira sokszerűek, hogy ezek a mennyiségi tulajdonságok minőségiébe mennek át“.²³

Innen már csak egy lépés, hogy a jafetita nyelveket, illetőleg pontosabban a jafetita rendszer nyelveit csak a nyelvrendszerek egyik fajtájának minősítsük. Közel áll ehhez a felfogáshoz maga MARR is, aki a jafetita nyelvrendszert párhuzamba állította a többi nyelvrendszerekkel. Ilyen feltételek mellett úgy tűnik fel, mintha a valamennyi nyelv számára felvett egységes jafetita stádium elesnék. Maga a „jafetita“ műszó már zavart okoz. Ez a műszó MARR szerint „elméleti alkalmazásában egészben véve annyira általános, bármilyen területi vagy természeti elhatárolások korlátain túlmenő jelentést nyert . . ., hogy ma már elvontan szólva feleslegessé válik“.²⁴ Ezzel a jafetita elmélet a nyelvről szóló új tanításba megy át. A Jafetita Intézet nevét Nyelvi és Gondolkodási Intézetre változtatják, a Jafetita Gyűjtemény folytatása a „Nyelv és Gondolkodás“ című sorozat lesz. Lehetőséges, hogy a végbement változások a stádium nevében is kifejezésre jutnak. Nevét így csak a nyelvrendszer tartja meg. A rendszer és a stádium most már elhatárolódik. Egyébként, ha el is esik a mindenütt jelenlevő és egyetemes jafetita stádium, azért ezzel még egyáltalán nem szűnik meg a stadiális állapotok és stadiális átmenetek kérdése.

A stadiálitás problémája, amelyet MARR vetett fel és részletesen tanulmányozott is, döntő szerepet játszik a nyelvről szóló tanításának egész beállításában, és alapja a kifejlődő szovjet nyelvtudománynak. Ennek a problémának felfedezése és megoldásának különféle utakon haladó megkísérlései végeredményben a nyelvnek és a gondolkodásnak kapcsolatáról szóló alaptétel megszilárdulására vezetnek. Ugyanide vezet az a kapcsolat is, melyet MARR valamennyi munkájában a forma és a tartalom között megállapított. Ezt a kapcsolatot a szókincsben, a szóképző affixumok funkcionális jelentésében és végül a mondat felépítésében kutatja. Ezzel MARR közeledett mondattani konstrukciók fő sajátosságainak ugyanilyen szempontból való vizsgálatához. A szintaxisra különleges figyelmet fordít a stádiumok megállapításakor is. „A jafetita rendszer stádiumát“ — állítja MARR — „mindenekelőtt a szintaxis: a beszédnek mint a jelekben megnyilvánuló gondolatnak felépítése teszi külön stádiummá“.²⁵

A szintaxisnak MARR-tól való előtérbe állítása továbbra is irányadó marad minden következő munka számára, mely a nyelvek fejlődéséről felvetett probléma pontosabb kidolgozását tűzte ki céljául. Ez a probléma, melynek tisztázására még több, helyenként nagyon is lényeges helyesbítést követel, egyáltalán

nem kerül le a napirendről. Ellenkezőleg, éppen ez az alapja MARR egész vezető koncepciójának. Ez a probléma megerősíti és kiemeli a tudós teremtő eszméinek rendkívüli jelentőségét és a nyelvészet területén a társadalomtudomány szempontjából szerzett vitathatatlan érdemeit. A stadialitás határozza meg a nyelvek mozgásában érvényesülő progresszív mozzanatok lényegét mind az általános glottogónia vonalán haladó összehasonlító összevetések metszetében, mind pedig az egyes nyelvrendszerek (nyelvcsaládok) sajátosságainak — mégpedig e rendszereknek korok szerinti állapotaik történeti megvilágításában való — tanulmányozása terén, sőt az egyes nyelveken ugyanabban a történelmi nézetben végzett konkrét munkákban is. A stadialitás alaposan kidolgozott problémái élesen előtérbe állítják a dialektika tételeit, ahogy a legkülönbélebb rendszerek nyelvanyagaiban fény derül rájuk. Ezek a problémák hatalmas tényezőiül szolgálnak a nyelvészeti kutató tudós alkotó munkájának folyamatos előbbrevitelében.

¹ N. J. MARR, A nemzeti kisebbség tanulmányozásának jelentősége és szerepe a vidékkutatásban. (Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении.) 1927. Válogatott Művei. (Избр. раб.) I, 236.

² N. J. MARR, A jafetitológia a leningrádi állami egyetemen. (Яфетидология в Ленинградском государственном университете.) 1930. Válogatott Művei. (Избр. раб.) I, 261.

³ N. J. MARR ezt az Индоевропейские языки Средиземноморья című előadását 1923 novemberében olvasta fel. Megjelent a Tudományos Akadémia előadásainak B) sorozatában (Доклад. Ак. Наук, серия B) 1924. 6—7.

⁴ A jafetita Kaukázus és a harmadik etnikai elem a földközi-tengeri kultúra megteremtésében. (Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании Средиземноморской культуры.) 1920.

⁵ Uo.

⁶ Jafetita nyelvek: Nagy Szovjet Enciklopédia. (Яфетические языки: БСЭ.) LXV [1931.], 827—33.

⁷ Előszó a nyomtatásban megjelent jafetitológiai munkák klasszifikált felsorolásához. (Предисловие к классифицированному перечню печатных работ по яфетидологии.) 1926.

⁸ A Földközi-tenger vidékének indoeurópai nyelvei. (Индоевропейские языки Средиземноморья.) 1924.

⁹ Válogatott Művei. (Избр. раб.) I. köt. 312, 316.

¹⁰ Jafetita nyelvek.

¹¹ A jafetita elmélet alapvető eredményei. (Основные достижения яфетической теории.) 1925.

¹² Előszó a klasszifikált felsoroláshoz. (Предисловие к классифицированному перечню.) 1926.

¹³ A jafetita Kaukázus és a harmadik etnikai elem a földközi-tengeri kultúra megteremtésében.

¹⁴ Jafetita nyelvek.

¹⁵ A jafetita elmélet nyelvpolitikája és az udmurti nyelv. (Языковая политика яфетической теории и удмуртский язык.) 1931.

¹⁶ NSzE. (БСЭ.) LXV, 833.

¹⁷ Jafetita nyelvek: i. h. 833.

¹⁸ A nemzeti kisebbség tanulmányozásának jelentősége és szerepe a vidékkutatásban. (Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении.) 1927.

¹⁹ Nyelv és gondolkodás. (Язык и мышление.) 1931. Nyelv és jelen. (Язык и современность.) 1931.

²⁰ Nyelv és gondolkodás. (Язык и мышление.) 1931.

²¹ Jafetita nyelvek.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Jafetita nyelvek.

²⁵ Jafetita nyelvek: i. h. 833.

I. I. MESCANYINOV

A nyelvi elkülönülés és egységesülés.

Minthogy a nyelv a rendszerek egész hálózata (GYÖRKE: MNy. XLIII, 3), az egyes nyelvi elemek változatos, egymást keresztező rendszerekbe tartoznak bele. E részletrendszerek láncszemei időnként módosulnak, felcserélődnek, kiegészülnek vagy elhullanak, sőt egészen új rendszerek keletkeznek és többnyire keverednek a már meglevőkkel, de olykor elnyomva őket helyükbe lépnek, s ezen, a rendszer egyik-másik pontján beállott részletváltozások, de még inkább a rendszer teljes módosulásai a részletrendszer mindenegyik tagjára kihatással vannak. Kétségtelen, hogy egy-egy nyelvi tény csak akkor helyeztünk tökéletes megvilágításba, ha minden összefüggését feltártuk és megvizsgáltuk. Pl. ha a *látja* szó *-ja* elemét beleállíthatom a maga synchronicus rendszereibe — 1. *látom, látod stb.*, 2. *látta, látta, látta; nézi, nézze stb.*, sőt *lát* és jelentő módú *látta*, mely utóbbiak számos nyelvi közösségben a *látja* alakkal párhuzamosan élnek ugyanabban a funkcióban, de még ugyanolyan nyelvi síkon is, pl. a köznyelvnek és egy vagy több nyelvjárásnak keveredése vagy regressziós erők hatása folytán, 3. *lát, meggyen, lakik stb.*, stb. — rá vonatkozó ismereteim így kétségtelenül növekedtek, de homályos pont még igen sok marad, hiszen csupán merő adottságokat állapítottam meg, de azok összefüggésének, ez összefüggés keletkezésének okát nem értem meg, ha a diachronikus szempontú vizsgálat elől elzárkózom. Viszont bármelyik személyrag diachronikus vizsgálatának eredménye igen hiányos, sőt esetleg érthetetlen marad, ha elszigetelem a személyragot azoktól a rendszerektől, amelyekbe beletartozott a nyelvtörténet folyamán¹ és beletartozik ma. Lehetetlen pl. a *látjuk -juk* ragját megértenem, ha fel nem derítem, milyen régi ragozási rendszerek éltek egymás mellett vagy egymás után, hogyan függtek össze, hogyan elegyedtek egymással, s miképpen kerülhetett bele a tárgyaz igeragozás

¹ HORGER megkísérelte az igeragozási rendszerek múltjának megvizsgálását (A magyar igeragozás története 143 kk.), de túlságosan formalisztikusan, mereven, nem vetve számot a nyelvnek mint szakszavakkal levésben levő valóságnak szövevényes fejlődésével. (Kísérletére I. LAZICZIUS, Ált. Nyelvészet 103 kk.)

mai rendszerébe ez a többi tárgyas személyragtól oly eltérő kiindulású morféma.

Nem jelenti ez természetesen azt, hogy egy nyelvi jelenség valamelyik összefüggését nem lehetne külön is megvizsgálni, akár a diachronia, akár a synchronia elválasztott síkján. A nyelvi jelenségek rendkívül bonyolult egymásba kapaszkodása rá is kényszerít a feladatok elaprózására. Azonban az ilyen részlet-kutatások csak adalékokat szolgáltatnak a jelenségnek később várható teljess és alapos megértésére. S ezt sohasem szabad szem elől tévesztetni. Az egymástól gondosan elválasztott, mert kétségtelenül külön szempontú synchronicus és diachronicus vizsgálatnak a végső fokon egybe kell olvadnia, csak így válik érthetővé a mai nyelvrendszer is, de így lehet csak teljessé a nyelv történetének ismerete is. Amint a vizsgálat kiegészül, természetesen a részleteredmények egymáshoz simulva esetleg módosulnak.

Nem elég azonban a nyelven, mint zárt jelrendszeren belül felderíteni, vagy legalább igyekezni felderíteni minden összefüggést. A nyelv nem elszigetelt, önmagáért és önmagában létező valami, s ezért a nyelvtudomány, mint az közismert, érintkezik számos más disciplinával, s azok segítségével a nyelv jelenségei gyakran teljesen érthetetlenek vagy éppen félreérthetők maradnának. Így kapcsolódik a nyelvtudomány a lélektan, az élettan, a természettan, a művelődéstörténet, a társadalomtudomány stb., stb. területeibe; de sok esetben még sokkal távolabbi ismeretekre is szükség van, pl. műszaki eljárások, maiak és régiek ismerete nélkül számos szólásmódunk érthetetlen maradna (vö. KERTÉSZ, Szókásmondások 144 stb.), vagy a tolvajlás technikájának elméleti tudása nélkül jasznyelvi szavaink megfejtéséhez nem nyúlhatnánk (vö. BÁRCZI, A „pesti“ nyelv).

Az ezerágú kapcsolatok közül egyik legfontosabb a nyelv és a társadalom összefüggése. Nem új annak a felismerése, hogy a nyelv társas tény (SAUSSURE, Cours de linguistique générale 225); keletkezésének, fennmaradásának feltétele a társadalom, és funkciója csak társadalomban van. S minthogy a társadalom szerkezete állandóan átalakulásban, levésben van, és maga a nyelv is soha nyugvó pontra nem jutó, szakadatlanul változó valami, sőt e változások ritmusában is sok a rokon vonás,¹ fölmerül az a kérdés, miben áll a társadalom és a nyelv összefüggése, vagy legalább is hol, mely pontokon fogható meg.

KACNYELJSZON (MNy. XLV, 19) a nyelvi változásokat ebből a szempontból két nagy csoportba osztja. Az egyiket,

¹ Így látta ezt már és nyomatékosan ki is emelte MEILLET (L'état actuel des études de linguistique générale 26, 29), sőt e kérdés felismerése HUMBOLDT VILMOSRA megy vissza, viszont ellenvélemények is hangzottak el (vö. pl. BALLY, Linguistique générale et linguistique Française 4).

a szerkezeti vagy más szóval az ú. n. stadiális változásokat a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeitől teszi függővé. Ezeknek az összefüggéseknek a felderítése ma még a kezdetlegesség állapotában van, azon a ponton, ahol az előmunkálatokhoz kell komolyan hozzálátni, s teljesen megokolt MESCANYINOV óvatossága (Nyr. LXXIII, 130), sőt, ahogyan e kérdést látjuk, SCSEBÁNAK kétkedő habozásai s (Nyr. LXXIII, 63, j.). Addig, míg az egys nyelvек történetén belül végbement stadiális változásokat meg nem vizsgálták és meg nem állapították, különféle nyelvek ilyen változásainak és e változások egymásutánjának összevetése, valamint e népek történetében megállapított társadalmi tényekhez való viszonyítása nem történhet meg, hacsak nem akarunk elhamarkodott és valóságtól független, hamis törvényszerűségek megállapítására jutni. E vizsgálatokat természetesen első sorban olyan nyelveken lehet gyümölcsözően végrehajtani, melyeknek történetét viszonylag jól ismerjük, benne adatokra támaszkodhatunk, és nemcsak a mai nyelvvalakban feltalálható kövületekből következtetünk a régi nyelvi struktúrára, bár természetesen ez utóbbi eljárás is, főleg ahol más út nincs, érdekes és — kellő kritikával és óvatossággal — használható eredményeket ad.

A nyelvi változások másik csoportjába KACNYELJSZON azokat sorolja, melyeket „a nyelv fonetikai struktúrájának és külső morfológiájának köre foglal magában“. Ezekről azt mondja, hogy ez „mindenek előtt konkrét történelmi okokkal, azaz adott időben meglevő helyi viszonyokkal, a különböző nyelv¹ társadalmi rétegek és etnikai csoportok érintkezésével, keveredésének természetével és fokával van összefüggésben“ (i. h.). KACNYELJSZON ebben a mondatában igen különemű jelenségeket kevés számú és nem egyenlő fontosságú okra visz vissza (még akkor is, ha a 'nyelv' szó itt nemcsak külön nyelvet, de ugyanazon nyelv külön változatait is jelenti). De hogy benne mi a — véleményem szerint — föltétlenül helytálló, mi a pótlandó vagy magyarázandó, arra most kitérni messze vezetne. Az kétségtelen, hogy a benne említett nyelvi változásoknak is, ha nem mint részletjelenségeket fogjuk fel őket, hanem eredményeiket a nyelv egysége szempontjából tekintjük (s igenis tekinthetjük, mert a nyelv egységének társadalmi funkciója oly szembeeszkő, hogy külön bizonygatni sem kell), társadalomtörténeti kapcsolataik egészen nyilvánvalók. Abban igaza van KACNYELJSZONNAK, hogy a nyelv részletváltozásait, pl. egy hangváltozást, egy rag vagy képző keletkezését vagy elhalását társadalmi összefüggésekbe bekapcsolni nemcsak reménytelen feladat, de súlyos hiba volna. Ezek, mint minden nyelvi (langue) változás, kétségtelenül szociális jelenségek, mégha netán kiinduló pontjuk egyéninek

¹ Én emeltem ki.

látszanék is, mert parole-tény langue-ténnyé csak akkor válhatik, ha elterjedésének feltételei potenciálisan egy társadalmi (nyelvi) közösségben megvannak. Sőt úgy látszik, magának a változásnak már megindulása is, keletkezésének polygenetikus jellege is igazolja szociális voltukat (TAMÁS: MNy. XLIII, 161; BÁRCZI: MNyv. VI, 111). Nem köthetők azonban e részletjelenségek egy-egy meghatározott társadalmi tényhez.

Ha azonban bizonyos távlatból nézzük egy nyelv vagy akár a nyelvek történetét, lehetetlen föl nem ismernünk, hogy ez a történet fő vonásaiban két ellentétes erő változó és változó kimenetelű küzdelmének eredménye. E két erő, melynek fontosságát már MEILLET tisztán fölismerte (*Linguistique historique et linguistique générale*² 110), az e g y s é g e s ü l é s (integrálódás, unificatio, kiegészülés) és az e l k ü l ö n ü l é s (differenciáció). Ez erők mindig egyidejűleg jelen vannak, csak különböző hatásokon, s ezért hol az egyik, hol a másik kerekedik fölül, sőt AVANYESZOV finom megfigyelése szerint a két ellentétes folyamat egyidejűleg is diadalmaskodhatik (Nyr. LXXIII, 2), csak természetesen más-más jelenségben vagy más-más (függőleges — vízszintes) síkon.

Elkülönülés a nyelvi egység mindennemű megbomlása, megosztódása vagy ilyen már fennálló különbség (vagy különbségek) fokozódása. Vízszintes (geográfiai) síkon tehát pl. egy egységes nyelvű közösség idiómájának nyelvjárásokra bomlása vagy a nyelvjárási különbségek kiéleződése, esetleg nyelvi hasadás: új nyelvek keletkezése. Másrészt egy nyelvi egységen belül függőlegesen is jelentkezhetik hasonló tagolódás: részint kisebb csoportok, melyeket közös munka vagy bármely más közös tevékenység fűz össze, különleges szókincsének kialakulása, azaz csoportnyelvek képződése (s ez némiképpen rokon még a vízszintes megoszlással), részint a különféle társadalmi osztályokban és a különböző műveltségű rétegekben egymástól el nem határolható módon ugyan, de mégis fölismerhetően különböző nyelvrétegek keletkezése.

Egységsülés viszont a nyelvi külön vonások egybekeveredése, kiegyenlítődése, esetleg egyes nyelvi vonások eltűnésével vagy egy más nyelvi közösség nyelvével való azonosulással. Történhetik ez ugyancsak két síkon: egyrészt vízszintesen, földrajzi síkon, pl. a nyelvjárások keveredése, összeolvadása, kiegyenlítődése, ami teljes siker esetén a nyelvjárási különbségek megszűnésére vezet, másrészt függőleges síkon, amikor pl. a csoportnyelvek (amelyek különben valami középhelyet foglalnak el a nyelvjárások és a rétegnyelvek között) különleges szókincsüket átadják a köznyelvnek, vagy amikor a művelődési viszonyok bármilyen okú és jellegű megváltozása következtében a műveltségi különbségek megszűnnek, s az egész nyelvi közösség egyazon kulturális szinten találkozik. Az integrálódás minden részlete nincs tisztázva, sőt úgy látszik, imitt-

amott kísért még a nyelvi és az etnikai integrálódás összevételése. Kétségtelenül részleges integrálódásnak tekinthetjük a jövevényszavak átvételét, a tükörszavak keletkezését, idegen formansok meghonosulását, a hangállományban — különben elég ritkán — észlelhető idegen hatásokat stb., melyek az átadó és az átvevő nyelvek autonómiáját nem szüntetik meg (pl. az angol nyelv rengeteg latin és francia eleme ellenére mind a latintól, mind a franciától világosan különböző nyelv marad). A teljes integrálódás, két nyelv benső és legalább megközelítően egyenlő arányú keveredése vajmi ritka jelenség: példát nem tudnék idézni rá. Annál gyakoribb azonban, hogy etnikai integrálódás — két külön nyelvű nép összeolvadása — következtében az egyik nyelv a másiknak áldozatul esik. A tulajdonképeni nyelvi integrálódás ezekben az esetekben a tapasztalat szerint nem szokott nagy méretű lenni, bár természetesen kivétel akadhat; a fennmaradó nyelv viszonylag kevés elemet kölcsönöz az eltűnőből, s ez a kölcsönzés nem visz fontos szerepet a vesztés nyelv elpusztulásában. Az ellatinosodó kelták a franciában nem hagytak valami jelentős nyomot, a franciába olvadó germánság szintén nem túlságosan nagy jövevényszómennyiségen, néhány képzőn és néhány — vitatható — hangtani hatáson (hangsúly, *h*- stb.) kívül mást nem adott, úgyhogy tulajdonképen nyelvkeveredésről szó sem lehet, amint pl. a bolgár sem szláv-török keverék nyelv, hanem szláv nyelv. Sok esetben a kérdés megítélése is nehéz, mert nem tudjuk, hogy maguknak a beolvadó allophon néprészeknek milyen szerepük volt nyelvük egyes elemeinek átadásában; pl. nem tudjuk megállapítani, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai közül melyek kerültek nyelvünkbe a hazai szláv lakoságnak a magyarságba való olvadása következtében vagy akár csak ezzel párhuzamosan. Kétségtelen azonban, hogy az integráló erők hatása állandó; így sem nyelvjárás, sem nyelvréteg, sem különálló nyelvek nem érintkezhetnek egymással a nélkül, hogy közöttük különböző fokú és irányú, de bizonyos mértékig kölcsönös egységesülést ne tapasztalnánk.¹

Valójában persze az egységesülés és elkülönülés játéka néha igen bonyolult: nemcsak a két erő szakadatlan egybe-

¹ Külön volna vizsgálandó, hogy egyes változásoknak körülbelül azonos időben, egymással érintkező heterophon nyelvterületeken való jelentkezése mennyiben tekinthető integrálódásnak. Ezen az úton esetleg a nyelvi változások külső okait is talán közelebbről lehetne szemügyre venni. Így pl. megállapítást nyert, hogy az itáliai nyelvekben található egyes egyöntetű hangváltozások nem valami közös megelőző nyelvallapot idejében, hanem akkor jöttek létre, amikor e nyelvek egymástól már elkülönültek volt. Világosan erre mutat, hogy az *ey* > *oy* változás nemcsak a latin-faliscus-umber-sabellus nyelvekben, de a venetusok itáliai részének és a messapiusoknak a nyelvében is előfordul (ALTHEIM F.: Egyet. Tört. I, 380 kk.).

fonódása figyelhető meg, de gyakran teljes elvegyülése, szinte azonosulása is.

Integrálódás vezethet differenciálódásra. Az irodalmi és köznyelv kialakulása pl. vízszintes tagozódás szempontjából integrálódás, mert e nyelvben a nyelvjárási különbségek kiegyenlítődnek, egyszersmind azonban függőleges síkon differenciálódás is, mert az irodalmi és a köznyelv, legalább keletkezése ideje táján csak a vezető osztályok vagy a nagyobb műveltségű rétegek tulajdona. (Egyebek között nyilván erre céloz AVANYESZOV i. h.) — De merőben vízszintes síkon is előállhat hasonló különösség. N.P. két nyelvjárás között egy átmeneti övezet alakul, melyen a két tájnyelv nem egyező jelenségei vegyülnek, kiegyenlítődnek; ez az öv tehát a két nyelvjárás integrálódásával keletkezett; viszont hozzájuk viszonyítva az átmeneti zóna nyelve egy (sőt többnyire több) új nyelvjárás, mely az alkotó nyelvjárások egyikével sem azonos. Hasonlóan áll a nyelvekkel is a dolog; pl. az erdélyi rumén nyelv rengeteg magyar elemet vett föl, ez a magyarral szemben integrálódás, azonban ezáltal bizonyos fokig elkülönült az óromániai ruméntól, tehát ehhez viszonyítva differenciálódott. — Ugyanaz a jelenség lehet hol differenciálódás, hol integrálódás, a szerint, milyen szempontból nézem. Pl. az *i*-zés terjedését a régebbi *i*-ző terület szempontjából integrálásnak kell tekintenem, hiszen „heterophon” nyelvjárások kerülnek czáltal közelebb hozzá, a nem *i*-ző nyelvjárások szempontjából az azelőtt hozzájuk tartozó területek *i*-zővé válásukkal tőlük elkülönülnek, differenciálódnak.

Ezek és ehhez hasonló különösségek azonban nem tudják elhomályosítani a két erő éles szembenállását és küzdelmük állandó hullámzását. Az viszont, hogy ez erők közül adott esetben melyik kerekedik fölül, az — közvetlenül vagy közvetve — túlnyomórészt társadalmi tényektől, társadalmi tényeket determináló gazdasági tényezőktől függ.

Hogy ezt igazolhassuk, vizsgáljunk meg — legalább vázlatosan — némely törvényszerűséget, rámutatva egy-két fontosabbra azok közül a tényezők közül, melyek a nyelv fejlődés-menetének irányát meghatározzák. Vegyük előbb a vízszintes tagozódást!

Fontos itt a földrajzi, területi tényező. Szabálynak állíthatjuk fel, hogy egy nyelvi közösségtől lakott és önmaga fenntartására gazdaságilag kiaknázott terület nagysága egyenes arányban van a differenciáló és fordított arányban az integráló erőkkel. Azaz minél nagyobb területen él egy nyelvi közösség, annál inkább háttérbe szorulnak az egységesítő tendenciák. Szűk területre szoruló nyelvi közösségben ugyanis a módosulások hamar válnak általánosakká, nagy területen viszont eltérő tendenciák keletkeznek egymástól függetlenül és gátolják egymást, a teljes területnek egy részére korlátozva az újításokat.

Viszont ellenkező irányban hat a népsűrűség. Minél tömörebb a lakosság, annál több az emberek között az érintkezés s általa a nyelvi integrálódás lehetősége; minél ritkább, annál könnyebben szigetelődhetnek el benne egyes kisebb csoportok, tehát nagyobb mértékben érvényesülnek a differenciáló erők.¹ A terület nagyságával párhuzamos irányban hatnak a jelentékeny földrajzi akadályok: nehezen áthágható hegyek, széles mocsarak, sivatagok, terjedelmes, sűrű erdőségek, míg a folyók inkább közlekedési útvonalaknak számítanak, bár igen nagy folyó (pl. a Duna) olykor választó vonalat is jelenthet. A tengernek, főleg a beltengereknek szerepe a közlekedő eszközök fejlettségétől (meg a lakosság vállalkozó kedvétől) függve szolgálhat akadályul, de összekötő kapocsul is. Természeti akadályok a nyelvi közösséget részekre bontják, egymástól elrekesztik, gátolják az állandó változásban levő nyelvben keletkezett újítások általános elterjedését. Elég utalni pl. a Hargita nyelvjárási választó szerepére (HORGER, A m. nyelvjáráások 5). Az elmondottakból viszont az következik, hogy a természetes vagy mesterséges útvonalak száma és minősége, a közlekedési eszközök fejlettsége, a forgalom szervezettsége, gyorsasága és biztonsága ellenkező irányú tényező: minél jobbak a közlekedési lehetőségek a nyelvterület egyes részei között, annál nehezebben érvényesülnek az elkülönítő erők, és annál hathatósabban folyik a minden egyes részletváltozás elterjesztésére vagy megsemmisítésére irányuló egységesítő tendencia. Helytelen mindenestre MEILLET-nek az az állítása, hogy minél nagyobb egy nyelvterület és minél sűrűbb a lakosság között az érintkezés, annál gyorsabb az uralkodó vagy a legevilágosabb csoport nyelvének terjedése (i. m. 120), mert a kérdéses két tényező nem párhuzamosan, hanem ellentétes irányban hat.

A természetes akadályokon kívül elősegítik azonban az elkülönülést azok a mesterséges akadályok is, amelyeket egy-egy társadalmi rendszer létesíthet. Pl. a feudalizmus, mely a maga teljességében a nyugati országokban bontakozott ki, élesen elhatárolódó hűbértokaival igen jelentős ilyen határokat létesít, s ennek nyelvi következményei szembetűnők. Ha pl. számba vesszük a francia nyelv nyelvjárásait, könnyen megállapíthatjuk, hogy ezek területe nagy vonalakban egybeesik a középkori nagy feudumokkal (amelyek viszont meglehetősen jól tükrözik vissza a gallorómán egyházmegyéknek a római kormányzati kerületekhez: civitasokhoz és provinciákhoz igazodó beosztását): Normandia, Anjou, Poitou, Saintonge, Maine, Orléanais, Ile-de-France, Champagne, Bourgogne, Lotharingia, liège-i püspökség stb., stb. ma is egy-egy világosan elkülönülő

¹ E tényeket lényegükben már HORGER is így látja (A m. nyelvjárások 4).

tájnnyelvi csoportnak a területe, természetesen átmeneti övezetekkel szomszédjaihoz kapcsolódva. Hasonlóképen van a helyzet Spanyolországban, Portugáliában, Olaszországban, Németországban s egyebütt. Itt tehát egy társadalmi szerkezet közvetlen nyelvi érvényesülését tapasztalhatjuk, amint döntő módon avatkozik bele a nyelvi fejlődés vonalába és téríti azt, talán minden más tényező fölé kerekedve, a maga megszabta irányba. — Ahol azonban a középponti hatalom erős, partikuláris tendenciák — főleg állandó határok között — huzamosabban nem tudnak érvényesülni; ahol tehát ilyen mesterséges határok nem gátolják az integráló erők kibontakozását, ott ellenkezőleg ez utóbbiak érvényesülnek, vagy legalább is hathatós küzdelmet folytatnak az elkülönítő tendenciákkal szemben és győngítik őket. — Szép példa erre a magyar középkor. A magyar feudalizmus sokkal később fejlődött ki, de az egész középkor folyamán sohasem tudott arra a fokra eljutni, amelyet a nyugati hűbéri berendezkedés jókor elért. Freisingeni Ottó méltán csodálkozik a magyar király szokatlanul nagy hatalmán; a nagy vazallusoktól sakkban tartott francia király emberei is hasonló megállapítást tesznek (HÓMAN—SZEKFI, MTört.² I, 406—7); azonkívül a magyar feudális nagy urak birtokkolossusai többnyire két-három nemzedék alatt széthullottak, részeik más és más tömkelegbe jutottak, s még Csák Máté egyetlen igazán veszélyes kísérlete is csak múló jelenség volt. Ennek megfelelően a magyar középkorban a nyelvjárások állandó olyan fokú keveredését tapasztaljuk, amilyenre nyugati országokban példa nincs.¹ Hogy a középkor végén mégis világosan megfigyelhető a nyelvjárások kialakulása, annak részint a honfoglalás előtti törzsek nyelvjárasi elkülönülésének szívóssága, részint egyéb tényezők hatása az oka, de nálunk hiába keresnők a középkori hűbərbirtokok és a nyelvjárasi térkép között azt az összefüggést, amelyet a nyugati országokban oly könnyű megállapítani. — Ma viszont, sűrű lakossággal, kitűnő közlekedéssel, fejlett termelési viszonyok között az integrálódás rohamos. Nem csoda, ha egyes nyelvészek a nyelvjárásokat elmúlt korok csökevényének tartják.

Rendkívül fontos tényező a műveltség. Amint a nyelvi közösségben a műveltség egysége észrevehetően megbomlik, — s most nem osztályonkénti, hanem területi elkülönülésre gondolok, ami pl. a városok keletkezésével karöltve jár, — művelődési gócek keletkeznek. Ez először bizonyos fokú differenciálódásra vezet: a városok nyelve, ha nem is nagy mértékben, de megfigyelhetőleg elkülönül még a közvetlenül hozzájuk

¹ A nyelvjáráskeveredésnek persze egyéb okai is vannak, de ezek közül is az állandó népmozgalmak, áttelepülések és honvédelmi célokból való áttelepítések egyrészt a népességnek szigorú feudális rendben elképzelhetetlen szabad mozgását, másrészt a királyi hatalom erejét mutatják.

csatlakozó vidék nyelvétől is, bár nem szakad el tőle. Ezt nemcsak ma tapasztaljuk, de tapasztalták minden időben, s már a latin grammatikusok megjegyzései is tanúskodnak ilyen irányú megfigyelésekről, pl. VARRO: „rustici viam veham appellat” (De rebus rusticis I/2, 12).

E különbséget soha jelentősre nőni nem engedi a városoknak nyelvi téren is tapasztalható tekintélye, állandóan módosítva, a maga nyelvéhez idomítva a rá főlő vonzódással tekintő faluét. Amely nyelvterületen azonban több ilyen, megközelítően egyenrangú góc alakul ki, ott elkerülhetetlen a differenciálódás, mely ez önálló tekintélyek körül elkülönülő nyelvi közösségeket hoz létre. Viszont ahol csak egy góc van, vagy egyik a többi fölé messze kiemelkedik, ott az integráló erők lenyűgözően lépnek föl, s a fejlődés vonala a nyelvi egység felé vezet.

Jóval nehezebb kérdés az idegen etnikumok beolvadásával keletkező helyzet nyelvi következménye. Hogy ez az eltűnő és a megmaradó nyelv között bizonyos fokú integrálódással jár, azt már említettük. Másrészt eleve az látszik valószínűnek, hogy jelentékenyebb idegen ajkú népelemek felszívódása, vagy éppen egész népek nyelvcseréje az átvett nyelvben erősebb változások megindulásával jár, mintegy az elhagyott nyelv postumus hatásaként. A tapasztalati tények azonban ezt a feltevést nem nagyon támogatják, bár a kérdés igazán alapos, sok és változatos esetre kiterjedő vizsgálatban nem részesült még. Ha valóban van az idegen nép beolvadásának az átvett nyelv fejlődésében mélyebb következménye (pl. a fiziológiai tényező: más jellegzetességű beszélő szervek, a más artikulációs bázis módosító hatásával), ez, úgy látszik, legfeljebb a beolvadás után több nemzedékkel, esetleg több évszázaddal később jut csak érvényre. A magyarországi szlovének megmagyarosodása, a galliai kelták ellatinosodása minden mélyebbre vágó nyelvi következmény nélkül ment végbe. A szlovén jelenségeknek a dunántúli népnyelvben semmi érezhető hatását — közmagyar jövevényszavakat nem számítva — nem állapíthatjuk meg (a vend-magyar *j* > *gy* fejlődés más jellegű). A román nyelvben kelta jellegzetességeket — gyér jövevényszavakon kívül — alig találunk; pl. az északolasz meg a francia *ū* > *ü* változás, ha ugyan egyáltalában kelta nyelvi készségekkel függ össze, a VIII. századnál nem régibb, tehát a teljes ellatinosodás után több évszázaddal később indult meg, sőt a valószínűleg kelta eredetű *ct* > *jt* változás a gallorománban nem kezdődött a IV. század előtt, ekkor lépnek ugyanis fel olyan írásmódok, melyekből *xt* ejtésre lehet következtetni (MEYER-LÜBKE, Einführung in das Studium der rom. Sprachwissenschaft 207, 212; BRUNOT, Hist. de la langue française des origines jusqu'à 1900. I, 53).

Szinte fölösleges megemlíteni, hogy a politikai határok, melyek ugyanazon nyelvű népet külön államokba, országokba

rekesztenek, erősen differenciálnak. Viszont a közös műveltség, minél magasabb fokon áll, annál inkább összekapcsolja a határon innen és túl élő azonos nyelvű népeket és semlegesíti a határok differenciáló hatását.

Természetesen e néhány fontos tényezőn kívül számos egyébnek is kerül szerepe a kettős erők küzdelmében; ezek azonban nagyrészt vagy maguk is társadalmi tények (pl. endogámia, exogámia), vagy olyan történelmi események (pl. francia forradalom, a reformáció, a mohácsi vész stb.), melyeknek okai társadalmiak, s a társadalmat átalakító következményeiken keresztül hatnak a nyelvre. Mindezekre és egyebekre itt nem térhetek ki, de szükséges jelezni, hogy az említett fontos tényezőkön kívül számos más részlettényező is közreműködik!

Hogy az említett tényezők valóban a jelzett irányban hatnak, arra bármely nyelv története szolgáltat legalább részletekben példát. Igyekszem itt olyanra hivatkozni, ahol lehetőleg e tényezők valamennyijét együtt látjuk, s amely ellenőrizhető, mert a fent említett elvhez híven olyan nyelvre és népre vonatkozik, melynek története elég jól ismert.

Ha a terjeszkedő Róma történetének első szakaszát vizsgáljuk, amelynek legjelentősebb eseménye egész Italia meghódítása, a fenti tényezőket a következőképen vizsgálhatjuk. A terület viszonylag nem nagy, lakossága elég sűrű; bár természeti akadályok vannak, ezeket a szárazföldön igen jó, sokszor súlyos nehézségeket legyőző úthálózat semlegesíti, mégpedig jó korán (Via Appia 312-től, V. Flaminia 220-tól, V. Aemilia 187-től stb.), másrészt a keskeny félsziget kerülte parti hajózással is jól bejárható, s ha partja nem is nagyon tagozott, számos kisebb-nagyobb réve, kikötője mégis van, és könnyen elérhető, tehát az első pún háború óta fejlődésnek lendült római hajózás számára a közlekedés olcsóságát és gyorsaságát biztosította. A termelésnek a rabszolgatartáson alapuló része éppen a rabszolga helyhez nem kötöttsége, a rabszolgaállomány állandó hullámzása, felhígulása és szétszóródása miatt vízszintes differenciálódásra még a nagy latifundiumokon sem vezethetett, a feudális jellegű elcintela kapcsolatai pedig lassacskán oly lazakká lettek, hogy ez az intézmény a nyelvi alakulásba lényeges mértékben nem folyhatott bele, viszont a szabad paraszt- és iparos-coloniák állandó kirajzása, megújuló széttelepítése, az ismételt földosztások, melyek mindig népmozgalmakkal járnak, mind az integrálódás vonalát szolgálják. — A középponti hatalom erős és igen jól szervezett volt, partikularisztikus törekvések tartósan nem érvényesültek (egy-két év alatt megbuktak), a közigazgatás szálai Rómába futottak össze, a Város szeme éberén őrködött és keze mindenütt ott volt. De a kisparaszttelepből fejlődött Rómanak nemcsak politikai súlya növekedett óriásivá. A Scipiók és Ennius óta a birodalom fővárosa rohamosan erősödő fénnnyel válik Itáliában mindent elhomályosító góccá, melynek alloggén

népek is csak ott tudnak ellenállani, ahol a latinnál is nagyobb tekintélyű görög kultúra áll a hátuk megett. — A nyelvi eredmény kérelhetetlenül integrálódás, melyen a teljesen idegen nyelvű népek, kelták, etruszkok, venetusok, ligurok, messapiusok beolvadása nem tud látható hézagot ütni. Italia közös nyelve a Róma-beli latin lesz, azaz egy eredetileg nem is nagyon jelentékeny latiumi telep nyelvjárása, mely sorba előnti a testvérnyelvjárásokat, majd a testvér itáliai idiómákat, s végül a távolabbi rokon vagy teljesen idegen nyelveket, csupán a déli görög gyarmatok fejtenek ki hosszabb nyelvi ellenállást.

Viszont Róma történetének végső szakasza ellentett irányú tényezőkkel ellentétes eredményt mutat. A birodalom óriásivá nőtt; nyugati, latin része is akkora, hogy sem a megnövekedett népsűrűség, sem a szárazon és vízen egyaránt megrendült közbiztonság miatt amúgy is fölötte kockázatosná vált közlekedés hálózata e távolságot immár legyőzni nem tudja. Ezzel kapcsolatban a közigazgatás centralizációja is megrokkban, annál inkább, minthogy a birodalom súlya, középpontja nem latin területre, B'zánca kerül át (330). Erős partikuláris törekvések, egyes provinciák feudalisztikus irányba fejlődő társadalma, miután a III. századtól a városi proletáriatus mind inkább colonusnak menve hűbéri-féle viszonyba kerül a latifundiumtulajdonosokkal szemben, szintén bontogatják az egységet. Róma mint művelődési góc, immár teremtmény kultúra nélkül, politikai hatalom nélkül, gazdagságából kifosztva, tekintélyében megtépázva, csendes vidéki várossá degradálódik és nem sokkal jelent többet, mint egyes távoli kulturális gócok: Sevilla, Bordeaux, Lyon, Autun stb. Pusztán az egyház tartja Róma tekintélyét, de számos eretnek szektá magának az egyháznak az egységét is fenyegeti. A birodalom egyes részeibe barbár néptömegek ékelődnek be, s bár végül fölszívódnak, hosszú időre megszüntetik a valóságban, de néha formailag is a birodalom egységét. Végül is az Imperium Romanum széthullása következik be. — A nyelvi eredmény nem lehet kétes: erős differenciálódás, a román nyelveknek, a latin nyelv eme változó, egymástól különböző folytatásainak, sőt talán ezeken belül már halványan körvonalazott nyelvjárásoknak a kialakulása.

Fordítva történt a dolog a görögségben. A terület ugyan, főként eredetileg, csekély, és a lakosság elég sűrű, az ország belsejében azonban jelentékeny közlekedési akadályok tornyosulnak, s ezeket nem semlegesítik olyan kitűnő utak, mint az itáliaiak, bár természetesen belső közlekedési útvonalak itt sem hiányoznak, s a tenger meg éppen közel hozza egymáshoz a partvidékeket. A gyarmatosítás azután igen megnöveli a távolságokat, bár a tenger, mint összekötő kapocs a távolságok jelentőségét, főleg Kisázsia és az európai Hellas között csökkenti. Döntő súllyal avatkozik azonban a nyelvi fejlődésbe a politikai széttagozódás, mely a feudalizmusnál is nagyobb mértékben

apróbb, mesterséges egységekre bontja a nyelvterületet, s ezek egymásba fonódását az is gátolja, hogy az egyes városállamokat sokszor mélyreható politikai ellentétek is elválasztják egymástól. E mellett, éppen a részekre bomlás következtében számos művelődési góc keletkezik, mely részben széthúzó irányban hat. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy az egységes kultúra, sőt a származásbeli összetartozás tudata sohasem halványul el a görögségben. (Hogy beolvadt más népeknek, esetleg egymástól különböző nyelvű őslakóknak volt-e fontosabb szerepük a görög nyelv alakulásában, azt nem tudjuk.) — Mármost, a felsorolt tényezők figyelembe vételével azt kell várnunk, hogy az eredmény elkülönülés lesz, de nem túlságosan nagy mértékű, mert az elkülönítő tényezőkkel szemben mindig működnek nem jelentékeny hatásokon ellentétes, egységesítő tényezők is. S valóban a nyelvi tények e meg-gondolások helyességét mutatják: az ősi törzsi nyelvjárási különbségek (aiol, ión, dór) nemcsak fennmaradnak, hanem tovább differenciálódnak kisebb, jobbra egy-egy államra szorítkozó nyelvjárássokká, ezek azonban soha sem fejlődnek addig, hogy a kölcsönös megértést komolyan megnehezítsék, vagy éppen a nyelvi kapcsolat tudatát elhomályosítsanak. A nyelvi eredmény tehát bizonyos fékezett differenciálódás. — Gyökeresen megváltozik azonban a helyzet a makedón hódítással. Amit a déloszi szövetség csak részlegesen és viszonylag rövid időre valószínűt meg: a görög föld egységét a makedón uralom megteremti, ledöntve az egyes görög államok között a válaszfalakat, s a makedón birodalom későbbi utóda, Róma alatt az egész egység hosszú időre vitathatatlaná lett. De a római uralom azonfelül fokozott közbiztonságot, jó utakat, rendes közlekedést teremtett, és saját hódolatával is hozzájárult a görög kultúra minden időben páratlan tekintélyének fokozásához. Az eredmény csak egységesülés lehetett. Valóban megszületik az attikai nyelvjáráson alapuló koiné, a nyelvjárások fölötti irodalmi és köznyelv, melynek gyökerei a déloszi szövetségig nyúlnak vissza.

Ilyenféle példákat, mint említettem, bármely nyelv történetéből lehetne idézni. A kiemelt tényezők szerepe tehát magukból a tényekből levont következtetés. Hogy viszont ezek a tényezők nagyrészt gazdasági és társadalmi gyökerek, azt szinte alig kell fejtegetni. A megélhetéshez szükséges terület nagysága meg a népsűrűség szorosan összefügg a termelő eszközök fejlettségével. Pl. a vadság felső fokán kedvező természeti adottságokat feltéve 100 km²-enként legfeljebb 5–10 emberre mehet a lakosság, míg a barbárság középfokának termelő eszközei mellett ugyane területen 70–100 lélekkel számolhatunk (MOLNÁR E., A m. társadalom tört. 42), s ez a szám a kapitalizmus korában könnyen dagadhat akár átlagos 20.000-re. A termelő eszközök és a kultúra fejlettségével összefüggő társadalmi szervezet

szilárdságától függ azonban maga az állam vagy államszövetség kötelékében huzamosabb ideig együtt-tartható etnikum létszáma is. Hogy a kínálkozó természetes útvonalak kihasználása s még inkább mesterségesek létesítése a termelés fokával összefüggő műszaki fejlettségnek és társadalmi szervezettségnek a függvénye, az nem szorul bizonyításra. Az is kétségtelen, hogy az oly kimagasló közműveltségnek, mely kulturális gócokat teremt, és messze sugárzó fénnel emelkedik ki környezetéből, első feltétele a gazdasági fellendülés, a megszervezett és nagyméretű termelés, az ennek következtében előálló értéktöbbletek felhalmozása, és egy uralkodó osztály kialakulása, mert ez előzmények nélkül ilyen műveltség kifejlődése elképzelhetetlen.

A gazdasági és társadalmi tényezők érvényesülése a csoportnyelvek kialakulásában és a nyelv függőleges rétegződésének kérdésében még nyilvánvalóbb. Az előbbi keletkezésének legkezdetlegesebb feltétele a munkamegosztás, mely azonos tevékenységű csoportokat teremt, s ezeken belül különleges szókincset tesz szükségessé. Minél nagyobb méretű a munkamegosztás és az átmeneti, időleges tevékenységnek a civilizációval karöltve járó megszokasodása, annál nagyobb mértékben és annál gazdagabb szókincsel keletkeznek csoportnyelvek. Az ókori nyelvekből már tömegesen ismerünk mesterség-szavakat és tudományos terminológiákat, tudunk katona-, sport- és szerezsejátékos-nyelvről stb. Mindezek rendszeren csak szókincsen jelentenek eltérést a környezet nyelvétől. — Társadalmi és nyelvi szempontból egyaránt fontosabbak talán a nyelvi rétegek, melyek hang- és szóragozástani meg mondattani szempontból is eltérnek egymástól, a szókincs különbségein kívül. Ezek keletkezése és előfeltétele a társadalmi osztályok kialakulása, ha ez magában nem is elegendő ahhoz, hogy lényeges függőleges nyelvi elkülönülés álljon be. Ez utóbbihoz szükséges a társadalmi rétegek között megnyilvánuló műveltség-különbség, mely azután a nyelvi szintben lényeges eltéréseket hoz létre. A magyar középkor végén az idegenek is észreveszik a magyar nyelvben a függőleges tagoltság hiányát (HORGHER, A m. nyelvjárások 9), holott középkorunk társadalmi tagoltsága túlon túl jól ismert tény. A középkori értelmiség — az egyház — nyelve a latin volt; ennek külön magyar nyelvi, műveltsége szintjén álló kifejező eszközökre alig volt szüksége, s ha mégis hozzá folyamodott, helyi szükségletekre a helyi nyelv-változat alapján teremtett valami olyan műnyelvet (a kódexek igen különböző, s erősen egyéni leleményt tükröző műnyelvét), melynek szociálissá válására kevés valószínűség volt, vagy legalább is a bekövetkezett események megakadályozták, hogy e kísérletek valaha egységes irodalmi nyelvvé olvadjanak. Csak mikor a XVI. században egy új magyar értelmiségi réteg alakul ki — a diákok (literati) rétege, mely már nemcsak a latint, de a magyart is használja gondolati és érzelmi anyag kifejező eszközéül, indul meg a magyar

irodalmi és köznyelv, e nyelvjárásfölötti réteg kialakulása, azaz megszületik a jelentősebb függőleges tagolódás, mely később persze tovább differenciálódik függőleges síkon és egységesül a maga vízszintes síkján mind nagyobb mértékben.¹ Ugyanis amint az egyes társadalmi osztályok műveltségi foka szétkülönül, akként különül el mind több és több egymásba olvadó rétegbe a magyar — és minden más — nyelv is. Bár a példák itt igen tanulságosak volnának, mert a német, francia, angol, spanyol, olasz nyelvrétegek alakulásának története világosan rámutat arra, miként és mikor alakultak ki az egyes társadalmi osztályok és műveltségbeli rétegek, s főleg ezek milyen részt kértek országonként változó módon a nemzet egyetemes műveltségéből, mégis azt hiszem, magának a tételnek igazolására a példák halmozása fölösleges.

Általában a differenciálódás és az integrálódás folyamatát sok más oldalról is meg lehetne világítani. Céлом itt csak az volt: igazolni, hogy a szerkezeti és szókinésbeli változásokon kívül, formális, hangfejlődésbeli (és képzettársulási zavarokon alapuló), továbbá szóalaktani változások is, legalább a tőlük előidézett változékony nyelvi összkép szempontjából szintén igen jelentős mértékben a gazdasági tényezők és a társadalom alakulásának függvényei. A nyelvi és társadalomtörténeti tények viszonyba állítása ezt, úgy hiszem, kétségtelenül igazolja.

BÁRCZI GÉZA.

A történeti személynévvizsgálat kérdései.²

II.

1. Azokat a feladatokat, amelyeket a történeti személynévvizsgálat terén a belátható jövőben el kell végeznünk, több tényező összetevődése határozza meg és jelöli ki. Figyelembe kell vennünk az eddigi munkálatok hiányait, a többi társadalmi tudomány új szükségleteit és a megváltozott tudomány-szemléletet.

¹ Régebben, a közfelfogásnak megfelelően a magyar nyelvjárásfölötti nyelvtípus kialakulását Pázmány és Károli irodalmi működése eredményének fogtam fel (Néprajzi és irodalmi nyelv: Néprajzi tanulmányok 97). A XVI. századi nyelvjárást tüzetesebb tanulmányozása azonban, melyről akadémiai székfoglalómban (1949.) számoltam be, meggyőzött arról, hogy e nagy népszerűségű két szerző saját nyelvhasználatával csak segítette, mintegy szentesítette az irodalmi nyelvet. Ennek kezdetei azonban jóval régebbi időre nyúlnak vissza, összefüggve egy új értelmiségi réteg kialakulásával, majd a mohácsi vész teremtette népmozgalmak következtében előállott nyelvkeveredéssel, mely éppen a literatus osztályban (ez menekült főleg a török elől) volt szükségszerűen nagyméretű. Formálódása lassú folyamat. Természetesen e nyelvjárásfölötti nyelv fejlődése nem áll meg Pázmánynál és Károlinál sem, és e fejlődés nemcsak gazdagodás, de szakadatlan út az egységesség felé.

² L. MNy. XLV. 116—24.

Noha a történeti személynév kutatás terén az elmúlt néhány évtizedben igen sok történt, a vizsgálandó anyag nagysága és a szempontok sokfélesége miatt természetesen tekintélyes hézagok, hiányok tapasztalhatók. Az anyaggyűjtés elmaradottsága mellett a feldolgozás terén több fontosabb részletkérdés nincs még megbolygatva, az átfogóbb, szintetikus munkák terén meg éppen sok pótolni valónk van. Személynévadásunknak vannak olyan korszakai, és a magyar névanyagnak vannak olyan nagyobb csoportjai, típusai, amelyekkel eddig egyáltalán nem, vagy csak elenyésző mértékben foglalkoztak. A részletkutatásokra és összefoglalásokra tehát munkánk további szakaszában is nagy súlyt kell helyezni, s a mutakozó nagyobb hézagokat minél gyorsabban pótolnunk.

A soron következő vizsgálatok jellegének másik meghatározója a célszerűség, a hasznosság elve. Régi személynéveinkkel foglalkozó szakembereinknek egy pillanatig sem szabad elfelejtkezniük arról, hogy elért eredményeik nem raktározódnak el a könyvek mélyén, hanem fontos és állandóan használatos segédeszköz lesznek a más tudományágakkal foglalkozó kutatók kezében. A történeti személynév kutatás eredményeit ugyanis igen sok más társadalmi tudomány felhasználhatja, többek között a nyelvtörténet, a történeti nyelvjáráskutatás, a művelődéstörténet, az új alapokra helyezett település- és népiségtörténet, a történeti néprajz, a gondolkodástörténet stb. A történeti személynév kutatás mindezen tudományágaknak segédkezet nyújt, régi kifejezéssel élve mindezeknek a „segéd-tudománya”. Persze ez nem jelenti azt, hogy a személynév vizsgálat pusztán „segédtudomány”, amely nem egyenlő rangú más tudományokkal. A személynév vizsgálat a társadalmi tudományok sorának a többivel egyenértékű tagja, de a mellett, hogy önálló módszerrel dolgozik, nyilvánvalóan tekintetbe kell vennie az érintkező tudományágak követelményeit, s módszerének olyannak kell lennie, hogy a vele elért eredmények minden irányban, minden téren hasznosíthatók legyenek.

A tudományok, szorosabban véve a nyelvtudomány szemlélete nálunk most van gyökeresen átalakulóban. Noha nálunk is volt már régebben egy-két kezdeményezés, a marxista nyelvészet tanításait a maguk teljes egészében csak nemrégiben ismertük meg, nyelvészeink csak most kezdik azokat a gyakorlatban is alkalmazni. Világos, hogy a történeti személynév vizsgálatok következő szakaszában már ennek az új szemléletnek kell a munkálatok alapjául szolgálnia. A nyelvtudomány új szemléletének a lényege az, hogy a nyelvet — illetőleg a névkutatásra alkalmazva; a névadást — nem lehet elszigetelten, csupán a nyelvi anyag alapján vizsgálni, hanem fel kell deríteni a nyelvi és névadásbeli jelenségek okait, indítékait, társadalmi alapjait. Nekünk tehát a személynévadásban a társadalmi érintkezés egyik jelentős mozzanatát, eszközét és eredményét

kell látnunk, s a személyneveket mint a társadalom termékeit kell szemlélnünk. További munkálataink szemléleti alapját tehát ennek az új elvnek kell megadnia.

A fenti három tényező számbavétele a soron következő munkálatok szempontjai és jellege mellett megadja a módszerbeli útmutatást is. Az új vizsgálati módszer lényege az, hogy egyrészt föl kutatja, összegyűjti és rendszerezi a névadásbeli tényeket, azaz az egész régi magyar személynévanyagot, másrészt a névadás vizsgálatát társadalomtörténeti alapokra helyezi; mindebből olyan eredményeket szűr le, amelyek segítik és előbbre viszik más társadalmi tudományok vizsgálatait is. — A történeti személynév kutatás ezen új módszere természetesen a szintén átalakuló nyelvtudományéhoz áll legközelebb. A névadás ugyanis első sorban nyelvi jelenség, problémái tehát főképpen a nyelv problémáival azonosak. Amilyen ismereteket a nyelvtörténeti vizsgálat megkíván, ugyanolyanok szükségesek a történeti személynév kutatáshoz is. Alapos nyelvtörténeti tájékozottság nélkül e téren nem lehet boldogulni, az adatok összegyűjtésétől kezdve egészen a névmagyarázatokig mindenütt alapos nyelvészeti képzettségre van szükség. Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy a személynév vizsgálat pusztán nyelvészeti stúdium. A nyelvészeti tájékozottságon kívül a személynév kutatónak más: főleg oklevéltani, történeti, társadalom- és művelődéstörténeti, lélektani és földrajzi ismeretekkel kell rendelkezni. A történeti személynév kutatás módszere így nem pusztán nyelvészeti, hanem a szorosabb értelemben vett nyelvtudományon kívül eső területeket is felölel, és eredményeinek eléréséhez más tudományágak módszerét is felhasználja. Mindebből az is következik, hogy a történeti személynév vizsgálat művelőinek olyan szakképzett nyelvészeknek kell lenniük, akik a nyelvtudományon kívül még számos más társadalmi tudomány, első sorban a történettudományok területén is járatosak.

Miután a soron következő személynév vizsgálatok irányát és jellegét így általánosságban meghatároztuk, térjünk át most a feladatok konkrétebb tárgyalására. A továbbiakban egyenként igyekszem rámutatni azokra a szempontokra és problémákra, amelyek nézetem szerint a történeti személynév vizsgálat esedékes munkálatait irányíthatnák. Részletekbe, ötletek és előrelátható eredmények közlésébe természetesen nem mehetek bele, hiszen dolgozatomnak nem is az a célja, hogy eredményeket adjon. Néhány itt szereplő kérdéssel ugyan behatóbban foglalkoztam már eddig is, vizsgálódásaim azonban sem időben, sem mennyiségben nem elegendők még ahhoz, hogy „eredmények”-ről beszélhetnék. Néhány odavetett megállapításnak meg nem sok értelmét látom akkor, midőn mindezekben a kérdésekben elmélyedő, hosszabb munkálatokra van szükség. Így tehát csak a szempontok, alapelvek, problémák konkrét fölvetésére szorítkozom.

2. Minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy maga az az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a régi magyar személynévkincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon. A korábban elmondottakból láttuk, hogy a névanyag összegyűjtése nálunk milyen kezdetleges állapotban van. Már pedig világos, hogy használható forrásanyag nélkül tudományt rendszeresen művelni nem lehet. Meg kell tehát sürgősen szüntetnünk azt az állapotot, hogy a névanyagnak az oklevelek tízezreiben való szétszórtsága miatt egy-egy nagyobb tanulmány megírásához, de gyakran egyetlen név megfektetéséhez is hónapokig tartó időfecsérlő gyűjtőmunkát végezzünk. Legközelebbi feladatunk tehát az, hogy a régi magyar személynévanyagot, legalább a családnevek kialakulásának a koráig: a XV—XVI. századig összeszedjük. — Hogy ezt a célunkat megvalósíthassuk, neki kell fognunk az eddig kiadott oklevelek és a még esetleg kiadatlan nagyobb összeírások személynévanyagának a kicédelüléséhez. Középkori okleveleink legnagyobb része aránylag jó kiadásban rendelkezésünkre áll. Van azonban néhány olyan régebbi kiadási oklevelünk is, amelyben a hibás olvasás és másolás következtében a személynévek egy része hibásan van közreadva. A férevezető adatok elkerülése végett ezeket az okleveleket, — amennyiben jelentősebb személynévanyagot tartalmaznak, — kívánatos lenne eredetiben átvizsgálni.

Persze a gyűjtés, illetőleg a cédulázó munka megindulása előtt tisztázni kell azokat az alapelveket, amelyek szerint majd a történeti személynévgyűjteményeket összeállítjuk. Ezen a téren néhány kérdés annyira problematikus, hogy bővebb kifejtést kívánna, ezért e helyütt csak éppen megemlítem. Mindenekelőtt tisztázandó a régi magyar településnévanyag helyzete. Világos, hogy a magyar nyelvterület régi településneveiben nagy számban rejlő személynéveket nem hagyhatjuk ki a névgyűjteményekből, hiszen személynévanyagunk legkorábbi rétegére, a korabeli közhasználatú személynévformákra ezek nyújtják a legértékesebb adalékokat. A személynéveknek a településnevekből való kihámozása természetesen gondos és kényes munkát igényel, amit csak a régi magyar személynévanyag ismeretében lehet elvégezni. Kérdés az is, hogy a középkori oklevelek latinos személynévadataiból hogyan vesszük ki a tulajdonképeni névelemet. Okleveleink ugyanis a személyeket általában körülírják, s a hosszú latin formátumból különösen a kételemű nevek kiválasztása problematikus. Ez irányban még előtanulmányokat kell végezni. Az egyházi eredetű személynévek kérdése is külön problémakört jelent. Egy-egy divatosabb keresztnév többezerszer jelentkezik okleveleinkben, jórészt latinos formában; ezeknek a névgyűjteményekben való fölvétele aligha lenne indokolt. — Talán mondanom sem kell, hogy a korszerű gyűjtő, illetőleg cédulázó munka nem merülhet ki a személynévadatoknak, az évszámnak és az oklevél jelzetének

a puszta feljegyzésében. Meg kell jelölni még a személynevek földrajzi előfordulási helyét, a név viselőjének társadalmi helyzetét, foglalkozását, faji hovatartozását, természetesen mindezt annyiban, amennyiben az oklevelekből a kérdéses adatokat ki lehet deríteni. Elkerülhetetlen ezen kívül a neveknek a személyekkel való azonosítása is, hiszen egyes személyek sokszor az oklevelek egész sorában szerepelnek, s nevük néha különböző alakváltozatokban is felbukkan.

Az oklevelek kicédulázásának, a személynévanyag össze-szedésének a célja az, hogy a főlhalmozott anyagot korszerű személynévgyűjteményekben nyomtatásban közzé lehessen tenni. Persze a régi, körülbelül a XVI. századig terjedő magyar személynévanyag — ha véges terjedelmű is — olyan hatalmas, hogy kiadására sok gyűjtemény-kötet szükséges. Az anyag nagysága arra int bennünket, hogy a névanyagot mind a cédulázáskor, mind a közzétételben valamilyen szempont szerint részekre tagoljuk. Ilyen szempontul az időrend kínálkozik. Noha ez a megoldás is erőszakolt egy kicsit, hiszen a magyar névadás egyes korszakait nem lehet egymástól mechanikusan elválasztani, más széttagolási lehetőség híján mégis ez látszik egyedül természetesen. Időrendi sorrendben haladva rendre a régi magyar személynévanyag viszonylag teljes összegyűjtése megoldható volna. A gyűjtést és az anyag közzétételét mindenestre a legkorábbi névanyaggal: az Árpád-korral volna ésszerű kezdeni, majd következhetnék utána az Anjou-kor, a XV. század stb. A XV. és XVI. század névanyagát a hatalmas tömegű adat miatt az időrend mellett már területileg is célszerű volna széttagolni. Az e korból származó oklevelekben és összeírásokban a személynevek már minden esetben pontosan helyhez rögzíthetők. Itt tehát már csak a levéltári kutatómunka megkönnyítésének a kedvéért is, a névanyagot közigazgatási egységeként, a régi vármegyék szerint lehetne csoportosítani.

A névgyűjtemények összeállításával összefüggésben még egy szempontra szeretném felhívni a figyelmet. A személynevek összegyűjtését ne hozzuk kapcsolatba semmiféle feldolgozással. Ne feledkezzünk el arról, hogy a feldolgozás, — ha ma látszólag tökéletes is. — nem örök érvényű. Időközben változhatnak a problémák, a szempontok, elavulhatnak a biztosnak hitt eredmények, s új feldolgozásra lehet szükség. Elavult feldolgozással egybekötött gyűjtés általában használhatatlan, ezt látuk már néhány régebbi gyűjtés-kísérletünkönél is. A személynévgyűjteményt tehát úgy kell összeállítanunk, hogy ne befolyásolja a bármikori vizsgálatokat, hanem azoknak szilárd és teljes alapul szolgáljon.

Régi személyneveink korszerű gyűjteményével kapcsolatban rá kell még mutatnunk arra is, hogy ez a munka nyelvtörténeti szempontból szinte felbecsülhetetlen forrásanyagot nyújt szá-

munkra. Tudott dolog, hogy a magyar nyelvtörténet ómagyar korszakából eddig is a latin oklevelekben szétszórt névanyag volt egyik legfontosabb forrásunk. A viszonylag teljesen összeszedett és kifogástalan pontossággal közreadott anyag a további nyelvtörténeti kutatásokban föltétlenül elsőrendű fontosságú lesz.

3. A régi magyar személynévanyag összeszedése rendkívül meg fogja könnyíteni a feldolgozó munkát. Noha az analitikus vizsgálatok terén nálunk eddig elég sok minden történt, továbbra sem szabad elzárkóznunk az egyes személynévek legapróbb részletekre is kiterjedő vizsgálatától. Sok részletkérdésen kell még átrágnunk magunkat ahhoz, hogy a szintétikus feldolgozásokat minden tekintetben szilárd talajra építhessük fel. Kíváncsinos volna, ha a sűrűbben előforduló régi keresztnéveink, valamint a régiségben gyakori magyar közszói eredetű személynévek családját külön-külön a legaprólékosabb és a névtan minden szempontjára kiterjedő vizsgálatnak vetnők alá. Több, világi névadáson alapuló idegen eredetű névnél is hasznos volna hasonló módszert alkalmazni; a névkölcsmozgásoknak sok, eddig még föl nem derített kérdésére világíthatnánk így rá.

Az egyes nevek és névcsaládok részletekre kiterjedő vizsgálatával természetesen az etimológiák megbízhatósága is növekedni fog. Szélesebb alapot kapunk ezáltal egy másik fontos feladatunkhoz: a régi magyar személynévek etimológiai szótárának az elkészítéséhez.

A személynév-etimológiai szótár belátható időn belül való megvalósítása lehetségesnek látszik. Ilyen természetű munkánál ugyanis korántsem kell és nem is lehetséges teljességre törekedni. A szótárt körülbelül olyan elvek és szempontok alapján lehetne elkészíteni, mint ahogyan BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótára készült. Egyelőre megelégedhetnénk a keresztnévek, valamint a gyakoribb régi világi eredetű személynévek és családnevek etimológiájának a megadásával. További kiadásokban és átdolgozásokban azután természetesen állandóan bővíteni lehetne az anyagot.

— Régi személynéveink etimológiai szótára hézagot pótló munka lenne a történeti személynévvizsgálatok terén, és nélkülözhetetlen kézikönyvvé válnék a személynév-kutatóknak. Eredményei pedig a magyar nyelvtörténetet több lényeges ponton vihetnék előbbre.

4. Noha a részletes, aprólékos vizsgálatok szükségességéről meg vagyunk győződve, hangsúlyoznunk kell annak a fontosságát, hogy az analitikus vizsgálatok mellett régi személynév-anyagunk szintétikus feldolgozására a jövőben az eddiginél nagyobb gondot fordítsunk. Eddigi névkutató irodalmunkban ugyanis első sorban a nagy névanyagot alapul vevő, átfogó jellegű szintétikus feldolgozások kevés számát kifogásolhatjuk. E hiányból adódott az, hogy a régi magyar személynévadás

rendszerét ma sem ismerjük teljesen, és egészen jelentős névtípusok kialakulásáról, eredetéről, elterjedéséről nincs biztos tudomásunk.

Régi személynévanyagunk átfogóbb jellegű, szintetikus feldolgozása természetesen többféle szempont szerint történhetik. Ilyen szempont mindenekelőtt a nyelvészeti. Igaz ugyan, hogy a szintetikus nyelvészeti feldolgozás, rendszerezés terén már eddig is történtek komoly munkálatok, így például meglehetősen világos rendszerben áll előttünk Árpád-kori világi eredetű személynéveink jelentéstana. Az a néhány tanulmány azonban, ami e téren már megvan, szinte csepp a tengerben. A szorosabb értelemben vett nyelvészeti: tehát hangtani, alaktani és jelentéstani vizsgálatoknak ezek mellett rendkívül nagy hiányokat kell pótolniuk. — Bár személynéveink hangtana nem választható el a közszók hangtanától, megoldatlan, át nem vizsgált, sajátlagosan névtani problémák azért itt is vannak. Elég, ha utalok a keresztnévek rövidült alakjában jelentkező tövőhangzókra, a továbbképzett alakok képző előtti rövid magánhangzóra vagy a kicsinyítő, becéző képzők hangrendi illeszkedésének a kérdésére. — A régi magyar személynévek alaktana már nem vonható teljesen össze a közszók alaktanával, így a névalaktan problémáinak a külön föltevése fontos feladatunk. Ma sincs megnyugtató módon tisztázva keresztnéveink egy része átvételének a kérdése vagy az egyházi latin eredetű keresztnévek végződéseinek az alakulása. A keresztnévekkel kapcsolatos kérdéseknél általában nem szorítkozhatunk csupán a magyar névanyagra, hanem a problémákat egy általános európai, de legalábbis közép-kelet európai keretbe kell beállítanunk. Nincsenek rendszeresen feldolgozva a különböző régi keresztnévalakítási módok: a rövidítés, képzés, ikerítés. Kérdés az, hogy világi eredetű személynéveinknél volt-e a képzésen kívül még valamilyen más névalakítási mód is. Nem tudunk ma sem semmi bizonyosat ismeretlen etimológiájú egytagú személynéveink eredetéről, ez a csoport pedig az Árpád-korban még nagyon életerős volt. Nincs tisztázva a kicsinyítő képzőkkel kapcsolatos számtalan kérdés sem. Noha képzőink és képzőbokraink jelentős részének magyar, illetőleg finnugor eredete világos, érdemes volna külön foglalkozni azokkal a képzőkkel is, amelyek alakilag azonosak egyes szláv nyelvi becéző képzőkkel. E problémakört tehát szláv névtani vizsgálatokhoz kell kapcsolni. Részletes vizsgálatot érdemelnek a településnevekben megőrződött személynévek képzői is. Néhány ilyen képzőnél ugyanis nem vagyunk még tisztában azzal, hogy személynév-képző vagy földrajzínév-képző funkciójuk-e. A családnevek alaktani rendszerében is jó volna végre tisztán látnunk az úgynevezett patronymicum-képzők eredetét. — A jelentéstani vizsgálatokból a keresztnévanyag egészen kiesik, mert a keresztnévek jó részének már az egyházi latinban sem volt érthető

jelentése, a magyar nyelvben pedig e nevek egészen jelentéstartalom nélkülivé váltak. Így tehát a jelentéstani vizsgálat kizárólagosan a világi eredetű személynévanyagra korlátozódik. E téren az Árpád-kori kezdetleges névadás már feldolgozott jelentéstani rendszere után és nyomán kívánatos volna a középkorvégi magyar ragadványnevek („dictus“-ok), az újkoreleji magyar családnevek és a családnevek kialakulása utáni ragadványnevek (harmadlagos alakulású nevek) jelentéstani rendszert is feldolgozni. A gazdasági és társadalmi fejlődés, s ezzel kapcsolatosan a névadási indítékok módosulása ugyanis idők folyamán több, jelentéstani tekintetben új névtípust hozott létre a világi névadáson alapuló személynévanyagban. Az ilyen természetű vizsgálatoknak a legszorosabb kapcsolatban kell állniuk a gazdasági és társadalmi viszonyok vizsgálatával.

A névanyag hangtani, alaktani és jelentéstani, tehát nagyrészt nyelvészeti vonatkozású feldolgozásán és rendszerezésén kívül a régi magyar személynévanyagot más szempontok szerint is vizsgálatnak kell alávetnünk. A múltban szinte semmi sem történt az úgynevezett névdivat felderítése terén, jóllehet az ilyen természetű kutatások a történeti személynévvizsgálatban elsőrendű fontosságúak. A névdivat-vizsgálat alatt a névanyag különböző típusainak és egyes névelemeinek helyhez, időhöz és társadalmi osztályhoz való rögzítését értjük. A névdivatot olyasvalaminek kell felfognunk, amelynek a nevek jelentéséhez nem sok köze van, és amelyben az emberi gondolkodásnak sokszor konkrét képzetektől független csapongása, játéka, szeszélye nyilvánul meg. Igen nagy szerepe van itt a névesztétikának. A névdivatot így felfogva juthatunk arra az álláspontra, hogy a névdivat szempontjából első sorban a jelentéstartalom nélküli keresztneveket és névképzőket, valamint a jelentéstartalommal már kapcsolatba nem hozható vagy attól igen eltávolodott családneveket vizsgáljuk meg.

Az időrendi, kronológiai természetű divat-vizsgálatok során mindenekelőtt az egyházi és világi névadáson alapuló nevek arányában az idők folyamán bekövetkezett fokozatos eltolódást kellene megmérnünk. A keresztneveken belül egyes nevek kipusztulása, másoknak gyors elterjedése érdemel figyelmet. Nagyon fontos volna tisztázni kicsinyítő képzőinknek, főleg a képzőbokroknak a kronológiáját. Itt különösen bonyolult probléma a képzők pusztulásának a vizsgálata. Hiába veszi el ugyanis erejét a névképző, a vele alkotott nevek, mint hagyományozott formák, századokon keresztül élhetnek még. — A régi magyar személynévek térbeli elterjedésének a kutatása az egész magyar nyelvterületre vonatkozó névátlaszok elkészítésében érheti el célját. Az egyes nevek, névtípusok és képzők területi elterjedésének a felvázolásánál arra föltétlenül ügyelnünk kell, hogy a térképre kerülő adatok egy évszázadnál nagyobb időrendi különbséget ne mutassanak, mert csak így kaphatunk aránylag

megbízható képet. Érdekes és értékes eredményeket hozhat e téren az egyes névtípusok, különösen a családnévtípusok feltérképezése. Fontos volna megvizsgálnunk nyelvterületünk szélein a gyaníthatóan idegen eredetű képzők térbeli elterjedését is. — A névdivat-kutatás körébe tartozik végül a személynévanyag társadalmi osztályok szerinti megoszlásának a vizsgálata is. Annyit már ma világosan látunk, hogy a különböző névtípusok társadalmi rétegződése egyik fő jellemzője volt régi személynévanyagunknak: egyes személynévtípusok szinte kizárólag bizonyos társadalmi osztályhoz kapcsolhatók. Már az Árpád-kor kezdődő társadalmi megoszlásában tapasztalhatunk ilyen jelenségeket, a társadalmi széttagolódás erőteljesebb megindulása, azaz a XIII. század óta pedig még világosabban felismerhető ez a névadási sajátosság. Különösen becses eredményekkel kecsegtet tehát a XIII—XVI. század közti időszak névadásának ilyen szempontú részletes feldolgozása. A névdivat vizsgálatnak ezt az ágát: a nevek társadalmi megoszlásának a kérdését természetesen jól össze lehet kapcsolni a gazdasági és társadalmi fejlődés és a névadás fejlődése összefüggéseinek a vizsgálatával.

A névdivat-kutatás fontossága ma már vitán felül áll. Első látszatra talán úgy gondolhatnók, hogy az ilyen természetű vizsgálatok pusztá statisztikai számadatokat eredményeznek, amelyekkel kétségtelen érdekességük mellett nem sokra megyünk. Ez azonban csak látszat, mert a statisztikai vizsgálatok révén kapott eredmények nagyon jól használhatók egyéb tudományágak területén; első sorban a gondolkodástörténet, a történeti nyelvjáráskutatás, a népiségtörténet és a művelődéstörténet veszi hasznukat. E mellett persze nélkülözhetetlen tartozéka magának a történeti személynévvizsgálat módszerének is. Fontos segédesszköz a nevek és névtípusok feldolgozásánál, magyarázatánál, hiszen a nélkül, hogy egy-egy személynév vagy névtípus divat-kérdéseivel tisztában ne lennénk, semmiképpen sem lehet vele kapcsolatos kérdéseket megnyugtató módon tisztázni. — Kétségtelen, hogy a névdivat-vizsgálatok sok munkát és hosszabb időt fognak igénybe venni. Egyáltalán nem jelentenek azonban megoldhatatlan feladatot, mert a személynév-gyűjtemények alapján és a nyelvészeti rendszerezések nyomán a munkálatokat már összegyűjtött és feldolgozott anyagon végezhetjük el. Ez természetesen egyúttal azt is jelenti, hogy az ilyen jellegű vizsgálatokhoz majd csak a személynév-gyűjtemények kiadása és a névanyag nyelvészeti szempontú rendszerezése után foghatunk.

A névdivat-vizsgálatokhoz hasonlóan a névadás struktúralis vizsgálata (egynevűség, kétnévűség, többnevűség kialakulása) nálunk szintén nagyon elhanyagolt részterülete volt eddig a történeti személynév kutatásnak. Az a feladatunk tehát, hogy a jövőben e téren is intenzív munkát végezzünk. — Már ma is

világosan áll előttünk, hogy az egynevűséget a középkor vége felé a kétnévűség, majd az újkor elejétől kezdve részben a három-, illetőleg többnevűség váltotta fel. A névadásnak a strukturális fejlődése azonban egyáltalán nincs részleteiben tisztázva. Biztosnak látszó eredményeket itt nagyon nehéz lesz elérnünk, mert az ilyen természetű vizsgálatokban szinte egyetlen fogódzónk az, hogy az egykori, túlnyomórészt latin nyelvű írásbeliség hogyan rögzítette le, hogyan örököltette meg azokat az élőnyelvi elnevezési formákat, amelyek a különböző korokban az egyének megnevezésére közhasználatban voltak. A latin írásbeli formák egészen a XVI. századig igen nagy változatosságot mutatnak, egyes korok szerinti eloszlásuk is bonyolult, úgyhogy nagyon alapos és egész régi személynévanyagunkra kiterjedő vizsgálat szükséges ahhoz, hogy a latin írásbeliség rideg formáiból a magyar nyelvben élő egykori névadási formákat kihámozhassuk. Különösen fogas kérdést jelentenek az úgynevezett átmeneti időszakok: az átmenet az egynevűségből a kétnévűségbe, majd a kétnévűségből a három-, esetleg többnevűségbe, azaz a „dictus“ és „alias“ nevek problémái. — A második és harmadik névelem kialakulásának és megszilárdulásának a vizsgálata természetesen megint csak szorosan kapcsolódhatik azokhoz a társadalomtörténeti alapon álló szintetikus kutatásokhoz, amelyekről majd alább lesz még szó. A névadás strukturális jellegének a vizsgálatánál a társadalomtörténeti problémák mellett erőteljesen előtérbe nyomulnak a családtörténeti vonatkozások is. A történeti személynévvizsgálat e részlegét csak igen alapos, egyenkénti családtörténeti kutatásokkal kapcsolatosan lehet elvégezni; a családnevek kialakulásával és megszilárdulásával összefüggő kérdések például az egyes családok történetének aprólékos vizsgálata nélkül nem oldhatók meg. E kérdéskörnél megint jól kiviláglik, hogy az analitikus vizsgálatok milyen fontos támaszai a szintetikus feldolgozásoknak.

Az eljövendő munkálatok körvonalazásánál szándékosan vettem a gyűjtés, nyelvészeti feldolgozás, divat-kutatás és strukturális vizsgálat sorrendet. Lényegében véve ugyanis a további vizsgálatok során ezt a sorrendet kell megtartanunk, mert mindegyik munkálat természete megköveteli az előzőknek az elvégzését. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a személynevek feldolgozásánál pusztán valamelyik vizsgálati körhöz, csupán egy szemponthoz ragaszkodjunk. Sőt célszerű egy-egy kerekébb egészet képező névcsoport figyelembe vételével olyan feldolgozásokat készíteni, amelyek az összes számbajövő szempontot tartalmazzák.

5. Jóllehet a történeti személynévvizsgálat szemlélete már természeténél fogva diachronikus, az eddig közölt szempontok szerint elvégzett kutatások jellege nagyobb részben leíró,

ténymegállapító. Már előbb többször jeleztem azt, hogy a modern tudományszemlélet nem elégedhetik meg azzal, hogy a nyelvi, névadásbeli tényeket egyszerűen észleli, tudomásul veszi, osztályozza és rendszerezi, hanem a tények mögötti okok, indítékok felderítése a fontos feladata. Ezt az oknyomozó, származtató módszert a feldolgozó munkálatok minden fajtájába bele kell vinnünk, mint ahogy erre a divat-kutatásról vagy a strukturális vizsgálatokról szólva már utaltam is. E mellett külön is több nagyobb tanulmányt kell szentelnünk a névadási jelenségek materiális okainak a felderítésére.

Ma már az összes haladó társadalmi tudományok az úgynevezett társadalomtörténeti módszerrel dolgoznak, azaz az emberi gondolkodás produktumait a társadalom történetével hozzák kapcsolatba, a gondolkodás fejlődését a gazdasági és társadalmi fejlődés alapján vizsgálják. — E módszer alkalmazására a történeti személynévkutatás különösen alkalmas. Itt a forrásanyag: a puszta névadatok tanulmányozása önmagában semmiképpen sem elegendő a névadásbeli tények megértéséhez. A személynévkutató, ha a problémákba mélyebben szándékozik elmerülni, nem is térhet ki a névadás mögött rejlő társadalmi indítékok tanulmányozása elől. Ezzel magyarázható, hogy mielőtt a történeti materialista módszer hozzánk eljutott, már próbálkoztak nálunk ilyen irányban.

A társadalomtörténeti szemlélettel végzett személynév-vizsgálat lényege tehát az, hogy felderíti a névadás mögött rejlő gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti hátteret, s a névadásbeli jelenségeket ezekkel magyarázza meg. A régi magyar személynévanyagra konkretizálva a kérdést: ha látni akarjuk, hogy régi személynévadásunk miért vált olyanná, amilyen, mi okozta a benne időszakonként bekövetkezett változásokat, mik voltak a névadás állandó fejlődésének az okai, akkor meg kell vizsgálnunk a magyarság egyes történeti korszakainak a gazdasági körülményeit, s ezzel kapcsolatosan a magyar társadalom alakulását. Ha a vizsgálatot módszeresen elvégezzük, látni fogjuk, hogy a névadásbeli tényeknek mindenütt megvoltak a maguk gazdasági és társadalmi gyökerei. A régi magyar személynévadás egy-egy jellegzetes szakasza, az egyes névtípusok kialakulása tehát nem véletlenül, alkalomszerűen, minden külső behatástól mentesen jött létre, hanem névadásunk jellegét kezdeti szakaszától kezdve a gazdasági körülmények mint alépitmény, az osztálytagozódás, a társadalmi mozgalmak, népáramlások, a vagyoni, tulajdonjogi, családi, rokonsági viszonyok és a különböző ideológiai hatások szabták meg. — Persze az összefüggéseket ma még több esetben nem látjuk tisztán; társadalomtörténetünk és névadástörténetünk egyes szakaszai, stádiumai és az azok közti kapcsolat nincs tisztázva, nincs módszeresen kidolgozva. Mindamellettt néhány konkrét feladatot már mai tudásunkkal is megjelölhetünk. Noha a ma-

gyar őstársadalom korából, a X. század végéig terjedő időből csak néhány szórvány-személynevünk maradt fenn, nem szabad elhanyagolnunk a magyarság e névadási korszakának a társadalomtörténeti alapon való vizsgálatát sem. A kezdetleges termelési viszonyok közt ekkor alakul ki nálunk a legkezdetlegesebb névadási mód, az egyelemű névadás szokása. — Nagyon alapos vizsgálatot érdemel a korai feudalizmus kora (XI—XII. század). A magyarság ekkor új termelési viszonyok közé kerülve, a gazdasági és társadalmi átalakulás szakaszába lép. A szláv-sággal való összeolvadás, a földművelésre való áttérés, az osztályviszonyok kezdődő kialakulása, a kereszténység ideológiai hatása döntő módon befolyásolja névadásunk további alakulását. — A régi magyar személynévadás leghomályosabb és kétségtelenül legbonyolultabb korszaka a XIII., XIV. és XV. század, a feudalizmus teljes kibontakozásának a kora. Ekkor fejlődik ki a kételemű névadás és ekkor jelennek meg az öröklődő családnevek. Társadalomtörténeti vizsgálódásaink feladata, hogy ezeket az igen bonyolult névadási problémákat megmagyarázza, azoknak materiális okait feltárja. Névadásunk e korszakában kifejlődött számtalan névtípus mindmégannyi társadalomtörténeti okot rejt magában. A felsőbb osztályokban a vagyonjog, tulajdonjog előtérbe kerülése, a kizsákmányolt osztályoknál a földhözkööttség és vagyontalanság, a polgárság csiráinál az ipari kisárútermelés és piacra dolgozás megindulása határozza meg a névadás fejlődését.

Nem lehet kétséges, hogy az ilyen természetű vizsgálatok jelentik számunkra a legnehezebb feladatot eljövendő munkálatainkban. Ugyanakkor azt is világosan láthatjuk azonban, hogy névadásunk problémáinak a felderítése, a kérdések mélyére való lehatolás éppen ezen az úton válik lehetővé és teljessé. Valószínű, hogy az első kísérletek ezen a téren nem lesznek minden tekintetben kifogástalanok, az új utakra való térés azonban ezt elkerülhetetlenül magával hozza. Néhány próbálkozás után bizonyosan többet és világosabban fogunk már látni. Személynévkatatóinknak ezzel kapcsolatosan első sorban is az a feladatuk, hogy ilyen irányban képezzék magukat, s sajátítsanak el mélyreható történeti, helyesebben történeti materialista tudást.

6. Körülbelül ennyi az, amit régi személynéveink vizsgálatával kapcsolatosan vázlatyszerűen el lehetett mondani. Az előadottakból azt hiszem, kitűnt, hogy nem kevés az itt felmerülő feladatok száma. Megvilágosodhatott előttünk az is, hogy a bonyolult, sajátlagosan névtani problémák megoldását nem várhatjuk pusztán a nyelvtudománytól, történettudománytól stb. A megoldandó feladatokat tehát nem lehet más társadalmi tudomány másodrangú problémáinak tekinteni, hanem mint egy kibontakozó, fiatal tudományág kérdéseit kell szemlélni. Ez az új tudományág a történeti személynévvizsgá-

lat, amelynek megvan a maga helye az új társadalmi tudományok rendszerében. Létjogosultságát igazolja és indokolja az, hogy a társadalom produktumaival foglalkozik, a modern, haladó tudományszemléletnek megfelelő módszerrel dolgozik, és több más társadalmi tudomány lényeges segítőtársa. További intenzív művelése tehát indokolt és szükséges, soron következő feladatainak a megoldása pedig nagyon is időszerű.

BENKŐ LORÁND.

Sylvester János vezetéknévéről.

Sokan humanista szokás szerint latinositottnak gondolták a *Sylvester* nevet, s *Erdélyi*, *Erdődi*, *Erdősi* magyar családnevet véltek rejtőzni alatta. Kazinczy terjesztette el a legutóbbit. *Erdődi*-nek mondta SIMONYI ZSIGMOND (Nyt. XLI, 428), TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (MNY. XXIV, 23) és HARSÁNYI ANDRÁS (ProtSz. 1941.). Mások — VISKI KÁROLY (MNY. XXV, 221) nyomán — valószínűnek tartották, hogy a *Szilveszter* keresztnév volt eredeti magyar családi neve. Ő magát — mint MELICH JÁNOS (MNY. VIII, 368—9) megállapította — latinul *Joannes Sylvestris*-nek vagy *Sylvestris*-nek, magyar nyelvű művében pedig *Sylvester János*-nak írta, s e néven emlékezik róla később, ugyancsak magyar nyelvű munkájában Bornemisza Péter (RMKT. II, 432). Nekünk sincs jogunk a *Sylvester* néven kívül vagy a helyett más (koholt) névvel nevezni őt.

Hogy a *Sylvester* nevet magyarból fordította volna, az bajosan tehető fel róla, ki Újszövetség-fordítása jegyzeteiben még *Oecolampadius* János nevét is *Házvilágosító*-ra magyarosítja. E műve címlapján talán saját „magyar“ (nem-humanista) nevét sem hallgatta volna hát el, ha az más lett volna, mint az ott valóban kitett *Sylvester János* név. Hogy viszont keresztnévet tettek meg vezetéknévnek, arra Sylvester korából, sőt már 1429-től fogva vannak adataink (l. ERDÉLYI LÁSZLÓ: MNY. IV, 73). Többnyire az apa keresztnéve vált vezetéknévé ivadékaiknak. Tudott dolog pl., hogy Dávid Ferenc az ő Heltér *Dávid* nevű apjának a keresztnévéről nevezte magát latinul *Franciscus Davidis*-nak s magyarul aztán *Dávid Ferenc*-nek.

Sylvester nevének latin szövegben előforduló alakjai közt is találni oly genitivusiakat, minőt híres kortársának most idézett *Davidis* névváltozata mutat. A Rudimentá-ja (1527.) végén közölt latin verse előtt így nevezi magát: *Joannes Sylvestris Pannonius*, a Rosarium (1527.) ajánlását így címezi: „Simoni, episcopo Agriensi, a Joanne Sylvestris Pannonio.“ Az első idézetben a *Joannes* meg a *Pannonius* nominativusban, a második idézetben ablativusban áll; de a *Sylvestris* mindkét alkalom-

mal genitivusban, ami azt jelenti, hogy 'Szilveszteré', 'a Szilveszter Jánosa'. Azt hihetnők tehát, hogy a *Szilveszter* név apjának volt a keresztnéve, s ő, mint Dávid Ferenc példáján láttuk, latin genitivusi alak közvetítésével abból alkotta meg vezetéknévét.

Azonban a krakkói egyetemi anyakönyvben így van bejegyezve a neve: *Joannes Ambrosij Siluestri* stb., amint MELICH (i. h.) magából az anyakönyvből hitelt érdemlőleg kiírta. Itt a név genitivusi alakja *Siluestri*, nem pedig *Silvestris*, mint a fentebb közöltekben. De e nevet nyilván két paradigma szerint deklinálták, s a krakkói típusba tartoznak a *Sylvestrum* accusativusi, *Sylvestro* ablativusi alakok is, melyek a Dévai-féle Tíz Parancsolat-magyarázat akadémiai kiadása végén közzétett levelekben, Sylvesterünk latin verseinek címében, Reisacher bécsi egyetemi tanárnak ő hozzá (már mint kartársához) intézett epigrammjában: „Ad perdoctum ac humanum virum *Joannem Sylvestrum*“ meg Abádi Benedeknek Nádasdyhoz írt levelében: „domini *Joannis Sylvestri*“ (IrtörtKözl. III, 94) olvashatók, s melyeknek egy részét MELICH is közli idézett cikkében. Melanchton is mint *Joannem Sylvestrum* ajánlta őt Nádasdy figyelmébe (Ribiny János: Memorabilia I, 40). A krakkói bejegyzés szerint tehát Sylvester János édesapját *Sylvester Ambrus*-nak hívták, a *Sylvester* vezetéknévét már apjától örökölte, s talán az tette volt meg vezetéknévvé a maga apjának, a mi Jánosunk nagyapjának a keresztnévéből. Nincs hát semmi okunk arra, hogy magyarból latinra fordított humanista névnek minősítsük az oly sok érdemmel ragyogó *Sylvester* nevet, s egy akkor már régóta magyar keresztnéven kívül valami más magyar névben keressük eredetét.

De a *Sylvester* név jelentésétől és származásától függetlenül is állíthatni, hogy ha nem volt is tagja a Bakócz Tamással felemelkedett Erdődi családnak, lehetett valami közelebbi kapcsolata ahhoz. Nem azért, mert szülőhelye, Szinyérváralja, Erdőd közelében van, s mert, egy nyilatkozatából következtetve, jó módon születhetett, hanem főképp azért, mert Rosarium című, 1527-ben kiadott — említett — művecskéjét Simon egri püspöknek ajánlta, aki pedig csak Erdődi Simon zágrábi, ez évben Zápolyai Jánostól egrivé kinevezett, de új székhelyére át nem telepedett püspök lehetett. A horvát rendeket Simon püspök nyerte meg János pártjára, s 1527-ben, mikor János Tokaj felé vonult vissza, Simon szintén vele tartott: innen János halála iránta. Egy ugyancsak 1527-ben megjelent másik könyve végén Sylvester egy Gezthi Mihály nevű fiúhoz írt tanulásra serkentő verset; a fiú, kinek ő talán nevelője volt, származhatott a bodrogszék megyei, de éppúgy a Horvátországban és Szlavóniában, tehát a zágrábi püspökség területén birtokos Geszti nemzetségből is, s ez utóbbi eshetőség megint gyanítható kapcsolatot Erdődi Simon felé. Végül Sylvester

1534-ben került Nádasdy udvarába, vagyis ugyanazon évben, amelyben Simon püspök Ferdinándhoz pártolt át, s egyezményt kötött vele meg Nádasdyval a horvát bánság elnyeréséről és a zágrábi püspökség területén levő Zápolyai-várak birtokbavételéről. Ezt az egyidejűséget talán szintén nem pusztá véletlen intézte.

HORVÁTH JÁNOS.

A Szilveszter keresztnévből való magyar vezetécknevek.

Szent Szilveszter pápa és hitvalló († 335. *XII. 31.) Nagy Konstantin barátja és tanácsadója, a niceai zsinat határozatainak megerősítője. Hazánkban való tiszteletét fokozhatta talán az, hogy Szent István a koronát II. Szilveszter pápától kapta, s így a *Szilveszter* név e révén kapcsolatba került a magyarsággal. Tisztelete az egész magyar középkorban megvolt. Szent Szilveszter pápának ünnepére az ÉrdyK. (184–90), a DebrK. (88–94) és Temesvári Pelbárt (Serm. de Sanctis hiemn. XXXVI.) is hoz prédikációt (vö. VARGHA DAMJÁN, Kódexeknk legendái . . . 27). Ünnepe az év utolsó napjára esvén, Szilveszter napja bizonyos nevezetességre tett szert. Régi babona szerint amilyen a kezdet, olyan lesz az egész; márpedig Szilveszter napja az új esztendő kezdete. Akinek ekkor pénze van, lesz is egész évben. Ezen a napon nem szabad elesni vagy megbotlani, ruhát fordítva felöltöni, foltozni, kölcsönadni, ellenben annál inkább kívánatos pénzt kapni, valamilyen munkát befejezni, énekelni és vidámnak lenni. Nemcsak a mai néphit tartja ezt így, így volt ez a középkorban is. Mivel ilyen jeles nap volt, az ekkor született gyermekek könnyen kaphatták a *Szilveszter* nevet.

Hogy az Árpád-korban mennyire használatos volt, arra nézve l. Kovács Indexét. A VárReg.-ban egy poroszló apjának neve *Silvester*. Hogy pedig *Sylvester* János szűkebb hazájában: Szatmárban is járatos volt, azt — bár eleve is valószínűnek látszott, és a szorgosabb kutatás bizonyára jóval több adatot hozna napvilágra — most két adattal bizonyítom: a XIV. század első feléből és 1381-ből: KállayLt. I, 240, II, 213.

1. *Szilveszter*. Ez a legfiatalabb ejtés. Ismerek egy ma is élő komlói *Szilveszter* családot (NAGY IVÁN X, 184 *Silvester*-nek írja), amely 1569-ben *Szilveszter* (!), 1602-ben *Szilveszter* néven szerepel (SzékOkl. V, 89, 202). Alakváltozata — azt hiszem, csupán ejtésben — a szabályos *Szilvesztér* (vö. NAGY IVÁN i. h. és VISKI: MNy. XXV, 221).

2. *Silvester*. A latin *s* ~ magyar *s* közönséges jelenség (FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 372). *Sylvester* János is így ejthette nevét. Háromszéken ez a kiejtés ma is él (VISKI i. h.). A vezetéknévre adataink: 1523: *Silvester* (MAKSAI, Szatmár 177); 1541: *Sylvester*: *Sylvester* János aláírása az Újtestamen-

tumban (1527-től latin és magyar névváltozatait összeállította MELICH: MNy. VIII, 368—9); 1566: *Syluester* János lófő Tarcsafalváról (SzékOkl. II, 201); 1569: *Silvester* (ILA, Gömör III, 298). — A székely nemek (genus) egyikének is *Sylvester* volt a neve.¹ 1450 körül egy *Sylvester*-leány szenttamási Lázár Bálintné volt. 1575-ben a marosszéki Kibédén is éltek *Silvester*-ek (NAGY IVÁN X, 185, SzékOkl. IV, 35—6, VIII, 302—3, 306, 308). 1581-ben Zalánfalván élt egy *Silvester* János (SzékOkl. VIII, 318). Az 1602-i és 1603-i összeírásokban gyakran előfordul (SzékOkl. V, 188, 202, 207, 227, 233, 241, 246—8, 250, 256, 263, 270, 302, 305, 311, 320). 1652: *Sylvester* András solymár (SzékOkl. IV, 287).

3. *Silēster* (HORGER: MNy. XL, 88). Első adatom a XVI. század végéről: 1595: *Syleszter* István (SzékOkl. V, 159). 1611: *Syllester* András testőr (SzékOkl. VI, 138); 1613: „Michaelis *Sylester* de Szemeria“ (SzékOkl. IV, 191); 1643: „*Sylesztör* Vágásában“ helynév az udvarhelymegyei Nyárádszentimréről (IMREH, Küküllő-, Maros- és Nyárádvidéki helynevek... 14). KEMPELEN (IX, 313) szerint a kökői *Selester* család 1631-ben már nemes volt.

4. *Sillyester*. Az 1575-ben Kibédén szereplő *Sylwester*, *Siluester* (l. fentebb) család neve az okmányban következetesen *Sylljester*-nek van írva (SzékOkl. IV, 34—5), ami azt mutatja, hogy az ikerítődött *l* ekkorra már palatalizálódott. Az oklevél világosan megkülönbözteti az *l*-t és *ly*-t. A *v* kiesésére, amire HORGER (MNy. XL, 88) több példát hoz fel, ez a legrégebbi adat.

5. *Serestely* (ejtve *Serestej*) erdővidéki családnév (VISKI i. h.). A liquidák felcserélésével: hangátvetéssel alakult *Sëlēstēr*-ből. *Serestély* változatát ismeri NAGY IVÁN (X, 184). PPB. 1767-i kiadásában *Silvester*: *Serestely*. Ugyanott *Christianus*: *Kerestely*, *Krestely* és *Cacilia*: *Tzitzély*.

6. *Söstör*: az udvarhelymegyei Siklódon lakozó kiterjedt család (VISKI i. h.), amelyet első ízben 1602-ben említenek *Silvester* néven (SzékOkl. V, 305) és 1614-ben mint nemes fordul elő (KEMPELEN IX, 353). Összerántással a **Sölstör*² (< *Sëlēstēr*) névből.

7. *Silyve*. KEMPELEN (IX, 354) PÁLMAY, Udvarhely vármegye nemes családjai 210 után közli a lövétei *Silyve* család nevét. Az idézett helyen azonban *Silye* van. Itt első

¹ NAGY IVÁNNAK ez az állítása nem lehet helytálló, mert a székely nemek és ágak NÉMETH GYULA összeállította jegyzékében nem szerepel (Századok LXIX [1935.], 147—52, 154).

² PAIS Dezső figyelmeztetett rá, hogy a *Szilveszter* név Marsiglinál is előfordul, és hogy első magánhangzóját SEBESTYÉN (Rovásírás 54) ő-nek olvassa. SEBESTYÉN olvasatával szemben PAIS az *e* (o : e) -vel való olvasást valószínűbbnek tartja, mint azt a konstantinápolyi felirattal kapcsolatban ki is nyilvánította (MNy. XXXI, 184). — Utolsó szótagjában ő-s adat a 3. pontban idézett 1643: *Sylesztör*.

előfordulásul az 1712. évi lustrát említi, holott tudjuk, hogy Lövétén már 1583-ban éltek *Silé*-k (l. alább).

8. *Sile*. Ez rövidüléssel keletkezett alak, amilyen a *File*, *Füle* < *Philippus*, *Sebe* < *Sebestyén*, *Sal*, *Sala* < *Salamon*, *Kele* < *Kelemen* stb. Hogy a *Sile* valóban a *Silvester* névvel függ össze, azt a következő is támogatja: Dabolcon élt egy nemes család, amelynek nevét a XVI. században *Silyé*-nek, 1690-ben *Silé*-nek írták. Egy szintén XVI. századi írásban azonban „*Silvester dictus Syle*“ néven kerül elő (SZABÓ, Ugocsa 320). — A *Syle* olv. *Sile* névre adataim: 1321. (AnjOkm. I, 599); 1342, 1454. (MAKSAI i. m. 167, 196); 1363. (SztárOkl. I, 332); 1420, 1469. (MAKSAI i. m. 196); 1465: *Syle* egyes név (i. h. 222); 1476. (KárOkl. II, 452); 1477. (ZichyOkm. XI, 209); 1479. (JAKÓ, Bihar 195); 1513, 1523. (MAKSAI i. m. 109); 1517. (FÜGEDI, Nyitra 64); 1523. (MAKSAI i. m. 210); 1551. (ILA, Gömör III, 185); 1570. (SZABÓ, Ugocsa 333, 371); XVI. sz. é. n. (SZABÓ i. m. 485). — 1563-ban a somogy megyei Miháldon „*Blasius*“ és „*Joannes Sile de Varazlo*“ (U. et C. 27/57; a Magyarságtudományi Intézet családnévgyűjtéséből). 1583: *Sile* nevűek az udvarhely megyei Lövétén (SzékOkl. IV, 87); ugyanott 1602-ben *Sille* Ambrust írják össze (SzékOkl. V, 299). A család neve 1712-ben *Silye* (PÁLMAY i. h.). 1599-ben Debrecenben (Debr-KépKal. 1910. 103). 1670-ben az ugocsa megyei Forgolányban szerepel egy *Sile* nevű egytelkes nemes család — valószínűleg ebből való az a *Sile* Péter, aki SZIRMAY, Com. Ugocsa 60 szerint 1677-ben a megye esküdtje —, amelyet 11 év múlva, 1681-ben *Sele* alakban jegyeznek fel (SZABÓ i. m. 353). Ugyanez a család a múlt század elején már a *Silyey* nevet használja (vö. NAGY IVÁN X, 184).

A név további alakváltozatai a *Sille*, *Zsille*, *Silye*, *Sillye*, *Sije*, *Süle*, *Sülle*, *Sülye* nevek, amelyek az előbb tárgyalt *Silé*-ből az *l* ikerítődésével, illetőleg jésülésével, *i* > *ü* változással, az *s* zöngésülésével, valamint ezek többszörös variációjával keletkeztek. — Adatok: *Sille* vagy *Zsille*: 1411: *Sylle* Csitár faluban (FÜGEDI, Nyitra 61). Az a galántai származású *Zsille* család, amelyből a kérdező¹ is származik, valószínűleg rokon azzal a nyitrai megyei *Zsille* familiával, amely 1600-ban kapott címereslevelet (KEMPELEN XI, 211). Az is lehetséges, hogy ez utóbbi kapcsolatban van az 1411-ben említett csitári családdal. A *Sillye* nevű családok neve előfordul *Sille* alakváltozatban is (KEMPELEN IX, 352). — *Silye*: 1499: *Syllye* Tamás (KárOkl. III, 35); 1584: *Silie* (ILA, Gömör III, 185); 1599: *Syllye* (JAKÓ, Bihar 223). — *Sillye*: 1599: *Sillje* (JAKÓ, Bihar 357); 1694: *Sillye* (SZABÓ, Ugocsa 496). A tordai *Sillye* (alakváltozatai: *Sille*, *Silye*) család nemesége 1631-ből (KEMPELEN IX, 353). Más előnevekkel ma is élő

¹ Egyben felvilágosítás ZSILLE GYÖRGY úrnak neve eredetét illető kérdésére.

név (KEMPELEN i. h. XI, 556). KÁZMÉR MIKLÓS barátomnak is van egy *Sillye* Sándor nevű ismerőse. — *Sije*: Karcagon 1785-ben említik *Sije* Mihályt (NAGY KÁLOZI, Jászkunsági reformátusok leköltözése stb. 69). Itt jegyzem meg, hogy a Háromszéken 1569-ben szereplő *Syey* Jakab deák (SzékOkl. V, 86) neve íráshiba lesz *Syley* helyett, s nem kell benne okvetlenül a *Sülye* falunév korai jésített alakját látnunk. — *Süle*: 1565: *Swle* János (MNY. XXX, 60); 1576: *Sürle* (ILA, Gömör III, 185); 1588: *Swle* (JAKÓ, Bihar 196). Egy *Süle* család 1622-ben kapott nemességet (KEMPELEN IX, 477): azonos a vasmegyei és zalamegyei *Sülye* családdal (uo.). Vasban egyébként élt *Silveszter* család is (KEMPELEN IX, 354). — *Sülle*: Az 1754/1755. évi országos nemesi összeírásban több ilyen nevű család szerepel. A komárom-nyitrai megyei nyilván azonos a mai *Zsille* családdal, a vasmegyei a fentebb említett *Sülé*-vel (KEMPELEN IX, 477). — *Sülye*: 1583: *Sulie* (ILA, Gömör III, 185); 1589: *Sülie* (SZABÓ, Ugocsa 371); 1621: *Swlye* (SZABÓ, Ugocsa 529). — A Szatmárban és Szolnok-Dobokában jelentkező *Sülley*, *Süllyei* (KEMPELEN IX, 477) név rokon lehet a *Sile* alatt említett *Silyei* ugocsa-megyei családdal. — *Selye*: a borsodmegyei *Selye*: *Sellye* család 1609-ben, az erdélyi szentmiklósi *Selye* 1655-ben kapott nemességet, illetőleg lófőiséget (KEMPELEN IX, 315). A forgolányi *Sile*, később *Silyej* család neve 1681-ben *Sele* alakban kerül elő (SZABÓ, Ugocsa 353).

Az erdélyi Fehér megyében fekvő *Sülye* (rumén *Șilea*) falut először 1318-ban említik *Sillye* (!) alakban (CD. VIII/2, 185). 1319: *Syle* (ZIMMERMANN—WERNER I, 368), 1363: „Michaël de *Syle*“ (CD. IX/3, 371), 1366: „Iohannes de *Sile(e)*“ (CD. IX/3, 570, SzékOkl. VIII, 396), 1393: *Syle* (CD. X/8, 366), 1411: „Petrus“ és „Georgius de *Syllye*“ (CD. X/5, 135), 1487: „Petrus de *Syle*“ (SzékOkl. IV, 12), 1499, 1501: „Gregorius de *Syle*“ (SzékOkl. III, 136, VIII, 187), 1603: a *Sülej*, *Sülj* nevekből (i. h. V, 268). KNIEZSA ISTVÁN (MagyRom. I, 178) nevét a nógrád-megyei *Sülye* (LIPSZKY) ~ *Süllye* (VÁLYI és Hnt. 1944.) faluéval együtt a *sül* 'sün- vagy tuskésdisznó' állatnévhez kapcsolja. Miként magyarázandó azonban a szövégi -e? Ha a *sül* volna benne — ami kevéssé hihető —, akkor inkább *Süld*, *Sülyös* vagy hasonló képzős formákat várnánk, mint pl. *Tehenes*, *Rárós*, *Ravaszd*, *Fülesd* stb. — Egyébként Nyárádszeredától keletre is van egy *Selye*¹ falu: 1575: *Sele* (SzékOkl. VIII, 303), 1602, 1603: *Selye* (i. h. V, 274, 255), 1609: *Sellye* (i. h. VI, 29). Görgény tartományában 1453-ban volt egy nevünkkel összefüggő település „poss. seu villa *Scelwester*“ (CSÁNKI V, 733, 671). Természetesen nem akarom valamennyi *Sellye* ~ *Séllye*. *Süly* stb. helyneveinket idevonni.

¹ ORBÁN BALÁZS szerint régi iratokban *Szélye* néven is előfordul, és a néphagyomány szerint azt jelentené, hogy mint Marosszék végfaluja, egyszersmind s z é l e is ennek a törvényhatóságnak (SzékfLeír. IV, 79).

9. *Sil.* 1522: „Matheus *Syl*“ (Oklsz.). Kevésbé valószínű, hogy a *sün* állatnév lappang benne, amelynek ez volna egyetlen *i*-s alakja (a változatait összeállította PAIS: MNyTK. 50. sz. 12). Egyéb adatok: 1512: *Syl* (MAKSAI, Szatmár 214); 1551: *Sil* (ILA, Gömör II, 213); 1610: *Syll* (i. h. III, 185). — Az 1754/1755-i nemesi összeíráskor Borsod megyében az igazoltak között találjuk *Süj* József nevét (KEMPELEN IX, 476).

*

A fentiek megírására a *Sylvester* János névvel való foglalkozás késztetett. Körülbelül egy éve írtam — megvallom: elegendő körütekintés, utánanézés nélkül — a következőket: „E névről azt szokták tanítani, hogy az ú. n. humanista nevek sorába tartozik, vagyis amelyek egy népnyelvi vezetéknév olyanféle görögösítései vagy latinosításai, mint *Melius* < *Juhász*, *Melanchton* < *Schwarzert*, *Tonsoris* < *Borbély*, *Lupus* < *Farkas* stb., és ezért az *Erdődi*, *Erdősi* stb. nevekkel tisztelik meg. Véleményem szerint *Sylvester* János neve, amelynek *Sylvestris* változata is van (MELICH: MNy. VIII, 368), nem egy az *erdő* szót valamilyen alakban tartalmazó vezetéknév fordítása, hanem a *Szilveszter* keresztnév. Talán utalás arra, hogy valamelyik őse az esztendő utolsó napján született. A névadásnak ez a némely vidéken ma is gyakorolt módja a középkorban is megvolt. Mind ennél, mind a fordításoknál sokkal inkább hiszem, hogy az apját, öregapját vagy valamely őst hívták *Szilveszter*-nek. Erre mutatna a *Sylvestris* genitívus, amely így nevünket az *Augustini*, *Martini*, *Pauli*, *Jacobi* stb. nevek közé helyezné (vö. MNy. XXV, 297). A kolozsvári magyar polgárok 1453-i összeírásában valóban találunk *Sylvester* keresztnévet (Száz. 1882: 71). Magyarul *Szilveszter*-nek hívhatták, latinosan *Sylvestris*-nek.“ — Azóta tudom, hogy ezt a nézetet VISKI KÁROLY már 1929-ben vallotta (MNy. XXV, 221). Véleményét elfogadta és népszerűsítette PINTÉR JENŐ (1930. MIRTört. II, 70).

Most a HORVÁTH JÁNOS-féle cikkel kapcsolatban megint előkerült a *Sylvester*-probléma. Az ő cikkéből tudtam meg, hogy az apja *Ambrus* volt. Elkerülte ugyanis a figyelmemet, hogy a krakkói egyetem anyakönyvében az apja neve is megvan az *Ambrosij* genitívusban (vö. MELICH: MNy. VIII, 369). Mivel keresztnévére ez az egyetlen adatunk, keresnem kellett *Sylvester* apját. MAKSAI (i. m. 177) szerint 1523-ban a mai Aranyosmeggyesen — akkoriban Meggyesen vagy Meggyesalján — élt egy *Silvester* nevű család. Mivel MAKSAI a keresztnéveket nem közli, az Országos Levéltárban megnéztem az eredetit. Az oklevél három *Silvester*-t említ, mégpedig Balázst, Demetert és *A m b r u s t*: *Ambrosius Silvester*-t. Mivel Meggyes közel van Szinyérváraljához: légvonalban körülbelül 12 km-nyire, gyalogo-

san mintegy három óra járásnyira, valószínűnek látszik, hogy a tudós humanista ebből a családból származott. A két mezőváros szoros kapcsolatát a közös földesúrhoz, egyazon uradalomhoz való tartozáson kívül a vezetéknevek is bizonyítják (pl. *Chinchal, Osonna, Ovary, Symay, Thorsos*). (Így megtaláljuk mindkét helyen a *Pakocz* családot is, amely talán rokona lehetett az erdői *Bakocz* familiának, amelyből Tamás bíboros esztergomi érsek származott. *Bakocz* Tamás maga írja szinte büszkélkedve 1501-ben, hogy „nem nemes szülők gyermeke, és szegény házból magasztalta fel a Gondviselés kegye“ (id. FRANKÓI, Erdői *Bakocz* Tamás élete 6). *Bakocz* János, Tamás unokaöccse, 1518-ban nagybátyja kívánságára és pápai beleegyezéssel annak az Erdői Simonnak — Tamás egy másik unokaöccsének — a javára mondott le a zágrábi püspöki székről (i. m. 175), aki *Sylvester* Jánosnak is támogatója volt.) Mivel 1512-ben és 1513-ban ugyancsak Meggyesen *Syle* nevű embert jelez MAKSAI, arra gondoltam, hogy talán ezek is a *Sylvester*-rokonsághoz tartoznak. Ha ugyanis a keresztnevekből a két család kapcsolata lehetne következtetni, akkor ezáltal egyrészt második közvetlen bizonyítékom lehetne a *Syle*: *Sylvester* azonosságra, másrészt valószínűsíteni tudnám, hogy *Sylvester* János családját előbb, illetőleg egyidejűleg *Sylé*-nek is hívták. Az 1513-i oklevélhez nem férhettem hozzá. Azonban az 1512-iben, amely a meggyesaljai uradalom telkeinek összeírását tartalmazza, „*Brixtius Syle*“ szerepel (Dl. 36. 985). — Mivel a fentiekből kitűnőleg apja *Ambrus* volt, tehát — amennyiben neve nem latinosítás — öregapjának, esetleg dédapjának kellett e keresztnévet viselnie.

Hogy azonban ne állíthassuk bizonyosan, hogy az 1523-ban Aranyosmeggyesen élt *Ambrosius Silvester* a mi *Sylvester*-ünk apja, felbukkant egy más körülmény is. MAKSAI idézett könyvében (217) Szinyérváralján egy *Erdews* olv. *Erdős* nevet jelez. A meggyesaljai uradalom — hozzátartozott akkor Szinyérváralja is — említett 1512-i összeírása szerint Szinyérváralján „in platea Alsewk“ lakik *Ambrosius Erdews*! Mivel *Sylvester*-ről tudjuk, hogy Szinyérváralján és nem Meggyesen született, nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ehhez az *Erdős Ambrus*-hoz nincs vagy nem lehet semmi köze. Az 1513-ban a Dolhaiak máramarosi Zadnya nevű birtoka ellen hatalmaskodó szinyérváraljai Perényi-jobbágyok között említett *Erdews* nevű valószínűleg ugyanez az *Ambrus*. Sajnos a keresztnévét nem sikerült megtudnom.¹ IVÁNYI BÉLA (A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára 205) nem közli.

¹ Tördelés közben TELEKI LÁSZLÓTÓL úgy értesültem, hogy gyömrői levéltárunknak a háború után megmaradt anyagát 1947-ben letétként az Országos Levéltárban helyezte el. Az oklevelet sértetlenül meg is találtam és nem csalódtam, mert a szinyérváraljai jobbágyok között valóban „*Ambrosio Erdews*“ szerepel. De a meggyesiek között nem *Brixtius*, hanem „*Johanne Syle*“ említetik.

Akárhogyan áll is azonban a dolog, az bizonyos, hogy az *Erdei*, *Erdődi*, *Erdősi* és *Erdélyi*¹ neveket kikapcsolhatjuk, s már csak a *Silvester* és az *Erdős* között kell tétováznunk. (Van ugyan egy 1523-i oklevél — Dl. 23.717 — szerint Szinyérvár-alján *Erdélyi* nevű is, de ennek keresztnéve Péter.) Nincs kizárva tehát az a lehetőség, hogy a *Sylvester* név mégiscsak latinositott.² Az én érzésem és véleményem azonban ennek ellenére mégis az — és itt HORVÁTH JÁNOS cikkének arra a részére is gondolok, ahol *Sylvester* magyar nevének a kortársak leveleiben, emlékezéseiben való fennmaradásáról szól —, hogy „igazi neve“ olv. *Silvester* volt.

Végül a HORVÁTH-féle közleménynek Geszti Mihály származásával kapcsolatos soraihoz szólok hozzá. Ismerve az Erdődiek zágrábi kapcsolatait, ennek az eshetőségnek a teljes fenntartásával egy másik lehetőségre szeretnék rámutatni. A meggyesaljai uradalom telkeinek már többször említett 1512-i összeírásában „in oppido Zinirwarallya“ az „in vico *Banyawczaya*“: azaz a Nagybánya felé vezető utcában a hatodik telken „*Emericus Gezthy*“ lakik. Az összeírásban még egyszer előkerül a név „*domina Margaretha Gezthy*“ nevében. A *domina* szóból következően jobb módú, talán nemes család lehetett, amelynek sarjához tehát írhatott *Sylvester* tanulásra serkentő verset. Ha csakugyan nemes család volt, akkor talán rokon azzal a *Geszti* familiával, amely 1459-ben a Kállayakkal együtt részesül birtokadományban (CSÁNKI I, 534), és amelynek kései leszármazottja: *Geszti* György a XVIII. század végén Kántorjánosiban élt (GORZÓ, Szatmár vármegye nemes családjai 44, Pótfüzet 55).

MIKESY SÁNDOR.

A *Sylvester* családnév változatai az erdélyi régiségben.

Sylvester vagy másként *Erdősi Sylvester* János névével kapcsolatban többen foglalkoztak a latin eredetű *Sylvester* családnévnek a régiségben való szereplésével (MNY. VIII, 368, 462, XI, 223, XXV, 221, 297). Legutóbb VISKI KÁROLY mutatott rá, hogy a székely nyelvterületen e családnévnek négy alakja van: *Szilvesztér*, *Silvestér*, *Serestej* és *Söstör*. Az első

¹ *Erdélyi*-nek először 1754-ben, majd 1776-ban nevezik (TOLNAI: MNY. VIII, 463). *Erdősi*-nek 1770-ben, majd 1782-ben (TRÓCSÁNYI: MNY. XXIV, 15; TOLNAI i. h.). *Erdődi*-nek 1912-ben SIMONYI (NYR. XLI, 428) és TOLNAI (i. h.), majd utánuk 1928-ban TRÓCSÁNYI (MNY. XXIV, 23) nevezi. Az *Erdei* nevet — természetesen feltételeken használva — csak TRÓCSÁNYI-mál találom (i. h. 17, 19, 23).

² Csupán érdekessége miatt jegyzem meg, hogy 1569 körül a csíkmegyei Kozmáson élt egy *Erdeus Sylvester* (SZÉKOKI. II, 276). Talán nem véletlen a két név összekapcsolása, ami így arra mutatna, hogy a keresztnév jelentése ismeretes volt.

három alakot Viski levéltári forrásokból és az élő nyelvből is ismerte, az utolsó (*Söstör*) alakkal azonban csak az élő nyelvben találkozott (MNY. XXV, 221). Minthogy levéltári kutatás közben előkerült történeti adataim egyrészt az erdélyi magyar nyelvterület több pontjáról, másrészt pedig még több alakváltozatban mutatják be e nevet, először is ezeket sorolom fel.¹

Íme: Maros-Torda megye. Kibéd: 1575: „Joanne (Andrea, Nicolay) *Sylljester*. Andreas *Sylljester* in genere Jeneo in Ramo Zomorow“ (SzékOkl. IV, 34—5) | 1577: „Andreas (Joannes) *Siluester*“ (i. h. 36). 1602: „*Silvester* Péter (István) (i. h. V, 270). 1603: „Petrus (Stephanus, Thomas) *Sylvester*“ (i. h. 247—8) | 1682—1805: „*Sülöstör* Péter Nobilis Kibédi“ (60) | „*Sülöstör* Mihály Nobilis Kibédi“ (70) (Kelemen M. gyűjt.) | 1693: „Kibédi *Sülöstör* Mihály és *Sülöstör* Márton a *Sülöstör* Peter fiai. *Sülöstör* Gergely és *Sülöstör* Mihály“ (NF.) | 1732/1802: *Sülöstör* (!)² Mihály“ | 1763: „Kibédi *Sülöstör* Miháj Léánya Kis Anna“ (PS.) | 1777: „Kibédi *Silvester* István“ | 1779: „*Sylvester* Istvan“ | 1787: „*Süröstör* Miháj (NF.) | 1801: „*Silvester* Péter“ | 1828: „*Silvester* Imre“ (39) | „*Silvester* Mihály“ (30) | 1829: „*Silvester* János“ | XIX. század eleje: „*Sylvester* János (István) | *Sylvester* jus“ (NF.). — K o r o n k a : 1602: „*Silvester* György“ (SzékOkl. V, 278) | 1603: „Georgius *Sylvester*“ (i. h. 263). — M a k f a l v a : 1653/1805: „*Sülöszter* Mihály“ (Kelemen M. gyűjt.). — M i k h á z a : 1602: „*Sylvester* János“ (SzékOkl. V, 275) | 1603: „Joannes *Sylvester*“ (i. h. 256) | 1695: „Mi *Solyostor* Mihalj es KovácZ Janos mind ketten Marosszekben Mikhazan Lako Nemes szemeljek“ (Lokodi lev.) | 1723: „Mikhazan lako *Sylvester* János“ (uo.). — N y á r á d s z e r e d a : 1602: „*Sylvester* György“ (SzékOkl. V, 276) | 1603: „Georgius *Sylvester*“ (i. h. 246) | 1774: „Kuron Thamásné *Sölöstör* Ersébet aszszony“ (Erd. Múz. Marosvásárhely város lt. Szeredai-család. 9. csomó). — S ó m o s d : 1649: „*Siluester* Mihály“ (PS.). — S z é k e l y v a j a : 1602: „*Sylvester* János (Ferencz)“ (SzékOkl. V, 272) | 1603: „Franciscus (Joannes) *Sylvester*“ (i. h. 250) — — Háromszék megye. C s e r n á t o n (?): 1595: „*Syleszter* István“ (i. h. 159). — K o m o l l ó : 1569: „*Szileszter* László“ (i. h. 89). — S z á r a z a j t a : 1801: „*Serestely* István“ (Köpeczi lev.). — S z e m e r j a : 1613: „Michaelis *Sylester* de Szemeria“ (SzékOkl. III, 191). — Z a l á n : 1581: „*Silvester* János“ (BARABÁS

¹ Ahol a levéltári forrásjelzetekben külön nem jelzem, mindig az Erdélyi Múzeum levéltárában levő anyagról van szó. Forrásrövidítésként a következőket alkalmazom: NF. = A Nagykedei Fekete-család levelei. — PS. = A Pókai Sárosi-család levelei. — TP. = A Tarcsafalvi Pálffy-család levelei. — A nevek után ()-be tett keresztnevet viselő ugyanannak a családnak a szóban forgó levéltári forrásban előforduló más tagjai. A vallatásokból kiírt adatokhoz odajegyeztem ()-be viselője életkorát is.

² Nyilván csak elírás *Sülöstör* helyett.

SAMU, SzékOkl. 318).¹ — Udvarhely megye. E t é d : 1826: „Sülöstör György. Sülöstör Elek“ | 1851: „Silvester János“ | 1852: „Silvester Sámuel“ | 1876: „Silvester Josef“ | 1883: „Siklodi Sülöstör Mihályné“ (NF.). — K ő r i s p a t a k : 1602: „Silvester Jakab“ (SzékOkl. V, 311) | 1756: „Sölöstör Jutka alias Szöts Josephne. Sölöstör Ersok Fazakas alias Varga Jánosné“ (TP.) | 1760: „Sülöstör Ersok“ (NF.). — S i k l ó d : 1602: „Silvester Gergely (János, Máté)“ (SzékOkl. V, 305). — S z é k e l y k e r e s z t ű r : 1856: „Serester Sándor“ (TP.). — T a r c s a f a l v a : 1566 körül: „Sulijester (s: Süljester) Janos“ (SzékOkl. II, 201) | 1602: „Silvester András (János)“ (i. h. V, 320) | 1655: „Sulostor giergy. Sölöstör ferencz“² | 1690 / 1796: „Sölöstör Miklcs“ | 1735: „Néhai Sülöstör Miklós. Sölöstör András (Mihály)“ | 1755: „Tartsafalvi Sylöstör Györgj és András“ | 1775: „Tartsafalvi Sylöstör Ferencz Falus Biro. Anna Sölöstör. Sölöstör János“ | 1781: „Andreas (Georgius, Johannes, Stephanus) Sölöstör. Sölöstör Janos. üdösb Solöstör András“. „az Söröstörök Erdejek“ | 1782: „Sülöstör Janos | más, de ugyanez évből való forrás: „Sölöstör Ferencz. Seleser János. Sölöstör András“ | 1784: „Sülester András“ | 1785: „Serester Gjörgj“. „En Nemes Udvarhely Warmegjei (!) Tartsafalvi Sylöstör Péter Falus polgar“⁴. „Agilis junior Andreas Sylvester“ (28). „Honesta Faemina Juditha Sylvester consors nobilis Joannis Markos“ (27). „Georgius Sylvester“ (31) | 1786: „Sülester Judit Aszszonj. Sylöstör Györgj“ | 1787: „Sölöstör familia“ | 1789: „Tartsafalvi Sylvester Györgj. Tartsafalvi Falus Biro Sylvester István.“⁵ Tartsafalvi Sylvester Györgj. Sylvester András“ | 1794: „Sölöstör István. Sülöstör György Uram. Ifjabb Sülöstör András“ | 1794/1811: Tartsafalvi Idösb Pállfi Dénes egy vallatás alkalmával a Sölöstörök Jussa-ról emlékezik meg, idösb Pállfi István pedig Sölöstörék-et említ | 1796: „Söröstör Péter“ | 1797: „Sylöstör György ökegyelme“³ | 1799: „Serestely István“ | XVIII. század első fele: Sölöstör Janos es Mihaly“ |

¹ Minthogy ugyanez a forrás a Szabó nevet sz-szel írja, a fenti Silvester név s-sel olvasandó.

Itt jegyzem meg, hogy K. SEBESTYÉN JÓZSEF szíves szóbeli közlése szerint ma Komolón Szilveszter, Szemerján (Sepsiszentgyörgy egyik városrésze, a múlt században még külön helység) és a környékbéli falvakban (Aldoboly, Ilyefalva, Uzon) Serester nevű családok élnek.

² Ugyane név előtagja e forrásban Sölöstor és Sülöstör alakban is előfordul.

³ Így, szék helyett.

⁴ Ugyanebből a bizonyáglevélből a következő részletet írtam ki: „Ez nemes udvarhely Varmegjei Tartsafalvi Sölöstör István Falusi ésküt nemes szeméj...“

⁵ Ugyanebben a forrásban a családnév Sylvester alakban is előfordul.

⁶ Más, de ugyanez évből való forrásban a családnév Sylvester alakban.

XVIII. század közepe: „Serester András“ | 1800: „Sylvester Györgj“¹ | 1802: „Tartsafalvi Sölöstör István. Sylvester Istvan (Judith)“ | 1805: „Sjlvester Györgj m. pr. hütös assessor“ | 1807: Sylvester István, de ugyanabban az iratban a családnév Szilvester, Sülester és Sülester alakban is előfordul. | Egy másik, ugyanez évből való forrásban „Sylvester György (András, István)“, de ugyanazon forrásban más kézzel „Söröstör György“, egy másik iratban meg „Söstör György“ szerepel. | 1809: „Söstör István“ | 1810: „Sylvester György. Tartsafalvi Sylvester György m. pr. Sölöstör Györgj. Sölöstör György. Sölöstör Peter“ | 1812: „Sylvester János“ | 1814: „Silvester István“ | 1817: „Sölöstör András“ | 1820: „Sylvester Ferentz (István). Serestej Miklós. Söröstőj familia. Serestej Josef“ | 1823: „Sylvester Sándor“ | 1827: „Tartsafalvi Sylvester István“ (aláírás) | 1828: „Sylvester István“ | más, de ugyanez évből való forrásban: „Syvestér (!) Ferentz“ | 1834: „Silvester János (Miklós)“. Sülöstörök. Sülöstör Joseff | 1840: „Silvester Josef“ | 1844: „Sylvester György (Gergely)“ | 1850: „Silvester István“ (János, Mihály). Serester János | 1851: Sylvester Sándor (Károly, Moses)“ | 1857: „Szilveszter István“ | 1862: „Sylvester Moses“ | 1867: „az étsém Silvester Josef“.² — Megjegyzem, hogy 1652-ben a Korondon, Parajdon és Sófálván lakó solymárok között említik Sylvester Andrást (SzékOkl. IV, 287).

A székelységen kívüli erdélyi területről csak két-három adatom van. T o r d a t ú r o n 1762-ben „Serester Moses“-t, 1795/1838-ban Serestély Sámuel-t említik (Hilibi Gál gyűjt., Abrudbányai Nagy lev.). A szilágymegyei M a g y a r k e c e l-ről 1854-ből Serestely Mihály nevét ismerem (Hilibi Gál gyűjt. Br. Brukenthal lev.).

A fenti adatok kiegészítéseként Viskí egyik néprajzi közleményéből ezeket a sorokat idézhetjük: „A Söstörök 1616-ban kelt primipilusi levelében is azt olvassuk, hogy Sylvester Albert szomszédja egyfelől Sylvester István, másfelől Sylvester András“ Ugyanó az udvarhelyi Siklódról származó ezen adat közlésével kapcsolatban megjegyzi, hogy e faluban a falurészek, utcák neve többnyire családnevekkel alakult, mint-hogy a kérdéscs utcákat az egyes családok lakják. Így van egy Söstörök szorossa is; ezt a Söstörök lakják (Néprért. XII, 104). Ezt a közlést kiegészíti aztán Viskí a Sylvester névvel kapcsolatban írt, előbb idézett közleményében így: Az udvarhelyi Siklódon a lakosság harmada, negyede a Sylvester: Söstör nevet viseli. „Ma írva: Szilveszter-t, a régi anyakönyvi feljegyzésekben (magam láttam) csak Serestely-t, az eleven beszédben csak Söstör-t. Egyazon család három névvel! . . . A Söstör nevet írva

¹ Ugyanott Sjlvester alakban is.

² A Tartsafalváról való adatok mind a Tartsafalvi Pálffy-család leveleiből valók.

nem láttam, csak az eleven beszédből ismerem. Siklódon külön utcája is van e családnak, s neve *Söstörök szorossa*, mert ősi idők óta a ma *Szilveszter*-nek, régebben *Serestely*-nek írt, napjainkban pedig mindig csak *Söstör*-nek mondott had lakja.“ (MNY. XXV, 221.)

Az erdélyi régiségből fentebb felsorolt új adatok részben megerősítik, részben pedig érthetően tovább viszik VISKI fejtegetéseit. A XVI—XIX. századból való, elég gazdagnak mondható anyagból világosan látszik a forrásokban az írott, az eredeti alakhoz ragaszkodó formáknak és az élő beszéd változatainak küzdelme. Egyes ritkábban vagy éppen csak egyszer előforduló alak alighanem csak az írott és az élő alaknak esetlegesen kevert, de következetesen sem az írásban, sem az élő nyelvben nem használt változatát őrizte meg. Ilyen fenntartással a latin eredetű *Sylvester* névnek az erdélyi régiségből a következő változatait tarthatjuk számon: 1. *Szilveszter* (írva: *Sjylvester*, *Sjylvester*, *Silvester*, *Silvester*). — 2. *Silvester*. Az előbbi adatok így is olvashatók (vö a VISKITől és K. SEBESTYÉNTől idézett adatokat). — 3. *Silester* (*Sylester*). — 4. *Szileszter*. — 5. *Silyester* ~ *Sijester*. Ez a *Sjyllyester*-nek írt alak azonban olvasható így is: *Szijeester*, *Sijjeester*, *Szijeester*. — 6. *Sivestér* (? *Syvestér*). — 7. *Silöstör*. A *Sylöstör*, illetőleg *Sylöstör* írásmód azonban lehet egy élő *Sülöstör* és az eredeti, latinos *Sylvester* alak írásbeli keveredése is. — 8. *Sülyester* ~ *Süjester* (*Swlijester*). — 9. *Sülester* (*Sülester*, *Sülester*). — 10. *Sülöstör* (*Sülöstör*, *Sülöstör*, *Sülöstör*, *Sülöstör*, *Sülöstör*, *Sülöstör*). — 11. *Sülösztör* (*Sülösztör*). — 12. *Sölöstör* (*Sölöstör*, *Sölöstör*, *Sölöstör*, *Sölöstör*). — 13. *Söröstör*. — 14. *Selester*. — 15. *Serestely* ~ *Serestej*. — 16. *Serestj*. — 17. *Serester*. — 18. *Süröstör*. — 19. *Söröstör* (*Söröstör*). — 20. *Söstör* (*Söstör*). — És végül 21. változatként felvehetjük az 1695-i mikházi *Solyostor* adatból kiolvasható *Sölyöstör* ~ *Söjöstör* alakot; ezt t. i. mélyhangú *Solyostor* ~ *Sojostor*-nak aligha olvashatjuk.

A latin *Sylvester* névnek tehát az erdélyi régiségben legalább húsz-huszonegy, gyakrabban-ritkábban használt változata volt, illetőleg van. E változatok keletkezésére nézve a következőket állapíthatjuk meg. Ezek közül a *Szilveszter* ~ *Szilvesztör* a magyarországi latin *Sylvester* névnek sz-es, a *Silvester* az s-es ejtését tükrözteti vissza (vö. MNY. XXVI, 192—3, XXV, 192—3, XXIX, 26 kk.). E két alakból a *Szileszter* és *Silester* a *v* olyan kivetésével keletkezett, mint a latin *salvia*-ból a *zsálya*, a *falvá*-ból a *fala*, *fali* stb. (I. NYR. XXXVII, 467—8).¹

¹ A csíkmegyei Kászónjakabfalváról 1605-ből a következő helynevet ismerem: „Nagy *silester*-ek molna arroka“ (! Bornemisza—Csutak lev.). Egy 1782-ből való forrásban pedig marosvásárhelyi anyagban a Kászón Újfalvi *Sjylvester* Mihály és a *Sjylvester* Péterné nevével találkoztam (Erd. Múz. Marosvásárhely lt. Vegyes anyag. 8. csomó).

Az ö-ző, tehát ajakhangúsodásra hajló udvarhelyi területen nem feltűnő a *Silester* ~ *Selester*-ből keletkezett *Silöstör*, *Sülöstör* és hasonlással a *Sölöstör* forma.¹ A *Serester*, *Süröstör* és *Söröstör* alakban ezen kívül a folyékony hangok (*l*, *r*) egyáltalában nem ritka cseréje is megtörtént; a *Serestely* név feltehető **Serestel* elődjében a hangcsere a szóvégi hang esetében történt meg. Mindkét esetben a hangcsere okaként feltehető a szó testében levő másik folyékony hang előre, illetőleg hátraható hasonító hatása. Ugyanígy érthető a *Selester* > *Serester*, *Sölöstör* ~ *Sülöstör* > *Söröstör* ~ *Süröstör* változás is. Csak mikor ezek a hangcsérés alakok már megvoltak, keletkezhetett a *Söstör* név; valóban ez 1807 előtti időből nem mutatható ki. Magam ebben egyszerejtéses jellegű hangváltozást látok. — Az *ly* (*j*)-s alakok magyarázatát mint könnyen érthető hangváltozást figyelmen kívül hagyva, csak a feltűnő és egyetlen történeti adatból (*Syvestér*) kiolvasható *Sivestér* alakkal kapcsolatban jegyzek meg annyit, hogy ez lehet egyszerű elírás a *Silvestér* helyett; ez annál is valószínűbb, mert e névalak éppen a *Sylvester* névnek alakváltozatokban legbősegebben képviselt pontján, Tarcsafalván fordul elő csak egyetlen egyszer ilyen alakban (1829.), a többi, félszáznál jóval több adat mind más alakváltozatot őrzött meg.

Mindenesetre kíváncsiak lehetünk, hogy a magyar nyelvterület más pontjain milyen változatokban élt, illetőleg él a *Sylvester* név. Erre a kérdésre magam a magyar családnévanyagot összefoglaló szótár hiánya miatt feleletet nem adhatok. Érdekes volna helyszíni és levéltári gyűjtés alapján valakitől vagy valakiktől feleletet kapnunk rá.

SZABÓ T. ATTILA.

Szófejtések.

Aj ~ áj.

1. CAL. 268 szerint „Közösleg valo metélés, metélt szél, itsipkés [csipkés], rouátolt. Rauás. *Nyil áy*“ a latin „*crenae*“ megfelelője. MA. s utána PP. I. „*crena*“ (Plin.) a kiemelt elem így módosul: „*Nyilága*, melybe az ideget vetic“ | „*Nyilág*, kibén az ideg jár. *Crena*.“: *áy* helyett *ág* világos hibával (vö. SIMONYI: Nyr. XLII, 322). MA.³ szerint kiigazodik: „*Áya* (*Aja*) az *nyilnac*. *Crena* *lagittae*.“ Előtte nem világos, hogy az *áj* a nyílvevő alsó végén levő rovátkát jelentette-e vagy pedig az íznak a bevágását, amelybe az ideget beleakasztották s így az íjat és ideget megfeszí-

¹ Az ö-ző változatok udvarhelymegyei keletkezésére nézve érdekes megjegyezni, hogy például Kobátfalván egy 1800-ból való forrás „*Kerestelly* Sigmond“ nevét így, a másik ugyanez évből való ugyane név első tagját *Köröstölly* alakban említi (TP.).

tették. CZUCZOR — FOGARASI (I, 63 *ajaz* 2. jel.) szerint az előbbi, BÁRCZI, SzófSz. szerint pedig az utóbbi művelet volt az, amit az *ajz*, *ajaz* igével jelöltek meg. Ezzel rokon jelentésváltozat, amelyről CzF. (i. h. 3. jel.) értesít: „Asztalos munkában a deszkát bevési, hogy rovatékába, mintegy ajakai közé a másikat beereszsze. Hasonló érteménye van az ácsoknál, midőn egyik gerenda élet a másik rovatékába eresztik.“ Igenévi százmazéka: *ajazó* vagy a székelységben *ájazó* a. m. 'azon gerenda, melyet a kerítés összetartására fölülről a cölöpök csapjába eresztenek' (CzF. I, 63 *ajazó* 1. jel., 255). Székelyföldön *áj* a. m. 'V alakú jegy, amellyel a juhok fülét jegyzik meg' (MTsz.), tehát megint a. m. 'bevágás'. Ugyanebben a jelentésváltozatban — ökröknek a a fülükön való megjelölésére vonatkoztatva — mutatkozik az *ajos* melléknévi származék régi nyelvi: 1686., 1706., 1708. évekből való adatokban (OklSz.). 1509: „Clemente *Ayas*“ (OklSz.): ennek a Kelemennek is valószínűleg a füle volt kicsipve.

Annak idején (MNY. VII, 411—2) azt a nézetemet nyilvánítottam, hogy az őrségi *állj* földmértékjelölő szintén a 'rovátka, rovas, bevágás' jelentésű *aj* ~ *áj*-jal függ össze (elfogadja EtSz. I, 36).

A régi nyelvben és a mai népnyelvben, illetőleg régi és mai földrajzinevekben szerepel ugyanez az *aj* ~ *áj* 'vallis, praecipitium' jelentéssel is (OklSz., NySz., MTsz.). Ehhez vonja a tihanyi alapítólevél egyik határmegjelölését *aiu*-nak olvasva az OklSz.¹ (így MELICH: MNY. VI, 151 is). ERDÉLYI LÁSZLÓ (PRT. X, 492) és az ÓMOLV. (23) *aiu* olvasást ad. Szerintem az *aiu* olvasás és ennek *aju* ejtése — tövégi *u*-val — a valószínű. — 1319-ben az ugochamegyei Bábonny és a máramarosmegyei Visk vidékén egy *Ayasheg* határjelzés tűnik fel (ZichyOkm. I, 164; id. OklSz.). A hegy kaphatta a nevét onnan is, hogy meredek falú völgy vitt fel rá, de onnan is, hogy a csúcsa volt 'vágott', tehát valami olyan forma, amilyen az 1275/1412: „montem geminum *Horyashegy* vocatum“: 'ikerhegy, kettőshegy' (l. erről MNY. XXIII, 51).

Székelyföldi adatokból ismeretes az *ájaz* vagy *ájoz*, igekötővel *jöl-* vagy *ki-ájaz* 'kifeszít, szétfeszít, fölpeckel, pl. állat száját, láda födelét' (MTsz.). A régiségben, pl. Heltainál, Tinódi-nál előfordul *fel-ájaz*, *fel-ájoz*: ember szájának a kinyitására vagy nyitva tartására vonatkozólag (NySz.). PPB. 1767.: „*Száját fel ájózó szerszám*: Lupatum. ein scharf Gebiss.“: azaz 'éles tüskékkel ellátott zabola'. CzF.-nál is (i. h. 1. jel.) van az *ajaz*-nak 'a ló szájába, vagyis ajkai közé zabolát tesz' jelentése. Ez esetben valószínűleg 'nyílás' jelentésű *aj* ~ *áj* alapszóból alakult -z képzős és 'nyílást csinál' jelentésű igével van dolgunk. Belőle *ajazó* vagy a székelységben *ájazó* 'keresztzabola a kemény szájú ló számára' (CzF. I, 63 *ajazó* 1. jel., 255). (L. még alább!) —

¹ SZAMOTA a tihanyi alapítólevelet és vele összefüggésben az ó-magyar nyelvet felfedező tanulmányában mellőzi az *aiu* szórványt.

Faludi Nemes Urfijában merül fel a *száját felajalni* kifejezés (NySz.): az iméntivel rokonértelmű *-l* képzős igével. — Hozzájuk vonható az udvarhelymegyei *ájas* melléknév: 'fecskefarkú, ami fecskefark módjára van nyitva' (MTsz.).

2. SZINNYEI „Az *aj*- alapszó és családja” című korai: 1879-ben megjelent cikkéből (Nyr. VIII, 97—102) vegyünk szemügyre néhány mozzanatot! SZINNYEI ezt a családositást csinálja: finn *ava*- 'aperio, e. c. janua; öffnen, ausbreiten, erweitern'; *aukaise*- 'subito aperio; plötzlich aufreissen, öffnen' [ide vehetők: *aukko* 'Loch, Öffnung'; *aukoa* 'öffnen'; *auki* 'offen, geöffnet, auf'; *aukea* 'offen, flach, eben'; *aueta* 'sich öffnen' KATARA]: *ove*- 'janua, ostium' | észt *avva*- 'eröffnen, offenbaren, auftun'; *avva* 'offen'; *auk*- (gen. *auk[g]o* 'Loch' | vogul *au*, *au*, *av* 'ajtó, kapu' | osztják *ovi*, *au*, *ou* 'ajtó'. A finn *ove*-ről úgy vélekedik, hogy az vagy egyike a névszó gyanánt használt igetőknek vagy elkopott képzőjű nomen verbaléknak, amilyenek a magyarban is vannak. A vogul és osztják névszók *i*-jét, illetőleg *i*-jét nomen verbale-képzőnek tarja, és ennek lekopásával származtatja az *av*, *au*, *ou* változatokat. Ezen az alapon finn-észt és vogul-osztják *avs*- (*au*-) 'aperire' igét következtet ki, ennek eredetibb alakjául *ogs*- ~ *ags*-t és egy ilyen ugor alapalakból fejlődött 'aperire, nyit' értelmű magyar *ajs*- igét. — Ebből az **ajs*-igéből vezet le SZINNYEI egy *-t* momentán képzős *ajt* 'aperit, patefecit, hiatus facit' igét s ebből az *ajtó* szót, amely a régi nyelvben a szorosabb 'janua' értelem mellett általában 'os, apertura' értelemben is járta. Szerinte az *ajs* ige képzője vesztett nomen verbaléjának tekinthető a 'vallis, praecipitium, crena' jelentésű *aj* főnév, s ide sorolható még az *ajak* 'labium' mint kicsinyítő vagy deverbális származék meg az *ajók* 'labeo; nagy, vastag ajkú' (CzF.) mint kicsinyítő alakulat. Ezekhez megjegyzi, hogy a CzF.-től felhozott hat szó [?] csakugyan egybetartozik, csak hogy nem az *aj* főnévnek, hanem az *ajs*- igeének a származékai. — Ugyancsak az *ajs*- ige —s frequentatív képzős — származékának magyarázza SZINNYEI az *ás* igét, úgy, hogy benne az alapige 'aperire' jelentése ezzé „szorosult”: 'terram aperire'. Jegyzetben ezt teszi hozzá: „mikor a szőlő v. fa töve körül a földet kiássák, annak technicus terminusa az, hogy a szőlőt v. fát nyitják”. Ide vonja az *ásít* igét is, azzal, hogy az *ajs*- alapigéhez először -s frequentatív, azután -j frequentatív és -t momentán képző járult, s az eredetibb jelentése 'ki-, meg-, felnyitni; nyitva vagy tárva lenni, állani' volt. Rámutat arra, hogy az *ásít* az 'oscitare' jelentésen kívül a régiségben 'sectari, oppetere, anhelare' értelemben is előfordult, s mellékalakja *áhit* ~ *ajojt* stb., mégpedig úgy, hogy *ásít* > **áxit* > *áhit* fejlődés történt. — SZINNYEI „Adalékok az ugor nyelvek jelentéstanához” című cikkében (1884. Budenz-Album 41) az *ajak* szót kicsinyítőnek tartja egy 'aperire' jelentésű **aj*- igével, az *ajtó* alapszavával összefüggő és eredetileg 'apertura' értelmű, utóbb még 'crena'

és 'vallis' jelentéseket felvett *aj* névszóból, ilyen jelentésfejlődéssel: 'kis nyílás → száj → ajak'. Az *ás*-sal és *ásít*-tal kapcsolatban rövidebben megismétli korábbi magyarázatát, csak az *ásít* eredeti értelméül ezt jelöli meg: 'kinyitni (a száját)'.

Az *aj* vagy *áj* főnév finnugor kapcsolataira vonatkozó tudnivalókat megtaláljuk az EtSz.-ban (I, 36–7). Ezeket nem óhajtom ismételni. Olyan esetet láthatunk benne, amelyben a minden finnugor nyelvre kiterjedő adatokból kikövetkeztetett finnugor η -nel a magyarban *j* áll szemben. — SZINNYEI, NyH.⁵ (46–7) finnugor $*\eta \sim *\gamma \sim$ magyar *j* példajaként sorolja fel, NyH.⁶ (47) és NyH.⁷ (47–8) a finnugor $*\eta \sim *\gamma > *\gamma$ tétel végére a finnugor adatokat a magyar mellőzésével szögletes zárójelbe teszi oda. Úgy látszik, valami nehézséget látott. — Nem tudom, mit lehetne ellene vetni a finnugor η - \sim magyar j - megfelelés feltevésének, illetőleg az *aj* \sim *áj* meg az EtSz.-ban összeállított finnugorságbeli szócsoport rokonításának.

Ha figyelembe vesszük, hogy az *aj* \sim *áj* mordvin és lapp megfelelőinek 'das Gebiss am Zaume', illetőleg 'capistrum, proprie quo os canum occluditur, s. obturator, ne mordeant rangiferos' és '(einen Hund) halftern' (I. EtSz. I, 37) a jelentése, lehetségesnek tarthatjuk, hogy ez az *ajaz* \sim *ájaz* és *ajazó* \sim *ájazó* egy a 'nyílás → száj' értelem után 'szájkosár-féle, száj-zabola' jelentést felvett *aj* \sim *áj* szóból képződött. Az idézett mordvin jelentés kifejlődésére nézve az EtSz. — helyesen — a magyar *szájadzó* (*szájzó*) 'hordódugó' szóra (MTsz.) utal. Erre mint analógiára az *ajaz*-nak utóbbi irányú értelmezésével kapcsolatban is hivatkozhatunk.

Y. H. TOIVONEN (FUF. XVII, 280–2) az addig — 1925-ig — a finn *ovi* 'ajtó' megfelelői közé sorolt osztják $\partial\eta$ 'die Öffnung der Flasche' szóval kapcsolatban ráirányítja a figyelmet egy másik osztják nyelvi elemre: az *au*, *ou*, *ov*, *ovi* 'Tür, Mündung (eines Flusses, einer Flasche)' szóra, illetőleg ennek a finn *ovi*-hoz való — nem tisztázott — viszonyára. TOIVONEN a vocalismus alapján az osztják nyelvbeli $\partial\eta$ meg *au* elemeket különböző szókká választja el, a finn *ovi*-hoz és — amit ő nem említ — a magyar *aj* \sim *áj*-hoz vont finnugor szócsoportot pedig a jelentések alapján bontja kétfelé, s a finn *ovi* megfelelőjéül az osztják *au*-t, a lapp *vuorras* megfelelőjéül az osztják $\partial\eta$ -t veszi fel.

PAASONEN „Beiträge zur finnischugrisch-samoiedischen Lautgeschichte“ című munkájában (27–8 = KSz. XIII [1912–1913.], 251–2) a finnugor szócsoport szamojéd kapcsolatait veszi számba, amelyekből a szónak eredeti formájára lehet következtetni, jelentéseként pedig 'Mund' és 'Zaum' mutatkoznak.

3. Hetés, Göcsej, Somogy, Tolna, Baranya: vagyis Alsó-Dunántúl az a vidék, ahonnan az 'ás, váj' értelmű *áj* igét közlik (KASSAI I, 135; Tsz.; CzF. I, 254; MTsz.; KISS GÉZA, Ormányság).

SZINNYEI (Nyt. VIII, 100), valamint BUDENZ, MUSz. (756, 518) a Tsz.-beli *áj* a. m. *ás* „alakot“ az *ás*-ból *s* > *j* változással származtatja, mint ahogyan **fest* > **fext* > *fejt*, **est* > **ext* > *ejt* fejlődés történt. — SIMONYI „Kombináló szóalkotás“ című értekezésében (1890. AkNyÉrt. XV. 3. sz. 13) a népnyelvi *áj* 'ás' igét a *váj*-jal való keveredésből magyarázza és bizonyosságul a hétfalusi *ájom-vájom* e. h. *ásom-vájom* összetételre hivatkozik. — SZARVAS „Kombináló szóalkotás“ című cikkében (1891.), amelyben nem éppen kedvezően hat vissza SIMONYI fejtegetéseire, az *áj-váj*-t olyan ikerszónak jelenti ki, amelyben az alapszó: a *váj* kezdő mássalhangzójától megfosztva ismétlődik (Nyr. XX, 454). — Az EtSz. (I, 37) SZARVAS megjegyzését akként értelmezi, hogy a népnyelvi *áj* ige „az *áj-váj* ikerszóból vált ki s önállósult“. Erre mi azt mondhatjuk, hogy nézetünk szerint az önálló *áj* igeről SZARVAS nem beszél. — BALASSA, TMNy. (143) nem fogadja el a *š* > *χ* > *j* hangváltozás BUDENZ-féle feltevését s ezzel az *ás* > *áj*, *ásít* > *ájít* szófejtést sem, hanem szerinte: „*áj* a pusztá igető, melyhez képző járult ebben: *ás*“.

Midőn 1911-ben, legelső nyelvészeti cikkeim egyikében az *állj* földmértékjelölő mivoltának kérdéséhez hozzászóltam (MNy. VII, 411—2), megjegyeztem, hogy ezt bele kell fogadnunk abba a szócsaládba, amelybe a fentebb tárgyalt *áj* névszón, valamint névszói és igei származékain kívül „az *ás* igenek a dunántúli nyelvjárásokban fennmaradt *áj* alapszava és az *ajak*, *ajtó* közmagyar szavak tartoznak (vö. Szinnyei, Nyr. 8: 98. Budenz-Album 41, Gombocz, NyK. 39: 256)“. Nem írtam ki határozottan, de bizonyára arra gondoltam, hogy itt az *áj* névszó meg az *áj* ige azonosságának esetével vagyis később alkalmazott műsót használva: egy magyar *áj* *nomen-verbum*mal: *névszó*-igével állunk szemben.

MELICH „A magyar tárgyas igeragozás“ című tanulmányában (1913. MNy. IX, 253—4) írja: „A magyarban is vannak olyan szavak, a melyek igék is, névszók is lehetnek, s a melyekben a l a k i k ü l ö n b s é g sohasem volt. Íme egynéhány idevágó példa: *áj* = 1. aperire, hiare, 2. völgy | *es* (alakv. *és*) = 1. esni, 2. eső | *esk* 1. esküszik, 2. eskü | *fagy* = 1. fagyni, 2. fagy...“ Vagyis itt MELICH világosan egy *áj* névszó-igét vesz fel. Ellenben ugyanazon tanulmányban alább (396) ez olvasható a *v*-vel váltakozó magánhangzós szókezdetre vonatkozólag: „e) Magy. *á* - *vá* -: vö. *ájni* ~ *vájni*; esetleg nem idevaló.“ Az előzőkkel való összevetés után némi bizonytalanságban maradunk, hogyan kell ezt értenünk. Azonban az EtSz. *áj* címszavában félreérthetetlenül ez van: „MELICH MNy. IX, 396 szerint [az *áj* ige] a *váj* alakváltozata, vö. *volna* ~ *olna*; *vadas*, *vodas* ~ *odas*“.

Az ok, amiért az ebben a közleményben foglaltakkal előhozakodom, különösen az, hogy az EtSz. *áj* cikkei után régóta meg akartam ismételni és szabatosabban elő akartam adni az *áj* névszó és az *áj* ige összefüggésére vonatkozó véleményemet.

S hogy éppen most tegyem ezt meg, arra főképen VÉRTES EDIT-nek a *váj* igével foglalkozó cikke (MNY. XLV, 205—6) készített, mivel eszembe juttatta, hogy az *áj* és *váj* igéket össze szokták keverni.

Megjegyzem, hogy az *áj-váj* külön *áj* és külön *váj* szó kapcsolatából keletkező forradásos és — amint SZARVAS gondolja — magából a *váj* szóból keletkező osztódásos ikerítés egyaránt lehet. Azonban azt a hitet, hogy az *áj* ige köteles volt egy *áj-váj* osztódásos ikerítésből keletkezni, megokolatlan túlzásnak tartom.

Egy 'nyílik' értelmű *aj* ige -t képzős műveltetőjének ige-neveként alakulhatott meg az *ajtó* (hasonlóan SZINNYEI fentebb; némileg máskép EtSz. I, 40 és SzófSz.). — Az *ajak* lehet egy 'nyílás' jelentésű *aj* névszóból való -k képzős kicsinyítő (vö.: EtSz. I, 37—8; SzófSz.). Azonban szerintem lehet egy 'nyit' jelentésű *aj* ige névszói származéka is (hasonló vagylagos magyarázat a SZINNYEIÉ fentebb). — Kétféleképen magyarázható a gyergyói *ájó* 'félhold metszetű jegy a szarvasmarha fülén' (MTsz.) is: vagy -ó képzős kicsinyítő, vagy -ó képzős igenév szenvedő jelentéssel.

BUDENZ „A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések” című dolgozatában (NyK. VII, 20) a magyar *ás*-t és a Tsz.-ból ismert *áj* igét a lapp *ave* 'fodere, effodere' igével és *avem* névszói származékával kapcsolja össze. SZINNYEI (Nyr. VIII, 100) a lapp igét egy magyar *ajsa*- megfelelőjének tekinti és ezen át vonja hozzá az *ás*-hoz. — Az EtSz. (I, 150—1) szerint az *ás* eredete nincs tisztázva. A SzófSz. szerint talán összefügg az ismeretlen eredetű *áj* 'váj, ás' igével, éspedig ennek vagy származéka vagy alakváltozata, úgyhogy az utóbbi esetben a hangviszony finnugor eredetre mutathatna.

Az *ás* ige először a tihanyi alapítólevél *asauuagi* szórványában tűnik fel: a. m. *ásvány* (Oklsz.), csak az utóbbi végén levő -n > -ny kicsinyítő helyett -gy kicsinyítő van. Utána legkorábbi adat 1226: *Asuantheu* hn. (Oklsz.) a. m. *ásványtő*.

Nekem az a véleményem, hogy az *ás* összefügg a magyar *áj* nomen-verbummal, valamint ennek a finnugorságból kimutatott névszói megfelelőivel, továbbá a BUDENZ-től és SZINNYEI-től hozzávont lapp *ave* igével. Az összefüggést úgy gondolom, hogy az *ás* -s képzős kora-magyar gyakorító származék, mégpedig valószínűleg nem *j*-t, hanem finnugor *η*-ból lett *γ*-t tartalmazó **ájása* forma fejleménye.

A tárgyalt magyar nyelvemelnél mutatkozó 'nyílás, ajtó, száj — bevágás, rovátká — völgy — ás, váj' jelentések, valamint a finnugor megfelelők 'nyílás, ajtó, száj — ás' jelentései egészen természetes kapcsolátú jelentéskörbe fogódzkodnak össze.

4. NÉMETH GYULA „Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata” című dolgozatában (NyK. XLVII, 70—1) a magyar *aj* ~ *áj* névszóhoz vont finnugor és szamojéd szócsaláddal a törökségből a 'nyílás, száj, zabola, völgy' jelentésű *ayyz* szót rokonítja.

GOMBOCZ (NyK. XXXI, 248—9) a török *oi* 'tailler, découper, creuser, graver...; herausgraben, aushöhlen, herausschneiden, durchbohren...; váj, kiváj' igének feltett csuvasos — elején *v*-vel megtoldott — változatából származtatja a *váj* igét. Ez a magyarázat nem valószínű. Ellenben lehetséges, hogy a magyar *aj* ~ *áj* nomen-verbum finnugor családja meg a török *oi* ige, amelynek Kášari (BROCKELMANN) 'aushöhlen' mellett 'zusammenpressen (Mehl usw.)' jelentését is ismeri, továbbá az ugyancsak Kášari-nál található *oi* 'Vertiefung' főnév az uráli-török kapcsolatok egyik esete.

Fene.¹

1. Az 1138/1329. évi dömösi összeírás „in villa Kobu“, vagyis a mai veszprémmegyei Kabon *Farkas*, „in villa Kana“, vagyis a mai tolnamegyei Kányán *Farca/ti*, „in villa Warang“, vagyis az ugyancsak tolnamegyei Várongon *Forco/t* nevű szolgát említ (MonStrig. I, 90, 92, 93, illetőleg SZABÓ DÉNES közlésében MNy. XXXII, 131, 134). Ezek a személynevek a magyar *farkas* közszóval függenek össze, úgy, hogy a két utóbbi *-ti* ~ *-t* képzős kicsinyítő. Ezután 1146-tól kezdve az Árpád-kor magyar személynevei között gyakran jelentkezik a *farkas*, ez a finnugor eredetű *far* alapszó magyar *fark* kicsinyítőjének *-s* képzős melléknévi származékából való tabu jellegű állatnév, pusztán vagy kicsinyítő képzővel megtoldva. Anonymus 25. „Tühütüm okossága“ című fejezetében elbeszéli, hogy Tühütüm, „misit quendam virum astutum patrem *opaforcos ogmand*“, hogy loppal bejárva vizsgálja meg neki az erdőn túli föld minőségét és termékenységét, meg azt is, hogy miféle lakosai vannak. Ahogy Anonymus beszél, abból nem világos egészen, hány személyről van itt szó. Valószínűleg kettőről: ezek *Apa-farkas* és *Apa-Agmand*, a XIV. században az Anonymustól leírt vidéken élő *Farkas-Agmánd* nemzetség ősei. Olyanféle tiszteletnevek lehetnek ezek, amilyen a *Tonuzaba*. (Vö.: GOMBOCZ: MNy. X, 243 kk., 301; PAIS: MNy. XVIII, 30—2; EtSz. II, 161—2; PAIS: ScriptRerHung. I, 65.)²

¹ „Nyelv és élet“ című 1948—1949. II. félévi egyetemi előadásomból.

² Gomboczcal együtt valószínűnek tarthatjuk, hogy a XIII. századtól kezdve adatolható tolnamegyei *Kurd* helynév, — ha személynévből való, — a török 'farkas, vadállat' értelmű *qurt* ~ *qurd* szóval tartozik össze. Alighanem ezzel egyeztethető az 1211: *Curt* ~ fogalm.: *Churt* szolga (PRT. X, 515) neve is.

A hazánkbeli másik nagy ragadozóznak az ugyancsak tabu természetű 'mézevő' jelentésű szláv eredetű *medve* névvel is ismételen találkozunk 1211 és 1338 között mint személynévvel, így VárReg. 241.: *Sashat* olv. *Sasat* a. m. *sas-t* után közvetlen *Meduet*: *Forcos* és Kelemen szabadosai között.

2. Egy 1438-ból való oklevél a mai pestmegyei Inárcsi *Farkas* családnak ezeket a körülbelül a XIV. század elején élt tagjait említi: „domine *Nesthe* filie olim *farkasy* fily pauli de Inarch... domina *Nwz* appellata, modo simili filia *farkasy*“ (JAKUBOVICH, Neste: MNY. XI, 386—7). Vagyis a család egyik tagja a *Farkas* nevet viselte. Egyik leányának *Nwz* írású és *Nyúsz* olvasású neve az 1308, 1344, 1346: *Nwuz*, *Nuz* nőnevekkel együtt nem más, mint *nyuszt* állatnevünknek finnugor eredetű **nyuysz* előzményből lett régebbi közszóként is adatolt alakja. *Farkas* másik leányának olv. *Neste* vagy *Nyeste* neve, valamint az 1212: *Nesta*, 1251, 1390, 1399: *Neste* nőnevek is — JAKUBOVICH magyarázata szerint — mint *-a*, illetőleg *-e* képzős kicsinyítők a *nest* nagy *nyest* állatnévvel függenek össze. Ezt különben MUNKÁCSIVAL (NyK. XLVII, 454) a 'femina' értelmű *nő* ~ *né* szó származékául fejthetjük meg, a *nöstény*-hez hasonlóan, úgy, hogy mind a kettejükben *-s-t* kicsinyítő képzőkapcsolatot látunk, amivel meg *-n* kicsinyítővel az *ős* szónak is 'atya' alakjából az *isten* is származtatható (vö. MÉSZÖLY: MNY. XXIX, 218). A *nyuszt* vagy szintén mint *-t* képzős kicsinyítő viszonylik a *nyúsz*-hoz, vagy pedig a *nyest* analógiájára toldódott meg *-t*-vel.

1263: „Thomas, Paulus, *Feney* et Omb de villa Inarch, filij videlicet iobagionum Castri Albensis“ (ÁrpÚjOkm. III, 44); 1271: „Thomas, Paulus, *Fene* et Omb, filij Jacobi castrenses castri Albensis de villa Inarch“ (i. h. III, 257); 1275: „Pauli, Thome, Omb et *Feney* filiorum Jacobi de uilla Inarch, iobagionum uidelicet castri Albensis, in Comitatu Pestiensis existencium“ kétszer (i. h. IV, 49—50). Egy 1749-ben másolt 1332-i oklevélnek a tárgya osztály „inter Paulum Filium *Farkassy* de Inarch“ és másokon kívül „Comitem March, Filium *Fene*, et Mathee Filium ejusdem, Nobiles, de eadem Inarch... Comes March, filius *Fenee*“ (vö. OklSz. Pótlék *fene* al.). — A felsorolt adatokból azt tudjuk meg, hogy inárcsi *Farkas* apja, Pál Fejér várnak a pestmegyei Inárcson lakó várjobbágya volt, s e Pál testvére, vagyis *Farkas* nagybátyja az 1263, 1275: *Feney*, 1271, 1332: *Fene*, 1332: *Fenee* nevet viselte. — Megint egy Árpád-kori magyar személynév, amely állatot jelentő magyar közszóból lett.

3. A *fene* szóra nézve két származtatás vehető számba. Az egyik az, hogy a következő finnugor, illetőleg uráli szókkal tartozik össze: zürj. *pon*, *pun*; votj. *pun?*, *punu*, *pîni*; cser. *pî*, *pî*, *pî*, kicsinyítő *pîñe*; md. E. *fiñe*, M. *fiñe*; f. S., É. *peni*, kicsinyítő *penikka*; lp. N. *boena*, S. *päna*; gen. *pätnaka*, K. *pien*, *pienne*, *pianna*; — szam. J. *wueno*, *wuen*; T. *bān*; Jen. *bunneke*; O. *kanak*, *kanan*; Kom. *meñ* (EtSz. II, 202—3). A felsorolt rokonnyelvi szóknak 'kutya' a jelentésük a finn kivételével, amely a m. 'catulus, catulus canis, vulpis, lupi et ursi'.

MELICH JÁNOS „*Fene*“ című cikkében (MNY. XVI, 121—4) és EtSz. II, 202—3 cáfolja ezt a rokonítást. Ellenvetései közül

megszívlelni valók, hogy a felvett finnugor megfelelők esetén a magyarban zárt *ë*-t várnánk, márpedig a *fene* mind a régi nyelv, mind a nyelvjárások adatai szerint első szótagjában nyílt *e*-vel hangzott. — Amit MELICH a *fene* szóvégi *e*-je alaktani magyarázatának hangtörténeti bizonyítékául felhoz: hogy ez zárt változatban is jelentkezhetik, s ezért csak *nomen verbale*, mégpedig melléknévi igenév képzője lehet, — kevésbbé meggyőző. — A szó jelentésfejlődését illetőleg MELICH azt gondolja, hogy mivel legrégibb előfordulásai szerint 'vad, kegyetlen, zabolátlan, ferox, efferus, dirus, immanis' jelentéssel csakis *fene ember, fene farkas, fene sárkány, fene vad*-féle jelzős szerkezetekben szerepel, eredetileg inkább melléknév volt, mint főnév. MELICH magyarázatának további mozzanata pedig az, hogy a *fene betegség, fene seb*-féle szószervezetekből tapadás útján vált ki a 'betegség', közelebbről a 'rákos betegség', azaz 'cancer, carcinoma, gangraena, phagedaena' értelmű — káromkodásokban ma is közkeletű — *fene* főnév. Az inárcsi Farkasok nemzedékrendjén előforduló *Fene*, illetőleg *Feney* vagy *Fenee* személynévről azt a nézetét nyilvánítja MELICH, hogy annak sem 'farkas', sem 'más harapós állat' nem lehetett a jelentése, hanem rokonértelműje lehetett a személynévül ugyancsak használatos *vad* szónak. — MELICH korábbi cikkében valószínűnek tartja, az EtSz.-ban pedig határozottabban vallja, hogy a *fene* mint a *penge, lenge* stb. szókhöz hasonló „igei névszó” a *fenekedik* igével együtt a *fen* 'schärfen, wetzen' ige származéka s összevethető a *feni a fogát* stb. szólásokkal.

Nekem az a véleményem, hogy a *fene* közszó, illetőleg a *Fene* személynév valóban a finnugor eredetű *fen* igével (EtSz. II, 201 — 2) függ össze, de nem egészen úgy, ahogy MELICH hiszi.

Alaktani szempontból én — különösen az 1275: *Feney* olv. *Fenej* és 1332: *Fenee* olv. *Fené* formákra való tekintettel — nem az *-e* vagy *-ev* > *-eü* > *-ő* ~ *-ü* képzős melléknévi igenév változatának, hanem inkább a *fen* névszó-ige névszói ágazatából (vö. *fen-kő, kasza-fen*) való *-ei* > *-é* > *-e* képzős kicsinyítőnek gondolom. — Egyébként el tudom képzelni, hogy a *Fenej* > *Fené*: *fene* deverbális *-i* képzős névszói alakulat. Ilyenként számbavehető a hangkifejező igékhez tartozó *kacaj* (*kacéj, kacé*); *zuha*j (*zuhej, zuhé*), *roba*j (*ropa*j), *mora*j (*döre*j), *zöre*j, *köhe*j, *fütye*j stb. szók mellett. Ezek közül a főképen a nyugati nyelvjárásokban jelentkező és részben köznyelvívé általánosult elemek közül több bizonyára nyelvünk régi állományához tartozik és a végén a finnugor deverbális *-i* névszóképzőt hozdozhatja (így TMNy. 487 — 8 és NyH.² 82; — NyH.⁵ 83 a finnugor deverbális *-j* névszóképzővel kapcsolatban már nem szerepelteti őket). Lehetséges, hogy a képzőt a kettőshangzós: *-ai*, *-ei* végződésű formájában csupán a hangkifejező szócsoporthoz őrítette meg, míg más szóknál egyéb képzők szorították ki, vagy pedig a kettőshangzóból hosszú *-á*, *-é* s ezekből *-a*, *-e* fejlődött, még-

pedig korán, talán már az ó-magyar korban. Részben így is keletkezhetnek a *hulla*, *kerge*-féle alakulatok. Különben ez az az igenév, amely az elbeszélő múlt alakjai egy részének is alapszavául szolgált. (Vö. HORPÁCSI, Csetepaté: MNy. XLV, 192.)

A *fenekedik*-nek mint *-kéd* képzős gyakoritónak (vö. *kenekedik*, *verekedik*, *lesekedik* stb.) a *fen* igéből való származtatására, illetőleg a 'fog: dens' képzetével való kapcsolatára vö. Pázm: Préd.: „A 'zidók fogok tsikorgatásával *fenekedtek* ellene” (NySz. *fenekedik* al.). Bécsi K. 79: „reianc *fenélkédni*: in nos saevire” és 90, 152, 179: „*fenélkedé[elc]*: desaevit, efferatus est”: *fenélkedik* — éppen úgy, mint a *fenekedik* — nem a *fene* névszó, hanem a *fen* ige származéka: a **fenél* gyakoritónak (vö. *sújtol*, *hatol*) *-kédik* képzővel való megtoldása, vagyis a *fenekedik* meg a *fenélkedik* olyan viszonyban vannak, mint a *lesekedik* meg a *lesélkedik*. A R. *fenesség* ~ BécsiK. 15: „*fenéséjét* ? ɔ: *fenéséjét*: ferocitatem” megint nem a *fene*, hanem a névszói vagy igei *fen* alapszó származéka.

Jelentésstanilag véleményem szerint mind a *fene* és *fenekedik* szókat, mind pedig a *feni* a *fogát valamire*-féle kifejezéseket anyagibb indítékokból, tárgyiasabb szemléletekből lehet megmagyarázni, mint ahogy azt MELICHNÉL találjuk. Én tudniillik azt hiszem, hogy itt egy egész kifejezőkör a vaddisznó, illetőleg vadkan életmozzanatainak szemléletében gyökerezik. Bizonyára első sorban a vadkan volt az, ami a *fogát fente*,¹ ami *fenekedett*, ha két vadkan megküzdött egymással: a vadkan volt eredetileg a *fen* vagy *fene*. Ennek a tárgykörnek a képzeteiből lehet megérteni a *fészkes fene* vagy *fias fene*, továbbá a *veszött fene* kifejezéseket, amelyek közül az első kettő a kölykeit féltő vaddisznóra vonatkozhatott, a harmadik pedig a feldühösítettre. A hirtelen támadó vaddisznóra gondolhatunk ezzel a káromkodással kapcsolatban: *Sörén fene egyen meg!* Keszthelyről: *Hogy a sörény fenye egyen meg!* Zala megyéből (MTsz.). Magam szintén ismerem gyermekkoromból: Zalaegerszeg vidéki rokonságom egy idősebb kardos nőtagjának szavajárása volt: *A sörém fenye rággyon ki!* Hasonló indítékok hathattak a Dunántúl használatos *Ha a fene fenét eszik is!* szólás keletkezésére. A szónak 'vaddisznó' jelentéséből bővüléssel 'vadállat', majd tulajdonságjelölő melléknévi 'vad, féktelen, gonosz' vált. A *fene* betegségnévi szerepét MELICHHEZ hasonlóan magyarázhatjuk: a *fene seb* 'vad seb, gonosz vagy rossz seb' (vö. a dunántúli *rossze* 'fene, rákfene') kifejezésből vonódhatott el olyan formán, ahogy a népnyelvi *rossz-nyavalya* vagy *rossz-baj* 'nyavalyatörés' több helyen az előtagjára rövidült. Így jöhettek létre a *fene evése*-vel vagy *bele-esése*-vel kapcsolatos káromkodások.

¹ PP.: „Exacuit dentes sus: A' *disznó fogait feni*.” Pázm: Préd.: „Szeme fényes, mint kigyónac; foga tsikorog, mint erdeinek [vaddisznónak]” (NySz. *erdei* 2. al.).

Inárcsi *Farkas*-nak a nagybátyja, illetőleg *Nyúsz*-nak és *Nesté*-nek a nagy-nagybátyja bizonyára 'vaddisznó' értelemben jutott a *Fene* névhez.

4. Inárcsi *Farkas*-ék valószínűleg nemcsak azért nevezték el leányaikat *nyuszt*-ról és *nyest*-ről, mivel valamilyen okból vonzódtak névadásukban a ragadozó emlősök tárgyköréhez, hanem azért is, mivel a kis prémes állatok neveit az akkori magyarság a nők irányában való bókolásra használta. E szók bók értékűvé kifejlődésének indítékai között nyilván gazdaság- és társadalomtörténeti tényezőket is kereshetünk: azt, hogy ezeknek a ragadozóknak a prémje az akkori és a korábbi gazdasági életben jelentős értékeik volt, és mint ilyen a nő-adásvétel eszközei között szerepelt. A magyarokra vonatkozó adatokat fenntartó mohamedán kútfők közül a perzsa Gardēzi 1051-ben írott munkájában ismerteti a honfoglalás ideje körüli magyarok házassági szokásait. Ezek során említi, hogy a nő-vételarat, az úgynevezett „kalim“-ot prémiekből álló hozománnyal viszonozták. Amint TAGÁNYI KÁROLY „A hazai élő szokások gyűjtéséről“ című munkájában (1919. 23—8) gondolja, mi is úgy vélekedhetünk, hogy a leány, a menyasszony, aki a vőlegényre nézve bizonyos prémértéket képviselt, valamely prémesállat nevét kapta, amint az oroszok 1650 körül az eladó lányt *kunka*-nak, azaz 'nyestecské'-nek hívták (vö. PAIS: MNy. XVIII, 177). Így válik a családi kapcsolat fogalomkörébe tartozó 'nurus' értelmű *mëny* szóból, illetőleg -t ~ -d képzős *mënyét* ~ *mönyed* vagy *menyéasszony* származékából állatnév. Hasonlóképpen nyerhette viszont az eredetileg a 'hermelin', a 'hőlgymenyét' nevéül szolgáló finnugor eredetű *hölgy* szó a nővel kapcsolatos megtisztelő, bókjelentő szerepét. Idevágó magyar bóktörténeti adalék 1394: „Dominas *Zypazzon* et *Hewlg-azzon*“, az Osl nemzetségből (Oklsz.).

A néhai magyar nő-adásvételi szokás nyelvi maradványai: a ma is élő *eladólány*, a XVII. századi *eladás* 'férjhez adás', a székely *megvenni* 'feleségül venni', a háromszéki *leányvásár* mint a vásáros napok közé eső vasárnap neve (TAGÁNYI i. m. 23, 25). A *vő*: *valakinek a veje* — a férjnek a felesége szüleihez való viszonyát jelölő finnugor eredetű szó — nem tartozik ide. Azonban — amint GOMBOCZ (Alaktan 133) is — lehetségesnek tartom, hogy a *vőlegény* és a *vőfél* előtagjabeli *vő* elem csak homonimon vele, és voltaképpen a *vész* igének névszói szerepű és 'vevő' jelentésű tövéből lett, mint a *kesztyű*: *keztű* második *tű* eleme a *tész* igével függ össze (vö. PAIS, *Kesztyű*: MNy. XL, 237).

PAIS DEZSŐ.

Latinos szavaink s-ezése.

Az s-ezés kérdése nem újkeletű. BÁRCZI (Msn. II, 87—8) már a *státusz* kiejtésről azt írja, hogy ugyanolyan, mintha *stílusz*-t mondanánk. Bár a következőkben a dolog történetére is kitérek, előljáróban megemlítem, hogy elég gyakran lehet hallani a jellegzetesen polgári sznobságnak egy tünetét, az ilyen kiejtésmodot, mint *státusz*, *Palatinusz* (fürdő), *Rókusz* (kórház), *liszta*, *ricinus*, *sillabusz* stb. Nemrég hallottam, hogy valaki a debreceni *cívisek*-ről beszélt. Máskor *Ezópusz* fabuláiról volt szó, és a jelenlevők egyike *Ezópusz*-ra „javította” a kiejtést. Az utolsó esetben szerintem mindkét ejtés mód elfogadható.

Vajjon ezek a tudós emberek annyira tudnak latinul, hogy sérti a fülüket a „barbár” s-ezés? Nem! ezek, akik így beszélnek, annyira tudnak németül, vagy olyan nyugatos, németes a műveltségük, hogy mindig az lebeg a szemük előtt, hogy a német ezeket a szavakat *Status*-nak, *Liste*-nek, *Rizinus*-nak írja, de *státusz*-nak, *liszte*-nek, *ricinus*-nak ejti.

Régi latin jövevényszavaink azt tanúsítják, hogy a hazai latinban az s-ezés általános volt, hiszen a latin s megfelelői a magyarban nagyon csekély kivétellel az s, cs vagy zs. (FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana: MNyTK. 26. sz. 38. A következőkben csak LJH.-val rövidíttem.)

Keresztneveink jelentékeny része már a korai Árpád-korban általános, és ma is él. Ezeknek túlnyomó része az egyházi latin útján került nyelvünkbe, noha sok van köztük héber, görög vagy germán eredetű. Az s-ezés a neveken napjainkig egészen következetes. Ilyenek: *Salamon*, *Saul*, *Sámson*, *Simon*, *Sebestyén*, *Ágoston*, *András*, *Ágnes*, *István*, *Mátyás*, *János*, *Domokos*, *Ambrus*, *Márkus*, *Tamás*, *Mózes* (régebben és vidékenként ma is *Mózsés*, *Mojzsés*), *Jézus* (régebben *Jézsus* is; vö. *jezsuita*), *Krisztus* (régebben *Kristus* is) stb. vagy a kevésbbé ismertek közül *Absalom*, *Éliás* ~ *Illés*, *Ehellős* (< *Achilles*), *Perjámos* (< *Priamos*).¹

Nemcsak neveink, hanem közszóink közül is a régebbi latin jövevények az s-ezést bizonyítják. A latin s-nek a magyarban a legtöbb fonetikai helyzetben s a szabályos megfelelése, így a szó elején, mint *sekrestye*, *sors*, *salétrom*, *sátán*, *skála*, *skorpió*, *spongya*, *stóla*, ? *saláta*, ? *sikátor*, *sinkófál*, *skarlat*, *skatulya*, *summa*. Szó belsejében mássalhangzó előtt: *páskom*, *áspis*, *alabástrom*, *áristom*, *bástya*, *beste* ~ *bestye* ~ *bestia*, *klastrom*, *lajstrom*, *ostya*, *prépost*, *fiskális*, *fiskus*, *presbiter*, *aggastyán*, *flastrom*, *apostol*, *flaska* ~ *flaskó*, *testamentum*, *taksa*. Szó végén: *fundus*, *sors*, *áspis*, *fiskális*, *fiskus*, *turpis(ság)*.

¹ Bővebben lásd MELICH JÁNOS, Keresztneveinkről: MNyTK. 15. sz. 38 és GALAMBOS LÁSZLÓ, A szentírási eredetű személynévek a Váradi Regestrumban. Bp., 1942. és az itt idézett irodalom.

golyóbis, április, május, július, június, augusztus, juss, lámpás, árgyélus, árkus, kalamáris, mágnás, mágnes, drabális ~ trabális, plébános, református, rigmus, papiros, primás, móres, virtus, tigris, voks. Magánhangzóközi helyzetben az -ss-nek a megfelelői -s-: *mise* vagy -ss-: *messiás, passió*.

A cs megfelelés már sokkal ritkább. A *paradicsom* és *tacskó* szavak kivételével csak szó végén fordul elő, mint *Lukács* vagy *garádics*. Ez a változás már a magyar nyelv külön életében mehetett végbe.

A latin s-nek a magyarban magánhangzóközi (intervocalicus) helyzetben, zöngés mássalhangzó előtt vagy után *zs* felel meg. Ez a megfelelés szórványosan még szó elején és kivételesen szó végén is előfordul. Példák a latin *s* ~ magyar *zs* megfelelésre: *Ézsaiás, Boldizsár, Izsák, Izsó* ~ *Ézsau, Jeruzsálem, József, Özséb, Zsuzsanna, bazsalikom, hozsanna, izsóp, jezsuita, múzsa, muzsika, petrezselyem, rózsza, elemózsia, mázsa, tubarózsza, uzsora; alamizsna, kámzsza, perzsza; zsálya, zsinagóga, zsöllye, Zsuzsanna; ? ánisz, Balázs.*

Már régen feltűnt nyelvészeinknek, hogy a régi latin jövevényszavak *s*-sel ejtődnek. VOLF GYÖRGY mutatott rá, hogy ennek a kérdésnek az eredetét egy újlatin nyelvben kell keresni, ahol a latin kiejtés is megközelítette az *s*-et. Ez pedig az északi olasz, ahol a latin *s*-nek minden helyzetben (ma is) *s* felel meg. MELICH szerint az *s*-ező latin ejtés katolikus szláv, első sorban szlovén közvetítéssel jutott el hozzánk (LJH. 42—3).

Noha már a XVII. században találunk nyomokat az *sz*-szel való ejtésre, a XVIII. század végéig szinte kivétel nélküli az *s*-ező, *zs*-zó kiejtés. A Debreceni Grammatika (1785.) megengedi egyes tulajdonnevekben a *Szalusztius, Szeneca* írást, ami nyilvánvalóan az akkori kiejtést tükrözi. Kazinczy — nyilván német hatásra — az *sz*-ező kiejtést tartotta finomnak és választékosnak. Írásában is hangsúlyozza, mert *sz*-es helyesírással írja latin eredetű szavainkat, pl. *Agisz, Antaeusz*. Lenézi az *s*-ezőket. És láthatjuk, hol volt akkor az általános „műveletlen“ *s*-ezés, mert Kazinczy a debrecenieket gúnyolva *Antaeusch-t, Sarkasmusch-t* és *Herkulesch-t* ír. GYARMATHI SÁMUEL Vocabulariuma (1816.) a valódi kiejtést tükröző helyesírással adja a latin szavakat, mint pl. *gimnaziom, eksponálni, penzsió, sákramentom, sessió, september* stb. (WALDAFFEL IMRE: MNy. XXIX, 237—8 és FLUDOROVITS JOLÁN. A magyar nyelv latin jövevényszavai: MNyK. I. 12 a. sz. 2).

Az *sz*-ező (erazmista) ejtés a XIX. század ötvenes éveitől kezdve lett általánossá, amikor iskoláinkban a Thun-féle rendszer a németes, klasszicizáló latin ejtést tette kötelezővé. De itt is meg kell állapítanunk, hogy a szóvégi -s ma is általános, valamint az *st, sk, sp* kapcsolatban nemcsak szó elején, hanem rendszerint szó belsejében is. WALDAFFEL (i. h.) azt írja, hogy tulajdonnevekben ma mindig *sz*-szel ejtjük a latin (és görög)

neveket. Ez az esetek nagy részében így is van, mint például *Horáciusz, Vergiliusz, Vénusz, Szalusztiusz* stb., de az *Achilles, Mars, Herkules, Ezópus, Styx, Korintus, Parnasszus, Olimpüs, Erazmus, Krózus, Dárius, Nilus* nevekben az *s*-ezés az általános.

Régebbi jövevénytörzseink egy kis részét is átalakította ez a németes klasszicizálás, mint a *Szilveszter, szeptember, gimnázium, krízis, esszencia, Eszter, miniszter, penzió* stb. szavakban, amelyekben a XIX. század közepéig még általában *s*-et ejtettek. Több szóban, mint pl. *skarabeus ~ szkarabeusz, bronchus ~ bronchusz, skizma ~ szkizma, processió ~ procesz-szió*, ma is ingadozik a kiejtés.

Számos szavunkban elhasonulás (disszimiláció) útján is kerülhetett az egyik *s* vagy *zs* helyébe *sz*, illetőleg *z*, mint a *Mózes* (nyelvjárásonként *Mózsés, Mojzsés*, becézve mindenütt *Mócsi*), *Jézus, Krisztus, augusztus, farizeus, filiszteus, gusztus, krízis, tézis* stb. A szóban előforduló *c* hang meg rendszerint hasonulást eredményezett, mint a *cerussa > ceruza, cisztercita és ciszterna* esetében.

A *csízió* szó hasonulása, majd elhasonulásos fejlődése a következő: lat. *cisio* > m. *cizsió* > *csizsió* > *csizió* (LJH. 41 és EtSz.). Hogy az elhasonulásnak milyen erős lehet a hatása, arra mutat az is, hogy a *-ista* latin eredetű képzőknék csak ott van *-isza* változata, ahol a szóban már *s* van, mint a *masinisza, stilisza, statisza, sovínisza, fasisza, spiritisza* szavakban. (GYALMOS JÁNOS, Latin eredetű képzőink: MNyTK. 31. sz. 3. A példákat még kiegészítettem.) Kivétel az ismeretlen eredetű *sipista*.

Külön kell vennünk az újabb latin átvételeket, amelyek már *sz-ező* ejtéssel kerültek át a magyarba, mint a *persze* és *szimpla*. Az újabb jövevénytörzsek egy része meg nem is latin, hanem csak latin eredetű német jövevény, pl. a *cirkusz, atlasz, ananász, rébusz, spiritusz, tífusz, omnibusz*. A *himnusz* és *szervusz* szavaknak története bővebb vizsgálatot kívánna. A *szervusz* szónál német eredetre utalhat a *szervusz* alakváltozat. Az osztrák-bajor bilabialis *w* hangot a magyar gyakran veszi át *b*-vel, mint a *bakter, silbak* stb. esetében.

FLUDOROVITS (LJH. 43) a latin jövevénytörzsek közé sorolja még *pásztor* szavunkat is, de ez, mint többek közt a SzófSz. is megállapítja, szláv eredetű.

Mindössze három régi és eddig latinnak magyarázott jövevénytörzsünk van, amely ma a szó végén *c*-vel hangzik, régebben pedig *c ~ sz* változatot találunk bennük. Ezek: *árboc* (ennek volt a régi nyelvben *árbocs* alakja is), *párduc* és *gadóc*

FLUDOROVITS (i. h.) szerint a mai latinból vett jövevény- és idegen szavainkon a következő szabályszerűséget figyelhetjük meg: A) Szó elején *sz-*, pl. *szenzáció, szupremácia* stb.; az *sp-, st-* kezdet megmarad: *spiráns, spirális, spontán, státus,*

stabil. FLUDOROVITS szabályát kiegészíthetjük még az *sk*-val, amely rendszerint szintén *sk* marad, pl. *skarlát*, *skála*, *skandál*, *skandalum*, *skapuláré*, *skandináv*, *skófiúm*, *skolasztika*, *skrofula*, *skrupulus*, ingadozik a *skarabeusz* és *skizma* kiejtésében, *sz-es* ezekben: *szkepszis*, *szkizofrén*. — B) Szó belsejében két magánhangzó között és zöngés mássalhangzó után *z*: *fantázia*, *úzus*, *kázus*, *dózis*, *reverzális*, *kontroverzia*; a szó belsejében az *-st-*, *-sp-* hangkapcsolatban ingadozik a nyelvhasználat: *inspirál*, *konspirál*, *aspektus*, *demonstráció*, *dispenzáció*, *protestál*, *perspektíva*, *de asztma*, *asszisztens*, *gnosztikus* (e két utóbbi szóban gondolhatunk elhasonulásra is, noha a *protestáns*, *respektus* alakok elhasonulás nélküliek). — C) Szó végén az *-s* általános, mint *nazális*, *formalizmus*, *aspiráns*, *krokodilus*, *legátus* stb.¹

Hogy legújabb szókészletünk általános ejtismódjáról képet alkothassunk, a legújabb keletű idegen szavak szótárából² az *a*, *b* és *s* betűknél kiírtam a latinos szavakat, de saját magam is kiegészítettem. Nem veszem bele a felsorolásba az *-izmus* és *-ista* képzőket, hiszen azok már magyar képzőknek számítanak, mint a *trockizmus*, *mávista*, *beszkrátista* stb. szavak mutatják. A felsorolt idegen szavak nagyrészt orvosi, jogi, teológiai, filozófiai vagy irodalmi természetűek, de többségük általánosan ismert. Példák a szóvégi *s*-ezésre: *abituriens*, *abortus*, *abszcesszus*, *absztinens*, *abúzus*, *adjunktus*, *admirális*, *admiralitás*, *agnosztikus*, *akcentus*, *agrárius*, *akcidens*, *akkurátos*, *aktuális*, *alabástrom*, *alexandrinus*, *ámbitus*, *analízis*, *anapesztus*, *anatómus*, *animális*, *animózus*, *antikvárius*, *antiszeptikus*, *antiszociális*, *antitézis*, *apétus*, *apoteozis*, *árgus* (szem), *arabs* (ló, telivér), *arabus* (ebben a tréfás mondásban: „Aki nem tud *arabusul*, ne beszéljen *arabusul*!“), *arktikus*, *arrogáns*, *artikulus*, *artisztikus*, *aspektus*, *áspis*, *aszcedens*, *aszkepszis*, *aszkézis*, *aszociális*, *atonális*, *atrocitás*, *aulikus*, *autoritás*, *autentikus*, — *bacillus*, *banális*, *basszus*, *bázis*, *bestiális*, *bilaterális*, *brutális*. Ingadozó a kiejtés az *archipelágus*, *Achilles*, *Augiás-istállója*, *bronchus* esetében. Általában *sz-szel* ejtjük az egészen tudós, főleg görög műszavakat, valamint a két vagy több szóból álló kifejezéseket, mint *agnus Dei*, *akció-rádus*, *angina pectoris*, *annales*, *a posteriori*, *appendicitis*, *aurora borealis*, *baziliskusz*, *biceps*, *bronchitis*. — Szókezdő *sk*:- *skála*, *skandál*, *skandalum*, *skarlát*, *skófiúm*, *skolasztika*, *skrofula*, *skrupulus*; ingadozó a *skizma* és a *skarabeusz* ~ *skarabeusz* ~ *szkarabeusz*. De *szk* van néhány tudós görög szóban, mint *szkepszis*, *szkizofrén*. Szókezdő *sp*:- *spácium*, *speciális* és további képzései, *specimen*, *spektábilis*, *spektákulum*, *spektrum*, *spekuláció*, *sperma*, *spirális*, *spiráns*, *spirítisza*, *spírohéta*, *spondeus*, *spontán*, *spóra*. Szóeleji *szp*-re nem is igen akad példánk. Szó-

¹ Példáimban nem ragaszkodtam FLUDOROVITS felhozott szavaihoz.

² SÁNDOR KÁLMÁN, Idegen szavak marxista magyarázatokkal. Bp., 1948.

kezdő *st-*: *stabil*, *stáció*, *stadion*, *stádium*, *staféta*, *stagnál*, *stallum*, *statárium*, *statiszta*, *statisztika*, *statikus*, *statuál*, *státus*, *statutum*, *stentori*, *steril*, *stigma*, *stílus*, *stimulál*, *stipendium*, *stóla*, *stratégia*, *strófa*, *struktura*, *studium*, *Styx*. Szó kezdetén *szt-s* ejtés *sztaniol*, *szenográfia*, *sztereo-*, *sztetoszkóp*, *sztóikus*, *sztatoszféra*, *sztreptokokkus*.

Amint látjuk, a latinos (mert egyrészüik inkább ál-latin, főleg a németiség útján hozzánk került nemzetközi szó)¹ szavak kiejtés módjára vonatkozó gyakorlat már eléggé kikristályosodott. Így hát csak a nyugatias műveltség, de inkább félműveltség polgári fitogtatása lehet, ha valaki így beszél: *germanizmus*, *realitás*, *sillabusz*, *Palatinusz*, *Rókusz*, *státusz*, *liszta*. Ezen az alapon még elkészülhetünk arra is, hogy valaki nagy nyugatmajmolásában *szocialisztá-t* és *marxizmusz-t* emleget. Magam is hallottam ennek az ejtési módnak egy mulattató példáját egy olyan „túlművelt” embernél, aki *Szolahov*-ot és *bolzevizmusz-t* emlegetett. Az illető bizonyára latinos szavaknak gondolta ezeket, és föl sem tette, hogy orosz eredetű szavak, illetőleg név, és az oroszban *s*-sel ejtik őket.

Fogósabb kérdés, ha arra akarunk válaszolni, hogy miért maradt meg az *s*-ezés szó végén és az *sk*, *sp*, *st* kapcsolatban. A szóvégi *-s* megmaradásának okául véleményem szerint ez tehető fel: *-sz*-re végződő szavunk viszonylag kevés van. Tőszavak végén sem gyakori az *-sz*: *húsz*, *rész* stb., képzőink közül is csak a *halász*, *vadász*-félékben szerepel. *-s*-re végződő tőszavaink száma nem sokban különbözhetik ugyan az *-sz*-re végződőktől: *ás*, *kés*, *hús* stb., ellenben *-s* képzőnk rendkívül sűrűn fordul elő becézőnevekben, amilyenek *Annus*, *Boris*, *Katus*, *Bélus*, azonkívül leggyakoribb melléknévképzőnk is: *bolondos*, *játékos*, *házas*, *füles* stb., s ugyancsak minden igéhez hozzátehető az *-ás*, *-és* nomen actionis-képző: *adás*, *vevés*, *kérés*, *írás* stb. Tehát a szóvégi *-s* megmaradásának oka valószínűleg az, hogy az *-s*-re végződő szók jobban beleillenek a magyar hangrendszerbe, mint az *sz*-re végződők.

Eredeti szavaink nem kezdődhetnek mássalhangzótorlódással. Így a szóeleji *st-*, *sp-* megmaradását esetleg német hatásnak gondolhatnók, noha a német — legalábbis a hivatalos kiejtés szerint a tanultabb réteg — a latin vagy görög tudós szavak egy részében nem *sp-t* és *st-t*, hanem *szp-t*, illetőleg *szt-t* ejt. A német hatás feltevése ellen szól még az *sk* hangkapcsolat, amely a németben szabály szerint *szk*-nak hangzik.

A hivatalos német ejtés THEODOR SIEBS (Deutsche Bühnenaussprache. Hochsprache.¹⁵ Köln, 1930. 67, 69 és szójegyzék) szerint az idegen szavak egy részében *sp-*, *st-* kiejtés az általánosabb (magyar helyesírással *szp-*, *szt-*). Így a következő szavak

¹ TOLNAI VILMOS, Ál-latin jövevényszavak: Szily-Emlék 84—6.

elején: *Spatium*, *Spektabilität*, *Sperma*, *Spongien*, *Spondeus*, *spontan*, *sporadisch*, *Sputum*; *stabil*, *stagnieren*, *Status*, *Stenographie*, *Stereoskop*, *steril*, *Stigma*, *stimulieren*, *Stola*, *Stronium*, *Studio*; szó belsejében, pl. *abstrakt*, *Respekt*, *konstruieren*; az *sk-* hangkapcsolatokban: *Skandal*, *skeptisch*. Viszont *šp-*, *št-* az elterjedtebb és hivatalos ejtés a következő latin eredetű idegen szavakban: *speziell*, *spezifisch*, *Spektakel*, *spekulieren*, *Spirale*, *Spiritist*; *Stadium*, *Stafette*, *Staniol*, *statuieren*, *Station*, *Statistik*, *Statut*, *Stentorstimme*, *Stil*, *Stipendium*, *Stoiker*, *Strategie*, *Strophe*, *Struktur*, *studieren*.

A *smaragd* szókezdő magyar *s*-ezése is ezek szerint arra mutat, hogy inkább a latin *smaragdus* átvétele, nem pedig a német *Smaragd*-é, hiszen ez általában *sz*-szel hangzik.

Amint látjuk, a németben a szókezdő *sp-*, *st-* hangkapcsolat ejtése korántsem szabályos, és a felsorolt szavak jelentékeny részében eltűnt a magyarban általános kiejtésből. Kétségtelen, lehetne arra is gondolni, hogy a bajor-osztrák kiejtés *s*-ezőbb, mint a német irodalmi nyelv. A felsorolt szavak nagy része azonban tudós szó, és így nyelvjárási átvételről alig lehet szó.

A kérdés különben még koránt sincs megoldva és lezárva e hozzászólással. Hogy ezen a területen tisztán láthassunk, még sok művelődéstörténeti és irodalmi vonatkozású mozzanatot kellene felderítenünk.

KÁLMÁN BÉLA.

Kalap.

A *kalap* szó eredetére vonatkozólag több vita is lefolyt már, de a kérdés, nagy irodalma ellenére máig is tisztázatlan (vö. BÁRCZI, SzófSz. *kalap* al.). Próbálták a legkülönbözőbb helyekről és nyelvekből származtatni, de a tüzetes kritika előtt egyik sem állja meg a helyét.

CzF. egy 'hajlás', 'görbesség' jelentésű *kal-* igéből *-ap* képzővel alkotottnak mondja. Ezt a magyarázatot kissé talán túlságosan is erősen bírálta SZARVAS GÁBOR (Nyr. IV, 399—401). Igaz ugyanis, hogy a CzF.-től felhozott *kalász*, *kalács* stb. szavak nem igei származékok, s nem is magyar eredetűek; a *kal-* ige létezése mégsem annyira kétes, mint azt SZARVAS mondja. Ha nem is a fent említett szavakból, hanem más igékből, jogosan következtethetünk egy **kaj-* ~ **kal-* tő meglétére, mely valóban 'hajlás, görbesség' jelentésű. Erre mutatnak BÁRCZI Szófejtő Szótárának *kallanthýú*, *kajla* stb. cikkei (vö. PAIS: MNy. XI, 405—8); sőt talán ide lehet vonni a 'walken' jelentésű R. *kall* igét is (SzófSz.). Az *-ap* képző kitalált volta szintén nem áll minden kétségen felül: egyes ma is használatos szavainkból következtethetünk egy *-áp* képző hajdani meglétére (PAIS: NyK. L, 338), melyből egy **-ap* képző is könnyen megmagyarázható.

Alaki szempontból tehát CzF-ék magyarázata számbavehető, s inkább szó- és tárgytörténci aggályaink lehetnek. Mint később példákon, a *micisapka* és *bricsesz nadrág* esetében is látni fogjuk, a gyakorlat azt mutatja, hogy a műveltségi szavak, mint a ruhanév is, rendszerint idegenből kerültek nyelvünkbe a tárgy megismerésekor.

Igy okoskodhatott SZARVAS is, mikor az idézett helyen minden bizonyítás vagy tüzetesebb vizsgálat nélkül kijelentette, hogy a *kalap* szó a német *Klapphut* átvétele. Ezt a felfogást később SIMONYI (MNY. I, 15), majd MELICH (Nyr. XXIV, 295 és kny; DOLw.) és a Szófejtő Szótár megjelenéséig a közvélemény is kételkedés nélkül átvette. Csupán egyetlen gyenge tiltakozás hangzott el ez ellen a származtatás ellen: a BALASSÁÉ (Nyr. XXXIX, 418), de erőtlén cáfolata nem hozott megoldást, sem új irányt nem adott a kutatásnak.

A *kalap* szó a XVI. század második felében jelenik meg először nyelvemlékeinkben, de nem *kalap*, hanem *kalapos süveg* alakban. Az OklSz. 1577-i *Kalapos Süveg* adatával körülbelül egyidejű a KolGl. (NyF. XLV, 48) *kalapos süeg* 'petasus' és *kalapos süeg* 'petaso, petasunculus' adata. Nem sokkal későbbi vagy talán valamivel előbbi is (vö. BÁRCZI, SzófSz. Bev. VIII. j.) a SZIKSZAI FABRICIUS 227. csoportjában szereplő adat: „Galerus, Petasus — *Kalapos pap süeg*“ MA. 1611: „*Kalapo/süveg*: Petalus, Galerus“. Ezen művek legnagyobb része szójegyzék, s így az a tény, hogy a *kalap* alak egyikükben sem fordul elő, bizonyítani látszik azt, hogy a szó akkor még nem élt.

A NySz. 1616-ból idéz egy *kalapos* alakot, melynek jelentése a mondatból kikövetkeztethetően 'kalap, Hut'. Az idézet ugyanis így hangzik: „Nehezenn csmér meg ember bennéteket az vargáktol, mert hiszen tudod, hogy neha azokis feltészik a *kalapost*.“ Bal: CsIsk. Ugyanebből a forrásból idézhetjük az első *kalap* alakokat is.

A *kalap-süveg* alak megléte, melyre SZARVAS egész magyarázatát építi, nagyon kétséges. Hoz fel ugyan egy adatot (Nyr. XIII, 275), melyből nagy jóakarattal valóban kihámozhatunk egy *kalap-süveg* összetételt, de egyetlen ennyire kétséges adatra mégsem szabad alapítanunk, különösen akkor nem, ha a felépítmény ugyanilyen ingatag. Ha ennek a származtatásnak csak az volna a gyengéje, hogy *kalap-süveg* helyett csupán *kalapos-süveg*-et tudunk kimutatni, még nem volna baj. Igaz ugyan, hogy a német *komiszbrót*-ból *komiszkenyér* (SzófSz.), a német *renntier*-ből pedig *rénszarvas* lett (SzófSz.); viszont a német *bündelhemd* nálunk *pendelyes ing* (SzófSz.). Tehát a *klapphut*-ból is lehetett volna *kalapos süveg*.

A *kalapsüveg* meglétének kétséges volta azonban csak egyike a származtatás gyengéinek. Ennél sokkalta nagyobb nehézséget okoz az, hogy a *kalap* szó közel másfél évszázaddal előbb jelentkezik, mint a német *Klapphut*. GRIMM, EtWb. a

XVIII század elejéről jelzi az első adatot, s régebbi szótáraink (MA. 1708.; PPB. 1767; MÁRTON, Lex. stb.) sem ismerik a *Klapphut* szót. JEAN REDLEIN francia-német-olasz szótára (Leipzig, 1711) nemcsak a *Klapphut*-ot nem ismeri, de arról a francia *chapeau claque*-ról sem tud, amelyből a német szó származik. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert a háromszögletű kalap az *Encyclopaedia Britannica*⁹ (XI, 518) szerint a II Károly († 1685) uralkodása utáni időkben keletkezett, s valószínű, hogy az elnevezés is csak a tárgy használatbavétele után született meg.

HORGER ANTAL (MSzav) helyesnek tartja a *kalap* szó németből való származtatását, s hozzáteszi, hogy a szó „...eleinte a visszalapított karimájú háromszögletű németes kalapot, a Dreispitzet jelentette”, az állítást bizonyító adatokat azonban nem közli.

A régiségben található adatokból kitűnik, hogy a *kalap* már *kalapossüveg* korában is ugyanazt jelentette, mint ma: könnyebb anyagból készült széles, kerekkarimájú fejrevalót, és soha sem a 'Dreispitz'-et. Ezt mindenkéltűn az bizonyítja, hogy szótári jelentése mindenütt 'Hut; Breiter-runder Hut'; és soha sem 'Klapphut', sem 'Dreispitz'. KASSAI körülményesen leírja a kalapot: „...capitis tegmentum communissime ex lana fabricata cum peripheria lata¹ contra pluviam et solis ardorem”, s a szóhoz fűzött jegyzetet így kezdi: „A kalap széles, lapos¹ süveget térsen...”

Ezt a jelentést ezen kívül régebbi adatok is bizonyítják. Hogy valami könnyebb anyagból készült, láthatjuk a NySz. egyik idézetéből: „Ne menjen lelkem, süvegben, mert igen meleg vagyok, hanem kalapban“ Bethl: Élet. Hogy pedig a kalapnak széles karimája is volt, egy másik adat látszik igazolni: „a messze földre menendőnce saruc illenec es *kalapos süveg* a napnac verőfénye ellen“ (NySz. *süveg* al.; id. MELICH, DOLw. is).

A kalapnak mint tárgynak német származását még azzal is akarhatnók bizonyítani, hogy a NySz. adatainak egy részében a *kalap*, illetőleg *kalapos* kifejezések a németeket személyesítik meg. De ennek a bizonyítéknak is kihullik a méregfoga, mihelyt eszünkbe jut az, hogy népünk képzeletében még ma, a XX. században is a felszabadulásig, minden idegen: nyelv, tárgy és ember német volt. A XVI. század közepén hazánkban már benn ült a német, s nemcsak politikát diktált, hanem divatot is; s így nem csoda, hogy minden idegent németnek mondtak, akár az volt, akár nem.

Más nyelvben kell tehát azt a szót keresnünk, melyből a magyar *kalap* 'karimás nemezfőveg' származhatik.

¹ Én emeltem ki.

Próbálták összevetni a török *galpaq* '(női) fejrevaló' szóval, de ebben mind HORGER (i. h.), mind BÁRCZI (SzófSz.) erősen kételkedik a nagy jelentésbeli és alaki nehézségek miatt. Gondolhatnánk a szláv nyelvek valamelyikére is. Ugyanis a *kalpak* vagy *klobuk* valamilyen változata minden szláv nyelvben megvan (BERNEKER, EtWb.), de 'Hut' és 'Filz' jelentést csak a környező szláv nyelvekből idézhetünk, a többiekben 'Pelzmütze' a jelentése, s így inkább arra gondolhatnánk, hogy a környező szláv jelentések a magyar *kalap* szó tükörfefejezései. Az a nehézség is megvan itt, hogy a szláv alakok mindegyikében megtalálható a szóvégi *k* vagy *č*, a magyar alakban pedig ennek nyoma sincsen. Pedig, ha *č*-s alakot vettünk át, a szóvégi hangnak itt is meg kellene lennie; ha pedig *k*-s alak átvételét tesszük fel, ezzel azt is állítjuk, hogy a *k* mint ragnak vagy képzőnek érzett elem, eltűnt, s azután alakult ki a *kalapos-süveg* összetétel, melyből a már megvolt *kalap* szó a később vázolandó hosszú úton keresztül vonódott el ismét.

A szláv származtatás tehát éppen olyan nehézségekbe ütközik, mint a másik két nyelvből való magyarázat. Sokkal valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a *kalap*-ot mint tárgyat és szót egyaránt az olaszoktól vettük át.

Az olasz *cappello* feltehető nyelvjárási **capel* (o: *kapel*) változatából (vö. KARINTHY, OlJsz. 17) illeszkedéssel **kapalos*, majd hangátvetéssel *kalapos süveg* lett. Az sem lehetetlen azonban, hogy a szóvégi -o a magyarban maradt csak el (vö. *bakacsin*, *strucc*, *narancs*, *paszománt* stb. KARINTHY 16). A bilabialis zárhang és a folyékony hang helycseréje nem ritka; a népnyelvben, sőt a gyermeknyelvben is — melyet a hangátvetésnél figyelembe vehetünk, mert szintén a könnyebb ejtést keresi — több pontos analógiát is találhatunk erre a jelenségre. A hangátvetés oka, mint ezt sok példán kimutattuk (vö. DEME: MNyTK. LXIX.), a könnyebb ejtés elérésére törekvés. Ezt látjuk a $p-l > l-p$, illetőleg $l-p > p-l$ átvetéseknel is. Ezen esetekben egészen mellékes az, hogy melyik hang van előbb, a kérdést inkább az illető hangok fonétikai helyzete dönti el. A tendencia ugyanis az, hogy ha a szó kezdetén vagy végén folyékony hang van, a szó belsejében pedig bilabialis zárhang, a kettő helyet cserél, különösen akkor, ha a folyékony hang így két illabialis vagy kevésbé labialis magánhangzó közé kerülhet. A helycserének fiziológiai okai vannak: ha két *a* hang között *l*-et akarunk ejteni, hangképző szerveink közül csak a nyelv tesz némi elmozdulást, — ha ellenben *p*-t ejtenénk, a két ajak összecusukódva zárt alkot, majd felpattan, a hangszalagok rezgése rövid időre megszakad, legfeljebb fojtott zöngét ad, a szájüregben a levegő összepréselődik, majd kitódul, sokszor a nyelv is elmozdul helyéről. A *p* tehát két azonos illabialis magánhangzó között sokkal nehezebben ejthető, mint az *l*.

Feltevésünket e meggondoláson kívül az is bizonyítani látszik, hogy a *p* és *l* hangok cseréjére felhozható példák mindegyike a mondott irányban és törvényszerűségek szerint történik: ellenkező esetet hasonló hangtani helyzetben még nem találtunk (vö. DEME i. m. 6–10).

A köznyelvi *kebel* szó a SzófSz. szerint ugor eredetű; vö. vogul *kēpel* 'ruha öble', kétes megfelelője az osztjákban. A belőle származó N. *keleb* (MTsz.) a fent vázolt szabály szerint keletkezhetett. — A *lapály* finnugor töből származik (SzófSz.), vö. finn *lappea* 'lap'; kétségtelenül eredetibb tehát a N. *paláj* (MTsz.) szónál, mely, ha belőle keletkezett, szintén igazolja feltevésünket. — A *gabalyít* ~ *gabalit* ige BÁRCZI, SzófSz. szerint egy 'kuszáltság'-ot, 'bozontosság'-ot jelentő *gub-* ige *gab-* változatának származéka. PAIS (MNY. XXXIV, 238) e szó családjába vonja a *gabalyodik*, *gubahodik*, *gubanc* ~ *gubancs*, *guba* [i]ncoló-dik, *guba*, *gubó*, *gubacs* szavakat, tehát a *gabalyít* ~ *gabalit* igét kétségtelenül eredetibb képződménynek tartja a N. *galabít* ~ *galyabít* igénél (MTsz.). Az itt végbement változás is megfelel fentebb ismertetett elképzelésünknek. — A *lába* 'sein Fuss' szó a gyermeknyelvből *bála* alakban is idézhető (NyK. XXIII, 67; vö. DEME i. m. 50); a végbement hangátvetés itt is törvényszerűséget mutat.

A feltett **kapalos* > *kalapos*-beli hangátvetés tehát a fentiek szerint megegyezhetik a magyar nyelvben kimutatható más ilyen esetekkel.

A *kapel* > **kapal* (vagy esetleg **kalep* > *kalap*) alakulásbeli illeszkedésre felesleges analógiát felhoznom.

Fontosabb kérdés az, hogy mit is jelenthetett ez a **kapalos-süveg* alakulat. Valószínű, hogy itt nem ellátottságot jelző -s-sel van dolgunk, inkább talán -s comparativusnak nevezhetnők, mutatván, hogy hasonlítást fejez ki az -s, mint az ilyen szerkezetekben is: „A tiszta napnak *aranyos* tündöklését . . .” | „Azon aldoth *aranyos* zepseges gyermek” (NySz. *aranyos* al) | „. . . *fás* vagy darabos erköltsü” | „. . . *fás* keresztyén . . .” (NySz. *fás* al.) | stb. Az *aranyos* és *fás* szavak itt bizonyára nem 'arannyal vagy fával ellátott'-at jelentenek, hanem 'arany-, illetőleg fa-szerű-t, 'aranyhoz, fához hasonló'-t. Ugyanígy a *magyaros* és *németes* szavak inkább hasonlító ízűek (*magyaros ruha*).

Erre az alakulatra pontos analógiát találni nem sikerült, de nem elképzelhetetlen, hogy egy ilyen hasonlító, illetőleg megkülönböztető jelzős kifejezés összetétellel olvadjon. Arra pedig, hogy egy idegen eredetű ruhanév az ugyanazt jelentő magyar szó jelzőjévé válhat, két ma is élő példát hozhatunk fel: a *mici-sapká*-t és a *bricsesznadrág*-ot.

A *micisapka* vagy népietimológiával *Micisapka*, előtagja a német *Mütze* 'sapka' szó (DOLw., MNY. XXXIV, 250); a

bricsesz nadrág első tagja az angol *breeches* (olv. *bricsesz*) 'Kniehose; Hose; Beinkleid' átvétele (EtSz); e két kifejezés jelentése tehát éppúgy 'sapka-sapka', illetőleg 'nadrág-nadrág', mint ahogy a *kalapossüveg* é 'kalap-kalap'.

A **kapelos-süveg* tehát **capel*-hoz hasonló, *capel*-szerű süveg'-et jelenthetett. Azt pedig, hogy a fent leírt magyar kalapnak megfelelő fejrevaló a XV–XVI. századi olasz viseletben ismeretes volt, az is bizonyítja, hogy J. BURCKHARDTnak „Die Kultur der Renaissance in Italien“ (Phaedon Verlag) című könyvében 13 képen. BERZEVICZNEK „A Cinquecento“ című művében pedig három festményreprodukción találhatunk ilyen karimás nemezkalapot.

A szó további sorsa már világosan látszik az emlékekkel. A *kalapos süveg*-ből egy idő után tapadással (vö. GOMBOCZ: MNy. VII, 99 és Módszertan 27) *kalapos* 'kalap, Hut' lett (Bal: CsIsk. NySz. *kalapos* al), majd a képzővel ellátottnak látszó formából elvonódott a *kalap*, éppúgy, mint: *papiros* > *papír* (SzófSz.) | R. *modos* > *mód* (MNy. X, 123) | *lámpás* > *lámpa* (SzófSz.) | *mécses* > *mécs* (SzófSz.) és más ilyen esetekben (l. HORGER: MNy. XXXVI, 252; vö. DEME i. m. 1–2).

Nem csodálkoznánk, ha valaki soknak találná ebben a magyarázatban a csillagozott adatot és távolinak gondolná a *cappello*-t a *kalap*-tól. A változás valóban nagy és többrétű, a magyarázat pedig adatok nélküli. De gondoljunk csak arra, hogy az ilyen többszörös változás nem mindig történik részletekben és adatokkal igazolhatóan, mint a *garabonca*, vagy a *lajstrom* szavak szerencsés esetében (BÁRCZI, SzófSz.); LAZICZIUS szerint az átvétel pillanatában néha nagyobb és fontosabb változás eshet a szón, mint azután évszázadokig (Bevezetés a fonológiába: MNyTK. XXXIII, 27); s valóban, nem valószínű, hogy az *intelligencia* > N *integencia* vagy az *influenza* > N *infalencia* változások fokról-fokra történtek volna; sokkal valószínűbb az, hogy ugrásszerűen támadtak. Így az sem lehetetlen, hogy a **capel* szó már az átvétel pillanatában az olasz artikulációhoz nem szokott ajkon **kapelos süveg* > *kalapos süveg*-gé fordult.

Olasz-magyar érintkezéseink kérdése túlságosan tisztázatlan még ahhoz, hogy építeni lehetne rá (BÁRCZI, SzófSz. Bev. XVI). De az talán mégis mond valamit, hogy a XVI. században jelentkező olasz jövevényszavak egytől-egyig műveltségi szavak: Ruhanevek: *pálya* 'köpeny'; *maskara* 'álarc'. — Ételek és gazdasági növények nevei: *marcipán*; *osztriga*; *palacsinta*; *torta*; *berzseny* 'a hüvelyesek családjába tartozó fa' (BALASSA, MNySz); *spárga* 'konyhakerti növény'. — Egyéb szavak: *spárga* 'zsineg'; *spanyol*; *mustra* (mindegyiket l. BÁRCZI, SzófSz.)

Hangtanilag tehát feltehető a (*cappello* >) > **kapel* > *kalap* változás; a jelentés, tárgytörténet és az egykorú olasz jövevényszavak tanúsága pedig ezt a feltevést megerősíteni

látszanak. Az átadó nyelvjárás a velencei lehetett, az átvételt közvetítő társadalmi osztály pedig a kereskedők (vö. KARINTHY i. m. 28—9. A korabeli magyar-olasz kereskedelmi kapcsolatokra l. MÓD ALADÁR, 400 év küzdelem).

Mintegy érdekességként még azt is megemlíthetjük, hogy ha a *kalap* szó olaszból való származtatását elfogadjuk, eggyel szaporítottuk a magyar nyelvbeli párhuzamos átvételek számát is. A *sapka* szó ugyanis BÁRCZI szerint (SzófSz.) valamely szláv nyelvből való, vö. szerb-horvát *šapka* 'ua'; végelemzésben a szláv szó a francia *chapeau*-ra megy vissza. A *chapeau* eredetét kutatva a latin *cappellus* 'Hut' szóhoz érünk vissza, melyből nemcsak a francia szó, hanem az olasz *cappello* is származik (l. MEYER-LÜBKE, RomEtWb').³ A *sapka* és a *kalap* tehát éppúgy egyugyanazon szónak más nyelvből és más jelentésárrnyalattal való párhuzamos átvétele, mint például szláv jövevényszavaink közül a *megye* és *mesgye*, *ragya* és *rozda*, olasz és oláh (ezekre vö. MELICH, SzJövsz.) vagy török szavaink közt *gyűrű* és *szérű* (BTLw.) stb.

DEME LÁSZLÓ.

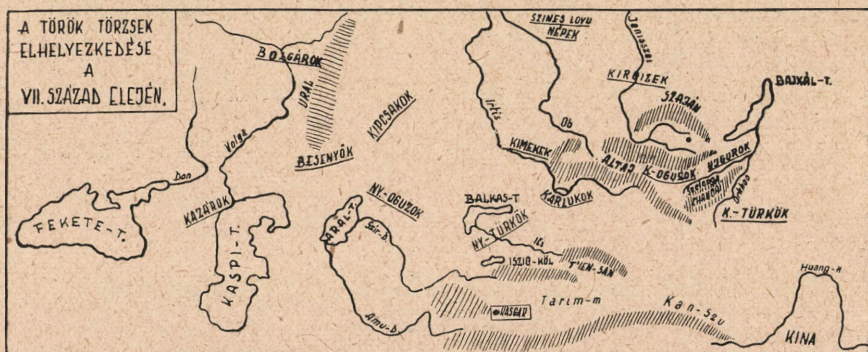
A török népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez.¹

Sokat foglalkoztak újabban a türk-ogúz-ujgúr etnogenezissel (P. A. BOODBERG és MAENCHEN—HELFEN 1936 óta; LÁSZLÓ FERENC: BiblOrientHung. V, 103—9; W. EBERHARD 1942 óta; A. BERNSTAM 1946.; V. MINORSKY 1948.; BAHAEEDIN ÖGEL az utóbbi két év folyamán). Az utóbbi két év folyamán egy nagyobb értekezésben magam is vizsgálatnak vettem alá a számomra hozzáférhető mohamedán, török, kínai, ujgúr és iráni források idevonatkozó adatait, és úgy találtam, hogy a belsőázsiai történelemnek ez a sarkalatos és eddig rejtélyes kérdése nagyobb nehézségek nélkül megoldódik, ha a forrásokat egyidejűleg tesszük vizsgálat tárgyává. Tekintettel arra, hogy a kérdés még mindig a nemzetközi szakirodalom napirendjén szerepel, indokoltnak látom, hogy eredményeimet addig is röviden összefoglaljam, amíg az orientalisztika öt éves tervének

¹ Ez a dolgozat részben kiegészítés a MNy. utolsó füzetben (XLV, 164—8) közzétett értekezésemhez. — Az ott elmondottakhoz pótlólag ezt jegyzem meg: A jagmák keleti határa a Jüldüz-völgye volt (i. h. 166). Ott találjuk ugyanis azt a jagma várost, amelyet CHAVANNES három néven is említ: *Heng-tu*, *Tan-tu*, *Ta-tu*. A helyes olvasat a *T'a-tu*, amelynek ó-kínai alakja a Kāšgarinā! található *Tartuq* jagma városnév pontos megfelelője.

keretében módomban lesz értekezésemet teljes egészében nyilvánosságra hozni.¹

A török törzsek a VII. század táján a következő földrajzi helyzetet foglalták el: 1. a türkök keleti ága: az Orkhon-folyó vidékén, a Bajkál-tótól délre; a türkök középső ága (a karlukok): az Altaj délnyugati szomszédságában; a türkök nyugati ága: az Ili és az Iszig-köl vidékén;² 2. az ogúzok keleti ága: az Altaj és a Changai vidékén; az ogúzok nyugati ága: a Szir-darja vidékén; 3. az ujúrok: a Szelenga vidékén, a keleti türköktől északra; 4. a kipszakok (kimekek és talán a „színes lovú népek”): Dél-nyugat-Szibériában; 5. a kipszak eredetű besenyők: az Aral—Kaspi vidéken; 6. a kazárok és a bolgárok: a Volga és a Fekete-tenger vidékén.

A különböző török törzsek nagyobb kulturájú szomszédai (nemcsak a görögök, hanem a mohamedánok, kínaiak, tibetiek és Belső-Ázsia régi iráni lakói is) általánosító és archaizáló nevekkal („szkíta”, „hun”, „hiung-nu”, „türk” stb.) jelölik az egyes török törzseket. Így adódnak elő a következő problémák:

1. Egyes mohamedán források (a görög, örmény és nyugati forrásokhoz hasonlóan) az ogúzokat is *türk*-nek hívják. Ilyen mohamedán adatokra építette fel BARTHOLD a türk-ogúz azonosságra vonatkozó nevezetes elméletét, amely egészen a legutóbbi időkig sok zavart okozott Belső-Ázsia történetének vizsgálatában. BARTHOLD elméletével szemben LÁSZLÓ FERENC helyesen mutatott rá arra, hogy a türk-ogúz azonosság feltevése

¹ Cikkem kéziratát LIGETI LAJOS professzor úr szíves volt megtekinteni s több sinológiai és belsőázsiai vonatkozású kérdésben segítségemre lenni. Közreműködéséért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

² Egyik Ili menti fővárosuk a kínaiaknál *Šuang-ho* 'a két folyó' néven szerepel. Ez az utóbbi, úgy látom, megfelel a Kāšgarinál említett *Iki-ögüz* 'a két folyó' névnek. Amint földrajzi adatokból megállapítható, mindkét név arra a városra vonatkozik, amelyet Rubruck *Equius* néven említ.

ellentétben áll a türk feliratok tanúságával, amelyek szerint az ogúzok a türkök ellenségei. MINORSKY is joggal hangsúlyozta azokat a mohamedán adatokat, amelyek különbséget tesznek a türkök és az ogúzok között (ennyiben érték egyet LÁSZLÓ és MINORSKY értekezésével). Valóban, ha az ogúzokra szomszédaik és a távolabbi népek alkalmazták is időnként a *türk* nevet, ezt csak azért tették, mivel a türk hatalom fénykorában az ogúzok is a türk törzsek közé tartoztak. Elhibázott volna azonban ebből az általánosító névhasználatból az ogúzok és a türkök azonosságára következtetni.

2. Nehezebb válaszolni az ogúzok és az ujúrook egymáshoz való viszonyának kérdésére. A nehézséget itt az okozza, hogy míg a türk feliratok külön említik a türköktől északra lakó ujúrokat és az Altaj vidéki ogúzokat (*toquz-oʻuz* a. m. 'kilenc ogúz'), addig a kínai források csak az ujúrokat említik, az *ogúz* név pedig, különös módon, eddig még nem került elő a kötetekre menő kínai forrásanyagban. A nehézség azonban csak látszólagos. A kínaiak ugyanis nemcsak az ujúr törzsről tudnak, hanem egy kilences Altaj vidéki törzscsoportról is (*kiu sing* a. m. 'kilenc törzs'). Ez a kilences csoport szerintük az ujúr névadó törzs vezetése alatt a VII. század elején egyetlen tíz törzsből álló „*ujgúr*“ nevű törzsszövetségbe tömörült. A kínaiak az ujúrokkal társult kilenc törzs nevét egyenként is felsorolják (*Tongra*, *Bayirqu* stb.). Ezek a nevek pedig a türk feliratokban említett néhány tokuz-ogúz törzs nevével egyeznek, vagyis: a kínai források szerint a ujúr törzsszel társult másik kilenc törzs a türk feliratok tokuz-ogúzaival azonos. Így lesz világos az ujúrook saját maguktól használt régi nevének az *on uyʻur-toquz oʻuz*-nak 'tíz ujúr-kilenc ogúz' értelme is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *on-uyʻur* név a névadó e g y ujúr és a k i l e n c ogúz törzs együttesének a megjelölése. Az *on uyʻur-toquz oʻuz* név második felében a *toquz-oʻuz* voltaképpen ismétlés, valószínűleg azért, hogy a vezető ujúr törzs neve mellett a törzsszövetség zömét alkotó ogúzok neve is szerepeljen.

Az *on uyʻur-toquz oʻuz* név körüli félreértéseket az okozta, hogy a kínaiak szerint az ujúroknak, akik az *on-uyʻur* törzsszövetségben csak egyetlen törzsként szerepelnek, kilenc altörzsük volt. Ez kitűnik az ujúroknak a kínaiaktól használt nevéből is (*kiu sing hui-ho*), amelynek jelentése 'kilenc (al)törzssű ujúr törzsszövetség'. Itt azonban természetesen nem a kilenc ogúz törzsről van szó; hanem az ujúr törzs önmagán belüli kilences felosztásáról. A tokuz-oguz törzseknek és az ujúr altörzseknek kilences száma véletlenül egyezik, s ez egy félévszázad óta a félreértések hosszú sorozatát szülte. A kínaiak a kilenc ujúr altörzs nevét egyenként is felsorolják. Ezek a nevek: *yaʻlaqar*, *yabutqar*, *eyebir* (*ayabir*) stb. persze nem egyeznek meg a kilenc ogúz törzs neveivel. Nem lehet tehát helyes az az általánosan elfogadott elmélet sem, amely szerint a kínaiak „kilenc altörzssű

ujgúr“ népe és a türk feliratok tokuz-ogúzai azonosak. Az is világos, hogy egy tízes, c s a k ujjúr törzsekből álló szövetséget (amelynek egyébként szintén *on-uy;ur* lehetne a neve) MINORSKY hiába keres Belső-Ázsiában. Végül azt is megállapíthatjuk, hogy a türk és kínai források ilyen értelmezése esetén a két forráscsoport egyezése is tökéletessé válik.

3. A régi török nyelvek eddigi ismereteink szerint két nagy csoportot alkottak. Az egyik a bolgárok (és kazárok?) nyelve, amelyet tekintélyes hangtani különbségek választottak el a többi török nyelvektől. A másik csoportot a többi török nyelvek három alcsoportja képezte: a türk, az ogúz és a szibériai nyelvek.

A) A türkök eredetét homály fedi. Az egyébként igen jól értesült kínaiak a türk birodalom létrejöttét (VI. század) megelőző időkből ilyen nevű népet nem ismernek, s így a türköknek a régebbi nomád népekkel (hiung-nu, t'ie-lö) való esetleges nyelvi kapcsolatairól is inkább csak sejtéseink vannak. Nyelvük talán már a türk birodalom létrejöttékor sem volt egységes. A VI. század közepe után, amikor a türk törzsek a hódítások következtében óriási területen szóródtak szét, megkezdődött az egyes törzscsoportok nyelvének külön fejlődése. A keleti türkök nyelvét VIII. századi felirataikból jól ismerjük. A messze nyugatra került nyugati türk törzsek nyelvét alig ismerjük; úgy látszik azonban, hogy a nyugati türkök több nyelvjárást is beszéltek. Az egyikben a szókezdő *j*-ből *ǰ*-fejlődött. (Vö. LIGETI: MNy. XLII, 1–17; hasonló jelenséggel a szibériai kipszak-típusú nyelveknél szintén találkozunk.) Kāšrārī, igaz, hogy évszázadok múlva, sok kisebb nyelvjárási eltérést mutat ki az akkor még meglevő nyugati türk törzsmaradványok nyelvéből. Ezekben nem következett be a *j* > *ǰ*-változás. A maradék türk törzsek (jagmák, tukhszok, csigilek, csimilek, barszganok, küngütök és a délre vándorolt karlukok) nyelvéből fejlődött ki a VIII. és IX. század folyamán Belső-Ázsia első nagy irodalmi nyelve, amelyet Kāšrārī „khákáni török“-nek nevez. Ennek az irodalomnak központjai a „khákánok khákánjának városa“: Balaszagun és Kasgar voltak, alkotásait pedig az iráni nemzeti eposz és a mohamedán kultúra ihlette. Bár e nyelv feljegyzésére időnként az ujjúr írást is használták, voltaképpen helytelenül nevezik „ujgúr“-nak.

B) Az ogúz nyelvjárássok két régi csoportja a keleti ogúz (ujgúr-tokuzogúz) és a nyugati ogúz. Az ujjúrok eredetileg aligha voltak török népek, minthogy kilenc altörzstük nem-török nevet visel. Régi nyelvüket, amely talán a kirgizek régi nyelvével volt azonos, nem ismerjük. Az ujjúr és tokuz-ogúz törzsek 840 után a Tarim-medence keleti részébe és Nyugat-Kanszuba vándoroltak. Itt alakult ki a IX.–X. század folyamán a második nagy belsőázsiai török irodalmi nyelv, amelyet már joggal nevezünk „ujgúr“-nak. Ez a nyelv a manicheus és buddhista kultúrák hordozójává lett, és Kāšrārī szerint nyelvjárásilag

is élesen elütött a „khákáni török“-től. — A nyugati ogúz nyelvjárás fontos leszármazottai a szeldzsük-oszmánli, ázerbejdzsáni és türkmän nyelvjárások. — A kirgizek nyelve egy kínai forrás szerint eltörökösödésük után megegyezett volna az ujúgurok nyelvével.

C) Az előbbiekkal szemben erősebb nyelvjárási különbségeket mutatnak a régi szibériai nyelvjárások (a későbbi kipszak típusú nyelvek). Ide tartoztak régen a kipszak, kimek és LIGETI LAJOS megállapítása szerint a besenyő is (vö. BÁRCZI, SzófSz. XV. l.). Nem lehetetlen, hogy ezek a nyelvjárások egy a perifériákra szorult nyugati türk nyelvjárás folytatásai.¹

4. Sok szó esik újabban az ujúguroknak a régi *t'ie-lö* és a még régebbi *kao-cs'ö* törzsszövetséghez való viszonyáról. A *t'ie-lö*-kkel kapcsolatban az egész belsőázsiai filológiai irodalom elfogadta azt a THOMSENTŐL felvetett (későbbi munkáiban THOMSEN nem újítja fel ezt az ötletét) magyarázatot, hogy nevük a türk feliratokban a keleti türkök egyik törzscsoportját jelölő *tölis* névvel egyezik. Ez a magyarázat nézetem szerint ellentétben áll az adatokkal. Kiténik ez a belsőázsiai törzsszövetségek szervezetének vizsgálatából. A keleti türkök szervezetét a kínaiak részletesen, sajnos, nem írják le. A tíz nyugati türk törzs azonban szerintük két ötös csoportot alkotott. A csoportokat öt *čur*, illetőleg öt *erkin* vezette. A keleti türkök felirataiból tudjuk, hogy az ő törzseik is két csoportot alkottak: *tölis* és *tarduš*, de ugyanezek az egyébként ismeretlen eredetű és jelentésű szavak jelölték az *on-uyjur* és a kirgiz törzsszövetség két-két csoportját is.² A *tölis* név tehát ekkor még nem népnév. Nem azonos a *t'ie-lö*-vel azért sem, mert az utóbbinak kikövetkeztethető ó-kínai alakja **tiglig* (*tigrig*) > **tillig* stb. lehetett, de mindenestre szövégi -g-vel (-k-val hangzott. A *tölis*=*t'ie-lö* azonosítás legfőbb nehézsége azonban történeti természetű és kiténik a következő megfontolásokból. A kínaiak a IV. század táján a nomádok egy nagy csoportját a *kao-cs'ö* a. m. 'magas kerekű (nomád kocsi)' névvel illették. A *kao-cs'ö*-k közé tartozott a *t'ie-lö* törzsszövetség is. A *t'ie-lö* név főleg a VII. század elejéig lehetett használatban, amikor az *uyjur* törzs a régi *t'ie-lö* törzsekből megszervezte az *on-uyjur-toquz ojuz* törzsszövetséget. A kínaiak azonban még a VIII. század eleji eseményekkel kapcsolatban is használják a *t'ie-lö* nevet, mégpedig következetesen *on-uyjur-toquz ojuz* értelemben. Mármost Qapγan kagán 715 körül vívott harcaiban a feliratok szerint a *tölis* és *tarduš* törzscsoportok népe harcolt az ujúgurokkal és a tokuz-ogúzókkal. A tokuz-ogúzó

¹ A „színes lovú népek“ nyelvéből csak néhány szót ismerünk (ha ugyan az ő nyelvükből valók e szavak): *alkä*, *bulag* (Käšγari), *alcäi* (kínai adat értelmezése). Nyelvjárásukat egyelőre nem tudjuk meghatározni.

² Szintén vannak adatok arra vonatkozólag is, hogy a kirgizek, ujúgurok és karlukok törzseit is *csur*-ok, illetőleg *erkin*-ek vezették.

törzsei között a feliratok a Tongrát és a Bajirkut is említik. A kínaiak ugyanezeknek az eseményeknek leírásában ujugrok és tokuz-ogúrok helyett összefoglalólag *t'ie-lö-kről* beszélnek és a Tongra, valamint Bajirku törzseket is megemlítik. Nézetem szerint ez és a forrásokból kimutatható több hasonló példa kizárja a *t'ie-lö-k* és a *tölis* törzscsoport azonosságát. Hasonló nyomós okokból nem tudom elfogadni azt a HIRTH-től származó további feltevést sem, amely szerint a feliratok (*sir-)**tarduš* „népe“¹ és a kínai források Altaj vidéki *sie-yen-t'o* nevű népe azonosak volnának. A türk és kínai források összehasonlító elemzése MARQUART óta éppen a *tölis*=*t'ie-lö*, valamint (*sir-)**tarduš*=*sie-yen-t'o* azonosítások, továbbá az ogúrok és ujugrok viszonyának helytelen felfogása miatt nem juthatott előbbre.

A *kao-cs'ö-k* egyik törzséről, a *yüan-ho-ról* a kínaiak azt mondják, hogy ők voltak az ujugrok elődei. A többi *kao-cs'ö* törzset is megkísérelték újabban különbözőféleképpen azonosítani. Ezekkel a magyarázatokkal (beleértve BAHAEDDIN ÜGELÉT is, aki szerint szintén *t'ie-lö* a. m. *tölis*) nyelvi és történeti okokból nem érthetnek egyet. A *yüan-ho* név és az ugyancsak az ujugrok nevéként említett *o-hu* lehetséges rekonstruált alakjai: **ongur*, **ogur*, **ogu* (?) emlékeztetnek a nyugaton ismert *ogur* stb. nevekre. Ha e hasonlóan hangzó nevek azonos népeket is jelöltek, akkor a *t'ie-lö-k* (vagyis ujugrok, illetőleg ogúrok) nyugati hódításai az ogúroknak a nyugati forrásokból ismert kelet-nyugati vándorlásával volnának összekapcsolhatók. E kérdések eldöntéséhez azonban még új nyelvi és történeti adatokra volna szükségünk. Ilyen adatokat első sorban a kínai források nyelvész szakértőitől kell várunk.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről.

1949 október havában a Keleteurópai Tudományos Intézet Nyelvtudományi Munkaközösségének megbízásából földrajzinév-kutatást végezhettem Zala vármegye keszthelyi járásának déli részében: a Balaton és a Zala folyó közé eső területen. Feladatom a jelenkori földrajzinév-anyag felgyűjtése volt; azonban amennyire időm engedte, történeti anyagot is gyűjtöttem: átnéztem első sorban a könnyen hozzáférhető Canonica Visitatio-kat, az alkalmakként előkerült családi iratokat és a keszthelyi Helikon Könyvtár kéziratos térképanyagát. A kutatóterület kijelölése a magyar földrajzinév-kutatás ötéves tervének figye-

¹ *Sir-tarduš* név a forrásokban nem fordul elő. HIRTH toldotta össze az ismeretlen jelentésű (népnév?) *sir* és a *tarduš* szavakból.

lembevételével történt, olyan formában, hogy ez a területfeltöleillik az első tervév próbagyűjtéseinek kutatópontjai közé. A kijelölt területen a következő községek földrajzinév-anyagát gyűjtöttem fel:¹ Keszthely = K., Zalavár = Z., Sármellék = S., Alsópáhok = A., Felsőpáhok = F., Nemesboldogasszonyfa = N., Zalaköszvényes = Zk., Egregy = E., Hévízszentandrás = H., Cserszegtomaj = Cs.² Bár az ötéves terv kutatópontjainak kiválasztásánál az volt az elsődleges szempont, hogy olyan területek gyűjtessenek fel első sorban, ahol eddig nem járt kutató, vagy ahonnan csak hiányos gyűjtéseink vannak, az általam felgyűjtendő terület kijeölése egyéb szempontból is szerencsés volt: része az Alsószalamellék néven ismert tájegységnek és mint ilyen jellegzetes földrajzi adottságaival (Kisbalaton), településtípusainak változatosságával (város, fürdőhely, nemes- és jobbágyközségek, puszták, majorok, hegyközség), a birtoklási viszonyoknak a földosztásig tartó éles ellentéteivel (Festetich-hitbizomány — parasztbirtokok), a termelés sokoldalúságával (mezőgazdaság, legelőgazdálkodás, erdőkitermelés, balatoni és kisbalatoni halászat, szőlőművelés) nemcsak érdekes és változatos névanyagot ígért, hanem alkalmas volt olyan, különösen a gyűjtés módszerét illető tapasztalatok megszerzésére, amelyek — azt hiszem — a további kutatásoknál is hasznosíthatók.

Munkám előkészítéseképen átnéztem a vidékre vonatkozó monográfiákat, a jobbára gyér anyagot tartalmazó közléseket,³

¹ A továbbiakban a nevek mellett közölt rövidítéseket használom.

² Gyűjtőmunkám közben derült ki, hogy Cserszegtomaj földrajzi neveit VAJKAI AURÉL korábban összegyűjtötte és kiadásra is előkészítette.

³ PAIS LÁSZLÓ „A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza“ (Bp., 1942.) című munkájában erről a területről Z.-ra és S.-re vonatkozólag közöl történeti földrajzinév-anyagot. A közlés sok nevet nem tartalmaz, de igen értékes, mert jórészt levéltári kutatás eredménye. — JANKÓ JÁNOS, A Balaton-melléki lakosság néprajzában (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. kötet, II. rész. Bp., 1902.) három község: Z., Égenföld (ma S.-hez tartozik) és K. határneveit közli. A gyűjtés igen hiányos, mivel nem sorolja fel az út- és falurész-neveket és különösen azért, mert nem veszi figyelembe a pusztákat, majorokat, amelyek egyes községek határterületén belül teljesen önálló névanyaggal rendelkeznek. — DR. DORNYAY BÉLA Cs. és K. helyneveit közli (Balatoni Múzeum Értesítője 1942. 1. szám). Felhasználja S. J. (SÁGI JÁNOS) igen hiányos gyűjtését is (Keszthelyi Hírlap 1909. évf. 23. sz.). A közölt anyag, bár számszerűleg sok nevet tartalmaz, nem módszeres helyszíni gyűjtés eredménye; ezért megbízhatatlan és feldolgozásra alkalmatlan. Legsúlyosabb hibái: a történeti adatokat nem lehet szétválasztani az élő névanyagtól, népnyelvi alakok — rossz fonetikai átírásban — váltakoznak köznyelvekkel. — BONTZ JÓZSEF „Keszthely város monográfiája“ című munkájában az utcanevek és Keszthely térképének közlével felhasználható anyagot szolgáltat a hivatalos névanyag kialakulásának szempontjából. — A felsorolt közléseknek közös és leglényegesebb hiánya (kivéve PAIS LÁSZLÓ és BONTZ munkáit), hogy a nevet viselő, a névvel megjelölt tájrész nem határozzák meg, azonkívül mellőzik a térképezést, a lokalizáció egyetlen hiteles formáját.

PESTYt, azonkívül vázlatosan lemásoltam az Országos Kataszteri Térképtárban található 1858—1859. évi kataszteri felvételeket. A térképvázlatokat minden esetben kiegészítettem a helyszínen (jegyzőségeken) található kataszteri térképek adataival. Ilyen módon nemcsak a mai földrajzi és települési állapotot hitelesen visszaadó térképekkel kezdettem meg a gyűjtőmunkát, hanem hasznos tájékoztatót nyertem az egyes településeknek az utolsó száz évben végbement fejlődéséről, a termőterület kiterjesztéséről, általában a községek határterületén történt változásokról. Ezenkívül a két, majdnem száz éves időközzel készült térkép dűlőnév-anyaga az élő névanyag összegyűjtésénél is — természetesen megfelelő óvatossággal kezelve — hasznosítható volt.

A felsorolt közlések névanyagának és a kataszteri térképvázlatoknak birtokában kezdtem meg a helyszíni gyűjtést. A szállásom Keszthelyen volt s innen jártam ki naponta kerékpáron a kijelölt terület egyes községeibe. Adatközlőimet minden esetben a helybeli tanítóval (a lehetőség szerint olyannal, aki régóta működik az illető helyen) való megbeszéléseim alapján választottam ki. A gyakorlat azt mutatta, hogy adatközlésre középkorú vagy valamivel idősebb, valamilyen tisztséget viselt (előljáró, bíró, pusztákon, majorokon a volt majorgazda, ma a termelési versenyeket ellenőrző dűlőfelelősök stb.) emberek a legalkalmasabbak, természetesen ezek közül is csak azok, akik a népnyelvi gyűjtés általánosan ismert szabályainak is megfelelnek: helyi származás, egyhelyben lakás, helyhez kötött munka, kifogástalan beszélszervek (l. BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelvatlasz előkészítése*. Bp., 1944. 25). Előnyük az, hogy községük határterületén a legjáratosabbak, hátrányuk, hogy éppen hivataluknál fogva a kataszteri térképeket is ismerik, és előfordul, hogy a térképekről ismert nevekkel hozakodnak elő. A legtöbbjüknél hamar sikerül megértetni, hogy a kutatómunka célja az élő névanyag, a mindenkítől ismert és használt nevek felgyűjtése. A gyűjtött anyagnak egy-két másik adatközlőnél való ellenőrző visszakerdezésével, kiegészítésével általában hű képet kapunk a település földrajzi-név-anyagáról. Az ellenőrző adatgyűjtésbe igen hasznos belevonni az asszonyokat és gyermekeket is, általában egy-egy egész családot, mert tőlük sikerül legtöbb esetben felgyűjteni azokat a neveket, amelyeket a férfiak — érzelmi velejárójuk miatt komolytalannak tartva — hajlandók elhallgatni. Csőszök, kerülők nem mindig alkalmasak kalauznak, mert gyakran, különösen nagy határterületű községeknél csak a határ egy részét, a saját munkaterületüket ismerik, itt viszont néha olyan neveket is használnak, amelyek nem tartoznak bele a település névrendszerébe, nem képeznek közösségi tulajdont, csak egyéni vagy családi szókészletük elemeiként jelentkeznek.

A lejegyzésnél az első magyar névnyelvkutató értekezés határozataiban (*A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941—1942.*) elfogadott nagyvált átirást használtam.

A tíz község földrajzinév-anyagának felgyűjtése huszonnégy kutatópont felderítését tette szükségessé. Ez az aránytalanul nagy szám onnan adódik, hogy magának Keszthelynek és 13.150 holdnyi határának névanyaga tíz kutatópont (puszták, majorok, halászkok) felgyűjtése alapján volt lehetséges.

A különböző nagyságú és jellegű települések felkutatásával és névanyaguk összehasonlításával a következő szempontok tisztázódtak. Minél kisebb egy-egy település, minél azonosabb a település tagjainak foglalkozása, birtokviszonyaik minél egyrétebbek, minél kevésbé fejlettek a mezőgazdasági termelési eszközök és módszerek, a földrajzinév-anyag annál egységesebb, egyértelműbb, annál inkább közösségi tulajdon, annál inkább alkot (tagjaiban ugyan kisszámú) kerek, zárt rendszert. A település terjeszkedésével, a termelési rendszer fejlődésével (amilyen a nyomásos gazdálkodást felváltó váltógazdaság, termelési ágak szaporodása, a nagybirtokokon az agrárkapitalista termelési módszerek kialakulása), a birtoklási viszonyok változásaival, a foglalkozások megoszlásával nemcsak lényeges mennyiségi változás, számszerű növekedés mutatkozik a névanyagban, hanem bizonyos tagolódás is jelentkezik. Ez abban mutatkozik meg, hogy a közösség foglalkozási ág és birtoklási viszonyok által meghatározott csoportjai munkaterületüknek megfelelően külön, önálló névanyagot alakítanak ki. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk meg például Keszthelyt, azt tapasztaljuk, hogy a Georgikonmajor, Felsőmajor földhöz juttatottjai, a Polgár-város (Kiskeszthely) kisbirtokosai, a volt Gazdasági Akadémia, most Állami Gazdaság N. V. majorjának gazdasági alkalmazottai, a keszthelyi halászkok, bár összefüggő település tagjai, munkaterületüknek megfelelően önálló névanyaggal rendelkeznek. E tagolódástól függetlenül a település egész közössége, minden tagja egységesen használja a belterület földrajzineveit (ezek a múlt század vége óta néhány kivétellel a hivatalos névadás eredményei). Ilyen módon a belterület névanyaga, vagyis az utcanévek nagyobb településeknél a főttebb vázolt tagolódással kialakult névcsoportokkal szemben egy különálló réteget képviselnek, ugyanakkor természetesen szerves részei a teljes földrajzinév-rendszernek. Ezek szerint a helyszíni gyűjtésnél indokolt ennek az anyagnak a felgyűjtése is. A Georgikonmajor lakójának névkészletében nincs különbség a *Kisrét* és *Hajdu-utca*, a *Büdösárok* és *Rákóczi-tér* között; a nevek mindegyike azonos értékű, funkciója mindegyiknek ugyanaz, akár természetes, spontán, akár hivatalos, hatóságilag irányított névadás eredménye. Az utóbbi névréteg mellőzése csak akkor igazolható, ha a gyűjtés kizárólag településtörténeti szempontból történik (I. SZABÓ T. ATTILA, Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946.).

Amíg a földrajzinév-anyag főttebb vázolt tagolódását, illetőleg rétegeződést feltétlenül hasznos figyelembe venni,

ugyanakkor egyéb szempontok sem hanyagolhatók el. Amint a magyar személynévkutatásban kialakult és továbbfejlődik az az irány, amely a nevek etimológiáján túl a névadási indítékokat, a névtípusok kialakulásában a művelődés-, gazdaság-, birtoklástörténeti változások szerepét vizsgálja (vö. PAIS DEZSŐ, Régi személynéveink jelentéstana: MNy. XVII—XVIII. és BENKŐ LORÁND, A történeti személynévvizsgálat kérdései: MNy. XLV, 116—24), a magyar földrajzinév-kutatásban is ezeket a szempontokat kell érvényre juttatni. LŐRINCZE LAJOS mutat rá lényeges elvi kérdéseket tisztázó munkájában (Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949: különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből) földrajzinév-kutatásunk egyoldalú fejlődésére. Nem túloz, mikor azt állítja, hogy SZABÓ T. ATTILA és tanítványai nevéhez fűződő kutatómozgalom hatalmas gyűjtőeredményeivel szemben az anyag feldolgozása egyszínűnek, egyoldalúnak mutatkozik. „A nyelvi magyarázat mellett a népiség-, hely-, gazdaságtörténeti stb. szempontból jelentősnek látszó nevek kiemelése volt a feldolgozás leglényegesebb része, ami annak a következménye, hogy SZABÓ T. ATTILA a földrajzinév-gyűjtő- és kutatómunkát első sorban a nyelvészeti (nyelvtörténeti) és településtörténeti kutatás ezen a területen elért — valóban igen jelentős eredményei kiegészítésének szánta“ (i. m. 9). BENKŐ LORÁND mutatja meg a fejlődés új irányát (A Nyárádméte földrajzinevei. Bp. 1947.), amikor egy tájegység névanyagát egységes, zárt rendszernek tekinti és ezen belül választja szét az egyes névtípusokat.

A megjelent földrajzinév-gyűjtések és monográfiák általában a bevezetőjükben a gyűjtött anyag feldolgozását vagy jellemzését is közlik. Rendszerint a neveket olyan szempontból csoportosítják, hogy melyik tudományág számára szolgáltatnak adatokat. Nyilvánvaló, hogy a névanyagnak ilyen módon való szétválasztása, a valamilyen szempontból „érdekes, jelentős“ nevek felsorolása egy területegység élő földrajzinév-anyagának jellemzésére alkalmatlan. Kétségtelen, hogy pl. a viszonylag ritkábban előforduló, jelentésükben elhomályosult vagy egyéb nyelvi változásokon keresztülment nevek nyelvtörténeti szempontból értékesebb adatok,¹ mint a jelentéssel bíró, elemekben

¹ Ilyen szempontból gyűjtött anyagomból, pl. a jelentéselhomályosulással párhuzamosan végbement hangváltozásokra a következőket idézhetem (az adatok Felsőpáhok élő névanyagából, illetőleg egy — a helyszínen talált conscriptióból): *Palozserdő* < 1850: *Paloserdei* ... ; 1767/1850 körül: *Paluserdejénél*, *Pálus erdején* < *Pálos* családnév + *erdő* | *Zegerdő* < 1767: „*Agh erdő* telekben”, vö. 1430: *Agerderw* (OkI Sz.) < az *ág* + *erdő* | *Hercegödör* < *herceg* + *gödör* | *Csordabástya* < *csorda* + *pást* 'legelő' + -a birtokos személynév. Érdekes adatom a *Talim* név, amely egy-egy hangváltozás lefolyásának rendkívül gyorsaságára mutat. A névnek adatközlőim szerint egy *Sztalimberék* > *Talimberék* az előzménye, tehát egy jelentésátvitelről, illetőleg a szóeleji mássalhangzótorlódás megszüntetéséről van szó.

közsóként vagy személynévként is használatos nevek, amelyek — jórészt valamilyen megkülönböztető elemmel ellátott földrajzi köznevek¹ — zömét képezik egy-egy település földrajzinév-anyagának. Éppen ezért ezt a típust: m e g k ü l ö n b ö z t e t ő e l e m + f ö l d r a j z i k ö z n é v tartom a legalkalmasabbnak nemcsak egy-egy terület névanyagának jellemzésére, de az egyes területek: települések, tájegységek földrajzinév-rendszerének összehasonlítására is. Egy földrajzinév-atlasz elkészítése ugyan csak ennek a típusnak a vizsgálatával látszik a legcélszerűbbnek.

A következőkben ezt a típust mutatom be konkrét anyagon, ezzel kívánom röviden jellemezni a felgyűjtött terület földrajzi-névanyagát. Az egyes közneveket köznyelvi alakjukban közlöm, a köznevek jelentését csak akkor jelzem, ha az eltér a köznyelvitől. Az egyes típusokhoz tartozó példákat népnyelvi alakjukban beszámolóm végén sorolom fel a megfelelő szám alatt. A példánál, tekintve, hogy nem célom a gyűjtött anyag bemutatása, hanem csak jellemzése, mellőzöm a névvel jelölt tájrész meghatározását. Végül hangsúlyozom, hogy csakis azokat a típusokat mutatom be, amelyek sokszor előfordulnak, tehát amelyek a felgyűjtött területre valóban jellemzők.

I. Földrajzi köznevek:

Településnevek: *falu, ház, major, puszta, telep, vár.*¹

Településrész-nevek: *köz, szeg, utca, vég.*²

Közlekedésre szolgáló tájrészek nevei: *allé* 'fasorral szegélyezett út, erdőben vágott nyíl', *csapás* 'legelőre vezető út', *horgos* 'hegyoldalba vezető szoros, vízmosásos, mély út', *kocor* a. m. 'horgos', *kapu* 'a szőlőket körülfogó élősvény, kerítés átjárója', *rámpa* 'töltésen átvezető átjáró', *út.*³

Vízrajzinevek: *áztató* 'folyórész, ahol a kenderáztatást végzik', *árok, csatorna, ér, folyó, folyás, gát* 'mesterséges csatorna', *iszap, láp, mocsár, mocsolya* 'mocsár', *mély* 'mély, halászható víz', *patak, sánc* 'mesterséges, vízlevezető csatorna', *sarok* 'náddal be nem nőtt, halászható tórész a Kisbaltanban', *sziget, tó, víz, usztató* 'állatok fürdetésére szolgáló víz'.⁴

Térszinformanevek: *alj, domb, gödör, hát, hegy, kő* 'kiemelkedő szikla', *köz, lap* 'lapos, mély terület', *lyuk, oldal, szeg* 'szöglet', *tető, völgy.*⁵

Gazdálkodástörténeti nevek: *berek* 'rét', *dűlő, föld* 'szántó-föld', *irtás, irtvány, járás* 'legelő', *kert, legelő, mező, pást* 'legelő', *rét, tábla* 'a vetésterület kimért, megszabott része'. A *tábla* a nagybirtokokon a hagyományos gazdálkodást felváltó kapita-

¹ Földrajzi köznévnek nevezem a közszó-kincsnek azt a csoportját, amelyet a közösség a szemlélet alapján működő földrajzinév-alkotásnál elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére. Ugyanezt a tájismeret és munkaterület bővülésével csak differenciáló elemekkel ellátott földrajzinevek által tudja csak megoldani (vö. LÖRINCZE i. m. 11).

lista jellegű nagyüzemi termeléssel kialakult földrajzi köznév, amelyet sorszámokkal megkülönböztetve használtak fel a névalkotásnál. A földosztás után ezekből a nevekből csak azok mutatkoztak életképeseknek, amelyeknél a névadó közösség a sorszámot már korábban valamilyen egyéb, szemlélet alapján alkotott megkülönböztető elemmel cserélte fel (vö. KÁZMÉR: MNy. XLV, 75—6).⁶

Növényzeti gyűjtőnevek: *erdő, remiz 'apróvad részére befásított hely, kis erdő', rezula.*⁷

II. A földrajzi köznevek mellett, rendszerint jelzős összetételek alárendelt tagjaiként jelentkező differenciáló elemek. Tekintélyes részük másodlagos alakulat, vagyis a névadók már meglevő földrajzinevet használtak fel új név alkotásánál: *Szalarét, Szenygyérváriut, Hidvégimezző Z., Balatomberék S.* Az elsődleges elemek részben köznevek, részben személynévek, amelyek sok esetben jelentésátvitellel, tapadással önállósultak.

1. Köznevekből alakult megkülönböztető elemek:

Viszonylagos nagyságot kifejező jelzők: *kis, nagy, öreg 'nagy', hosszú, széles, keskeny.*⁸

Viszonyítást kifejező jelzők: *alsó, felső, belső, külső, túlsó, középső, keleti.*⁹

A keletkezés idejét viszonylagosan meghatározó jelzők: *új, ó, régi.*¹⁰

A növénytakaróra utaló jelzők: *fás, csemetés, tölgy, cser, füzes, körises, fenyves, akáccs, tuskés, sás, szilvás, vadalmás, gesztenyés, szedres, csicsókás, köles, hajdina, lucerna, kender, káposztás.*¹¹

Állatnevekből (gyűjtőnevekből is) alakult jelzők: *csorda, gulya, ménes, vadás, bika, marha, disznó, birka, liba, récés, veréb, rigó, csóka, bagoly, róka, béka, kígyó, farkas, hangyás, tücsök.*¹²

A jelölt tájrész birtokosára utaló (köznévi!) jelzők: *község, proletár, urak, pap, püspök; mester, halász, zsidó, bulgár, herceg, gróf.*¹³

A tájrész egyéb tulajdonságait kifejező jelzők: *homokos, köves, hideg, meleg, száraz, égett, fekete* és igen sok más változat.¹⁴

2. Személynévekből alakult, a tulajdonosra mutató jelzők. Ez a típus szintén igen változatos formákat mutat és bőségesen jelentkezik a névanyagban: *Jenőberék, Trésánckiberék, Fösteticsberék, Mukinécsapás S., Petihégy, Cság|györdülő K., Naccsicsarét Z. (Csicsa: az István keresztnévnek itt használatos becéző alakja).*

¹ Ujfalu, Hamuház Z., Mosóház, Gyurgyikommajor K., Lajosházipusztu S., Tőzketelep K., Zalavár. A Bagóvár, Pilivár, Békavár Z. tréfás névadás eredményei. — ² Templomköz E., Főszög, Őszög S., Vásártér, Főtér, Hajduuca, Fuvárosucca, Z., Ósófaluvég E., Hászhelekvége E. — ³ Gesztenyés-álé K., Gyötrőszálé Cs., Disznócsapás, Jenőcsapás S., Temetőhorgos, Cserihorgos E., Natykocor A., Krajcárkocor, Tomborkapu, Rízskapu F., Főőrámpa, Ósórámpa Z., Postaut Z., Taligásut S. — ⁴ Kendérsztató E., Búdősárok K., Kérésztárok Z., Körcsatorna Z., Melegér, Hidegér H., Foló Cs., Össze-folás, Ófolas Z., Hévizigát, Meleggát K., Ingó Kb., Iszap B., Kerékláp,

Guzdailáp Kb., Mocsár A., Mocsolahid Z., Mándipatak F., Putak K., Kesztelisánc S., Kísánc A., Kesztelisarak, Diássarak Kb., Basasziget, Récéssziget Z., Csehitó F., Képestő Cs., Fősvíz, Ósózó Kb., Usztató K. — ⁵ Tulsóall S., Vágásalla Z., Hévízdomb A., Ujhéddomb F., Homokozsgödör A., Vidugödör F., Bottyahát, Hetyhát Cs., Rigóhégy S., Selémhégy, Csókakü. Lőfejkü Cs., Reziköz H., Zuggókőz K., Mártonlap, Bertalap Z., Kigyólik E., Rókalik Z., Rádiódó Cs., Szívasszeg A., Kövestető F., Domtető S., Békavögy F., Cémentésvögy Cs. — ⁶ Égőberék K., Zalaberék S., Tóhelidülő S., Szennygyérváridülő Z., Fertőfőd S., Mestérföggye A., Irtás N., Irtovány A., Mécsirtovány F., Tinójárás, Ménéjárás Z., Angluskert, Pajtáskert K., Zsibalegelő, Csiralegelő E., Citoramezző K., Fősomézző Z., Pást F., Csiberét Z., Halászrét K., Csucstábla A., Vögytábla S. — ⁷ Laposierdő F., Paperdő H., Ujremic, Rezula K. — ⁸ Kisálé K., Kishégy, Na'yhégy, Nassánc, Öregberék K., Hosszifőd S., Szélősfőd E., Keskénkőz K. — ⁹ Ósózó Z., Őszög S., Fősvíz Z., Főszög S., Belsőnyilas. Külsőnyilas A., Tulsóall, Középső S., Középhegy A., Keleticsér, Keletidülő S. — ¹⁰ Ujhégy S., Ujrét K., Ószala, Réginédám Z. — ¹¹ Fázberék A., Csemetés Zk., Tófa F., Cserlap Cs., Fűztes, Körösös Z., Fenyvesálé K., Agácás E., Tüskés S., Sástó F., Szívasszeg A., Vadomás E., Gesztényesálé K., Szédres K., Csicsókás Z., Kölesfőd F., Hajdinafőd E., Lucérnafőd K., Kendérszátó S., Káposztáskert F. — ¹² Csordabástya < Csordapástja népetimológiával Z., Gulamajor S., Ménéjárás Z., Vadas-kert, Bihalrét Z., Marhaesapás K., Disznótúrás, Birkucsapás Z., Zsibalegelő K., Récéssziget Z., Veréphegy Cs., Rigóhégy S., Csókakü Cs., Bagóvár Zk. esúfneve, Rókalik Z., Parkaság Cs., Békavár Z., Kigyólik E., Hanyggyalos S., Tücsögdomb Cs. — ¹³ Kőssécsapásso, Poltárfődek S., Zurakerdeje F., Paptag A., Püspökrét H., Mestérföggye A., Halászrét K., Zsidógödör. Bulgárfőd A., Heccegiálé, Grófiut K. — ¹⁴ Homokozsgödör, Kövestető A., Hidegér, Meleggút K., Szározerét E., Égőberék K., Feketeöl A.

Az adatokban előforduló Kb. és B. jelzés a Kishalaton és Balaton rövidítése.

KÁZMÉR MIKLÓS.

Tatárka.

Antonio Gramsci „Lettere dal carcere“ című posthumus könyvének magyar fordításában (Levelek a börtönből. Fordította Róna Irén. Bp., Szikra, 1949.) olvassuk a következő mondatot: „Valami bizarr asszociáció folytán erről jut eszembe, hogy hallottam, hogy Olaszországban igenis kapható a híres szaracén gabona: a Venetobeli harátok azt mondják, hogy Venetoban elég közönséges dolog és puliszkát készítenek belőle.“ — Ezt a mondatot a benne található *saracén gabona* miatt idézem. Az eredeti olasz szöveget ugyan nem tudtam megszerezni, de a *saracén gabona* olasz eredetije nyilvánvalóan *grano saraceno*, vagyis a fordító minden meggondolás nélkül, szóról-szóra fordított. — Elismerem, hogy a szóbanforgó esetben a fordító hiába vette elő a rendelkezésre álló olasz-magyar szótárakat; talán meg is tette, de az eredményt még annyira sem tartotta a valósághoz közelállónak, mint az általa szóról-szóra lefordított *saracén gaboná-t*.

Valóban, a KÖRÖSI-féle szótárt kivéve (amely akármilyen elavult is, mégis eddig a legteljesebb olasz-magyar szótár), a többiben vagy semmit vagy félrevezető jelentéseket találunk. A KOLTAY-KASTNER-, SZABÓ- és VIRÁNYI-féle szótárak mére-

tei és igényei nem vehették fel a *grano saraceno*-t. A KIRÁLY-féle szótárban *grano saraceno* a. m. 'keserűfű, disznópázsit'. KIRÁLY helytelen jelentés-adásának valószínű oka az, hogy egyes francia szótárakban egyazon növényként szerepel a) a *renouée* 'Polygonum', SAUVAGEOT szerint helyesen: 'keserűfű', meg b) a hozzá növénytanilag közelálló *sarrasin* 'Polygonum fagopyrum', illetőleg 'Fagopyrum sagittatum: hajdina', illetőleg 'Fagopyrum tataricum: tatárka'. Egyedül KÖRÖSI közelíti meg a valóságot, amikor a *gran saraceno* magyar megfelelőjéül ezt veszi fel: 'török búza, tatárka, pohánka'. A 'török búza' értelmezés hibás, ez a magyarban is és az olaszban is kukoricának (*gran turco*) felel meg. — Az olasz nagyszótárak közül ZINGARELLI (Vocabulario illustrato della lingua italiana. Milano, 1936—1937.) növényhatározóból vett leírás után megemlíti, hogy „Észak- és Közép-Itáliában nagyon jól helyettesíti a gabonát“. Utána megadja latin nevét: 'Polygonum fagopyrum'. — Az Enciclopedia Italiana felsorolja a *grano saraceno* néhány idegen megfelelőjét: francia *sarrasin*, *blé noir*; spanyol *alfórfón*, *trigo negro* (hozzáfűzhetjük még: *sarraceno*-t is); német *Buchweizen*, *Heidekorn*; angol *buckwheat*. Latin neve *Fagopyrum esculentum*, *F. tataricum*, *Polygonum fagopyrum*. — Ha a francia *sarrasin*, *blé noir* nyomán a SAUVAGEOT-szótárt megnézzük, 'fagopyrum' megjegyzéssel az eddig nem szerepelt *hajdina* magyar megfelelőt kapjuk.

A JÁVORKA-féle „A magyar flóra növényhatározója“ (1925. 279) szerint a *Fagopyrum*-nak *pohánka*, *hajdina*, *tatárka*, *krupa*, *haricska*, *szerecsenbúza* (vö. *grano saraceno*), *tatárbúza*, *tatárkenyér*, *tátorja* (*Fag. sagittatum*, *tataricum* stb.) elnevezései ismeretesek. Nyilvánvaló, hogy itt ugyanannak a gabonafajtának változatairól beszélhetünk. A fenti elnevezések között a fordító említette *saracén gabona* nem szerepel, viszont a szóról-szóra fordítás önkényességét az bizonyítja, hogy a fentiek alapján a fordító kilenc magyar, illetőleg, bár idegen eredetű, de négy-öt száz éve magyarrá vált és ma is közhismert, közhasználatú elnevezés között válogathatott volna. Ebből a kilencből nyelvészeti szótáraink: az OklSz., NySz., MTsz., SzófSz. négyfel foglalkoznak nagyjában azonos értelemben: *hajdina*, *tatárka*, *pohánka* és *haricska*. A *szerecsenbúza*-t egyikük sem ismeri.

GOMBOCZ ZOLTÁN a régi magyar ételnevek eredetéről szóló tanulmányában (MNy. I, 257), valamint később KEMENES PÁL (MNy. XVI, 147) megegyeznek ebben: a magyarba a szláv nyelveken (szlovák, cseh, kisorosz, szlovén) keresztül jutott a németből: m. *hajdina* < szlovák *hajdina* (horvát *ajda*) < német *heidekorn*, illetőleg *heidenkorn*; rumén nyelvi közvetítéssel a szláv nyelvekből: m. *haricska* < rumén *hriscă*, *hrișcă*, kisorosz *hřečka*, cseh *hřčka*, lengyel *hryczka*, orosz *гречка* (гре́чка). GOMBOCZ itt megjegyzi, hogy az Erdélyben használatos *haricska* a szláv nyelvekben tulajdonképpen annyit jelent,

hogy 'görög eredetű', általában 'idegen eredetű' (t. i. gabonaféle). Ez a jelentés-származtatás megfelel a többi elnevezés eredetének is, mert hiszen a *Fagopyrum* eredete minden európai nyelvben ugyanarra vezethető vissza: a nem európai, keleti származásra. Ezt bizonyítja: a *tatárka*, *tatárkenyér*, *tatárbúza*, *tátorja*¹ < cseh, kisorosz *tatarka* < német *Taterkorn*, finn *tattari*; a *pohánka*, amely a 'pogány' szónak szláv megfelelőjéből származik < cseh *pohanka*, lengyel *poganka*, német *Heidenkorn*. A *szerecsenbúza* eredetijének inkább közvetlenül az olasz *grano saraceno*-t gyanítjuk, mint a francia *sarrasin*-t vagy *blé sarazin*-t; mégpedig a *szerecsenbúza*-t az olasz *grano saraceno* modern lefordításának tartjuk, mert egyik szótárunk sem ismeri, és a régi magyar nyelvben sincs nyoma: egyedül JÁVORKA növényhatározója említi. — Mindezek tehát, amint GOMBOCZ mondja, a növény keleti, 'pogány' vagy 'tatár', földrajzilag középpázsiai eredetére utalnak. Ezt erősíti meg KEMENES PÁL: „*Tatárka*. Hazája Kína, Szibéria és Turkesztán. Törökfajú népek terjesztették el a Fekete-tenger mellékére s innen vízen került Nyugat-Európába. Nálunk a XV. század végén találkozunk vele s neve: *tatárka* (a. m. pogány gabona); *hajdina*, *haricska* (a. m. görög gabona).“ „Ezek alapján azt kell mondanunk, hogy mi e gabonafajt nem egy néptől, hanem meglehetősen egyidőben északkeletről és nyugatról kaptuk.“

Ha megkíséréljük rekonstruálni a *Fagopyrum* vízi útját a Fekete-tenger mellékéről Nyugat-Európába, akkor biztosnak tarthatjuk az olasz közvetítést. Genova, de főként Venezia a XII. században a szaracénokkal vívott győztes tengeri csatái után gyorsan levetkőzte a fejlődésben lomha és hanyatlani kezdő feudalizmust, s korán kifejlődő kereskedő-polgársága, a Szent-szék kereszties hadjáratai ellenére is, már a XIII. században teljes erővel megindította a kelet felé irányuló kereskedelmi hajójáratokat.²

GOMBOCZ HEHN nyomán azt állítja, hogy Európában a XV. század vége felé ismerték meg a hajdinát, s hogy Magyarországon pár évtizeddel korábban kellett elterjednie, mert már 1495-ből s általában a XV. század végéről több adatunk van rá. — Biztosnak tartjuk azt, hogy a *Fagopyrum* ismerete és eredetére valló elnevezése előbb terjedt el Európában, mint a XV. század vége. Ennek bizonyítására szükségünk volna ugyan olasz nyelvtörténeti szótárakra is, amelyekkel sajnos nem rendelke-

¹ Felhívom a figyelmet arra, hogy a növénynévként ismert *tátorján* szavunk nem a *tatár* népnévvel tartozik össze, hanem MNy. XXXI, 208 közölt megjegyzésem szerint a török *taty* 'ízlik, édes' ige *tatur* 'ízeltet, ízelt' műveltetőjének *-jan* képzős névszói származékára vezethető vissza. — P. D.

² A *saraceno*: *saracén* gyűjtőnevet az olasz és a francia történelem és nyelvhasználat is az arabokra, általában a mohamedán népekre (köztük törökökre is) alkalmazza.

zünk. Ezeknek hiányában azonban közvetett módon is bizonyíthatunk: ha a XV. század végéről magyar nyelvű bizonyítékaink vannak a hajdina ismeretéről, akkor Nyugat-Európában előbb kellett elterjednie, hogy az előbb ismertetett származási vonalon végighaladhasson. Közvetett bizonyításunkat támogatja a LITTRÉ-féle nagyszótárban (1874.) szerepelő adat: „*Sarrasin* (*sarrazin*) — Hist. XVIe s. Le sarrazin qui nous est venu depuis soixante ans, Flore pop. de Norm. p. 83. — Étym. *Sarrasin*; ital. *grano saraceno*. La première mention que M. Delisle ait trouvé de cette plante est de 1460: super decima frumentorum *sarracenorum*.“ -- Ez tehát azt bizonyítja, hogy a *grano saraceno*-t az olaszok közvetítették a franciáknak, s mivel az utóbbiak már 1460-ban ismerték, az olaszoknál még előbb kellett ismertté válnia. Ezt látszik igazolni GUSTAV HEGI (Illustrierte Flora von Mittel-Europa. München), aki azt állítja, hogy a hajdina a török-mongol törzsekkel jutott a Fekete-tenger környékére, onnan kereskedelmi hajózás révén Velencébe és Antwerpenbe, s innen tovább Német- és Franciaországba, valamint Hollandiába. HEHN szerint (Kulturpflanzen. Berlin, 1870.) teljesen bizonytalan a Fagopyrum európai bevándorlásának és elterjedésének menete. — Azt már tisztáztuk, hogyan ment át a német *Heide(n)korn* elnevezés, illetőleg lefordított értelme a szláv nyelvekbe és onnan a magyarba. Feltűnőnek tartjuk azonban azt, hogy a német nyelvterületen három teljesen különböző néven nevezik a növényt: alnémet *Buchweizen*, délnémet *Heide(n)korn*, keletporosz *Grick*, *Grücken*. Valószínű tehát a Fagopyrum három irányból való behatolása Németországba: egy nyugati közvetítő helyről (Antwerpen), egy délről (Velence) s egy keletiről (keleti szlávtság). Adataink erre vonatkozóan a következők: A nyugati közvetítő hely kisugárzásának iránya Hollandia: *boekweyt*, Anglia: *buckweat*, Észak-Franciaország: *bouquette*, *bucail*, valamint az északnémet nyelvterület nyugati fele: *boekwete* (Lübecki biblia. 1494.), *Bokeveeten* (Schleswig), *Baukwet* (Hannover), *Baukwaite* (Észak-Braunschweig). A déli közvetítő hely: *grano saraceno* kisugárzási iránya Franciaország többi része: *sarrasin*, *blé sarrazin*, provanszál *sarrasi*; az olasz *grano saraceno*, azaz 'pogány eredetű gabona' lefordítása útján Svájc: *Heide(n)*, Bajorország. Ausztria: *Haid'n*, *Hoad'n*, *Had'n*, *Hárn*: *Hädelkorn* (Würzburg), *Haensch*, *Hensch*, *Hiensch* [= „heidnisch!“ (Westerwald)], *Hatsch* (Nassau) stb. Ehhez hasonlóan *Taterkorn*, *Tatelkorn*. A harmadik közvetítő területről vette át Kelet-Poroszország a *Grick*, *Grücken* elnevezéseket (< lengyel *gryka*, a XVI. század 2. fele), *hryczka* < orosz *грѣчка*, *грѣчка*: ugyaninnen rumén közvetítéssel a magyar *haricska*).¹

¹ A román Akadémia szótára az erdélyi *hărișcă* és *aricică* alakokat magyar közvetítéssel magyarázza, a köznyelvi *hrișcă*-t pedig rutén eredetűnek tartja.

Ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a szláv nyelvterülettel nem határos Északnyugat-Németországban ismeretes *Buchweizen* elnevezést a szláv nyelvek nem vették át, s így a magyarba sem került megfelelője. — Érdekes megemlíteni, hogy a déli közvetítő terület (Velence) és Dél-Németország közti határterületen, Dél-Tirolban és latin-Svájcban milyen változatai vannak a *Fagopyrum* elnevezésének. Így Tirolban *Plent*, *Plent'n* (< olasz *polenta* 'puliszka') vagy — megkülönböztetésül a *weisser Plent'n*-től (kukoricapuliszka) *schwarzer Plent'n* (a *Fagopyrum* ugyanis szürkés lisztet ad); latin-Svájcban *furmentum* (Puschlav), *fraina* (Tessin) vagy Dél-Tirolban *formen-tone* (vö. olasz *frumento*, *farina*, *frumentone*). — A rendelkezésünkre álló olasz tájszótárak megvizsgálása Velencére és közvetlen hatásterületére, az Alpok déli lejtőjére szorítja össze a *Fagopyrum* ismeretét. Így pl. a sziciliai, pízai, modenai, bolognai tájszótárak nem ismerik sem a *grano saraceno*, sem a *fagopiro* elnevezést. Annál inkább a velencei (*gran saraceno*), trieszti (*fagopiro*, *fraina*, *grano nero*, *grano saraceno*), friuli (*sarasinasse*) tájszótárak.

Azonban ha a *haricska* nyomon indulunk visszafelé, ki kell kapcsolnunk az olaszokat. A *haricska* román közvetítéssel került Erdélybe a következő szláv nyelvekből: orosz, lengyel, rutén. Mivel ezekben a nyelvekben 'görög eredetű'-t jelent és nem 'tatár vagy szaracén vagy pogány eredetű'-t, mint a növénynek nyugati nyelvekben szereplő elnevezése, joggal tehetjük fel, hogy a keleti szlávsnaknak görög kereskedők közvetítették a Fekete-tenger mellékéről.

Összefoglalva: A rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy a *Fagopyrum* keletázsiai eredetű. Európába közvetítette a keleti szlávság (szárazföldi úton), Velence és Antwerpen (vízi úton). Különös jelenséggként ki kell emelnünk azt, hogy az Európában való elterjedését kimutató nyelvemlékek, a lengyelt kivéve (1550—1600.), mind a XV. század második feléből valók (vö. még a katalán *sarrazí* 1486., *sarraí* is). Ez az aránylag nagyon gyors elterjedés és népszerűség társadalomtörténeti szempontból is figyelemreméltó: a virágzó renaissance korának megnövekedett kereskedelmi kapcsolataival és a fejlődésnek induló kapitalizmus következtében előálló népesség-gyarapodással, valamint az új gabonanövény igénytelenségével magyarázható. — Ami a *Fagopyrum* további sorsát illeti, az egyre inkább igazolja VAVILOVNAK (1926.) és a szovjet természettudománynak kutatási eredményeit. E szerint a kultúrnövények, köztük a hajdina is s a vele együtt mindenütt megjelenő gaznövénye, a tatárka (*Fag. tataricum*) is nem folyó-völgyekből és síkságokról erednek, hanem hegyvidékekből. Ezt bizonyítja a *Fagopyrum*nak mostani termelési elterjedése is, mert legnagyobbbrészt olyan hegyes vagy hideg vidékekre szorítkozik, ahol még a kukorica sem terem meg (vö. pl. Gramsci idézett mondatát).

FOGARASI MIKLÓS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Kiejtési kérdések. Bár kiváló újabb fonetikáink vannak (HORGER, GOMBOCZ, LAZICZIUS könyve), aki meg akarná írni a magyar köznyelv részletes kiejtéstánát, nem egy tisztázatlan kérdésre bukkanna, pl. abban a tárgykörben, hogyan mondjuk ki az egymás mellé kerülő mássalhangzókat. Legbővebben — sajnos — nem nyelvész és fonetikus írt erről, hanem gyógypedagógus (ISTENES KÁROLY, Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Különös tekintettel a siketnémák hangos beszédére. Vác, 1924. Ismertette BALASSA JÓZSEF: Nyr. LIV, 144).

Ebből a tárgykörből emelek ki itt egy kis részletet, hogy a kérdéssel szakszerűen foglalkozóknak alkalmat adjak a hozzászólásra, mert maguk a fonetikusok sem értenek egészen egyet ebben a dologban.

HORGER fonetikájában azt olvassuk, hogy *gy*, *ty*, *ny* előtt a *d*, *t*, *n* eredeti kiejtése „csak ünnepélyes, pl. színészi, szónoki, szavaló beszédben marad meg“, egyébként jésülés áll be (223. pont). Tehát a *hadgyakorlat* a kiejtésben *haggyakorlat* (így GOMBOCZ is: MTörtNyt. Hangtan. 46. l.), a *svéd gyufa svéggyufa* (ISTENES 28), a *hadd gyarapodjék* pedig *haggyarapoggyék* (saját példám).

Kisfaludy Károly Mohácsának kezdő sorát HORGER szerint így mondjuk: „hősvértől *pirosulygy gyászter*“ (9. pont), ez azonban nyilván hiba; az egyik *gy*-t törölni kell, mert mássalhangzó szomszédságában nem ejtünk hosszú mássalhangzót (az *ty*, azaz *t* hangröl később lesz szó). ISTENES így jelöli a *két-gyalu* kiejtését: *kédgyalu* (34), pedig ha a *svéd gyufa svéggyufa*, akkor a *kédgyalu* is alighanem *kégyalu*. Vagy talán mind a három módon lehet ejteni: *két gyalu* (*t*-vel), *kédgyalu* és *kégyalu*?

Az öt *tyúk*, két *tyúk* hosszú *ty*-vel hangzik: *öttyúk*, *kéttyúk* (HORGER i. h. és 236. pont, MNy. XL, 88 is; ugyanígy ISTENES 29, 36). Ennél fogva hat *tyúk* a kiejtésben szakasztott olyan, mint a *hattyú* többeszám: *hattyúk*.

A *d* és a *ty* találkozására HORGER nem mond példát. ISTENES példája a *vattyúk*, azaz *vattyúk* (32). Ez tehát úgy hangzik, mint a *szivattyúk* szóalak megfelelő része.

A *lúdnak* kiejtése HORGER könyvében *lúgynyak* (i. h. és 218. pont), a *földnyelv*-é pedig *fölygynyelv* (i. h.). ISTENES szerint azonban a *vadnyúl* a kiejtésben is *vadnyúl*, ámbár ha HORGERnek igaza van, *vagynyúl*-nak kell lennie, s a *Szerednye* helynevet is *gyny*-nyel kell ejtenünk.

A *tny* kiejtésében már fonetikusok is ellentmondanak egymásnak. HORGER szerint *ty*-vel ejtjük ezeket: *talpalatnyi* (i. h.), *öt nyúl* (238. pont), *tucatnyi*, *pecsétnyomó*, *német nyelvű*, *satnya*, s a mai *kotnyeles* szót is eredeti alakja szerint ejtjük: *kotnyeles* (MNy. XL, 88). BALASSA, a másik fonetikus, *t*-vel jelöli a *satnya* és a *kotnyeles* kiejtését Langenscheidt-féle zsebszótárában (7. kiadás), ugyanígy ISTENES is ezét: *pillanatnyi* (79). Vajjon tehát a *csipetnyi* úgy hangzik-e, mint a *kortynyi*, azaz *ty*-vel? Hát ezek: *átnyújt*, *mit nyertél?*

Hogy az *ngy*-t *nygy*-nek ejtjük, abban megegyeznek az említett források. GOMBOCZ fonetikájának példája a *rongy* (19. a) és 37. a) §); *ny*-es kiejtést jelöl BALASSA is idézett szótárában. GOMBOCZnak

másik példája az *öngyújtó* (61. §). HORGER ezekre a szavakra hivatkozik az i. h.: *mindjárt* és *mondja*, kiejtésük *minygyárt* (így BALASSA szótárában is) és *monygya*. Akik a *mindjárt* szó írásában célszerűbbnek tartják a szóelemzés mellőzését, *minggyárt*-ot írnak a *rongy* és más efféle szavak mintájára. Az iskolai helyesírásnak nagyobb, magyarázatos kiadásában ezt olvassuk ugyan: „a kiejtés szerint helyesebb volna *minygyárt* v. *minggyárt*“ (NyF. 5. sz. 23), de a szójegyzékben így van: *mindjárt* v. *minggyárt*. A nyomdai helyesírás is *minggyárt*-ot írt három kiadásában, a negyedikben elfogadta a *mindjárt* írásmódot. BALASSA szótára mindenütt *ny* hangot jelöl a következő szavak kiejtésében: *ágy, angyal, gyöngy, hangya, kelengye, kengyel, lengyel, pongyola, spongya, varangy*, ISTENES pedig ezekében: *angyal, ön gyalogos, gondja* (49). Saját példáim: *kalangya, kalandja, szappangyökér, öngyilkos*.

HORGER könyvében nincs példa az *nty*-re. BALASSA szótára *ny*-et jelöl ezekben: *konty, ponty, poronty*; GOMBOCZ ebben: *rántjuk* (61. §). ISTENES példái közül ebbe a csoportba való a *gyönytyúk*-nak ejtett *gyöngytyúk* (33), mert a *gy* az utána következő zöngétlen *ty*-hez hasonul, és mássalhangzó mellett lévén, csak rövid *ty* hallatszik. Ilyen *nty*-s példa még: *hantja, bontják, vén tyúk*. GOMBOCZ szerint a *rongyszedő* kiejtése *roncedő* (37. §), de vajjon a *ronytyszedő* kiejtés helytelen volna?

Az *n* és az *ny* találkozásából lett *nny*-re egyik forrásomban sem találok példát. Ide tartoznék: *vén nyavalyás, ön nyert, finn nyelvű*.

HORGER szerint az *l*-re is kiterjed a jésülés, azaz *gy, ty, ny* előtt az *l* is *ly* (*l'* hanggá hasonul, tehát az *opálygyűrű, áldjon, pirosult gyásztér, kegyeltjei, kanálnyi* kiejtése: *opálygyűrű, álygjon, pirosulygy gyásztér, kegyelytyei, kanálynyi*). GOMBOCZ azonban HORGER könyvének ismeretében így nyilatkozik erről: „Nem állítom, hogy így nem lehetne ezeket a szavakat kiejteni (talán német anyanyelvűek így is ejtik), de hogy ez nem az általános, szokásos magyar kiejtés, abban, azt hiszem, mindenki igazat fog adni“ (MNy. XXV, 337). — Kinek van mármost igaza ebben a kérdésben? Ha HORGERnek, akkor nem lehet azt állítani, hogy a magyar köznyelvből teljesen hiányzik a palatalis *l'* hang, mert íme, ilyen hasonulásban *ly* van, noha maga HORGER is azt mondja, hogy ez a hang „a magyar köznyelvben már nincsen meg“ (111. pont), úgyhogy itt HORGER voltaképp ellentmond önmagának. Sok magyar ember egyáltalában nem is tud palatalis *l'*-et ejteni, s az ilyenek nyilván *gy, ty, ny* előtt is *l*-et mondanak. Másrészt azonban kétségtelen, hogy az *l'* hangot egyébként is ejtő magyarok (pl. a palócok) ebben a hangtani helyzetben is jésíthetik az *l*-et az effélékben: *Isten áldja meg*, ennél fogva a német anyanyelvűségnek aligha kell együttjárnia a szóban forgó kiejtéssel. BALASSA szótára szerint *l* van a *hölgy, tölgy, völgy, ölnyi* kiejtésében. Ide tartoznak még ilyen szavak: *Algyó, kötélgyártó; boltja, sültje, váltja, töltjük; félnyolc, elnyel, félnyal*.

A *fölgygy nyelv* kiejtésben kétszeres hasonulás van; nemcsak a *d* jésül benne, hanem az *l* is. Hasonlóképp jelöli HORGER a *mindnyájan* kiejtését: *minygygyájan*, de GOMBOCZ szerint a köznyelvi kiejtés *minnyájan*. BALASSA szótára ugyanígy jelzi, így mondom ki én is, HORGER pedig ezt nyelvjárási kiejtésnek minősíti (240. pont). Melyik részen van az igazság? S a *mind nyájan volt* mondatnak a

mindnyájan-nál kevésbé egybeforrt két első szavát hogyan ejtjük: *nd*-vel, *nygy*-vel vagy *nyy*-nyel, vagy mind a háromféleképen?

A *mindjárt* elhomályosult összetétel, ezért kiejtésében a *dj gy*-vé olvad össze, az előtte levő *n* pedig *ny*-nyé jésül. Nem megy azonban végbe ez a hangváltozás ebben a mai nyelvérzékünk előtt is világosan tagolódó mondatban: *mind járt ott*. A külön egységeknek érzett szavakat másképp ejtjük, mint a szorosabban összetartozó, valóssággal egybetapadt szókat.

NAGY J. BÉLA.

A nyelvelmérség korhatárolása. Nyelvelmérség minden írásos feljegyzés, amely a múlt nyelvi megnyilvánulásait rögzíti meg, tekintet nélkül tárgyára és céljára. — Egy ilyen nézet nekem és velem együtt bizonyára sok másnak is magától értetődőnek látszik. Azonban mégis azt hiszem, nem felesleges vele kapcsolatban a cikkben foglaltakat közléteni.¹

Volt, de van is olyan felfogás a magyar nyelvvel foglalkozók vagy a magyar nyelv iránt érdeklődők körében, hogy csupán a távolabbi múlt maradványai nyelvelmérségek. Sőt azt tartották és tartják, hogy a távolabbi múlt felső, felénk eső határa a kódexek, a kézírásos könyvek korának a vége vagy a magyar nyelvű nyomtatványok korának a kezdete.² Még legújabbban is — főképpen a Magyar Nyelv szerkesztése során — gyakran találkozom olyan nézettel vagy hiedelemmel, hogy ami a magyar nyelvű nyomtatványok jelentkezése, pontosabban az 1533-as év utáni időből való, az nem nyelvelmérség vagy csak „mintegy-nyelvelmérség”. S az ilyeneket, pl. egy 1560-ból való levelet gyakran habozva merik a folyóirat „Nyelvtörténeti adatok” rovatában való közlésre felajánlani.

Egyideig Szent Pál leveleinek Komjáti Benedek-féle, 1533-ban megjelent fordítását ismerték az első nyomtatott magyar könyvnek. A múlt század kilencvenes éveiben kiderült, hogy ezt megelőzi Heyden Sebald „Puerilium colloquiorum formulae” című latin-német-lengyel-magyar nyelvű iskolakönyvének 1531-ből való krakkói kiadása, amely Sylvester János közreműködésével készült (új kiadása Dézsi Lajostól 1897-ben). Később meg két Krakkóban 1527-ben napvilágot látott könyvet fedeztek fel két legrégebbi magyar nyelvű nyomtatványul: az Aelius Donatus grammaticájából való Hegendorfi Kristóf-féle Rudimenta Grammatices Donati német-lengyel-magyar értelmezésű alakítását és a Heyden Sebald-féle „Puerilium colloquiorum formulae” átdolgozását, melyeknek mindkettejében a magyar rész ugyancsak Sylvesternek tulajdonítható (új kiadásuk Melich Jánostól 1912-ben).

Tehát hogy meddig terjedjen a nyelvelmérség-kor, furcsa volt és furcsa volna ahhoz a bizonytalan határhoz igazítani, hogy melyik évből került vagy kerül elő valami korábbi magyar nyelvű nyomtatvány: 1533 helyett 1531-ből, 1531 helyett 1527-ből, esetleg — ha a szerencse kedvezne — 1527 helyett pl. 1513-ból.

¹ Ami itt szóba kerül, több mint tíz év óta ismételtelen tárgyaltam egyetemi előadásaimnak a nyelvelmérségekkel összefüggő részleteiben.

² A két határ természetesen nem esik egybe, hiszen a nyomtatványok mellett az utóbbi négy száz esztendőn át is mindig készültek és maradtak fenn kézírásos könyvek, mondhatjuk: „kódexek”.

Az 1533. vagy 1531. vagy 1527. évek körüli idő azonkívül egyáltalában nem lényeges határ a magyar nyelv történetében. Annál a körülménynél fogva, hogy könyveket: egyet, kettőt, tízet nyomtat-tak rajta, a magyar nyelv nem változott meg hirtelen. A könyv-nyomtatás: ez a technikai újítás a humanizmus, a reformáció és ellenreformáció szellemi áramlataival, az ekkortájt végbemenő politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal kapcsolatban csak több évtized múltán, a XVI. század vége és a XVII. század eleje táján idézett elő lényeges fordulatot a magyar nyelv történetében. A könyvnyomtatás az olvasás és írás lehetőségének, képességének és készségének mind szélesebb körben való elterjesztésével új kollektív: együttes vagy társas lélektani erőket szabadított és növesztett fel. S ezek csakugyan igen fontos lökéseket adtak a magyar irodalmi nyelv fejlődési irányainak kibontakozásához és folyamatainak olyan kristá-lyosodásához, amely több lényeges mozzanatában alapjául szolgált a későbbi vagy mai irodalmi és köznyelv alakí és funkcionális rend-szerének. Ez azonban — újra hangsúlyozzuk — a XVI. század vége és a XVII. század eleje táján következett be: Károli Gáspár és Páz-mány Péter korában. Ekkor és nem a XVI. század harmincas vagy húszas éveiben zárul le egy magyar nyelvtörténeti szakasz: az úgy-nevezett „közép-magyar” korszak.

A DÖBRENTÉI GÁBOR szerkesztette és a Magyar Tudós Társa-ság kiadta Régi Magyar Nyelvemlékek 1838-ban megjelent I. köte-tének címlapján a cím alatt ez olvasható: „Id ő k ör: A' magyar keresztyévedés elejétől minden, a' mi, 1550-nig eredetiében élékerül. Már 1550től 1575tig némi válogatással csak a' nyelv' hivatalos életét, sajátosságait, helyesírását, elavult szavait, szerkezetét mutatók, mellyekkel hisztóriai felvilágítás, magyar háziélet, szokás kifejlése is jár. 1575—1600ig ugyan ezen tárgyuak, még nagyobb megválasztással.” — Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a múlt század harmincas éveinek a magyar nyelv múltja iránt érdeklődő tudósai látták, hogy a XVI. század vége — a XVII. század eleje fontos forduló nyelvünk történetének korszakolásában.

Természetesen, amikor erre utalunk, korántsem oda célozunk, hogy 1530 körülről 1600 tájáig akarjuk magunk felé felhúzatni a nyelv-emlék-kor határát. Nem! Szerintünk nyelvemlékeken nemcsak egy a jelentől távolos időben lezárt kor kézírásos vagy nyomtatásos maradványait kell értenünk. Mi a könyvnyomtatás alkalmazása előtti időkben keletkezett kéziratokon, valamint a XVI. század későbbi hét évtizedéből származó nyomtatványokon és kéziratokon kívül nyelvemléknek tekintjük, nevezzük és nyelvemléknek értékeljük mindazt a nyomtatványt vagy kézírást egyaránt, ami a XVII.—XVIII., sőt akár a XIX. századból örökíti ránk a múlt nyelvét. Egy XVII. századi vallási vitairatból vagy prédikációból, illetőleg hagyatéki leltárból, panaszíratból vagy magánlevélből, egy XVIII. századi törvényszéki jegyzőkönyvből, canonica visitatióból, halotti búcsúzatából vagy énekgyűjteményből stb., a nyelvtörténet leg-különbözőbb vizsgálati ágaiban olyan fontos adatokat meríthet, mint akár egy XV—XVI. századi kódexből, — mégpedig a nyelvfejlődésnek nemcsak újabb, hanem régiebb, sőt ősi elemeire vonatkozólag is.

Ennélfogva elvi alap nincsen arra, hogy a nyelv emlékeit „nyelv-emlékek” és „nem-nyelvemlékek” kategóriájába különítsük el. — Egy kódexnek vagy — visszafelé menve — egy Ómagyar Mária-

síralomnak, HB.-nek természetesen gyakorlatilag erősen fokozza az értékét, hogy a régebbi korokból kevés, a mi történelmi körülményeinknél fogva sajnosan kevés nyelvemlékkel rendelkezünk. Azonkívül még valami növeli régi: XV—X. századi nyelvemlékeink értékét; az, hogy adataik a jelenségek gyökereinek a szemügyrevételét jobban lehetővé teszik, mint az újabb emlékek, amelyek a nyelvi fejlődést szövevényesebb formában, az előzmények ismerete híján sokszor kibogozhatatlanul bonyolult alakulatokban mutatják.

„A Magyar Tudományos Akadémia, 1892. december 19-iki összes ülésén, a Nyelvtudományi Bizottság előterjesztésére, elhatározta, hogy a régi magyar nyelvnek a mohácsi vész előtti korból fönmaradt fontosabb emlékeit teljesen hű photographiai hasonmásokkal, mutatványokkal, nyelvi és történeti magyarázatokkal közrebocsátja. Alkalmat ad ezzel arra, hogy a nagyobb közönség is megismerkedhessék nyelvünk régi állapotával...“ Így jött létre ZOLNAI GYULÁNAK „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig“ című 1894-ben megjelent könyve, melynek előszavában SZILY KÁLMÁN mint az Akadémia főtitkára közli, amit fentebb idéztünk. ZOLNAI „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig“ című tanulmányának (1905. MNy. I, 29 = MNyTK. I. sz. 1) ebben jelöli meg a célját: „az első nyomtatott magyar könyv (Komjáthi Szent Pál Levelei fordítása) koráig, 1533-ig terjedő nyelvemlékeket röviden megismertetjük“. — Gyakorlati szempontból elfogadható, hogy a két ZOLNAI-féle nyelvemlékkalauz a könyvnyomtatás koráig terjedő korból van összeállítva. Egyébként megjegyezhetjük, hogy ZOLNAI megfelelően látta a „nyelvemlék“ mivoltát, és nem kívánta meg tőle, hogy egy bizonyos távoli korszakon belül keletkezzenek. Ezt írja ugyanis 1894-ből való könyvében a 3. fejezet elején (22): „Bár a nyelvemlékek fogalma nincs ezen vagy azon korszakhoz kötve s a legújabb kor nyelvbeli nyilatkozásain kívül minden régi irat és könyv már nyelvemlék számba jön a nyelvész előtt: mégis kétségtelen, hogy legnagyobb fontosságuknál fogva κατ' ἔξοχην azon irott maradványokat foglalhatjuk e név alá, melyek a hitújítás és könyvnyomtatás elterjedése előtt készültek, tehát politikai történetünkben keletkezésük szerint körülbelül a mohácsi vész idejéig sorakoznak.“ — ZOLNAI mindkét munkájának egyik jegyzetében (37, ill. 13 v. 75) utal arra, hogy az 1539-ből való Kulcsár-kódex és az 1541—1563 közti időből való Batthyány-kódex „tulajdonkép már túl esnek a magyar könyvnyomtatásig való nyelvemlékek korhatárán“, de minthogy a Nyelvemléktárba is fel vannak véve, röviden ő is ismerteti őket. Ez is arra vall, hogy ő a könyvnyomtatást nem érezte rangválasztó vonalnak.

A MNyTK. I. kötetéhez készített címlapon a ZOLNAI-féle tanulmányra vonatkozólag ez van: „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. A legrégibb magyar nyelvemlékek rövid ismertetése.“ Én azt hiszem, hogy a tőlem ritkítással kiemelt hozzászólás SZILY KÁLMÁNTÓL származhatik. Abból következtetem ezt, hogy amikor (MNy. X, 451—2) Sz. K. „Régi nyelvemlékeink“ címen pótlékot közöl ZOLNAI 1905-i tanulmányához, bevezetőleg ekként ír: „Régi magyar nyelvemléknek nevezzük az első nyomtatott magyar könyvek előtti időkből eredetiben reánk maradt magyar szöveget“. (És a szörványokat? — P. D.) SZILYre megy vissza KAPOSSY JÁNOS és MELICH JÁNOS további pót-

lékainak (MNy. XI, 120—1, XIII, 231—2) ugyancsak „Régi nyelvemlékeink” címe is. — Ezekből a közleményekből még nem ütközik ki olyan nézet, hogy csak a könyvnyomtatás előtt kelt feljegyzés „nyelvemlék”. Abból, hogy a „rég i nyelvemlékeink” megjelölést alkalmazták, következik, hogy gondoltak „újabb” nyelvemlékekre is.

A nyelvemlék mivoltát, a nyelvemlékség korhatárát illető fel fogásban a szerintem nem szerencsés fordulat — amennyire ez idő szerint meg tudom állapítani — 1919-ben állott be, éspedig nagy meglepetésemre úgy látom, hogy ez JAKUBOVICH EMIL-nek tulajdonítható. „Adalékok nyelvemlékeink sorozatához” című közleményében (MNy. XV, 122—4) olvasható: „Nyelvemlékeink Z.[olnai] felvette záróévéből, 1533-ból való...” (i. h. 122). Alább meg: „A Magyar Levelestár I. k. SZALAY ÁGOSTON: Négyszáz magyar leveléből [ZOLNAITÓL] átvett, 1533. év előtti levelek kevés kivétellel kifogás alá esnek s nagyrészen kizárandók a nyelvemlékek sorozatából” (i. h. 122—3).¹ Ugyancsak JAKUBOVICH-nak „A legrégebb magyar missilis levél” című cikkében ezt találjuk: „nyelvemlékeink felvett határvéből, 1533-ból (március 15) való” (MNy. XXI, 119). „A gróf Zichy-nemzetség zsélyi levéltárának magyar nyelvemlékei” című közleményében (MNy. XXII, 143—7) is csak 1533 előtti tételekkel foglalkozik, bár megemlíti, hogy „XVI. századi, 1533 utáni magyar leveleinek száma ezrekre rüg...” (i. h. 146). — Hogy kedves és kitűnő barátom, a magyar régműltnek ez az egyik legavatottabb bűvára miért helyezkedett erre az álláspontra, utólag talán azzal tudnám magyarázni, hogy megejtette őt a „messze régiség” varázsa. Nem emlékszem, hogy az idevágó kérdésekről behatóbban beszélünk volna, azonban az eszembe jut most, hogy a Magyar Nyelv szerkesztése során eleinte főképen rá való tekintettel bizonyos kétséggel mertem felvenni a „Nyelvtörténeti adatok” rovatába az olyan közleményeket, aminők pl. az 1928. évi évfolyamban CSÚRY BALINTÓL: „Sulyok Ferenc levele anyjához 1540-ből”, „Levél Fráter Györgyhez 1545-ből”, „Ombozy Miklós levele 1548-ból” (MNy. XXIV, 215—7).

GÁL JÁNOS „Nyelvi és irodalmi régiségeink syllabusa” című munkájában (54) JAKUBOVICH-hoz csatlakozik, amikor a ZOLNAI-nál közölt nyelvemlékek közül kihagy nyolcat, mivel JAKUBOVICH kiderítette róluk, „hogy már 1533 után keletkeztek s így nem tartoznak a szoros értelemben vett — könyvnyomtatás előtti — nyelvemlékek közé”.

JAKUBOVICH nyilatkozatai, valamint a ZOLNAI-féle kiadványok címének a félreértése játszhatott közre abban, hogy amit ZOLNAI gyakorlati szempontból csinált, mások utóbb elvvé emelték: ha 1533 előtt vagy 1533-ban kelt valami, az nyelvemlék, ha 1533 után, nem az. Ez már erősen formalisztikus, szinte bürokratikus elintézés a tényeknek. — Egyébként különös, hogy az „1533.” nyelvemlékeinkkel kapcsolatban misztikus szám lett: az 1527-ből való nyomtatványok felfedezése után is — mint látjuk — ezt szerepeltetik nyelvemlékeink korhatárául.

¹ Én ritkítottam.

Amíg ZOLNAI a lényegét felfogva nagyon is hasznot hajtóan oldotta meg feladatát, addig azok, akik az 1533-as évszám szerint való rangsorolás elvéhez igazodnának, mesterséges gátat emelnének a nyelv történetének és fejlődésének a maga természetes egészében való vizsgálata és megismerése elé, — ha valóban komolyan vennék elvüket.

Az előzőkkel összefüggésben hozzászólhatunk a Magyar Nyelvtörténeti Szótár meg a nyelvemlékek viszonyának a kérdéséhez.¹

Kezdetben csak a kódexirodalom szókinsésének az egybegyűjtése volt a terv, vagyis a mű csak a XVI. század harmincas éveig mutatta volna be a magyar nyelv szókészletét. — Az előadottak alapján kijelenthetjük, hogy a NySz. ügyének az intézői helyesen cselekedtek, amikor az anyagnak az elhatárolásában nem szorítottak a kódexekre, hanem azok időkorét messze túllépték a jelen felé. T. i. utóbb az egész régi, a XVIII. század végéig terjedő magyar irodalom szóanyagának a tárházát akarták nyújtani, míg végleges formájában a kiadvány „Magyar Nyelvtörténeti Szótár“ cím alatt ezt a tájékoztatást adja a mű tartalmáról: „A legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig.“ — A nyelvújítás a magyar nyelv változásában, egyebek közt szókészletének a módosulásában is valóban roppant jelentőségű, katasztrofális fordulat. A „katasztrófa“ szóval itt eredetibb: 'megfordítás, fordulat' értelmének megfelelően a változás, átalakulás forradalmi jellegét és nagyméretűségét, szerfölött való sokirányúságát kívánjuk jellemezni, nem pedig „szerencsétlen“ voltát, mert hiszen a reform kedvezőtlen következményei teljesen eltörpülnek e nyelvi és szellemi megújulásnak kedvező hatásai, eredményei ellenében. Ha a „régibb“ nyelv szókészletét, kifejezésanyagát akarták vagy akarjuk számba venni, a nyelvújítás valóban természetes határnak kínálkozik.

Befejezésül még valamit! A Magyar Tudományos Akadémiának immár több mint félévszázados, hatalmas, úgynevezett nagyszótári gyűjtésére nézve, amely nyelvünk emlékeit a múlt XIX. század végéig dolgozza fel, újabban egyre inkább az a vélemény érvényesül, hogy belőle a Nyelvtörténeti Szótárnak nagyszabású pótlékát, vagy folytatását lehet és kell kialakítani, nem pedig egy a jelen nyelvnek szinkron bemutatására hivatott „Nagyszótár“-t. PAIS DEZSŐ.

Finnugorból származtatható szavaink szókezdő *h*-jának fejlődéstörténetéhez. A *hét* és *hüvely* szó tárgyalható együtt. nemesak, mert mindegyik magashangú és mégis *h*-val kezdődik, hanem főleg azért, mert a szókezdő *h* mindkettőben — úgy látszik — hasonló módon magyarázandó.

Hét szavunk megfelelői az obi-ugor nyelvekben — amint ismeretes — a következők: vog. *säl, sät* | osztj. *läbat, läät, jüüät*. Ugor ősalaknak **septä* tekinthető. A vogulban tulajdonkép **tät*. **tät* alakot kellene várnunk; azonban a felteendő **s*- az ősvogulban az **e*- előtt jésült, aminek következtében ez a szó a vogulban ma nem a finnugor **s*- hangnak, hanem a finnugor **s*-nek várható megfelelőjét tünteti fel. amint a *s* hang hasonló jésülésére az obi-ugor nyelvekben több példa is akad (vö. MOOR: Nyr. I.XXI, 39). Az osztják szóalakok a feltételezhető ugor szóalak-

¹ Ezt is egyetemi előadásaimból veszem.

nak szabályszerűen megfelelnek, mert az osztjában a finnugor-kori mássalhangzókapcsolatok alkotó elemei közé más szavakban is magánhangzó szokott behatolni (vö. pl. f. *maksa* 'máj' ~ osztj. *muyāl*, *mūyāt* 'ua.').

A magyarban szabályszerűen **él* alakot kellene várnunk. A tényleges szókezdő *h*-nak szokásos magyarázata az, hogy az eredetileg magánhangzós kezdetű *hét* szó *h*-jához a számsorban előtte álló *hat* analogikus hatása révén jutott volna (vö. Gombocz. Módszertan 37). Valami magyar szónak hasonló módon való analogikus bővülésére tudtommal ez volna az egyetlen példa, ami már csak azért is valószínűtlen, mert a számsorban a *hat* előtt a *hét* feltett alakjához hasonló *öt* szerepel, ami önmagában is hatalmas gátló tényezője lett volna a feltett analogikus bővülésnek. Azt ugyanis nem szabad elfelednünk, hogy a *hat h*-ja még a XII. század végén is *χ* lehetett (vö. HB.: *charmul*); így tehát tulajdonképp nem az teendő fel, hogy a feltett **etü* elé a gyengén hangzós *h* került (Gombocz), hanem az, hogy ez a feltett magánhangzós kezdetű szóalak az erősen hangzós *χ*-val bővült volna, mert hisz 1200 körül ez a számnév már következetesen ebben az állítólagos bővült alakjában szerepel Anonymusnál: *hetumoger*. Ez a körülmény tehát már önmagában is nagyon valószínűtlenné teszi ezt a magyarázatot.

A *hét* számnév azonban szerintünk is a számsorban előtte álló *hat* révén jutott a *h*-jához, de egy kissé más módon. A finnugor *s*-tudniillik szerintünk a magyarban *h*-n keresztül tűnt el, és pedig bizonyos írásos alakok tanúságát figyelembevéve aligha a *χ* > *h*-hangváltozásnál korábban (vö. Moór: Nyr. XXI, 40). Vagyis szerintünk a *hét* szóban nem egy magánhangzóval kezdődő szóalak bővült *h*-val, hanem az eredeti **hetü* számnév *h*-ját a számsorban előtte álló **χotu* szóalak hatása alatt **χetü*-nek kezdték el ejteni, amely szóalakból azután szabályszerűen a mai *hét* fejlődött.¹

Meg kell jegyeznem, hogy az erősen hangzós *s* eltűnése másként mint *h*-n keresztül el sem képzelhető. Így tűnt el a *s* például a görögben is. A *s* > *h* hangváltozás pedig egész sereg nyelv történetéből ismeretes. Az indoeurópai nyelvek közül megállapítható ez a hangfejlődés még az iráni nyelvekből, az örményből és az albánból is. De jellemző ez a hangváltozás a polinéziai nyelvekre is.² A finnben pedig **š*ből lett *h*. Sőt a *s* > *h* hangváltozás kimutatható bizonyos észak-eurázsiai nyelvekből is. Ismeretes például a tungúzából (vö. Bouna: UJb. XX, 74), a baskirból (vö. Gombocz, BTLw. 174), de megállapítható bizonyos szamojéd nyelvekből is, amelyekben azonban az uráli hangállapotot tekintve *š* > *s* > *h* hangváltozás következett be. Így tehát elvileg nem volna teljesen lehetetlen az, hogy az ősmagyar nyelvben a *s* > *h* hangváltozás egy észak-eurázsiai — keleteurópai ejtési tendencia érvényesülése révén következett be. De bekövetkezhetett ez a hangváltozás minden idegen nyelvi hatástól függetlenül is, mert hisz mindenki megfigyelhette, hogy beszélni

¹ Vö. Pais, Hetevény: MNy. XXIX, 40. — P. D.

² Vö. W. Schmidt, Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde 287.

kezdő gyermekek számtalanszor helyettesítik az — úgy látszik — nehezebben képezhető *sz-t* a könnyebben képezhető *h-val*.

Hüvely szavunkat már BUDENZ (MUSz. 138) egybevetette a vogul *sipäl, sēpäl, šipäl* 'Scheide, Degenscheide' szóalakokkal. Ezt az egybevetést azután MUNKÁCSI (ÁKE. 339, 342) is elfogadta, de WICHMANN (FUF. XI, 209) elvetette, és álláspontjához a legtöbb nyelvész csatlakozott is. Ez az állásfoglalás érihető és jól indokolható. A vogul *s- ~ š-* hangok megfelelőeként a magyarban ugyanis *sz-t* kellene várnunk. Ez a megfelelési szabálytalanság azonban az egyeztetés elvetésére még egyáltalában nem lehetne ok, mert hisz az obi-ugor nyelvek magashangú szavaiban (vö. Nyr. LXXI, 39) több esetben is bekövetkezett az eredeti alveolaris sziszegő hangok jésülése (az idevonatkozó példák pedig valószínűleg még szaporodni is fognak). Tehát egy ilyen módon jésült hangból származhatik a mai vogul szóalak szókezdő hangja is. A jésületlen *s-nek* azonban a magyarban hiány felelne meg. — Honnan származik tehát a *h-?* Ennek megmagyarázására is van, úgy látom, lehetőség. WICHMANN *hüvely* szavunkról azt tette fel, hogy a finn *käpy, käpi* 'Zapfen, Hülse, Hopfenhaupt, Kegel, Netzflössel (eine Rolle von Birkenrinde)' szó családjába tartozik, amely szónak a lappban és a permi nyelvekben van megfelelőjük. FOKOS (MNY. IX, 416) pedig szavunkat a zürjén *komel* 'Scheide, Rinde', votják *kumel* 'Lindenrinde' szavakkal vetette egybe, s ehhez a felfogásához később WICHMANN is (FUF. XV, 23) csatlakozott. Esetleg azonban a két csoport mégis csak összetartozik (vö. BÁRCZI, SzófSz.) Akármint van is ez, a magyarban mindenesetre mélyhangú szóalakot kellene várnunk. Szavunk származtatásának ez a nehézsége megszűnik, ha feltesszük, hogy az ősmagyarban két hasonló hangalakú és jelentésű szó volt egymás mellett: egy a vogul *sipäl-nek* megfelelő magashangú szó szókezdő *h-val* és egy másik a votják *kumel*-nak megfelelő mélyhangú szóalak szókezdő *z-val*. A két szóalak egybeolvadása révén jöhetett szerintünk létre mai *hüvely* szavunk *z-* kezdetű előzménye.

MOÓR ELEMÉR.

Flexioszerű jelenség a magyar igeragozásban. A magyar igeragozásban van néhány olyan eset, amelyben nem ugyan a tőhangzó minőségének megváltozása, hanem a rövid többeli magánhangzó megnyúlása személykülönböttesre szolgál. A *tész, lész, vész* harmadik személyű igealakokkal szemben a második személyű *tész, lész, vész* alakot semmi más nem különbözteti meg, mint az *ē : é* különbsége. Manapság ugyan a második személyű alakokat jobbra hosszú *sz-szel* ejtik — ez sokszor a helyesírásban is észlelhető —, de egyáltalán nem az *sz*, hanem az *ē* megnyúlása a személykülönböttesítő jel. Ugyanezt a viszonyt tapasztaljuk a *megy ~ mégy* esetében is. Itt egész tisztán mutatkozik, hogy a jelentéskülönbség hordozója eredetileg az *ē ~ é* viszony, mert más eltérés nincs a két alak között.

Hogy a magyar nyelv rendszerében a hosszúság: rövidség a szójelentések terén is fontos különböztető eszköz, az sok példával igazolható (vö. GOMBOCZ, Hangtan 41. §). A *fél : fél* esetében az *ē : é* szókülönböttesítő, a *tész ~ tész* esetében pedig személykülönböttesítő. A *tész, vész, lész* jelentőmódbeli jelenidejében a második személyt háromféleképpen is ragozhatjuk: *tész, tészél, tészesz; lész, lészél, lészesz; vész, vészél, vészesz*.

Valamikor a második személyű személyragtalan alak nem hangzott hosszú *é*-vel, hanem olyan volt, mint az egyes harmadik személy. Ezek az alakok igeragozásunknak abba a rendszerébe tartoznak, amelyben a személykülönböztetést nem suffixumokkal, hanem praefixumokkal fejezte ki a nyelv. Az *én tész*, *te tész*, *ő tész*, *mi tész* stb. praefixumos rendszer maradéka a *tész* harmadik személy és a *tész* második személy. Mikor ez a rendszer is suffixumos lett (*tészék*), akkor az igét megelőző névmás elmaradhatott, s minthogy a magyarban az *é* és *é* két külön hangnak számít, a két magánhangzó váltakozása átvette a névmási suffixum szerepét. Az *észik* az *-ik*-es rendszerbe tartozása miatt nem követi a *tész* ragozását. A második három: *iszik*, *hisz*, *visz* azért nem magánhangzónyújtással különbözteti meg a két személyt, mert az *i* : *i* korántsem játszik nyelvünkben olyan szerepet, mint az *é* : *é*.

Lehetne még arra is gondolni, hogy nem a *tégy* felszólítómód okozta-e a *tész* hosszú *é* hangját. Véleményem szerint itt nem kell analógiás hatásra gondolnunk, hanem ugyanazon nyelvi lehetőség egyforma kihasználására: vagyis az egyszótagos *tégy é* hangja is ugyanolyan hangtani nyúlás eredménye, aminő a *tész* esetében történt. A *mégy* esetében a felszólítómód nem is hathatott, mert a *menj* magánhangzója ma is rövid.

Természetesen az *é* : *é* személykülönböztető szerepe nem eleve úgy indult, hogy az *é* a második, az *é* pedig a harmadik személyt jelölte, mert az *é* : *é* csak lehetőség volt az elkülönítésre, de semmi magától értetődő ok nem volt az *é*-ben a második, az *é*-ben pedig a harmadik személy jelölésére. A *mégy* 'it' (Gyöngy: KJ. 112; NySz.) stb. példák ezt világosan mutatják. A nyelvjárási *mék*, *mén* *megyek*, *megy*) és egyéb ilyen nyúlások (*légyen* stb.) *é* hangja csak tőhangnyúlás, személymegkülönböztetés esete azonban nem forog fön.

Tehát a *tész*, *lész*, *vész*, *mégy* igékben az *é* : *é* hangviszonyból újabbán a rövid csak a harmadik, a hosszú pedig csak a második személyt jelöli. A *vagy* igénél azért nincs meg az *a* : *a* hangviszonynak a fentiekhez hasonló kihasználása, mert a *van* analógiás kialakulása miatt csak a második személyben van meg a régi praefixumos ragozás maradványa, s így — csak egy alak lévén — a megkülönböztetésre nem volt szükség.

Még két dolgot említünk meg. Az egyik az, hogy még más ragtalan második személyű igealakjaink is vannak: az említett *vagy* igén kívül a felszólító mód egyes második személyű alakjai, mint *jöjj*, *mondj*, *nézz* stb. A második pedig az, hogy a *mégy* nem tartható a *mégysz* rövidülésének (vö. BALASSA, A magyar nyelv szótára), hanem a régi praefixumos ragozás maradékának. SÁMSON EDGÁR.

SZÓ- ÉS SZÓLAMAGYARÁZATOK.

Gerezd. PAIS DEZSŐ „Az Anonymus-féle »*portus greci*« és rokon-sága” című cikkében a *Gerec* ~ *Grec* földrajzineveket a szláv *grad* 'vár' -*ov* képzős származékával hozza kapcsolatba, amelynek jelentése 'várban lakó' (MNY. XLIV, 107–13). A somogyimegyei Acsa melletti Gerezd elpusztult település (ma pusztá) nevét a szóvégi *d* miatt csak feltételesen vonja e csoportba. A településnévről többek között a következőket mondja: „Talán tárgykörünkbe tartozik.

A szóvégi *-d*-vel való alakulás nem világos“ (i. h. 113). — Úgy vélem, hogy a *d*-nek e településnévben való szerepe megvilágítható, s ezáltal a név etimológiája is végleg tisztázható.

A mai *Gerezd* névre vonatkozó történeti adataink a következők: 1238: *Grezi* (PRT. I, 759), 1480, 1484: *Gerezd* (CSÁNKI II, 608; id. PAIS). A településnév eredeti hangalakja *Grezi*, *Greszi* vagy *Greci* lehetett, amelyben a szóvégi *i* nyilvánvalóan a később lekopott tövéghangzó. A továbbiakban a névhez egy *d* elem járult, amely a magyar *-d* kicsinyítő képzővel azonos, s amelynek a kicsinyítés mellett földrajzinév-képző funkciója is volt.

Ez a föltevés a következőkkel igazolható.

Településneveinkben a *-d* képző igen gyakran nem keletkezésekor járult a névhez, hanem későbbi jövevény. A példák egész sorát elővehetnénk, de talán néhány is elég lesz: 1332–1337: *Agar* ~ 1456: *Agard* (CSÁNKI I, 340), ma *Agárd* Zemplén megyében | 1341: *Halmas* ~ 1519: *Halmosd* (CSÁNKI I, 583), ma *Halmosd* Szilágymegyében | 1229: *Irug* (JAKÓ, Bihar m. 264) ~ 1291: *Irugd* (MNY. XXII, 358), a biharmegyei Ugrába olvadt település | 1332–1337: *Lengel* (ORTVAY, EF. I, 179) ~ 1421: *Lengend* (CSÁNKI I, 66), ma *Lengyend* puszta Heves megyében | 1332–1337: *Heges* ~ 1451: *Hegyesd* (CSÁNKI I, 516), elpusztult település Hajdú megyében | stb. Később járult a *-d* a *Kisfalud* településnevek jó részéhez is (vö. CSÁNKI I, 101, 174, 239, 698, II, 324, III, 551 stb.). — E magyar eredetű helységnevekhez a *-d* analógiás úton kapcsolódott utólag.

Kérdéses azonban, hogy szláv eredetű földrajzinevekhez hozzájárulhatott-e a magyar *-d* képző. A felelet itt is pozitív: 1336: *Polyan*, 1376: *Polian* ~ 1402: *Polyand* (CSÁNKI III, 248), ma Magyar-polány Veszprém megyében | 1387: *Debren* (Szilágymon. III, 262) ~ 1450: *Debrend* (CSÁNKI I, 554), ma *Debren* Szilágymegyében. A magyar *-d* kicsinyítő képző analógiás hozzákapcsolódásával magyarázhatjuk csak meg több magyar eredetű településnevünket is: 1262: *Wezend* (MAKSÁI, Szatmár m. 235) < szláv *vezo* 'szilfa' (ZONF. VI, 113; MNy. IV, 202) | 1291: *Zalard* (JAKÓ, Bihar m. 345) < szláv *solb* 'ső' (ZONF. VI, 107; MR. I, 193) | 1291: *Kercheth* (SzékOkl. I, 27) < szláv *krčb* 'irtás' (MR. I, 285) | 1252: *Kamund* (CSÁNKI II, 761) < szláv *kameń* 'kő' | 1389: *Kowazdy* (CSÁNKI II, 326) < szláv *krasi* 'savanyú' | 1379: *Lusad* (SzolnDobMon. V, 82) < szláv *luža* 'mocsár' (MR. I, 267) stb.

Mindezek után nagyon valószínűnek látszik, hogy az említett *Gerezd* földrajzinév a szláv *Grec* ~ *Gerec* névcsoport tagja, s hozzá később magyar *-d* földrajzinév-képző járult, analógiás úton. Az analógiás fejlődés alapjául az az igen sok *-d* képzős településnév szolgált, amely *Gerezd* közvetlen közelében található: *Karád*, *Babod*, *Fiad*, **Tard*, **Almád*, **Cseréd*, **Szorossad*, **Gonoszd*, **Endréd*.¹

BENKÓ LORÁND.

Ciszerák-miszerák. Ez az állítólagos ikerszó (Székely Sándor közlésében *ciszerák*, *miszerák*) nézetem szerint nem a **ciszterek*, *szerviták*-ból származott azzal a fokozatos szövegromlással és *m*-mel való ikerítéssel, mely a MNY. XLIII, 139–40 olvasható.

¹ A csillaggal jelölt helységnevek elpusztult településekre vonatkoznak.

Sokkal valószínűbbnek tartom azt a feltevést, hogy a *miszerák*-ban az irgalmas barátok (fratres misericordiae) *mizerilák*, más-ként *mizerék* (MTsz.), *mizerik*, *mizeriek* (saját feljegyz.) neve lappang. Ez utóbbiak olyan rövidülések, mint a *ciszterciták*-ból a *ciszterék*, a *piaristák* > *piharisták*-ból a *piharik* ~ *piharok* (Szeged), a *minoriták*-ból a *minorik* ~ *minorok* (uo.), a *szerviták*-ból a *szerviek*. Éppen a minap hallottam egy idős hölgytől, hogy ő Budapesten nem a *szerviták*-hoz jár misére, hanem a *szerviek*-hez.

Mármost azt gondolom, hogy amint egyféle rövidüléssel az imént említett szóalakok, úgy keletkeztek másféle rövidüléssel (összszvonással) a *mizeriták*-ból a *mizerák*, a *ciszterciták*-ból a *ciszterák*. Az utóbbinak a hatására azután, mert a versben egymás szomszédságába kerültek, lett a *mizerák*-ból *miszerák*.

Susannita. A 'vén parázna' jelentésű német *Susannist* (l. WALDPFEL JÓZSEF, Simon bíró, suskás: MNY. XXXIII, 244) latinos formában van meg Gvadányi FalNót.-ában (IX. rész). Itt ugyanis azt írja a költő, hogy a táncpalotában egy iffian öltözött vén gavallér: „Egy ifjú dámát fel s alá vezete, | Hajlongott mellette, angyalának hitta, | Mind egy husz esztendő, szívét ez úgy vitta. | Ha ez a kávéját keverte, úgy itta, | Csufság volt mit nem tett ezen *Susannita*” (OK. 91). Régi magyar nevén *suskás*. Ennek a jelentése ERDÉLYI JÁNOS szerint is 'buja, parázna'. Közmondásgyűjteményében t. i. a 6881. számú *Igen suskás*-nál utal a 2170. számú szólásra: *Elvágja a meddig megsült*, és ezt a magyarázatott fűzi hozzá: „Hasonlatkép a pusztai néptől, mely azonnal elszeli, a mi megsült a pecsenyéből. Jelenti azt, a ki a mit lehet élvezi; mondják leginkább szerelmi kalandorokra.”

WALDPFEL cikkében a WANDER nagy közmondásgyűjteményéből (IV, 980) idézett „Alte Susannisten sind, wie der Knoblauch, der hat wol einen weissen Kopf, aber einen grünen Stiel” szóláshasonlattal tartalmilag egyezik az Actio Curiosa (1678.) következő helye: „Rottenhoff. Ó uram, ne mondják kigyelmed fajtalannak ilyen megöszült, öreg ember! Gaude. Hóhó! ... Nem elég az, hogy feje a szakállad; mert a rókának is feje a torkaalja, — de nagy veres ördöge vagy on hátul”. (TörtTár. 1894: 330.)

A fentebb említett német szólást ebben a formában hallottam magyarul: „Olyan, mint a fokhagyma: fehér a feje, zöld a szára.” Olvastam is valahol. A *susannita*-t azonban csak Gvadányiból ismerem. Lehet, hogy ő latinosította a *Susannist*-ből.

CSEFKÓ GYULA.

Rumén *cios* < magyar *csősz*. — Erre a ritka magyar eredetű jövevényszóra a Román Akadémia Szótára egyetlen példát idéz, POMPIIU M.-nak a nyolcvanas években végzett bihari gyűjtése nyomán (Convorbiri Literare XX, 1007; vö. DicțAcadRom. II, 468). Nem jelzi azonban a szó rumén többsét s nem közöl példát régebbi szövegekből sem. Ezért bír némi érdekességgel egy százéves pesti rumén újságnak, a tiszta népnyelven írott s már címében is népnyelvi sajtóságot mutató Amicu Poporului-nak 1848. július 30-án megjelent

száma. Ennek egyik közleményében (Miről prédikálnék én, ha pap lennék?) olvassuk a következő mondatot: „cătana nu e altă de căt ciosul (cirill betűvel: цосля) țării”: 'a katona nem más, mint az ország csőszje (őrzője)' (119. h.). Ugyancsak ebben a cikkben fordul elő szavunk többszámú is: „din banii aceia ține păstoriu, ciosii și altealesemenea”: 'abból a pénzből (t. i. a falu pénzből) tartja a pásztorokat, a csőszöket és másokat hasonlóképen' (116. h.). *Cios* román többese tehát *cioși*, a közismert *urs* ~ *urși* paradigma szerint, amely idegen szavakat is a maga körébe vonzhat (vö. pl. *Eschimoși* 'eszkimók'). Van-e azonban mód arra, hogy az Amicu Poporului adatait szóföldrajzilag értékeljük? E téren PAP ZSIGMONDNak, a lap szerkesztőjének és főmunkatársának származása szolgál a legjobb útmutatással: PAP ugyanis Szatmár megye keleti részéből származott (1817–1889.) és 1848-ban Kővár román képviselője volt. Ellentétben kora más művelt ruméneivel, a népnyelvtől sohasem szakadt el; ezért használt sűrűn olyan magyar eredetű tájnyelvi jövevényszavakat, mint *chinezul* (116 < *kenéz*, itt a. m. 'falusi bíró'), *tăuri* (39 < *tó*), *covaci* (50 < *kovács*) stb. Egyik szerkesztői üzenetében külön hangsúlyozta, hogy munkatársaitól is népnyelven írott cikkeket óhajt (122). Ezen tájszavak rendszerébe illeszkedik be *cios* negyvennyolcas adata, amely tehát a Krasznavidék felé mutat. Maga PAP is erősen tájnyelvinek érezhette, ezért magyarázta egy ízben a következő módon: „*ciosu* (*gornicu*) din Târnova”: 'a tornovai csősz' (i. h. 117), vö. *gornic* 'garde forestier, garde champêtre' (DicțAcadRom. II/1, 288).

GÁLDI LÁSZLÓ.

Bor-annya, borfejtés, borlütő. Dunántúli öreg szőlőművesek ma is gyakran *borannyá*-nak nevezik a borseprőt. Első följegyzése Kovács Pálnál 1794: „Késő a bort akkor kímélni, mikor már anyjára szállt.” (MARGALITS után.) Az elnevezésnek alapja az a régi és helyenként még ma is, élő hiedelem, hogy a leülepedett seprő erősíti, táplálja a bort. Ime néhány adat: „Menná tovább szoptya a bor az anynát, anná jobb (mennél tovább marad a söprűjén)” Somogy megye Szőkedencs (Nyr. III, 318). | „Újév tájban fejtünk, van aki márciusban: akkor erősebb a bora; mert a seprő annya a bornak” Somlóvidék, Alsóiskáz | „Fébruárban lefejtjük, hogy a söprű még ne lotyhaggyon, még ne lazoggyék. Az a bornak az annya, mert azon ál, azon fekszik . . . Októberban leszüretelünk, februárig az annyan fekszik” Vas megye Vásárosmiske | „A régiék márciusba fejtették le; most má újesztendő után is. Így monták: míg a söprűn van, addig szopik. Az az annya a bornak.” Somlószőllős | stb. (az utóbbiak 1949. évi gyűjtéséből).

A modern borkezelésnek talán legfontosabb művelete a *fejtés*, illetőleg a fejtéssel kapcsolatosan a zavaros bornak a *szűrése*. Ez azonban nem volt mindig így. A fejtés fontosságának felismerése és gyakorlatának elterjedése nálunk az utolsó másfélszázad folyamán történt. — Nemcsak a *bor-annya* kifejezésben mutatkozó felfogás bizonyítja ezt. Mutatja a régiségből fennmaradt sok-sok borkimérési, kocsmárosi feljegyzés, ahol a hordók tisztabor- és seprő-tartalma fel van tüntetve. Pl. Körösfő 1609: „Item Boczy Matthe educilanit vas vinu[m] Cont[inens] puri vini vr. 76 fev vr 4, per den. 3.” (JAKÓ, GyalUrb. 430): az említett hordó tehát 76 vödör (vr = urna) tiszta bort és 4 vödör seprőt tartalmazott. (Vö. Pázm: Préd.: „Hordó

bornak nevezed, a melyben söprű is vagyon.“ NySz.) Mutatják aztán az ilyenféle megjegyzések: „... Az ilyen források által, a' bor a' maga seprejét laffan laffan megeméltzi, a' fzerint a' mint a már fellyebb említett ó boroknak példája bizonyítja, melyeknek végre femmi, vagy leg alább kevés, feprejek fe volt. Hogy ha már a' feprőben fok talál lenni a' borkő, ... akkor a' bort fzukségképen le kell, ha azt valaki tartani akarja, a' maga feprejéről húzni.”¹

NAGYVÁTI JÁNOS (A' szorgalmatos mezei-gazda. Pesten, 1791. 2 köt.) 1791-ben még nem talált megállapodott kifejezést a bor lefejtésének műveletére. „... A Németek ezt így nevezik: (den Wein abftechen) A' Magyarok mihelyt által fogják látni, mely fokot hafználják a' bort feprő nélkül tartani, bizonyofan nevet-is fognak tselekedeteknek találni. Addig mi bé-érjük ezzel, ha így nevezzük, *Színbort tsinálni*, A' Borfod-vármegyeiek noha a' bornak minden jóságát a' feprőn építik, mint máfok: gyakran tsinálnak Szín-bort, és így mondják-ki: a' bort le-fzedni, az az, a' feprőről. — Ennek a' le-fzedésnek a' Boros-gazdák közönségefen mind ellenségei... Azt mondjak, hogy a' bort a' feprő tefzi jóvá és abból vefz magának napról napra új erőt.“ (124. l.) Amit NAGYVÁTI ír, hogy t. i. a magyarok „nevet-is fognak tselekedeteknek találni“, az jól látszik a következő évtizedek nyelvi emlékeiben. A borkezelés terén végbemenő fontos fejlődés: a b o r f e j t é s műveletének terjedése a nyelv életében is fejlődést idéz elő. A szókészlet néhány tagjának jelentése a borral kapcsolatba hozva új tartalommal bővül. Mondják ezeket: *a bort lehúzni, leszedni, levenni, levonni, lefejteni, megfejteni, fejteni, míg végül is napjainkra a borfejtés vagy egyszerűen fejtés válik általánossá*. Az idézett szövegeken kívül további adatok: SzD: MVir. 1803. (73): *A' bort ... le fejelni: feprejéről le-fejteni, -húzni.* | MÁRT., NMLex. 1803.: „Abziehen 4. den Wein, *lehúzni a' színbort*“ | MÁRT., MNLex. 1807.: *„Bort fejteni den Wein vom Lager abziehen.* | MÁRT., Deutsch-UngLatLex. 1823. „Abziehen“ al.: „Wein aus dem Fasse abziehen; *levonni a' bort, p. o. más edénybe, lefejteni*; vinum in alia vasa transfundere“ | KR. 1831.: „*Bort fejt. Le fejti a bort.* Vinum detrahit a faecibus“ | CzF. 1862.: „*fejt.* ... 4. Bort vagy más szeszes italt, nedvet seprűjéről lehúzz, megtisztít. *Az új borokat tavasz elején lefejteni. A bort nagy hordóból kisebbekbe fejteni.*“ — PP. I. 1708., PPB. I. 1767., 1801. *vinum* és *saccus* al.: „Caft rare vina faccis: *Seprejéről le-venni a' bort.* Saccis vina caft rare: *Zákon bort szűrni-által.*“ | PP. m. 1708., PPB. m. 1767., 1801.: „*Bort seprejéről le-venni:* Vinum elutriare. den Wein von Hefen ablassen.“ Ezek az utóbbi adatok valószínűleg nem a bor fejtésére, hanem az aljbor vagy seprősbor szűrésére vonatkoznak. BORZSÁK ISTVÁN cikkéből (MNY. XLV, 188) nem derül ki világosan, hogy a múltban — és részben ma is — a borral kapcsolatosan háromféle zsák volt használatban: 1. a ritkaszövésű tipró-, taposószűrétől- vagy bornyomó-zsák; 2. a bőrből készült és a bor tartására vagy más hordóba való vezetésére szolgáló tömlő (vö.: PPB. I. 1767.: „uter: *tömlő, bor-'zák*“; NAGYVÁTI i. m. 114: „*Bijal-bőr szivárvány: ... a' kádból egéfzlen a' pintzében le-tett hordók fzajjába vezetik rajtok a bort.*“); 3. a seprősbor megszűrésére vagy a seprő préselésére szolgáló sűrűbb szövésű zsák. Erről beszél Born: Préd. 1584. is:

¹ A' tokaji bornak termesztéséről s: ű és írásáról. Németül Derczeni Derczeni János ... Magyarul Ö. F. G. P. P. által. Kassánn 1796

„Czac olly mint az bor seprő sakia.“ (NySz.). — Viszont a borfejtés alkalmazásának éppen szörványossága miatt ki nem forrott nyelvi emléke lehet ez a régi adat: SZIKSZF. 1590.: „Vinum depressū, transuasaticum — Mas hordobā töltött bor.“

Végül még egy tévedést kell eloszlatni. JAKÓ ZSIGMOND idézett művében a tárgymutatóban *Borfejtő* címszó alatt a következő adatokra utal: Kolozsmonostor 1590: „*Borfeoyteo* Jakab, *Borfeoyiteo* Iftvan“ | Kajántó 1590: „*Borfeoyiteo* Mathialne“ | Kolozsmonostor 1640: „*Borfwotteo* Palne“, 1652: „*Borfwjtteo* Palne“. Ezeknek az adatoknak olvasása kétségtelenül: *borfőjtő*, *borfűjtő* és *borfüjtő*. MIKESY SÁNDORTól való a következő adatom: 1565: „Benedictus *Borfwytheo*“ (MNY. XXXI, 125). Olvasása, miként MIKESY helyesen észrevette, szintén *borfűjtő*, nem pedig *borfujtő*, ahogy a közlő gondolta.¹ Az utótag a *fűt* ige származéke. A *j*-s változatokra nézve vö. PP. m. 1708. és PPB. m. 1767.: „*Fűjtő*: Calefactor, *Fűjtöm*: Calefacio“; sőt már MünchK. 102: „es *fűiti* vala önmagat a' tüzhöz“; 1. még ugyancsak olv. *fűjt* Sylv., Mel., Pázm., GKat., Lipp. (NySz.). Jelentését tekintve olyan személyt jelöl, akinek feladata: 'a mustot melegítéssel, hevítéssel sűríteni, azaz befőzni'. Már pedig ennek készítése — latinul: *defrutum*, *sapa* — a XVI—XVII. században éppen gyakori volt. Ime: 1549: „Wgian ot o *sapa* bor eg' hordowal“ (OklSz. Pótl.) | C.: „Bort főzéssel apasztani: *defrutare*; Főzöt borhoz való: *defrutarius*; Isten fájával főzött bor: *abrotonites*“ | VER. 1595.: „főtt-bor: *defrutum*, gesottener wein“ (NySz.) | PP. I. 1708., PPB. I. 1767.: „Sapa: Tűznél főtt, forrott must; *Defrutum*: Főtt must, Gyümöls levből félig le-fővéffel tsinált ital; *Defruto*: Gyümöls levből mustot vagy bort főzők | SÁND., Told. 1808.: „Főtt bor, Főtt must. *Sapa*, *Defrutum*.“ — A *fűt*-nek hasonló jelentésére 1. még SzamSz.: *fűt* 2. 'hevítéssel megtúrósít'. *Fűtök ety kis tu:rót ebbüll az alutté:üll.*

A *fűt* és a *fő* többeli hosszúsága alapján, továbbá a *fő* ige tövében mutatkozó *-v-* és a *fűt* ~ *fűjt* (~ R. *fyt-*) esetében jelentkező *-j-* miatt nem lehetetlen a *fűl*, *fűt* és a *fő* (*föl* ~ *fél*²), *főz* (*féz'*) igék, valamint az utóbbiak rokonnyelvi megfelelőinek összefüggése. A *fő*, *főz* finnugor tartozékai: vog. *pajalt-* 'forr'; *pajt* 'főz'; *pütam* 'főtt' | zürj. *pu-* 'főz' | md. *p'ije-* 'fő'; *p'id'e-* 'főz' | lp. S. *pivva* -: praes. I. *pivāu* 'melegnek lenni, nem fázni'; *pivval*, *pivāl* 'meleg, melegség'; *pivās* 'verejtek' [vö. szam. *pivi* 'főtt'] (NyH.⁷ 149). A 'valamit melegít' és 'ételt hevítéssel elkészít' jelentésmegoszlás sem elképzelhetetlen. Annál kevésbbé, mert a *fő* ige lapp megfelelője 'meleg' jelentésű.

HORPÁCSI ILLÉS.

Leccsó. Folyóiratainkban és nagyobb szótárainkban nem szerepel, Bácszi Szófejtő Szótárában sem találom. Ennek az lehet az oka, hogy ez az ételfajta, s így neve is, csak újabban terjedt el. Nyírségi származású édesanyám 20—25 évvel ezelőtt a fővárosban ismerte meg, úgyszintén nagyanyám is, aki életét Csongrádban és Szatmárban élte le. Nem ismeri a tiszántúli, de az őrségi és bakonyalji nép sem, amelynek pedig jól ismerjük

¹ Megjegyzem, hogy tárgyilag a közlő nem tévedett. Hiszen a *főtt* bor. a sűrített must újabb keletű kifejezéssel *fojtott must* is. Megvan már KR. szótárában is SIMAI után idézve: „*Fűjtött bor*. *Sapa*.“

² Vö. EtSz. II, 462 és MNY. XLV, 197.

ételkultúráját (ECSEDI ISTVÁN, A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása 96; KARDOS LÁSZLÓ, Az Őrség népi táplálkozása; BOLLA JÓZSEF, A népi konyhamesterség műszókincse Felső-görzsonyban). Az ország legtöbb vidékén még vagy nem ismerik (pl. FÉL EDI, Kocs 1936-ban 80), vagy most van — a polgári és pesti konyha hatására — terjedőben, éppen úgy, mint a paraj-, kelkáposzta- és karalábéfélelek meg a paradicsommal készült ételek: paradicsomos káposzta, leves, mártás (KARDOS i. m. 49—56; ECSEDI i. h.). Egyébként a tiszántúli nép a paradicsomot alig s a paprikát is főleg fűszerként használja (ECSEDI i. m. 175).

A *lecsó*-ról általában az a vélemény, hogy déli: bács megyei eredetű. Erre mutat a kifőzések és konyhák *bácskai lecsó* műszava meg az, hogy a veszprémmegyei Szentgálon és Dél-somogyban LÖRINCZE LAJOS, illetőleg NAGY LAJOS közlése szerint *rácpörkölt*. Rozsnyón pedig SULÁN BÉLA szerint *szerbgulyás* a neve. A szabolcsmegyei Kemecsen hallottam, hogy más a *szerbgulyás*, mint a *lecsó*, amennyiben abban hús van, a *lecsó*-ra pedig tojást ütnek. A *szerbgulyás*-ra sohasem tesznek tojást. Az ilyenféle növényforrázatok igazi hazája valóban Délkelet- és Kelet-Európa (MNépr. I. 88). A magyar különlegességnek számító töltött paprika is balkáni eredetű (i. h. 93). Palánkai, majd újvidéki lakos rokonaim azonban a *lecsó* szót először Budapesten hallották 1932-ben, bár az ételt már régebben ismerték. Ugyancsak ők mondják, hogy a Vajdaságban általában *lecsó* helyett *betyárpaprikás*-nak nevezik. Doroszlói születésű Tallós István barátom kérésemre a tiszai magyarság körében, különösen Adán, Óbecsén és Bácsföldváron kérdezősködött szavunk iránt. Szerb ismerősei szerint ők a *lecsó* szót nem használják. Egy hasonlóféle ételt *gyuvecsá*-nak neveznek, de ez nem teljesen azonos vele. Egy idősebb magyar nő 20—25 év óta ismeri a Vajdaságban. Más szerint Baján 1906 körül még ezt az ételt nem készítették. A magyarok szerb eredetű ételnek ismerik s megerősítették azt, hogy a szerbek nem használják ezt a szót. BOGNÁR JÓZSEF (NNyv. II, 202) nem közli a bácskai magyarság szerb uralom alatt átvett ételnevei között, igaz, hogy még a *gyuvecs* ot sem említi meg. GUNDA BÉLA figyelmeztetésére megnéztem SZILÁDY ZOITÁN „Bulgária” című könyvét, de a *lecsó*-hoz hasonló ételnevet nem találtam (473—4). Nála is szerepel a *gyüvecs*, ez a kiválóan jóízű „zöldségsült”, amely a mi lecsónktól abban különbözik, hogy burgonyát, paradicsomot, paprikát, zöldbabot, gyenge tököt és hagymát egyenlő arányban adnak hozzá a darabokra vágott birka- vagy borjúhúshoz. CZIRBUSZ szerint nem ismerik a hazai bolgárok sem (A temes- és torontál-megyei bolgárok 42, 137).

Az ételnév származására nézve magyar, és a következő hangutánzó eredetű Szókkal rokon: *lecs* 'szétfőtt főzelék, elfőtt növényétel'; *löcsedék*, *löcsödék* 'rossz híg étel, moeskos lé, moslék; konyhai hulladék'; *lity-loty* 'löttyedék, izetlen híg leves étel' (MTsz.); *létýó* 'löttyedék, leféle, lé, híg étel' (MNY. XXIX, 72. SzamSz.); *letýkó*¹ 'Dunántúl tréfásan leves, löttyedék' *le.gőke*

¹ *Letykó* (*Letykó*) csúfnevet közöl a veszprémmegyei Adásztevelről HORVÁTH ENDRE; ez azonban közszóként az ételnevek között (43) nem szerepel (A bakonyalji nyelvjárás: NYF. 34. sz. 178).

levesen készített tésztaféle' (CzF.). Tehát a *leccses* 'leccsenős', *leccsen* 'loccsan', *leccsked* 'locsol', *letyék* 'híg sár, lacsak, latyak', *letyétel* 'fecseg', *lityő* 'hitvány', *lőtye* 1. 'csúnya lé'; 2. 'sáros pocsolya' (MTsz.), *lőtyke* 'híg' (NNyv. I, 159) stb. szók és mélyhangú *lacs-*, *locs-* ~ *laty-*, *loty-* tövű párjaik családjába tartozik, amelyeknek mind közös jelentés mozzanatuk a híg-ság, folyékonyság, levesesség. Ebből fejlődtek azután a szócsalád több tagjának ilyen jelentései is: a) 'hitvány, vacak, értéktelen, nemsokérok (étel, lé, löty)', pl. *lacs* 'tisztátalanul készített étel, ronda kotyvalék', *lüttyő*, *lőtyő* 'tréfásan pálinka' (MTsz.) és *letyemet* 1. 'rossz, ízetlen lé', 2. 'keserű vacak pálinka' (Nyr. LXXXII, 194); — b) 'lefetyelő, fecsegő, szájaskodó, nyelves, szószátyár', pl. *lecsi*, *leccsperdi*, *lics-lacs* (2. jel), *lics-locs*, *licsi* (MTsz.).

A *lőtyő* szót Kemecsen is ismerik. Akkor mondják, amikor a habarás vagy a rántás kevés az ételben, vagy kevés benne (levesben) a tészta; azaz mikor nagyon hígra, 'leves'-re sikerül valami (különösen étel, leves: a falusiak ugyanis a sűrű, tartalmas leveseket kedvelik). A jelentését így adta meg valaki: „szóval csupa lé”.

Lecső szavunkat tehát az étel valószínű déli származása ellenére is magyar népnyelvi eredetűnek vélem. Megerősít véleményemben az, hogy a környező és a szó eredete szempontjából valamikép is számba vehető népek (szerb, horvát, bolgár, tót, rutén) nyelvében nem sikerült megtalálnom.

Kalapár. (Vö. MNy. XLIV, 65.) Első említése a XVI. századból. Az egri vár és tartozékainak 1572-ben történt összeírásában: *Karapal* (GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász kúnok története IV, 130); 1655—1656: *Kalapár* (i. h. 251, 270). Az 1657. január 4-én tartott pestmegyei közgyűlésen Mihalek Miklós a kiskunhalasiakat *Kalapár* használatától eltiltatta, mire a halasiak a nádor előtt azzal érveltek, hogy *Kalapár* mindig Halashoz tartozó kun föld volt, különben is Mihalek nem ezt, hanem *Karapár*-t kapta. Az év őszén a megye tanúkat hallgattatott ki arra vonatkozólag, hogy a Halas melletti pusztát *Kalapár*-nak vagy *Karapár*-nak hívják-e. Erre több környékbeli lakos bizonyította, hogy ennek a Halas mellett fekvő pusztának nincsen más neve mint *Kalapár*, de szerintük Halastól különálló föld (i. m. 271). — E szerint a liquidák cseréje már a XVII. század közepén honyodalmat okozott.

MIKESY SÁNDOR.

Ember. Az *embër* szó megfejtését két komolyan számba vehető irányban keresik. Az egyik a korábbi, a részlegében HUNFALVY. egészében MUNKÁCSI kezdeményezte magyarázat, a másik, az újabb a BABOSS R. ERNŐ-féle etimológia.

HUNFALVY hitregei eredetű kifejezést lát benne, úgy, hogy előrészt a vogul *ilm* ~ *elm* 'ég' és finn *ilma* 'ég, levegő' szóval, utórészt pedig a mi *gyerek* szavunk *gyer* < *ger* elemével egyezteteti (vö. NyK. X, 189). — MUNKÁCSI (Ethn. I, 291—2, IV, 51—2, NyK. XXV, 258, ÁKE. 455, 499) az előreszre nézve szintén a 'levegő, ég' jelentésű finnugor nyelvelemekkel való rokonítás álláspontjára helyezkedik, az ehhez csatlakozó utótag azonban szerinte a cseremisiz

pü-erge 'Mann' másaul tekintett magyar *férj*-nek „régí alaki változata (*embér* < **em-për*, **em-pérj* . . .)“. — Vagyis HUNFALVY ÉS MUNKÁCSI jelentéstanilag mitikus indítékból, alaktanilag pedig alárendelő összetételből származtatják az *embér*-t.

BABOSS „Az *em b e r*-fogalom kifejezése az uráli nyelvekben“ című cikkében (MNY. XXXVI, 113–8) arra mutat rá, hogy a finn-ugor nyelvekre jellemző, különösen a rokonságfogalmakkal kapcsolatban igen gyakori az úgynevezett összefoglaló mellérendelő összetételek alkalmazása: 'testvér' = 'öcs + bátya', 'gyermek' = 'fiú + leány', 'szülők' = 'apa + anya'. Azonkívül az osztjából és vogulból az 'ember' fogalom kifejezőiként ugyancsak a 'nő + férfi' fogalmak jegyeit feltüntető összefoglaló összetétel jellegű alakulatokat idéz. — Ilyen szerinte a mi *embér*-ünk is: előtagja a magyarból kimutatható finnugor *em(e)* 'Weib, Weibchen', a második a *magyar* (R. *mogy-er*) népnévből és a *férj* (< **fi-er* vagy **fi-erj*) közszóból kielemezhető finnugor eredetű **er* 'Mann, masculus'. BABOSS a *b-t* járulékhangnak tartja, és ilyen „szervetlen“ *b-k* kifejlődésére egész sorozat példát közöl.

A SzófSz. az *embér*-t bizonytalan és vitatott eredetűnek minősíti, s a BABOSS-féle etimológia ismertetését azzal a megjegyzéssel zárja, hogy hangtani szempontból nem egészen meggyőző a fejtegetés,

Magam jelentés- és alaktani szempontból a BABOSS-féle magyarázatot tetszetősnek tartom. Sőt hangtani téren sem ítélem valószínűtlennek, csak azt jegyzem meg hozzá, hogy a *b* kifejlődését én — nem lévén a semmitmondó „szervetlen“ magyarázatok híve — a magánhangzó közti helyzetben levő *m* megkettőződésével és az *-mm-* hangkapcsolat *mb*-vé való elhasonulásával okolnám meg. Ennek a lehetőségére nézve hivatkoznám arra, hogy a BABOSStól előtagul felvett *eme-* szavunk megfelelői között a finn *ämmä* kettőztetés meg a lapp *aebmoi* *mm* > *bm* — a magyarétól eltérő irányú — elhasonulásos változatokat találjuk.

Mégis azt gondolom, hogy az összefoglaló összetételben az *eme*-előtag mellé inkább — MUNKÁCSHOZ hasonlóan — a magyar *férj*-ből és a cseremiszi *pü-erje*-ből kielemezhető **bér* ~ **pér* vagy „i“-zó nyelvjárásokban *bír* ~ *pír* mellérendelő utótagot tanácsosabb felvennünk. — A SzófSz. aggodalma, hogy a BABOSS feltette összetétel a rokon nyelvekben sehol sincs kimutatva, az én ötletemmel szemben is felmeríthető, de nem tartom különösen nyomósznak. — Ami a hangtani oldalt illeti, arra nézve a következő megjegyzéseket tehetem. Az összetétel igen korai keletű lehet: abból az időből származhatik, amikor a *férj* előzményének szókezdő *p* hangja még nem vált *f*-fé, ellenben: vagy változatlanul *p* volt, vagy pedig nyelvjárásiilag *b*-vé zöngésült (vö. esetleg fgr. **purk* ~ m. *bog*). A *mp* hangkapcsolatnak *mb* változatban való megléte tekintetében utalhatunk arra, hogy ugyanannak a vogul *tump* ~ *tomp* 1. 'sziget' és 2. 'domb' (NyH. 142, EtSz. I, 1384–5), továbbá vogul *tomp* ~ *tâmp* 'állatorr' (vö. MÉSZÖLY: MNY. XXV, 331) elemnek magyar megfelelője egyrészt *tump* ~ *tomp* alakban,¹ másrészt *dumb* ~ *domb* (*domború*) alakban jelentkezik a régiségben és az újabb nyelvben.

¹ 1240: *Tump* szn. (MNY. XX, 60); MA. I. „ila: *tomp*“; PP. 1708. „*Tomp*: Ila, Coxa“; 1221: *Tumpud* szn.; *tomp*or mint *-r* képzős származék (PAIS: MNY. XVIII, 29).

A NyH.⁷ 142 és EtSz. I, 1385 szerint a vogul elemnek szabályos magyar megfelelője a 'turgidum quid' jelentésű *dob* (*dobájos* stb.) szó (EtSz. I. *dob* al. I, 1369–71), s a magyar *dumb* ~ *domb* változat járulék orrhanggal nyilván magyar nyelvi fejlemény **dub* előzményből. Erőltetettnek tartom ezt a feltevést. Természetesebb magyarázatnak gondolom, hogy egyes nyelvjárásokban a nasalisos *mp-s* vagy *mb-s*, másokban pedig a nasalisát veszített *b-s* forma maradt meg, és a változatok a nyelvközösségben jelentésánálag elkülönülve terjedtek el. (Vö. PAIS, Tömlő: MNy. XXX, 41.) — A *férj* *j* hangjának a hiányával kapcsolatos ellenvetés (vö. EtSz. *embër* al. I, 1544) azzal hárítható el, hogy a *férj* *j* eleme a cseremiszi *erje* 'fiú' és a finn *yrkö* 'férfi' -*je* és -*kö* kicsinyítő képzőjének felel meg, de az összetételben nem kellett ebben a kicsinyítés formában szerepelnie. — Az EtSz. a *férj*-jel való összekapcsolásban olyan nehézséget is lát, hogy a magyar szó legrégibb alakja **embir* ~ *embür*. Ez a nehézség szerintem kiküszöbölhető: az eredetibbnek felvett **embër* ~ **embir* formákat **embër* ~ **embir* váltotta fel, úgy, hogy a szó korán a két szótagú hangrövidítő tövek típusába lépett, s az ily módon keletkezett *embir*-nek az 1237., 1323/1330., 1326/1336. keltű adatokból idézhető *embür* elváltozása nyugodtan odaállítható a HB.-beli *ember* olv. már valószínűleg *embër* mellé.

PAIS DEZSŐ.

Kurtakocsmá. Kísérletül megvallattam néhány mostani diákomat és néhány volt-diák felnőtt ismerősömet, hogyan mondják Petőfi közismert versének első sorát: „Falu | végén | kurtá | kocsmá, | oda rug ki | a Szamosra |.“ Mikor aztán megkérdeztem, mit jelent itt a *kurtá kocsmá*, legtöbben azt felelték; ők még ezen soha nem gondolkodtak. Ahogy most kérdésemre elgondolkodtak, volt olyan, aki azt mondta, hogy szerinte így különírva, különajtve: értelmetlen, együtt azonban lehet valami értelme, csak nem tudja, mi. Mások, legtöbben, azt vallották, hogy a *kurtá kocsmá* voltaképpen 'szűk kiskocsmá' jelentésű. Mindebből kiderül, hogy amikor iskolában tanulják a növendékek ezt a verset, a hely megmagyarázatlanul marad, s ennek megfelelően versolvasáskor, könyvnélküli fölmondásakor helytelenül mondják, hangsúlyozzák. A helyes hangsúlyozás ugyanis: „*Faluvégén kurtakocsmá*“, minthogy a *kurtá* itt nem a *kocsmá* jelzője, hanem egy összetett szó első tagja. Természetesen Petőfi a kor szokása szerint külön írta: *kurtá kocsmá* (Petőfi: Összes Művei. Franklin. 487), mint a *ki, kis fiú* stb., de számára ez magától értetődően sajátos, ma már csak társadalomtörténeti magyarázattal érthető jelentésű volt.

A *kurtakocsmá* már CzF. szerint is különleges kocsmafajtát jelöl: „olyat, melyben nem esztendő hosszában, hanem a helyi szabályokhoz képest rendszeren csak szent Mihálytól szent Györgyig mérik a bort; vagy ha máskor is, az titokban történik; általában oly csapszéket, mely a fogadóknál és vendéglőknél sokkal kisebb-szerű.“ PERÉNYI A. (Nyr. XXII, 135) pedig veszprémi értesülése alapján azt írja, hogy a *kurtá kocsmá* (ő is külön írja még) „nemesi jogon csak négy hónapon, rövid időn át tartó kocsmá, tehát ideiglenes, nem a regáliához tartozó kocsmá“, ideiglenes jellegéből folyt rendetlen, bútorozatlan volta, ebből pedig megvető jelentéshangulata.

Ezek a magyarázatok azonban már összekeverik a későbbi jelentéseket az eredetivel, a lényegeset a járulékokkal. A legújabb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokból ugyanis tudjuk, hogy milyen jelentősége volt a földesúri kocsmatartásnak. A bordézsma kihasználatlan maradt volna a földesúr számára, ha az úgynevezett királyi kisebb haszonvételek (regalia minor) közt nem szerepelt volna a parasztság egyik legsérlemesebb terhe, az „educillatio“ „uri jussa“, amelyet — jellemzően — még a feudalizmust eltörlő negyvennyolcas intézkedések is „elfelejtettek“ eltörlőni. A regalia-jogok e legfontosabbika abból állott, hogy kocsmát tartani az év egészében vagy részében csak a földesúrnak volt joga, a parasztnak csupán Szent Mihálytól Karácsonyig, ha saját szőlőhegyük volt: Szent Györgyig volt szabad saját borukat kimérni. Más időkben saját, dézsmában beadott vagy potom áron a földesúrnak eladott borukat kellett drágán visszavásárolniuk, ha inni akartak. (Vö. legutóbb: SZABÓ ISTVÁN, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. 1948. 185—7, 381—2.) Mármint azokat a zúg-kocsmákat, ahol a parasztok titokban árusították saját borukat, nevezték eredetileg *kurtakocsmák*-nak, amint azt egy XVIII. századi adat megvilágítja. A földesurak ugyanis folyton vigyáztak, hogy a parasztok meg ne kerüljék a földesúri kocsmákat, s másutt, *kurtakocsmák*-ban ne igyanak olcsó bort. Így inti Rákóczy György fejedelem is 1634-ben udvarbíróját, hogy vigyázzon a *cégér nélküli titkos kocsmák*-ra (SZABÓ i. m. 187, 5. j.), s így vigyázott Makó városa is a kocsmáltatási jogára. „A kocsmák bérlői“ — olvassuk az 1793-i évből való levéltári adatok alapján (BOHDANEČKY EDVÍN, Csanád vármegye nemzeti-ségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Makó, 1940. 68) — „a bérleti szerződésben követelték, hogy a lakosságot tiltsák el a borárúsítástól. A makói tanács több ízben is kihirdette, hogy az ilyen borárúsítás: »*kurtakocsmázás*« tilos a kocsmárossal való konkurrencia miatt; akit tetten érnek, bora elvesztésével sújtanak.“

Kecskemét városa is üldözi a „magánkocsmákat“, „hamiskocsmákat“, „álnok kocsmákat“, vagyis az 1665. évi adókönyv szerint „*kurtakocsmának*“ nevezett borárúsítóhelyeket (PAPP LÁSZLÓ: MNy. X, 103). PAPP LÁSZLÓ a *kurtakocsmá* elnevezést „a bort rövid úton a fogyasztóhoz juttató“ voltából származtatja.

CzF. magyarázata tehát második pontjában adja a lényegét, de nem mutat rá a feudális gazdasági-társadalmi viszonyokban gyökerezettségére. Ellenben első és harmadik magyarázata: időszakosság, kisszerűség csupán járulékos mozzanathoz fűződik: a *kurtakocsmá* időnként „legális kocsmává“ vált, viszont alkalmi s jobbággyi volta miatt nyilván szegényesebb, kisebb is volt, mint a földesúré vagy bérlőjéé. Ezzel egyszersmind helyreigazítottuk PERÉNYINEK a feudális viszonyok hiányos ismeretében rejlő tévedését, amikor ő a „nemesi jogot“ szembeállítja a regáliával, noha voltaképp ez itt azonos, viszont a *kurtakocsmázás* éppen nem nemesi jogon, hanem e jog időleges fölfüggesztésén alapult.¹

Mindezekről az eddig ismert, s nyelvészek számára egyáltalán megismerhető adatokról gazdaságtörténeink bizonyára többet

¹ Tanulmányosnak látnom megjegyezni, hogy Makó város mint földesúr 2'65 forintért vette és 4'54 forintért adta a bor akóját, tehát akónként 1'89 forint haszna volt rajta (l. BOHDANEČKY i. m. 86). Ez az adat adja meg e feudális jog gazdasági értelmét, funkcióját!

fognak tudni még mondani, éppúgy, mint szótörténetünk, fogalom-történetünk sok más kérdésében is.

Nyelvi szempontból még az érdekes, hogy milyen asszociáció révén kaphatta ez a sajátos „feudális zúgkocsmá” a *kurta* jelzőt. *Kurta* szavunk a latinból való (SzófSz.), általában ’rövid’ jelentésben. Így ismeretes: *kurta-kutya*, *kurta-malac* (MTsz.), *kurta-nemes* ’kis-nemes’ (CzF.), *kurtacédula*: a *hosszú-cédula* ellentétéként ’pestis gyanús házak jelölésére használt cédula’ jelentésben (vö. MNy. XVIII, 46), *kurta-forint* ’forint brevis, magyar forint, 50 krajcár értékben’ szemben a *rhénes forint*, *német forint* 60 krajcárjával (MNy. III, 48), *kurtakigyó* ’rövid, farkatlan kigyó, vipera berus’ (MNy. XIV, 60), *kurtány*: a *kurta* hatására létrejött ’irodalmi népetimológia’ ’rövid ágyú’ jelentésben (MNy. VII, 212), *kurta-szellet* ’crepitus ventris’, a gyors mozgású hajdúk csúfolására (RMKT. III, 70; MARGALITS, Köz. 252, vö. MNy. XIII, 81) (mint ma is mondják ugri-bugri emberekre: „f.g a gatyába”), *kurtaseggű*, *kurtavas* (CSÚRY) stb. stb. Valamennyi ’rövid, kicsi’ jelentésben. E szerint tehát a *kurtakocsmá* is ’rövid, kicsi kocsmá’ jelentésű volna; tehát nem a fogalom lényegéből (tilos, zúg-), hanem járulékos tulajdonságából venné nevét. Ha azonban arra gondolunk, hogy a *kurta* nem ’általában valami kicsi’, hanem csupán hosszúságát tekintve kicsi, vagyis ’rövid’, akkor nehézségeink vannak e tekintetben: a kocsmá négyszögletű szobája, „háza” lehet kicsi, lehet nagy, de nem lehet ’rövid, kurta’ vagy ’hosszú’; mintahogy Petőfi is, ha egyszerűen kis, kopott kocsmát akart volna érzékeltetni, írhatott volna *kurta kocsmá* helyett *egy kis kocsmá-t* is. Nem írt, mert ő a *kurta-kocsmá*-val — az akkori olvasóval magától értetődően, a maival magyarázat révén — többet akart megéreztetni, mint a kocsmá kicsiségét, szerénységét, — azt, hogy ez a népé, a jobbágyoké maguké volt, ott hozzájuk ugyszólván az uraságnak akkor — gondolom, ’legális korában’, Szent Mihály után — semmi köze nincs, ezen a helyen legalább a maga gazdája a jobbágy. (Gondoljunk a vers mondanivalójára!)

A *kurta* itteni jelentéséhez talán föl lehetne tenni, hogy a latin eredeti *curtus* egyik mellékjelentése, a ’hiányos, fogyatékos’ volt eredetileg, ami a kocsmának elvontan ’törvényesség nélküliségét’, konkrétan ’cégér nélküliségét’ fejezhette volna ki, mint ahogyan a *kurta-malac*, *kurta-kutya* jelentésben is érezhető, hogy nem ’rövid-malac’, ’rövid-kutya’, hanem ’rövid (hiányos) farkú malac, kutya’ értendő rajta (vö. a népmesei *kurtafarkú kismalac*-cal). Nincs kizárva azonban az sem, hogy a *kurta* a. m. *kutya* jelentésváltozáson keresztül (vö. HASAN EREN: MNy. XLII, 56) valamilyen kapcsolatban lehet ez az elnevezés az ugyancsak Petőfiből ismert *Kutyakaparó* (ÖM. 386) csárdával (ilyen pusztát is ismer Borsod megyében CzF.), és a népdalainkból ismert *Kutyakaparási* csárdával. Ez az összefüggés előttem azonban még nem világos.

Valószínű, hogy valamennyi ismertetett véleménynel szemben (pl. PAPP LÁSZLÓ) PERÉNYINEK van igaza: a kocsmá nyitvatartásának ’rövid’: ’kurta’ ideje (Szent Mihálytól karácsonyig: négy hónap) miatt kapta e kocsmafajta a nevét. Magyarázatán ez esetben is túlméntünk, mert rámutathattunk e „kurtaság” gazdaság- és társadalomtörténeti okaira.

Szőreg. Amit PAIS DEZSŐNEK *Szőreg* nevéřől szóló magğarázata-hoz (MŒy. XXVI, 357) írtam (Alföldi Tudományos Gyűjtemény II. Szeged, 1948. 43—7), ahhoz pótlólag mindenekelőtt meg kell jegyez-nem, hogy PAIS etimológiáját HORGER is elfogadta, amikor — más összefűggésben — mint példát hozta föl a -g kicsinyítő képző hasz-nálatára (MŒy. V, 6). — A nyelvtörténeti adatokat is megszerez-hetem még eggyel; a Nyirkállai-kódex is említi ugyanis Szőregtet: „*possessio Sewreg*“ (NyirkK. 368; id. KLEMM, A pécsi Nyirkállai Kódex magyar glosszái: Pannónia-Könyvtár 37. sz. Pécs, 1937. 8).

A *Szőreg* név alapiául kikövetkeztetett *Szever* személynévk MELICH-féle (HonfMg. 212—8) bolğár-török eredeztetése ellen már előbb is (AlfTudGyűjt. II, 46) a szláv eredetet vallottam, főként MOÓR ELEMÉR (Bolğár-törökök és szlávok és a Melich-féle helynév-kutatás. 1930.) alapiján. Véleményemben azonban még jobban meg-erősített egy újabb felismerés. MELICH (i. m. 215) azt állítja, hogy „ilyen [t. i. *Szever* — P. L.] neví embereket sem az oroszok, sem a bolğárok, sem a szerbek közt nem találunk“, Ezzel szemben én a Szőreggel szomszédos Újszentivánon (Torontál megye) a mai szerb nemzettársaink közt hirtelenében is találtam két *Szever* keresz-tnevűt: „Putnik *Szever*“ (Rákóczi-u. 226.) és „Ruzsin *Szever*“ (Rákóczi-u. 7.) (ezeket épp ez utóbbi fiától, Ruzsin Milántól, volt tanítványomtól tudom). Mindez — noha nem dönti el a *Szever* bolğár-török vagy szláv eredetét, mindenesetre — azt bizonyítja, hogy a szláv eredetet sem szabad olyan könnyen figyelmen kívül hagyni, mint MELICH tette. Sőt, ha tudjuk, hogy a honfoglalás után a magyar előkelők szívesen viseltek szlávos neveket, éppűgy, mint ahogyan az elszlávosodó bolğár-török uralkodó családokban is meg-figyelhető ez a jelenség (vö. MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² 1949. 174), az esetben még inkább a szláv eredet felé hajolhat.

Pariszt. HORGER ANTALNAK azt a kis megjegyzését (MŒy. XLIII, 138), mely szerint a Zentán és környékén gűnyos, megvető, sértő jelentésű *pariszt* alak egy megelőző *paroszt* alakból az o hátrahatón elhasonító hatására a *paraszt* melletti változatként keletkezett volna, nem tartom elfogadhatónak. Azt hiszem, — s erre épp a *pariszt* sajátos jelentéstartalma bátorít föl, amelyet mint HORGERTŐL feltett „jelentésmegoszlaşt“ nem látok indokoltnak, — e szó esetében egyszerűen az történt, hogy az úri osztálynak — az *arisztokrata* analógiájára képzett — *parisztokrata* gűnyszava súllyedt le a nép közé s egyszerűsödött *pariszt*-tá. Ilyesféle képzésű a szintén gűnyosan használatos *parasztikus* is.

PÉTER LÁSZLÓ.

Szósztatyor. HORGER: MŒy. XI, 9 — 13 a *szósztatyár* szó ere-detének kutatásában a *szósztatyár*-t a *szósztatyor*-ból származtatja. (Más származtatása SŒRŐ: MŒy. XLIII, 219 — 21.) A *szósztatyor* előfordulására HORGER sem írott, sem népnyelvi adatot nem idéz; úgy látszik, meglétét csak feltételezi.

Pedig megtalálható ez a szó Vörösmarty Csongor és Tündé-jében, ugyancsak 'szósztatyár' értelemben. A III. felvonás 3. jelené-tében mondja Csongor a locsogó Balgának:

Szósztatyor! ne tátogass itt,
Nyeld el fél kapált eszednek
Ludtőmő termékeit. (300.¹)

Ez a körülmény azonban nem jelenti HORGER magyarázatának a valószínűségét, s nem igen lehet feltennünk, hogy a *szószátyár* mellett élő megfelelő alakváltozattal állnánk szemben. Szerintünk itt Vörösmarty alkotta szóval van dolgunk. Köztudomású, hogy a nagy költő nyelve a Csongor és Tündében a legkáprázatosabb, s nyelvfantáziája itt a legjátékosabb. Valószínű, hogy miként a nyelvész HORGER, a költő VÖRÖSMARTY is felfedezte a hangzás-beli hasonlóságot a *szatyor* és az elhomályosult jelentésű *szátyár* között. Játékos kedve megalkotta a *szószatyor* szót. Ez összetétel második tagjának világos jelentéstartalma, a vaskos valóságot sugalló hangulati velejárója jobban megfelelt Vörösmarty költői céljának, mint a közönségesebbé halványult, teljesen elmosódott jelentésű *szátyár*.

Feltevésünk valószínűségét támogatja az a tény, hogy a Csongor és Tündében hasonló, részben tréfás, részben komoly hangulatú, de a *szószatyor*-hoz teljesen hasonló formájú Vörösmarty alkotta összetételek egész sorával találkozunk. Csak a legszembeütőbbeket említem: *üdlak* (272), *pénzbánya* (281), *bűszavak* (294), *mézedény*: Balga a lányokról (299), *pokolmás* (311), *tűzajak* (311), *bűnvirág*: Ilma a Balgának gondolt Kurrahnak, (320), *bűnfia*: Tünde a Balgának vélt Kurrahnak (321), *mézforradék*: Tündéről Kurrah Balga szerepében (322), *bűn cseléde*: Csongor Balga-Kurrahnak (323), *fénybogár* (328), *varázskút* (331), *fényfolyam* (340), *fényhaza* (341), *gyámbot* (344), *észmerengés* (349), *gyönyörfa* (350), *zajmadár* (349), *fénylak* (351), *méhajak* (351), *méajak* (351), *rózsaharmat* (354), *rózsagy* (354), *rózsaujjak* (366), *csendliget* (365), *oldalcsont*: Balga Ilmának (362), *döggalamb* (393) stb.

Kovákol: kohát-kohát ~ kovát-kovát. A hangutánzó *koá-koá*-nak, melyből a halasi ember a *koákol*-t származtatja (Sűrő: MNy. XLIII, 313), van még egy változata a kiskunhalasi népnyelvben: *kohát-kohát*. — *Kohát kér a gyerekek! Aszongya, hogy kohát, kohát!* Ez a változat is magyar hangutánzásra épített tréfás népi etimologizálás. Mintha a gyerek (a csecsemő) az acél, kova, tapló tűzszerszámokból a kovát kérné rágyújtáshoz. A *kova* szót ugyanis Halason *kohá*-nak ejtik.

Ehhez talán teljesen hasonló felfogásban találkozunk vele Arany János Bolond Istókjának I. énekében, ahol a haldokló esősné éppen ebből a jellegzetes hangból, illetőleg hangoztatásból szerez tudomást leánya szerencsétlenségéről:

S látta azt, az égi koronát,
Már bomladoztak földi köteléki,
Midőn egy éles hang: „*kovát! kovát!*”
Majd csakhogy a kezéből nem üt ki
Az égi kincset. (I. 30.)

Mindezek az adatok csak megerősítik PAIS DEZSŐ (MNy. XLIII, 57 — 60) nézetét, hogy a *kovákol* ~ *koákol* nem német átvétel, hanem magyar hangutánzás természetes alkotása.

Sűrő JÓZSEF.

¹ Az idézetekre a következő kiadást használtam: Vörösmarty munkái. Új jutányos kiadás. Harmadik kötet. Pest, 1871. Kiadja Ráth Mór.

Híntös. MÉSZÖLY GEDEON (Nép és Nyelv I, 225 kk.) és tőle függetlenül PAIS DEZSŐ (MNny. IV, 329—30) a *Híntő*, *Híntös*-féle helynevekkel kapcsolatban kimutatta, hogy ezek a *hínt* ~ *hind* ige származékai. Magam is közöltem aztán néhány idetartozó adatot (Kalotaszeg helynevei: Mut., Nép és Nyelv II, 240—1). PAIS néhány középkori oklevél-adat alapján hivatkozik egy *Hintus erdő* és egy *Hintus* patak helynévre is. A rendelkezésre álló adatok alapján e helynevek jelzette földrajzi tényezőket az egykori Kolozs és Doboka megye határán, a ma Kolozs megyében fekvő Magyarpalatka, Szava és Marokháza közti területre teszi. A fentebb említett helynevek pontosabb rögzítése és előtagjuk további fejlődésének magyarázata azonban az újabbban előkerült adatok alapján lehetővé válik. A kolozsmegyei Vajdakamarásról idézhetem ezeket az adatokat: 1720, 1738: „Az *Hintosban*“ (kaszáló) | 1753: „A' *Hintosba*“ (k.) | „egy Szakadék... A' *Hintosba*. a' *Hintos* nevezetű helyben az Erdő alatt“ | 1756: „a' *Hintos*“ (k.) | 1770 körül: *Hintos* ~ *Hintás* | 1745: „*Hintos* nevezetű erdő allyán“ (k.) | 1766: „a' *Hintós* Berczin“ (sz.) | 1787: „A' *Hintos* berczin“ (szántó) | 1753: „a *Hintos* erdeje“ | 1753: „a *Hintos* Hágóba“ (sz.) | 1770 körül: „*Hintos* hágojánál“ (sz.) | 1787: A' *Hintos* hágóba“ (sz.) | 1753: „a' *Hintosra* menő ut“ | 1787: „a' *Hintos* uttya“ | 1770 körül: „*Hintos* Uttya mellett“ (sz.) | „*Hintosi* Utnál“ (sz.) (MNMúz. Bethlen lev.). — A Vajdakamarással tőszomszédos Magyarpalatkán a Szava felől való fordulóban említenek 1759-ben egy szántóföldet, mely „a' Soron végig rug a *Hintás* nevű erdőre“ (Erd. Múz. lt. Br. Jósika hitb. lt. Kamuthi lev. Fasc. LVIII. No. 21). A *Hintás* vagy csak elírás lehet a *Híntös* helyett vagy népetimológias változat. Minthogy már előbb idézett cikkemben rámutattam arra, hogy a kolozsmegyei Kisbácsról ismert magyar *Hintós*-nak a román lakosság ajkán *Hínteuş* alakja él, kétségtelen, hogy a *Hintós* román ajkon keletkezett változatának tekinthetők az alábbi román vallók ajkáról lejegyzett marokházi helynévi adatokban szereplő *Hintos*-fejlemények is: 1767: „A Felső vagy *Hintyes* nevezetű Forduloban. Lá Mnyikává in *Hintyes*.“ — Marokháza tőszomszédos Vajdakamarással és Magyarpalatkával; a mindhárommal határos Báréről is idézhetek az 1770 körüli időből egy idevonható adatot; ime: „Szub *Hintyes*“ (sz.). — A PAISTÓL idézett adatok és magyarázatok, továbbá az itt felsorolt adatok és a helyrajz ismerete alapján nem lehet most már kétséges, hogy a középkorban emlegetett *Hintus* előtagú helynevek Béré, Magyarpalatka, Marokháza és Vajdakamarás határának érintkező pontján, alkalmasint egy nagy, eredetileg mocsaras, ingoványos területre vonatkoztak. A középkori adatokból ismert *Hintus*-nak a XVIII. századi *Híntő[o]s* nyíltabbá válással alakult szabályos fejleménye.

S ha már a *Híntös*-kérdésről van szó, idesorolok még egy, Szolnok-Dobokából Páncélsehről ismert adatot: 1771: „*Hintos-ajj* nevezetű helyben“ (sz.). Ehhez kapcsolódva, még megjegyzem, hogy Páncélseh történeti és jelenkori helynévanyagában nagyon sok az *áj* 'völgy' szóval összetett helynév (erre nézve l. GERGELY BÉLA és SZABÓ T. ATTILA, A Dobokai-völgy helynevei: ErdTudIntÉvk. 1944. 390 kk. és kny. Kvár., 1946. 54 kk.).

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Jobbágylevelek a XVI. századból.

1580.

Tardoskeddi nyomorúság.

Örökke ualo alazatos fozgalatunkat ayaljuk¹ mynt Nagfagos bÿzodalmas Vraÿnknak, Isten utan nÿnchen kÿ hez remendkôdnunk es efsedeznunk hanem chak Nagfagtoknak: Touaba emlekezunk az mÿ nÿomorufagÿnkrul Nagfagtok² eleoth, mellekrÿ³ panazolkodunk: Elfeo panazolkodas hoz az eleôt mÿ nekunk nem uolt ket Ispanunk ha nem chak egy uolt, mastan kedigh kettô wagon, annak az egÿknek feÿet haÿtutunk es meg bechûltuk, mastan ketten wadnak raÿtunk es elnek raÿtunk giakorlatos keppen nem elegezik egÿ pÿnt borual kÿwel tartoznank hanem beÿÿseguel hordat á borth az ű uendeginek es egy pÿnzt fem adnac⁴ a borra, hanem az wara fra uetik a naÿ kôlcheget, kÿrul ŷol emlekezunk rola mÿnian(!) hoÿ chak haromÿsor eztendeo altal⁵ fel iôth az Ispan mi hozzank, mastan ßuntelen ketten noÿmorgatnak benÿunket (!) es nem giôzunk űket kôlchegeul.

Annak utanna ket Jobaÿ helt magoknak foglaltak es maÿorfogot tartnak mel Jobaÿÿok chaÿar ű fôllegeie uolnának es annak utana közunkbe nem engedik ßolgalnÿ. Efmeglen zanto földunket el foglaltak mÿ tûl⁶ es oth ßantÿak⁶ hun ßÿnte akariÿak. Az Retetÿs mÿ tulunk el foglaltak es oth kazallÿak hun keduelik es ßeretik, kÿ foha nem uolt es fenkÿ rola meg nem emlekezik. Azonkeppen uagion mi nekunk egy kÿchÿn weÿônek ualo tilalmas erdônk melly weÿôth⁷ chak haz körül ualo epuletre tarttÿuk, aztÿs az Ispaniok hun akariÿak oth uagÿak az ű maÿorfogokra, mÿkor kedigh mÿ nekunk ßugfegeu uolna hat nÿnchen hun⁸ wagnunk.

Thouaba megis panazolkodunk Nagfatoknak es emlekezunk rola hoÿ minekunk uagion fogot wizunk kinek nag eros gatÿat tarttÿÿk es naÿ munkaualepethûk, Az Ispanok azt chelekeznek Barmot rea fogadnak itatnÿ es annak iutalmat az wiznek feôl uezÿk magoknak melÿ Jeouedelem szentegihaznak iarth mÿnd ôrôkkûl es annak á iuldemebul (!) szentegihazath epetettenek megh, kÿt megh bÿzonethunk regi emberekuale hogi az Ispanoknak foha nem iart a wÿznek iutalma kÿrul mÿnd ôrôkken emlekezunk iol.

Annak fôlôtte á thoo wizeth⁹ giakorta halazzak ŷzinte mikor akariak akor haloioakat bele uetik melÿ keues halat benne tarthûk az feÿunknec menthsegunkre kibul az Tôrôkôknek fizetunk:

Efmeglen arul is emlekezunk Nagfagtoknak hoÿ az is tôruinunk fohanem uolt hoÿ azt akariak hoÿ űnekiek annÿ ßolgalatot ßolgalÿunk mind az földes wrunknak, Aztis akariak hoÿ minden ôth¹⁰ emebtrul egi egi kazalt es minden ôth embertul egi egi zeker fath hoÿ¹¹ hagÿunk azt kedigh keczer eztendeo altal kerik mel fath mÿs draga pênzen uezunk es mezÿ földrul horgÿunk magunknak is, foha nem uolt tôruinunk hoÿ Ispanak fath horgÿunk. Mert eÿÿdenis á ket Ispan miat az ű hazok chynaltatafa miatta mi kôzulunk uettetlen egÿ nehan ember karba maradot.

Thowaba arulis panazolkodunc Nagfagtoknak mÿnt bizodalmas wraÿnknak hoÿ fô fô embereknec mi kôzulunk nÿnchen femmÿ tiztefegÿnk az Ispanok eleôth fem iambor neuunk, kibul kerunk

bochanatoth Nagfagtoktul Istenert hogi megh bocha'son mi nekunk minemő rut undok bezeduel zidalmaz¹¹ bennunket Beftia kurwafiaknak, ebeknek neuzei, es annak főlette mongiak hogi' niakon fogua ala uizen mynt egy ebeket, es az tomloczbbe niakon uetlek. wywarban.¹²

Annak főltte nagyub dolgokrul panazolkodunk Nagfagtoknak, megh nem elegettenek mind ezekrulis kit chelekettene¹³ mý raitunk, ha nem nagyubat myueltene¹⁴ raytunk kyth nyakon kýt arczul, kýt wíthekue (!) az byrakba es á polgarokba wontanak. Es annak főltte chaßar w főllege¹⁵ ket Jobagiat megh öltek, az Ispan Bolgay myuelték myuta fogua w k ýth az Ispanfagot býriak. Mý az wduarbyronk előtte panazolkodtunk fýruan ezekrül az mý nyaualyainkrul es¹⁴ egyeb dolgaynkrul soha nem foghata el¹⁵ az wduarbiro wket mi rolunk. Az Ispanok azt mondtak nem paranchol az Wduarbiro mý nekünk nem w adta nekük az Ispanfagot el is sem uehetý mý tulunk ha ýgen nehezetek es bannyatok mennyeték el kamarafokra pofonba panazolkogyatok es tegietek rola.

Orókke ualo Bolgalatunkat aýalunk Nagfagtoknak mynt býzodalmas wraynknak, es patronofsýnknac¹⁵ býzodalmunk uagion Isten utan Nagfagtokban Mý mynd feýenkýnt nağ es kýczýn panazolkodunk Nagfagtoknak, kerunk es kónièrgunk alazatos keppen mynt Nagfagtoknak es wraynknak Isten utan. Hogy¹⁶ uegie el es fogya mý rolunkenný fok terheket mellýeket benuedunk myatok az Ispanoktul, mert anekulis nagy¹⁷ Infegben uagyunk es nağ fýzeteibe az kegietlen Tórkóktul kit nem geozük fok adoual mel fýzetes auag fummya tezen hat zaz forýntoth mely fumat meg kel adnunk w nekiek: kerunk Nagfagtokat legien melletunk mynden ýo elomenetunkre, es fegetsegunkre Isten utan, m[ert] ha Nagfagtok erettunk nem zol es nem tamad es el nem ueßý mý rolunk az mý nyaualaynkat az Ispanok miat kýt zenuedunk Hat mý nekük el puztulnunk kel¹⁸. es el hadný puztan wegreis, mert nem geozzuk Ispanokat is Bolgalny es foldes wrunkat is. Azerthan waryuk Nagfagtoktul alazatos es mynden ýo ualaztoth kýbe megý¹⁹ marandando iouendõre maradhatnank meg, es nagfagtoknak meg Bolgalýwnk⁰ myniaýan, kiert az wr isten is meg fizet nagfagtoknak Az Isten aggion Nagfagtoknak mynden ýo fzerenczet nağ fok eztendeigh ýo egefseget, es bekefseget. kegielmes walaztot warunk

Nagfagtoktul.

Az tardoskeddi býrak, es efkutte²⁰ polgarok mynd az egez kőfsegh Nagfagtoknak alazatoson aýanliak²¹ magokatth.²²

Országos Levéltár; Törzssanyag 1580.

A kérvényt ez időben csak szórványosan található igen nagy betűkkel írták és az első gyakorlatlanabb író kezét egy második, talán tudakosabb ember javította.

A kérvény a pozsonyi kamarának szól, és a kérvény szélére és hátlapjára írt jegyzetekből megállapítható kelte is: az egyik sérelmes eset dátumául a kamarás úr — én Hosszutothy írását vélem felismerni — odaírta: „circa festum beati luce 1580“ (október 18.). Tőle származik a kérvény felírása is: „Suplicacio colonorum Tardfckedd contra Nicolaum Balassa Officialem.“ Tehát egy Balassa Miklós nevű ispán sanyargatta a népet, ami valószínűleg onnan ered, hogy a királyi kamara ez időben elzálogosította a királyi birtokokat, s a zálogösszeg letevője, az officialis,

zsarolásaival és rablásaival kárpótolta magát. Balassa Miklós nem volt rokona a gyarmati Balassáknak.

A jegyzetekben a kamarás úr összeállítja az okozott károk értékét is és igen érdekesen egy listában elmondja, mi mindent kell egy szegény jobbágnak e korban fizetnie (formátlan pro memoria):

kapant	
zait (= sajt?)	
Molendinum	Barant
fenum	occupacio vinorum
Cenfus	
Educillacio (= csaplálási jog)	Barmot tartnake
birfagium	bitang
prandium	
capecie	
lekerezef,	Hatar
fatt	Artan
Bwza	Mezet

A felhozott sérelmes esetről pedig ezt írja a kérvény szélére:

balafi miklos in conspectu Proviforis vŕteken fogta keowe (olvas-hatatlan) aŕert hogj nekj panaŕlot Arcwl verte, oth folgaiwal meg fogatta, vgi verte hogi fekut bele tjz hetig

Efen Miklost

Miklofsi Janost vŕteken fogta atfig verthe²³

mig akartha

mjnden ok vetetlen

A gyilkosság említésénél meg ezt olvassuk:

Efeket meg bwntetek terwenjel

¹ Ebből javítva: *cý ulunk*; az eredmény: *cý ulynk*, ami nem szándékolt alak. —² Jav. *Naŕŕgtoknak*. —³ Jav. *melleket*. —⁴ A *-nac* későbbi betoldás. —⁵ Jav. *ala*. —⁶ Jav. *ŕ inchak*; tehát a ma terjedőben levő felszólító már akkor behatolt a népnyelvben a jelentő mód helyére, és csak az írástudó javítja. —⁷ A szóvégi *h* toldás. —⁸ Jav. *uagnunk*. —⁹ Jav. *wizek*. —¹⁰ Jav. *ŕ h*. —¹¹ A nasalis jel pótolva. —¹² Az utolsó szót a javító írta. —¹³ Előbb ezt írta: *harom*. —¹⁴ *cs* beszúrva. —¹⁵ Jav. *patronuŕ ŕynk*-ből: a régi alak győz az új felett a javító kezén. —¹⁶ Az *y*-t a javító írta. —¹⁷ Az *y* a javítótól való. —¹⁸ *kel* beszúrva. —¹⁹ *y* toldva. —²⁰ Jav. *-nank*. —²¹ *i* beszúrva. —²² Az utolsó szót a javító toldotta hozzá. —²³ Ez valószínűleg az e korban divatos *adzig* a. m. 'addig'.

A kérvényben előforduló Ujvár Érsekújvár.

ECKHARDT SÁNDOR.

Egy hibás keltezéssel közölt erdélyi nyelvemlék. Az erdélyi levéltári forrásanyag legkiválóbb ismerője, KELEMEN LAJOS még kezdő levéltáros korában közzétette az Erdélyi Múzeum levéltárának azt az egyik, XVI. századi magyar nyelvű oklevelét, mely Galaczi Máténak és Tamásnak Galaczi Nagy Benedekkel való szerződését őrizte meg. A szerződő-levél keltét KELEMEN 1516-ban állapította meg. Miután MELICH JÁNOS a SZILASI MÓRIC szerkesztette Nyelvészeti Tanulmányok című folyóirat egyetlen megjelent számának 101–3. lapjáról ez egyik legrégebbi erdélyi magyar nyelvű oklevelet újra közölte, ezt jegyezte meg: „Megvallom,

hogy ha ez oklevél nem volna keltezve, nem merném azt állítani, hogy a XVI. század elejéről való. Nyelvéből erre vonatkozólag semmi korhatárolót nem tudnék . . .“ (MNy. XIII, 232—3). Bár a továbbiakban MELICH felhívja a figyelmet a *c* hang *tz* jeggyel való jelzésére, s e tekintetben is érdekesnek tartja ezt az oklevelet mint e jelzés első jelentkezésének emlékét, az, amit KELEMEN szíves szóbeli közléséből tudok,¹ teljesen indokolttá teszi MELICHnek a korhatároló jelleg hiányáról mondott megjegyzését. Az oklevél első közlöje ugyanis beszélgetés közben többször visszatért erre az ifjúkori közlésére, s mondotta nekem, hogy az oklevél pontosan 30 évvel később, azaz 1546-ban kelt. Mint ugyanis a későbbi vizsgálat során kitűnt, az oklevél évszáma utolsóelőtti jegyének írásakor a leíró tollából kifogyhatott a tinta, s így a 4-esnek csak az egyenes szára látszik jól, a másik függőleges, illetőleg vízszintes vonal „tollbamaradt“, de a toll karcolása a papíron, bizonyos szemszögből nézve, ma is látszik.

SZABÓ T. ATTILA.

NÉPNYELV.

Nyelvjárásaink történetéhez.

Nyelvészeink többször is foglalkoztak nyelvjárásaink eredetével, de hogy még milyen messze vannak a helyes megállapítástól, bizonyítja, hogy az egyik nyelvész szerint a honfoglaló magyarság nyelve egységes volt, a másik szerint már őseink is két különböző nyelvjárást beszéltek, s volt olyan felfogás is, hogy a mai összes nyelvjárások négy alapnyelvjárásból fejlődtek. Valóban csak annyit tudunk kétségtelen bizonyossággal megállapítani, hogy a kódexek korában már több nyelvjárássra oszlott a magyar nyelv, sajnos azonban, ennél tovább nem juthatunk, mert kódexeink legnagyobbbrészt másolatok. Íróinknak és másolóiknak a legtöbb esetben még nevét sem ismerjük, nemhogy azt tudnók megállapítani, hogy hová valók voltak. De kódexeink írása sem egységes, mert a másoló gyakran saját nyelvjárást keverte bele az eredeti írójának nyelvjárázába. Nyelvjárásaink történetét csak úgy ismerhetjük meg, ha olyan nyelvm emlékeket használunk, melyek íróinak nemcsak nevét, hanem származását is tudjuk. Ilyen nyelvm emlékek azonban csak a XVI. századtól kezdve vannak. Ide tartoznak első sorban a levelek, továbbá a végrendeletek és inventáriumok, de néha más nyelvm emlékek keletkezési helyét is meg tudjuk állapítani. Elsőnek kell említenem CALEPINUS 1585-i kiadását, minthogy magyar értelmezőinek erdélyi eredetét már rég megállapították. Ilyenek azután a Kolozsvári Glosszák, melyeknek egyik szerzője a Dunántúl délkeleti részéből (Tolna vagy Baranya megyéből) származik, a másik kettő pedig a háromszékmegyei Ajtáról és Bőllönyről. Az utóbbiak 1577 táján keletkeztek, az előbbieket a század első felében. Még régiebbek a Sermones Dominicales glosszái, 1470 előtről, tehát még a XV. századból valók. Erről is meg tudjuk állapítani, hogy írója baranyamegyei származású volt.

¹ Megjegyzem, hogy KELEMEN nem ismerte MELICH közleményét, és így — gyakorlottabb korában — az írásjelleg későbbi volta miatt kezdett gyanakodni első megállapítása helyességében, s közölni is akarta helyesbítő megjegyzését.

E kérdésekkel kapcsolatban két olyan nyelvemlékre szeretném a figyelmet felhívni, melyekből sok tanulságot nyerhetünk nyelv-járásaink, vagyis inkább egyes nyelvjárási sajátosságaink történetére nézve. Az egyik Széchényi György (1656—1732.) levelei, melyeket vejéhez, Ebergényi László tábornokhoz intézett. 1929-ben adta ki BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ. Nem tudom, mennyire pontos a kiadás, de így is rendkívül sok adatot lehet benne találni a sopronmegyei, tehát nyugati nyelvjárásra nézve.

A másik nyelvemlék a Szentsei-daloskönyv, melyet BUDA JÁNOS másolatából 1943-ban adott ki a budapesti Pázmány Péter-tudomány-egyetem Magyarisztudományi Intézete. THALY KÁLMÁN meg-állapítása szerint a gyűjtemény szerzője a veszprémmegyei Tésről származó Szentsei György volt. A dalok nagyobb része 1670—1704 közötti időből való, de vannak köztük régebbiek is. Mármost a dunántúli nyelvjárásnak számos jellemző sajátosságát találjuk meg a szövegekben.¹

A nyelvjárásnak egyik legjellemzőbb vonása, hogy az *a* után következő szótagban az *a* hang *o*-ra változik. — Erre rengeteg példa van. Ime: lábo, házos társát 11, bánottjában, tsináltom 12, láttonak 20, háilyotok (háljatok) 22, árvoságra 23, bé szállona, találtotik 25, Abrahám 26, bánotom, bánottját, állopotom, árvoságom 27, bu bánot, fídidolom, ásztotod, bánatot 28, ártotlan, Szánokozoimnak, szánokodo 29, bánot 31, láthatom, bánotnak, árvo 34, ártotlanul 35, ártotlant, várhotnék, szolgálom 36, Nyájosságod, társoságra, számtolan, házodnál, ágyodat, házodban, házodul 37, Agyodban, ellene támocz, ellened föll támod házodban, házod 38, ártotlan 40, támostal, el bágyottam, el fárottam, bánotim ban 42, Számtolan, ártotlan, láboimat 43, hátom, áldossál 44, gyalázottal, bánotokkal, nyájosságimban, állotok (állatok), utánnom, állopotom, bánotim, bánottal, árvoságnak, állopotnak 46, állandóság, nálo, bu bánot, fárotságban, társoitul, bánotjában 46, Házosodnyi, bánottjában, szolgálottok 47, bé bótossal, látnok 49, rágotlan, meg szárot 52, száros (száraz), bánot, bánotos, ágyomban 53, nyálot, álltol, bánotot, állopotya, ásztosd, szároz 54, iárot lan, házosulván, hántom, társom, pártó 55, nájosság hoz (nyájassághoz), ágyos, nyájos, iárhosson 56, házosságom, házosságh, kívántotik, bu bánot, bánotos, házossághban 57, szentegy házodnak 58, választottad, Adánnok (Adánnak), Abrahám 59, próbáltotunk, bánotot, választottakért, Házosság 60, társott 61, meg házosodám, házos társ 63, házo, fárodva, bótányi 64, társom, találtossál, meg ne utáltossál, láttossál, házodat, nálod 65, házossághban 66, házosság-(nak, -tok, -ot) 67, Láhod 68, házos társod 69, bánotban, szolgállyotok, bánot, lát hottam volna, szolgálotom 70, támodnak, támostanak, bu bánotban, bánotimat, lát hosson 71, el szárottam 72, fárot (fáradt), házos társul, társott, társom, házosságinak 73, társomnak, árt hosson, házosságinak 74, szárodást, szárot (száradt), fárosztanal 76, Leányo 77, álhotatlansága, találtotik 78, találtoték, találtotnak, fárotságidat, Coronáztotnyi, nálod 79, el fárottam, bánot(ra) 81, áttoljában, föll támodnak 82, választ, ártotlanokat 83, ártotlan, támod 84, járhotnak, árhotnak (árt-), alázotos, támosz 85, fájdolmát 86, ártotlan, szánnyo 89, álhotatlan, láthatnók, meg szolíthat nálok 91, topogathatnók, utánnod, iároc (járatsz), választ (választ), ábrázotod, ágyomban 92, társoságh 93,

¹ Más, a SzófSz.-hoz viszonyított első előfordulás szempontjából feldolgozta MIKESY SÁNDOR: MNY. XLII, 76—8.

el bágygot (elbágyadt), hármon, számtolan 94, láttotik 95, bágygot (bágyadt), meg váltom 96, jártossád (jártassad) 97, szolgállok (szolgálak), bótánót, Arvoságra, lát hossuk 98, Várodat 99, álhatatlan, tá mod 100, választád 102, házós társok, Csudálatos, helyre álltotni, tamozd föl 103, konyháltotott vala, meg állapodék, abrázotta 104, BANOtimnak, állopotom, szárnyomra 105, állopotra 106, bánatot 107, járosztnak, bágyosznak (bágyasztnak), hátom 109, bánotnak, válóosztották 111, el járosztották 112, láthatnáló 113, lábo, válóosztanék 114, gyalázottal, gyalázottya 115, gyalázotban, utánnom, tamodnak, bánotban, számtolan, gyalázotra 116, bótásotok, állopottya 117, szerszámó, állopotra 118, járottam 119, nálom, lábombán, hátodon 120, támodgyon, ágyodban, házodban, társoidnak 121, nyársod, munkámot 122, bánotnak, szárnyodat, tár házodban, bánotban, árcsonak 123, ártsonak, Fundál-totott 125, bánotban, bágyot 126, próbálhossuk 127, láthat, lábo 128, találhatónék, bánotink, találhatónál, Deáknok, tálot, el szárodod (száradott) 129, házodosgyál, meg házodosot 131, házombul, ártotlanságom, Igasság-tolanul, atolyában 132, szárosztya, szíroztván, szároz, válóoszt, szárod, lábod 133, lábom, szárod, álhottya 134, házbon, várokozás ban 135, bánottya, ásztotom, Ártotlanul 136, meg szárod, Fárotságra, bánot 137, jároda, meg árroda 138, Le vágottám, lámottam, pálmó járul 140, magyaráztotik, el bágyodot 141, bánottal, társaim, szolgálottok, bótás-sotok, kívántotok, társoságokban 142, Várodon, Lábo, állopotodhoz, házodhoz, szároz 143, szárnyomra, társot, bánot 144, Csudálatosságom 145, bánottját, Bánotim 146, nálod, láttossád 147, szállyonak, Várhotod, ruhazottok, várjotok 148, utáltotván, válóosztunk (válaszunk) 149, szanokodo 150, tamodasatt, le vagota, Varokodik, tamodnyi 151, szent egyházoknak, ártotlannak 152, álgyonak, támozd föll 153, bánotban, umoszkodoly, tamoszkodom 154, nálod 155, számtolan, bánottal, táplál-hossa 157, válóosztya, talállyok, nyájösszágra 158, ágyodra, szánhotod, Utánnod, járosd, jározd, ajánlyod 159, tágosságban, Láttom, hazoinknak 161, tamogy 162.

Egyéb, a dunántúli nyelvjárást jellemző sajátosságok:

i - z é s : billeget (bélyeget) 126, meg billegzet 124, direl-durrul 53, imöllyögés 57, kinszerittik 126, milto 53, 98, miltán 26, 65, miltóságos 79, niha 16, 18, 24, 53, 56, nihány 46, 39, 75, 77, nyimellyektül 76, tiget 11, tikozlás 64, reminye 127, reminség 37, 139, 73, 118, 71, 43, 46, 146, remilnek 26, 138, remillet 113, remillettem 146, segild 30, segily 73, 147, segillyen 148, Szókditsélő 33, szurdikban 160, Veszprim 98, 124: El álítottunk 94; elmimbe 60.

ö - z é s : bótálló 61, bótületre 98, tsömöge 65, Csömögös falattyát 115, Csöndesz 103 (tsöndes 41), -en 118, -ség 37, 101, Meg Csöndeszedet 82, meg tsöndeszedyél 130, Csöndesits le (!) 136, Föl hörpenti 84, főjhő 19, Főihőzik 45, föllge 44, förtöznek 111, goriet haraga (gerjedt) 35, görjedezésben 69, gyöngén 44, gyöngeség 92, hetyke (hetyke) 130, föl költ 54, köll 67, 38, 131, kölle 51, köllöt 34, 53, köllött volna 40, köllene 55, kölletlen 101, köllemetes 130, köröszvény 101, köröszvént 101, löli 40, lölöm 115, meg lölöd 153, lölnek 56, föl löltelek 119, lölhettél 48, meg lölhettém 53, lölköm 43, 26 lölkomet 19, 98, lölködet 39, lölkünk, lölkök 94, lött (lett) 123, löttél 124, löttek 157, Pötsétöld bé 126, pötsétöllyed 92, meg pötsétle 93, el pötsétölte 37, bé pötsétölője 59, pöndíttek 120, pöndül 136, 99, pöngő 134, 44, pöngeti 147, röiti 51, el röjtöt 126, Röjtökben 81, röjpül 117, röjpüllyi 77, röstök 68, sörényen 55, 98,

elyöngödek 110, *szömörő*, *szömörőj* (Szemere, község Győr megyében) 156, *Zöngő* 72, *zöngédező* 156, *zöngédeznak* 34, *zöngédezvén* 33, *zömlye kenyérben* 12, — *Péntölöm* 120, *tenegőlyérül* 115, — *Elégöld meg* 136, *énekölnek* 138, *énekölljön* 116, *énekölő* 144, *énekölvén* 33, *pirityölnyi* 122, *Pötsétől bé* 126, *rendőtél* 57, *Szentöltessék* 145, *tévölgőnek* 78, *tisztöltek* 126, *tisztöltekessék* 144, *tisztöllettel* 39, — *ki lépöl* 65, *öltözhetöl* 123.

Eredeti ly helyett l: *hel* 101, *helben* 102, *heleken* 154, 155, *hele* 64, *helére* 145, *helet* (helyett) 140, *hellet* (ua.) 154, *helen* 55, 63, 118, *mihelt* 30, *tévölgőnek* 78, *veszélben* 155, *Sas kesellő* 152, *mel nap* 19, *melnek* 160, *olkor* 130, *illen* 47, — *lj* helyén is: *bötsülled* 39, *nevelen* 146, *segelle meg* 152, *ne szöll* 65.

j zöngés mássalhangzó után gy-re változik: *mindgyárt* 98, *kesereggyek* 109, *majorgyát* 115; — bizonyára így kell olvasni a következőket is: *bitángyát* (*bitangját*) 65, *haragyát* 74, *nadrággya* 118, *taggyának* 66, *fogyák* 68, *rággya* 51, *rugyák* 68, *vággyák* 156.

Hasonulás: *megh tsömöllöttek* 15, *Gelliczeként* 55, *gelliczécske* 115, *gillicze* 158 (*Giliczédnek* 136), *gyallo* 74, *gyallóságbus* (-bul) 98, *ingelli* 76, *kéllek* 23, 42, 60, 63, 65, 98, *kobollo* 41, 110, *kobollásom* 110, *Sellegre* 160, *töllöm* 34, *el tölli* 72, *töllötte* 54, *udvalloia* 49, *vállak* 107, *vezéllyed* 153; — *hallak* (*hagylak*) 32, 107; — *meg örebbul* (*megöregbül*) 63.

o, ö változása u, ü-re: *buritta* 93, 152, *buricsad* 93, *el buriton* 75, *bé buritsa* 19, *burult* 123, 44, 83, 136, 137, *be burula* 156, *burulván* 42, *buszujokra* (bosszujokra) 36, *csurdula* 154, *fujtó* 64, *mustohám* 146, *rusám* 159, *rusával* 130, *ustrumon* 15, 155, *ustrumlásban* 30, *néhul* 134, *sohul* 153, *sohult* 137; — *föl jün* 171, *küvet* 36, *szüvetlen* (sző) 77; — *távul* 64, 94; — *egymástul* 94, *tüled* 111, *tüle* 62, 141, *tületek* 98, *Adámtul* 123, *csorbájátul* 127, *Csüttörtöktül* 68, *időtül* 68, *inségtül* 127, *reminségemtül* 146; *gyomrábul* 72, *füstbül* 123, *kutbul* 123; *arrul* 122, *Lánczrul* 123, *lorul* 127, *lopásodrul* 122, *orczámrul* 72, *vadrul* 126, *vottodrul* 122.

n jésítése: *nyőnyi* 112, *nyölt* (nőtt) 129, *nyősznyi* 68; — *Balatony* 124, *holt eleveny* 86, *Fonnyás* 53, *idegeny(ek)* 37, 38, 39, *kenyi* 82, 132, *keszkenyős* 134, *paplanyos* 37, *rokonyim* 29, *Salamony* 48, *vonyom* 96, *el vonyák* 37, *vonyonak* (vonónak) 116, *vonyanak* (vonjanak) 116, *visza vonyás* 25, 151, *vonyakodának* 51, *vo nyakosz nak* 50, *vállát tsak meg sem vonyintja* 118, *jön-nyen* 134; — *igenév:* *adnyi* 55, 68, *álnyi* 122, *alunyi* 54, *biznyi* 55, 112, *ki bötátunyi* 64, *bütsülnyi* 67, *élnyi* 67, *ennyi* 18, 66, 148, 160, *erednyi* 55, *essnyi* 155, *el felejtetnyi* 51, *fizetketnyi* 70, *fognyi* 47, 113, 151, *forgatnyi* 111, *fujnyi* 112, *futnyi* 113, 54, *gyötrenyi* 129, *hágnyi* 41, *hajtanyi* 46, *halnyi* 26, *Házosodnyi* 47, *hordányi* 111, *hordoznyi* 50, 51, *imádnyi* 42, *intenyi* 67, *járnyi* 41, *el iőnyi* 58, *jutnyi* 126, *kapnyi* 113, *kérnyi* 135, *Coronáztatnyi* 79, *kostlatnyi* 54, *laknyi* 47, *lopnyi* 122, *lennyi* 51, 64, *meghlenyi* 58, *mennyi* 58, *merülnyi* 27, *nyelnyi* 51, *nyugodnyi* 79, *osztanyi* 79, *öltöznyi* 142, *strásálnyi* 57, *el szaladnyi* 122, *szenyi* (szedni) 77, *szenvednyi* 58, *szolgálnyi* 111, *szunnyadnyi* 54, *tamodnyi* 151, *tanulnyi* 47, *tartanyi* 111, *tekerednyi* 55, *tennyi* 38, *tisztölnyi* 42, *ugatnyi* 84, *usznyi* 79, *üznyi* 47, *el vágnyi* 121, *le vágnyi* 144, *valnyi* (vallani) 76, *ki vernyi* 151, *verekednyi* 55; *adnya* 121, *huznya* 79, *félnyi* 119, *folynyi* 132, *halnya* 120, *jőnyie*, *költöznyie* 142, *mondanyia* 57, *nyalnya* 47, *szegnyie* 100; *inya* 14, *innya* 57, 52, 76, *innyok* 136.

Mássalhangzókettség szó belsejében: *billeget* (bélyeg) 126, *meg billegzet* 124, *bótsúlló* 61, *fűttenyi* 160, *halladgyon* 77, *Sas keselő* 152, *szolgállok* 98; — *tsinossan* 65, *ékessen* 120, *kedvesebb* 49, *kiessen* 124, *sörénnyen* 38, *szurkossan* 65; — *remínnye* 73, *tudománnnyát* 48.

Szórványos hangváltozások.

Magánhangzók:

i ~ *ü*: *ünge* 117, *üngöt* 114, *üngével* 54, *ümögben* 131; *hütben* 127.

ü ~ *i*: *filem* 50, *Firge* 133, *el sillyedünk* 152.

o ~ *a*: *Apostalnak* 123, *barbely* 129, 32, *Bakany* 57, 122, *Esztergam* 24, 25, *magyaró* 137, *magaro* 131, *mast* 30, 31, *mastis* 16, *mastan* 35, 98, *Mastanyiak* 69, *pagány* 27, *pahára* 136, *pahárbul* 76, *rabotás* 65, *vakandok* 86.

a ~ *o*: *balotony* 161, *loboncokat* 153, *osztán* 117, *sokodalom* 120, *solydát* 15, *szolma* 40.

A 3. személyű birtokos személyrag *e* helyett *i*: *bótsületi* 48, Szent Jakab havának elsőik *hetiben* 133, *szőri* 36, *Ur székit* 28.

Egyes esetek: *belincsbén* 83, 94, *belintsel* 30, *belincsek* (bül) 94, 138; *jöll bozdult* 158; *cimbalim* 62; *fazokamban* 57, *fazokaddal* 130; *gelegonyát* 131; *hetfüre* 61; *hálá néked lölköm* 104, *hálá adás* 62; *héjja* (híja) 97; *hertelenül* 102; *kémelli* 115, *kémellem* 64, *meg kémellyed*, *kémelletlen* 65; *könyégik* (!) 160; *vad miát* 25, *Török keze miát* 26; *muta* (mióta) 82; *szalánna* 134, *szalanna* 52; *tik* 54; *Zrényi* 20, 24.

Mássalhangzók:

árradnak 24; *bélet* (bélett) 41; *Fürnek* (fürj) 15; *fémlik* 128; *bé humta* 134, *bé humva* 137; *Tatár hám* (kán) 83; *hasomlo* 110, 128, 143, *hasomlatost* 69, *hasomlithassanak*, *hasomlításokkal* 132; *kóként* 49; *fegyhetetlen* 73; *hagygálták* 112; *fogh hajmát* 51, *vörös hajmával* 49, 50; *jászban* 26, 27, *jászért* 146, *íász ruhádat* 23; *Roka mály* 48; *Duna két mellyéke* 124; *el holdtityák* 57; *lasnahját* 15; *luciper* 19; *menyesékének* 130; *pánczér* 30; *penig* 69, 98, *peniglen* 97; *pütsök*, *ptütsök* (kétszer) 13; *szurkos* (szurtos) 32, 110, 130; *talam* (talán) 31, 161; *talitska tojás* (tolás) 93; *nem tom* (tudom) 97; *viszha* (vissza) 149; *Ferdinálra* 149; *karsát* (Kassát) 140.

Az *l* eltűnése hosszú mássalhangzó után: *jé szeme* 114, *kura fi tsinátának* 66.

Hiatus és betöltése: *Bial bőr* 135, *pharaho* 93.

Szótagösszevonás: *ne pazollyatok* 33; *vandolynom* (vándorolnom) 154; — „soha meg nem *ohad* (óhatod) akasztófátul“ 18, „nem *rázhodd* (rázhatod) le“ 17.

A *-jt* végű igék *-lt-s* változata: *nyultya* 121, *kinyultván* 73, *tüzet gyultottanak* 156.

Néhány alaktani jelenség: *honnét* 110, *honnéd* 31, *honnénd* 72; *annand* 82; *iminnend*, *amonnand* 116; *sohunnand* 43.

Igeragozás: *hazud* 84; *ki lépik* 64; *el vém* (vevém) 54; *mensz* 37; *futtam* 140; *jövetek* 20.

Mondattani jelenségek: „Oh én kedves *laktam* földem“ 105 | „Drága *laktam* szép földemben“ 106 | „az mit *hová* nem tett el *vészi* mástul“ 18 | „mikor szined előtt *arczul* le borulok“ 116 | „*bohán* szántottak“ 160 | „*lábomban* vonszomkarmasin csizmám“ 120 | „egyél az *bélesben*, ... *zép* zab *sómlye kenyérben*, *igyl* rá az

sörben“ 12 | „Télben is pénzt találnak“ 132 | „télben nyárban vala henyélő“ 54 | „ki nyárban nem keres, Télben az hasa üres“ 131 | „Bolondság volt nádhoz biznyi“ 112 | „En is biztam egy nád szálhoz“ 112. BEKE ÖDÖN.

Le

A veszprémi megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéről.¹

- cégérezés. — 1788: „Bakonyunkat ... szabad faizó erdőnek bizonyos tégérezések által fordították“.
- cenzárszoknya. — 1821: „egy kik (kék) tzenzár szoknya“. * +
- cibakol. — tépáz. — L. megcibakol.
- cifrázó. — bognárszerszám, amellyel kör alakú diszítéseket csinálnak, pl. igára. — 1807: „czifráló“. +
- ciha. — 1821: „egy kik (!) tarka dunyha tziha“. *
- cimervas. — 1806: „Kovácsul egy cziwer vasat“. *
- citáltat. — 1808: „Tamás Ádant citáltotja az tavalyi szolgálója“. +
- communitas. — 1788: „nem tudja elgondolni, mi lehet a Communitas, ha Vasárnapokon és Inepnapokon a Templomban felgyült Helységbeli Lakosok ... nem tesznek Communitást“.
- compareal. — 1780: „Minthogy nem compareált és nyakaskodik, 24 pálczára fog büntettetni“.
- compossessor. — 1800 k.: „Hamu égetés sem Compossessornak, sem pásztornak, sem cselédnek egyátollyában ... meg nem engedtetik“.
- contractus. — 1788: „a Contractus csinállásában semmi rea nem volt bizva“.
- coll. — 1779: „10 czal szélességű és 9 czal vastagságukat“ | 1788: „4 czalt vastagságra ... megmettztetvén“ | 1802: „Öt czaltos szegletes fábol is 2 pénz“. *
- csahol. — 1786: „azt mondta neki, ne csaholy hunczfut mint a kutya“.
- csákánykapa. — 1791: „egy csákány kapa“. * +
- csalán. — 1783: „Csollyános völgyön vagyon egy darab szántó föld“.
- csalitos. — 1796: „egy darab Csalitos szántó földnek való Portiom“.
- csap. — koresma, csapszék. — 1757: „midőn a falu csap-ját kezéhez vette“.
- csapás. — 1760 k.: „irtott a Köves ut alatt szántó földet marha csapásban“.
- csaplár. — 1794: „gyanus embert sem csaplárnak sem más lakosnak ... nem szabad szállásra bé fogadni“.
- csaptató. — 1807: „csaptató vessző“.
- császárkörte. — 1811: „ezen rongyos kosárban egynehány Császár körtét küld a Feleségem“.
- csatlás. — 1800 k.: „csatlás tartó karika“.
- csatló. — 1806: „két csatló vas“.
- csatorna. — 1800 k.: „Cserfa Cséve vagy Csatornyat“.
- csatos. — É. n.: „kerítő Szija tsatos“.
- csendesség. — 1800 k.: „Csöndességben köllene lenni minnyájunknak“.
- csepü. — 1807: „két darab csepü fonál“ | 1831: „két gombolyag tsöppü fonál“ | 1831: „félref tsöppü vászony“.
- cserépköpi. — 1807: „Egy cserép köpi“.

¹ L. MNy. XLV, 94—6, 214—7.

- cserépszindely*. — 1770: „*cserép sindely*“ | 1802: „ezer *cserép sindöl* árat“.
- cserfiatal*. — 1785: „a *cserfiatalért* megbüntettettek páltzára“. *
- cser-per*, *csöröl-pöröl*. — 1779: „ha meg nem akarnám békével fizetni *cser per* támadna“ | 1800 k.: „ide haza osztán az Instánsok, *csörölök pörölök*“. *
- csetebota*. — 1780: „Te *csetebota* Lélek kurva, meg baszattad három forintért magadat a Tóth kanászokkal a tűzhelen“. * +
- cséve*. — 1800 k.: „Cserfa *Cséve* vagy Csatornyat“. +
- cséza*. — 1786: „a *cséza* hátullya“.
- csikó*. — 1802: „alku szerint által adott monyos *csikóért*“.
- csillagos*. — 1819: „Fejér patyolat keszkenő egy *tsillagos* szélü“ | 1819: „*Csilagos* pamuk keszkenő“.
- csinál*. — 1814: „Kamorára *tsinyáltam* egy ujj Pléhet... kulcsot és ütközöket ujjat *tsinyáltam*“.
- csinálás*. — 1788: „a Contractus *csinállásában* semmi rea nem volt bizva“.
- csinálatlan*: nem kész. — 1806: „egy *csinálótlan* fejszét“.
- csináló*. — 1791: „puska-ágy *csinállók*... az erdőnek színét és javát rombollották“.
- csipévas*. — 1806: „*csipér vas*“. *
- csirke*. — 1757: „Kajdi Mártonnak két *csibéért*... fizettem“.
- csizma*. — 1767: „Varatam egy pár *Csizmát*... azon *Csizmára* ezüst Borítást vettem Veszprémben... azon *Csizmára* Sarkantyújért, patkójért (fizettem)“.
- csizmadia*. — 1785: „Petőt citáltatta a' *Csizmazia* Berhidán“.
- csivatag*: fiatal hajtas, bokor. — 1772: „üdő jártával a *csivatagok*bul ki tisztogatta“. * +
- csorbás*: kissé csorba. — 1831: „egy kis *csorbás* porhálló kapa“.
- csorda*. — 1794: „Marháit senkinek külön őriztetni nem szabad, hanem a *csordán*...“.
- csoroszllya*. — 1789: „*Csoroszia* nádlásért“ | 1800 k.: „eke mindenestül, ekefej, laposvassal *csoroszlával*“.
- csutura*. — 1800 k.: „Törzsököket akár *csutorának* akár Vellának el adni nem szabad“ | 1809: „egy nagy födeles *csutura*“ | 1831: „egy itzés *csutura*... egy pintes *csutura*“.
- csütörtök*. — 1785: „Áldozó *csütörtökön* irott“.
- damasz*. — 1818: „egy *damas* (!) főkötő“.
- darab*. — 1799: „alattomban *darab* fát vitt bé a szüre alatt és orozva le ütötte“ | 1807: „két *darab* csepű fonál“.
- dehonesztál*. — 1785: „Bereck György... panaszt tett Patai János... ellen a végett, hogy *dehonesztáltak*“. *
- delelő*: a csorda déli pihenőhelye. — 1804: „a Segvári *dellön* (!) leendő itatás alkalmatlannak látszik“.
- derce*: korpás liszt (MTsz.). — 1831: „egy kis *dertzé* szütyőstől“.
- derékszeg*. — 1806: „két *derékszeget*“ | 1829: „egy *derék szeg* és egy ágos szeg“. *
- deszka*. — 1802: „hunczfutabb *Deszka* *Biró* nem volt még ebben a Mettzőben tenálad“. * +
- dib-dáb*: haszontalan, hitvány. — 1831: „egy rongy széles kapa és *dib dáb* vas“.
- dicsőség*. — 1809: „a féreg fene egye meg a maga *dicsőségét*“ a. m. 'a maga dolgát'.

- diktál.* — 1802: „Beretz György Uram a dolgot elejbém *dictálva*“.
dió. — É. n.: „két *dívo* fa“.
dirib-darab. — 1831: „holmi *dirib darab* kötelek“.
disznó. — 1799: „azt mondta nekik, no két *disznója* van az apámnak, basszátok meg“.
disznóteremtette. — 1802: „utóbb is meg buksz *disznó* teremtette“.*
diverticulum: dülő. — 1744: „Iharos nevű *diverticulum* vagy is megye“.
 — 1805: „Tobányi *Diverticulum*ban lévő réttyei“.*
dividál: feloszt. — É. n.: „a tavaszi alá való földeket pedig így *dividáltuk* |*
dolgozó nap: hétköznapi. — 1799: „*dolgozó* napokat mulatott el“.*
dolmány. — 1801: „el sült a pisztoly és néki köpönyegjét és *dalmányát* ... ki vitte a fojtás“ | 1807: „Egy viselt Mándli vagy *dalmány*“ | 1807: „egy bunda, egy *dalmán* egy Lajbli“.
dolog: ügy. — 1783: „Dankó Ferentz és Südiek között való *dolog*, mivel sok ága boga támadott, differáltatott“ | 1785: „Fülöp István *dolga* ... el hallasztatott“.
donga. — 1800: „hordónak való *dugát* készített cserfából“ | 1802: „hordónak való *dugát* adtak el“.
dorong. — 1791: „két vas *durung*“.
döbögés: dobogás, remegés. — 1791: „nem elégedvén meg a ... szivek *döbögésein*“.
dög: 1. döglött állat; 2. dögvész. — 1800 k.: „a *Dögök* számába hibáztunk a Malattzal“ | 1813: „Felette soványok, a *dög* is emésztette“.
dült. — 1780: „*dült* fák már töröknak nem találtatván az Pagonba“ | 1791: „Valamig *dült* fa találkozik“.
dözsöl. — 1817: „az áruló Kotsmárosnál *dösölén*“.
dunya. — 1821: „egy kik (!) tarka *dunya* tziha“.
dülő. — 1780 k.: „Nap Nyugotti végein a földek *dülejébe*“ | 1783: „Erre le *dül* a fölső *dülő*“.
eb. — 1798: „azt mondtam *eb* egyik ... harmadszor azt feleltem egyik az ördög“.
ebatta. — 1802: „gyalázatos lesz még a számadásod is *ebatta* hunczfuttya“ | 1815: „oda várok akárkit az *Ebatta* gyűjön agyon Lövöm“.
égetés: szénégetés? — 1766: „a kerengtetett fák ... *égetése* miatt ... zálogoltak“ | 1771: „az utóbbi *égetés* a rovás szerint menvén“.
égész. — 1752: „a Tüs hegy uttul napnyugotra *egisz* a Kiss Folóigh“.
égett: tüzkárosult. — 1758: „Öcsi *égett* embernek ... fizettem“ | 1798: „az *égett* házánál levő kertjében Krumpért szedett“.*
égettbor. — 1757: „Varga Gergely leányának *égettbor* árát“.
egy. — 1821: „Szivádi Andrásnak mindene az *egy* kotsijan és Marhain kívül (elégett)“ | 1821: „áll két Házból, *edgy* benyiló szobátskából“.
egyaránt. — 1798: „az országnak közönséges terheit ... *egy* eránt, ha nem nagyobb mértékben viselték“ | 1825: „Szőlőmet fiammal együtt *egyeránt* munkáltassák“.
egyáltalán: — 1791: „Hegyi Péter *egy* átaljába tagadja“ | 1791: „Irtást tenni ... *egy* átaljában senkinek sem szabad“.*
egyébíránt. — 1785: „*egyebíránt* a kérdésben való kender el nyövétekre nem oculáltatott“.

- egyenesen.* — 1735: „Délre *igyenessen* fordulván a Vajda Illyés Irtása névő helynek... | 1780 k.: „onnan *egyenessen* fel felé menve“ | 1809: „*egyenessen* el mentek Város Lődre Musikusért“.
- egyes.* magában álló. — 1735: „fordulván... az Csollyános Ér Parttyán lévő *edgyes* Gödörre“.
- egyesül.* megegyezik. — 1785: „Ha pedig véle meg *egyesülhet*... vegyen fel egy forintot“.
- egyező levél.* — 1796: „Mellyről adtuk ezen *Egygyező levélünket*“.
- egyházhoz menő.* — 1754: „*Egyházhoz menő* Asszonyoktul a bé avatásért fog fizettetni...“ * +
- egyike-egyike.* — 1790 k.: „3 Tehén *egyike egyike* 120 ba ál meg“.
- egymás.* — 1831: „azt mindenikőnk és mind edgyikőnk *edgy* másnak általadta“.
- egynéhány.* — 1799: „*enni hány* tejes Teknyőket... tsinálna“ | 1800 k.: „mikor az előtt *egynehány* héttel... bé ment volna Selymégi vendég fogadóba“ | 1800 k.: „ez előtt *ennynihány* Esztendővel“ | 1811: „*egynehány* Császár körtét küld a Feleségem“.
- éhhelholt:* éhenkórász. — 1806: „baszom fékom *éhel holt* lelketeket“ +
- ejnye.* — 1809: „*ejnye* de Szent ember volt az aki a hordoba bele verte a csapat“.
- éjtszaka.* — 1799: „a tilalmas erdőből tőrsőköt vittek *éttzaka*“ | 1809: „eszik iszik azután bujálkodik fajtalankodik, most nem régen is a szolgálójához ment *éttzaka*“.
- ekefej:* eketalp. — 1800 k.: „eke mindenestül, *ekefej*, laposvasal, csoroszlával“.
- ekevezér:* az eketengelyből kinyúló rúd, amelyhez a szántó-tézsolat csatolják (MTsz.). — 1815: „az *Ekevezérek*ből ők kapkodták ki gonosz szándékkal a baltákat“ +
- él.* — 1815: „az Balta *éle* elébre járt“.
- elárul:* elad. — 1785: „egy hordó borát *el árulván* egy tallérban“.
- elásat.* — 1805: „más helyekre *elásottattak*“.
- elé.* — 1799: „*Elönkben* jöttek Bodai Ferentz maradéki Bogyai Istvánné és fia“ | 1802: „öreg kósza sertéssét ne hajtsa *eleibe*“ | 1802: „Beretz György Uram a dolgot *elejbém* dictálva“.
- elégiséget tesz:* kielégít. — 1799: „Háik Jánosnak forjáért *ölégiség* tétetett“ +
- eleség:* szárán levő gabona. — 1800 k.: „Mecsekhegye alatt az *Eleségbe*... ben kapta Erőszakossan Toth Mihály fiát“.
- ellenkező.* — 1753: „aki *ellenközöt* cselekednék... büntetessék“ +
- ellen nyomás:* ellenállás, tiltás. — 1755: „számos földeket és réteket... minden *ellen nyomás* nélkül irtottunk“ +
- ellentszegez:* ellenáll. — 1791: „némely fejes embereknek *ellent* szegezése miatt“ +
- élet.* — 1871: „Telyes *éltemben* mindig beteges voltam“.
- eligazit.* — 1799: „a Kőmives maga *igazitotta el* más helységekbe“.
- eligazítás:* elintézés. — 1816: „2 senátort a dolog *el igazittáso* végett... meghivathat“.
- elillant:* elillan, eloson. — 1815: „Puskáját ot hagyván *el illantott*“.
- előadja magát.* — 1753: „valami a' büntetésnek neve alatt *elől adgya* magát“ (ami büntetéspénzképpen befolyik) * +
- előbb.* — 1798: „Anyám azt mondta: Kurva bolondja, mért nem mondtad *előbb*“ | 1815: „az Balta *éle* elébre járt“.

- előbbi.* — 1755: „az *előbbeni* mód szerént“ | 1799: „az *előbbi* ut hely ki mérés és azon való ki járás helybe hagyatott“. +
- eleink:* őseink. — 1780: „mindenkor Vadálló Tilos erdőnek tartatott régi ősi *eleink* által is“.
- élő föld:* szántóföld (MTsz.). — 1804: „vakmerő bátorsággal már jó darabokat irtottak... Csősz István s Horváth Ferencz Polánbul a vejeiket gyótai meg a hugát hozták hogy még most elég *élő földet* foglalhatnak“.
- előhivat:* megidéz. — 1796: „*elől* *hivattatván* és a béri fel vettetéven ment 4 ftra“ | 1799: „amellyért *elől* *hivattatván* azt felelte“.
- előruha:* kötény (MTsz.). — 1801: „egy ujj vászon *előruhát*“.
- elpazarlás.* — 1802: „csupán lelki esméretre bízott Beneficiumok *elpazarlásához*... jussok vagyon“.
- elpazarol.* — 1802: „*el pazérolják* mindeneket“.
- elsikkaszt.* — 1786: „egy malattzát *elsikkasztotta*“.
- elsőszoba.* — 1791: „Az *első szobát* két Ággyal, két Ládával, négy Karszékkal, egy paddal, két fogassal, rajta lévő edényekkel... hagyom Mihály fiamnak“.
- elszorít.* — 1775: „az közönséges legelő mező... *el* ne szorittassék (az irtások által)“.
- eltakarít:* eltemet. — 1807: „halálom után tisztességesen *takarítasson el*“. +
- elvallal:* elismer. — 1816: „általunk *el váltolt*... esküdt személyek“.* +
- ember.* — 1770: „*embert* rendelünk melleje“ | 1809: „ő nem hallotta hogy szolt volna az *ember*“.
- emészt:* pusztít. — 1788: „esső, hó, és más alkalmatlan idők *megemésztvén*“ | 1813: „Felette soványok, a dög is *emésztette*“.
- enged.* — 1757: „Bakambéli Fülöp György Tekenyő Csinállónak *engedtünk* erdőt... egy fejszére“.
- engedelem.* — 1753: „Birói vagy Egyházi *engedelem* nélkül reggeli és dél utáni Isteni szolgálat előtt Szekerének, lovagolnak, gyalogulnak“ | 1800: „*engedelem* nélkül gerendőket faragott“.
- épit.* — 1753: „az házi Gazdák által ujjak építettessenek“ | 1775: „Hamu Házát... szabad lészen más helyre építenyi“.
- épités.* — 1799: „ház *építésre* adok néki foglalót“.
- éppen.* — 1801: „a kiknek itt jussok nincsen, azok is *éppen* semmit sem árulhatnak“.
- épület.* — 1814: „Toth Adám föl szélről való *Epületes* fundusa“.
- érdemel.* — 1800: „fizetett néki mint szolgálatja *érdemlette*“.
- érdemes:* tiszteletreméltó. — 1821: „ez eránt Szent Gáli Helység *Erdemes* Birája szállítsa is meg“.
- erdőkerülő.* — 1759: „A 3 *erdőkerülőket* hogy megfogadta“.
- erősít.* — 1801: „saját kezem keresztvonásával *erősítve*“.
- erősítés.* — 1758: „Harang Lábok *erősítésére* való vasat vettem“.
- erőszakosan.* — 1800 k.: „Mecsekhegye alatt az Eleségbe... ben kapta *Erőszakossan* Toth Mihály fiát“.
- értetődik.* — 1791: „ide nem *értetődik* mind azon által a tüske vagy haraszt... ezeket szabad elégetni“.
- érzőkeny.* — 1801: „Hegyi Péterné *érzőkenyen* panaszkodott és... Horvát Miklósnéval hozott elől egy gatyát“.
- esik.* — 1800 k.: „istoknak Ferkonak *Eset* szántó föld nemeti utban“ | 1802: „Kun Sándor pedig hajába *esett* néki“ | 1810: „A két

- Örebb ökör és egy meddű Tehény *esett* Major Istvánnak“ | 1815: „egy darabja az mastani Osztály szerént másnak *esett*“.
- esküdt ember*. — 1815: „ej Baszom a Lölke az is Huntzfut volt aki engem az Vadászoktól el valasztott azzal hogy *Esküdt Ember*nek tett“.
- eső*. — 1788: „*esső*, hó és más alkalmatlan idők megemésztvén (a házat)“.
- észak*. — 1752: „a Miklos pál hegye alatt *éjszakra* a *Folyoigh*“.
- eszem-izsom*. — 1800 k.: „az a Birka lopó, óra s könyv kőpipa lopó vesztegető Kis Csapó János aki a vesztegetést *eszem izsomol* másra keni holott maga egészen fülig van benne“ | 1802: „egy kis *eszem izsom*ért miért nem tagadtam vagy titkoltam el“.
- esztendeig*: egy évig. — 1812: „*Esztendeig* dolgozott Devetseri Joseff mehelén“.
- este*. — 1785: „Fazekas János látta az nap *estve*“ | 1800: „be vádoltattott Bőjte Bakter által, hogy *estvének idején* mikor feddette vóna, nyakon vágta“.
- étel*. — 1800: „mind füenten, mind az nyölés idejében ... *étettetik*“ (a vetést) | 1802: „egy kereszt rossát megétette“.
- etetővályú*. — 1800 k.: „*etető válló* deszkából“.
- excesszus*: kihágás. — 1775: „az *excesszust* cselekedő fog bűntettetnyi ...“ *
- executio*: ítélet, bírságolás. — 1796: „szemre hivatattván mindjárt *executio* rendeltetett ellene“ *
- ez*. — É. n. „ezen rendelést ha valaki megtörné ... gonosz példát szollok“ | 1780: „nem irtózott mocskos nyelvével *ezenn* szókkal mocskolni“ | 1800 k.: „ez jeles innepi napok“.
- ezüst*. — 1767: „azon Czizmára *ezüst* Boritást vettem Veszprémben“.
- fáészás*: tűzfakitermelés. — 1771: „mindenkor Szent-Gáliak, mind *fáészás*, mind makkoltatásképpen árendálták ki az külsőknek“ 1806: „a belső fundushoz ... a Tuzellő szabad *Fáészást* fönt tartom“.
- fáészó erdő*: olyan erdőréssz, ahonnan a fahordás nem volt megtiltva. — 1788: „Bakonyunkat ... szabad *faizó* erdőnek bizonyos tzigérezések által fordították“.
- faggyu*. — 1794: „a pásztoroknak és feleségeiknek *faggyut* gyertyát vagy effélét el adni nem szabad“.
- fain*. — 1801: Öt funt *fain* puskaapor ... Három szál *fain* Angliai Plajbász“.
- fajtalankodik*. — 1809: „eszik iszik azután bujálkodik *fajtalankodik*“.
- fajzás*: szaporulat. — 1808: „Egy Tehenet pedig hagyok Feleségemnek minden *Fajzásával* együtt“ +
- fakéreg*. — 1786: „Vasárnap napon *fakérget* fejteni assumáltatott“.
- falámpás*. — 1800 k.: „*Fa lámpás*“.
- falifogas*. — 1850: „az ablak felett lévő *falifogas*“.
- falopni*. — 1800 k.: „Bakonyunkba *fa lopni* be jönni bátorkodnék“.
- falóra*. — 1806: „Egy *fal óra*“.
- familia*. — 1802: „Sz Gálon egy vagy két Kétszinű Keszkenő tsallya meg a szegény *familiák* szeme látását“.
- táradtság*. — 1791: „A csőszöknek *fáradtsága* egy darab marhátul ha kárbul hajtattak bé, két garas“.
- farkas*. — 1763: „egy negyed fű ökör tináját a berken elhagyta és a *Farkas* megölte“.

- fatál.* — 1808: „Követel rajta ... *fa tálot*“.
- fatányér.* — 1807: „Négy *fa tányér*“.
- favágító.* — 1795: „a *fa vágítónál* el vezett a fejszéje“ | 1805: „egy öreg fejsze volt a *favágítón*“.
- fazék.* — 1790: „egy kisebb vas *fazék*“ | 1794: „Tiltatik a nagy *fazekak* tartása a pásztoroknak és feleségeiknek | 1802: „a *fazéknak* való földét el lopta és el adta“ | 1809: „három nagy ujj *fazék* bort a Ládáro tettek es bé takarták keszkenyővel“.
- fazékföld.* — 1757: „fazekasoknak *fazék föld* hordásra Sz. György napig engedünk szabadságot“.
- fazékjártó.* — 1791: „*fazék-jártók* és más efféle mivesek ... az erdőnek színét és javát rombollották“.
- fedél.* — 1788: „a Malom *fedelét* a' Communitas ujra sindelyeztette“.
- fedeles.* — 1809: „egy nagy *fedeles* csutora“.
- fedélfa:* fenyőfa? (vö. CzF.). — 1800: „az első *fedélját* a többi pedig jáborfát vittek el adni“ | 1800: „*fedélját* és füleket vittek el adni Pinkócrá“.
- fedő.* — 1807: „két lábos és öt kis *fedő*“.
- fehér.* — 1807: „Egy *fejér* varrásos vánkös héj“ | 1819: „*Fejér* varrott Lepedő“.
- fehérkuha:* alsóruha. — 1799: „maradt adós ... a *fejér ruhán* és rövid szűrőn kívül“.
- fej.* — 1831: „Káboztát adunk ... hatvan *fejet*“.
- fejelés:* olyan csizma, amelyet régi szárra varrnak. — 1812: „egy pár *fejellés*“.
- fejes:* önféjű? tekintélyes? — 1791: „némely *fejes* embereknek ellent szegezése miatt“.
- fejrevaló.* — 1819: „Patyolat *fejre való* ujj egy“.
- fejsze.* — 1757: „Bakambéli Fülöp György Tekenyő Csinállónak engedünk erdőt ... egy *fejszére*“ | 1806: „topor *fejsze*“ | 1831: „egy német *fejsze*“.
- fejt.* — 1786: „Vasárnapi napon *fa kérget fejteni* assumáltatott“.
- fékomteremtette.* — 1776: „Szörnyű káromkodásáért ... Baszom *fékom teremtetten* ... büntettetik 34 kemény pálcza ütésre.“
- fekszik.* — 1809: „akkor meg ölelte és azt mondotta neki hogy *fekügyön* melleje“.
- felé.* — 1809: „azért jöttünk (!) pinkotz *fele* hogy törötyeb az ut“.
- feléből.* — 1788: „ha valaki *feléből* tórsőköt kívánt mettzenni“.
- feleség.* — 1801: „Demeter Pál *felesége* urának mindenféle keserve-sen keresett jószágát ... a torkára költi“.
- felettébb való:* igen sok. — 1791: „némely Gazdák ... kanásszaiknak, Juhásszaiknak, Béresseiknek és más efféle Cselédjeiknek *felettébb való* ... marhatartást szoktak meg engedni“.
- felfogadás:* fogadás. — 1785: „bizonyos *fel fogadása* által meg nyerte a Legényt“.
- felhérc.* — 1806: „*Felhértzre* való vas“.
- féling:* rövid női ing (vö. MTsz.). — 1806: „hét pendelt és 7 *fél inget*“ | 1821: „egy gylots *fél ing*“.
- feljebb.* — 1773: „dolgotak *föllebb* vinni kívánnák“ | 1788: „A Desz-kát sokkal *feljebb* adták ... mintsem ... ígérték“ | 1806: „Mindenféle jószágnak még a fának is az árra csudálatos módon sokkal *feljebb* emelkedett“ | 1818: „az *föllyebb* megnevezett Turteltaub Jánosnak ... kiadtuk“.

felkel. — 1809: „mikor föl költék azok az emberek“.

felől. — 1799: „panaszkodott . . . Szüts János ellen a felől“.

felrántószij. — 1800 k.: „egy föl ránto szij“ | 1800 k.: „egy uj Heveder föl rantoval együt“.*

felsároz. — 1866: „megengedettik a fazekas mestereknek a szabad fáézás, kik is ellenben kötelezen minden községi kájhát ujbol fölsalni“.+

felső. — 1800 k.: „Föső Szüts Gábor“ | 1800 k.: „Föső Rák János“ | 1818: „Felvettem . . . az Hangyálosi Osztálylyomnak Fölső Felire Nyótzvan Forentokat“.

(Folytatjuk.)

LÓRINCZE LAJOS.

Hang- és alaktani adalék a vas megyei Meszlen nyelvéből.

GOMBOCZ (ÖM. II, 98) a geminaták dissimilatiójára a következő típusokat említi: 1. *cc > rc*: olasz *piazza* > m. *piac, piarc*; 2. *ss > rs*: óm. *hárs, háss* > *hárs*; 3. *zz > rz*: szláv *büzüje* > m. *bozja, bozza* > *borza*.

A vas megyei Meszlen községben a hosszú *ss, zz* mássalhangzóknak egészen különös elhasonulását figyelhetjük meg egy-egy esetben: *ss > st, zz > zt*. — Íme: „*Lástod, flam, mjer vuótá rossz!*“ | „*Van ún, niszted, ahá a tehjén odaszart, ollan szip a gabna; asz szokták mondanyi, a szunyok odadöglött, pedig a ganajtu van az.*“

A lát igéből: *lássad* > N. *lássod* > *lástod*; a néz igéből: *nézzed* > N. *nízzed* > *niszted*. Sem a *lástod*, sem a *niszted* nem gyakori. Jelentésük majdnem 'ugye'. Helyettük rendszeren a *lád-é, nízid*, esetleg a *látod* alak használatos.

Nehézség, hogy a *lássad, nízzed* Meszlenben ismeretlen.

Tárgyragos főnévi igenév.

Régi szabály, hogy a birtokos személyragokon kívül semmiféle rag nem járulhat a főnévi igenévhez. Lehet ugyan a mondatban alany, tárgy és célhatározó, de minden rag nélkül. Csak ezt az általános ismeretet rögzíti le KLEMM ANTAL, mikor (MNy. XVIII, 159) ezt írja: „A főnévi igenévhez sohasem járul tárgyrag, mert eredetileg vég-, célhatározó. Ebből könnyű az átmenet a tárgyi szerepre, mert a tárgy az a cél(vég)pont, melyet az alany cselekvése egyenesen, a maga egységében ér“.

Annál inkább meglepő, hogy a népryelvben találunk tárgyragos főnévi igenevet is. A vas megyei Meszlen községben hallottam: „*Nem ölik, hogy énnyt annyi?*“ (t. i. az aratónak). Szombathelyen pedig: „*Mas maj nekiesik, ugattya a kutya. Majd ad neki énnyt, osztá mēkszoktattya!*“ Tanítványaim említik, hogy a sopron megyei Sopronkövesden és Nagycenken szintén egészen megszokott kifejezés az *énnyt annyi*.

Érdekes, hogy minden esetben csak az *enni* igenév kap tárgyragot. Sem más tárgyragos igenevet nem jegyeztem le, sem pedig más állítmánnyal kapcsolatban, csak *énnyt ad*. Megjegyzem még, hogy visszagondolva az egyes családoknál végzett látogatásaimra és beszélgetéseinkre, úgy emlékszem, gyermek

mondta: „*Aggyon ék kis énnyt!*” Akkor természetesen azt hittem, hogy a gyermek rosszul, ügyetlenül, gondatlanul, gyermekesen fejezi ki magát. Pedig csak otthoniasan beszélt, ahogy megszokta.

Az elmondottakból következik: 1. A főnévi igenévnek *t* tárgyraggal való ellátása ritka, az eddigi megfigyelések szerint egyedül az *enni* igenévre szorítkozik. 2. Csak az *ád* igével kapcsolatban fordul elő: *énnyt ád*. Nyilván az *ebédét ád, vacsorát ád, kényeret ád, énniyav'útót ád* analógiájára lett az *énnyi ád-ból énnyt ád*. 3. Az *énnyi* ebben a kapcsolatban már elvesztette igei funkcióját éppen az analógia következtében, és a gyermek már jelzőt tett a főnévi igenév elé.

NÉMETH BÓDOG.

Gébérdusz. KÁLMÁN BÉLA közlését (MNy. XLV, 220), melyben az EtSz. és a SzamSz. adatait (*geburnus* 'pálinka' Nagyvárad; *gebërnusz*¹ 'ua.' Szamoshat) a *geburdus* 'hitvány, rossz pálinka' Érsekújvár adattal, illetőleg alakokkal egészítette ki, megszerezhetem egy másik, családomban használatos változattal: *gebërdusz*, általában 'pálinka' jelentésben. Édesanyám hozta a családba a szót; ő meg a bács-megyei Veprődön született és nevelkedett. — Talán a többféle alakváltozat közelebb visz a titokzatos etimológiához.

Elavul. Eddigi ismert jelentése 'megavasodik, ócskává lesz' (SzófSz.; Csürv, Szhsz. I, 53, II, 73; CzF. I, 228). A *beléavul* összetétel a. m. 'belerögződik' (MTsz.). Melléknévi igenévi származéka: *avét* (Nyr. XIII, 113), *avitt* (Nyr. XXII, 87) stb. 'régi, ócska' vagy 'megavasodott' jelentésben használatos. — Új jelentése tűnik ki ebből a torontálmegyei Szőregről való példamondatból: „Né hozza mög Engi néni a tojást. ús sé hasznájuk még, ē nē avújon.” (Cselenák Ágnes 53 éves. 1947.) Vagyis az *elavul* itt a. m. 'a tojás beapad, beszárad'.

PÉTER LÁSZLÓ.

Fináje. Győrszentmártonban és a környező falvakban is a köznyelvi *finánc* szó *fináje* alakban hangzik. A szó használatának földrajzi határát nem tudom; azt azonban biztosan állíthatom, hogy használják Győrszentmártonban, Pázmándfalun, Nyalkán és Nyúlón. A jelek szerint a *fináje* még nincs szótározva; sem a MTsz., sem a EtSz. nem tud róla. A MTsz. csupán a *filánc* alakot közli a baranyaz megyei Ibafáról, *finánc* formában pedig Nógrád megyéből. A *fináje* szóval kapcsolatban nemcsak az $n - n > n - j$ elhasonulás érdekes a megemlítésre, hanem az is, hogy az *á* ejtésekor a nyelv előbbre van és az ajakrés is széthúzottabb, mint a szokásos magyar *á* hangnál. Ez abból is látszik, hogy, ha nem bennszülött akarja utánózni, akkor a kiejtése erős ε színezetet ölt, sőt néha határozott nyílt ε lesz belőle.

SÁMSON EDGÁR.

¹ Helyesen *gebërnusz*: fonetikai hangértéke *gebërnus*. — A SZERK.

Felölös szerkesztő: Pais Dzsó.

Felölös kiadó: a Tudományos Folyóiratkiadó NV. vezérigazgatója.

51.877. — (67) Egyetemi Nyomda NV., Budapest. — (F.: Tirai Richárd.)

TARTALOM

A magyar és finnugor nyelvtudomány öt éves terve	97
BABITS MIHÁLY kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról	29
BÁRCZI GÉZA: A labializáció történetéhez 72. — Gyanta 185. — A nyelvi elkülönülés és egységesülés	231
BARLAY SZABOLCS: A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése	91
BEKE ÖDÖN: Nyelvjárásaink történetéhez	335
BENKŐ LORÁND: Leürenci 77. — Csokán 78. — A történeti személy- névvizsgálat kérdései 116, 244. — Gerezd	317
BERETTYÓ JÁNOS: Szallai kasza	79
BERRÁR JOLÁN: Kunigunda — Kinge 68. — Ágnes, Aglent	171
BORZSÁK ISTVÁN: Borzsák	187
CZEGLÉDY KÁROLY: A kunok eredetéről 43. — A karluk törzsek nevei 164. — 'A török népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez	291
CSEFKÓ GYULA: Bitó 82. — Kandúr. Vityilló 83. — Kutyából nem lesz szalonka 84. — Elveti a súlykot 132. — Ciszérák- miszerák 318. — Susannita	319
DEME LÁSZLÓ: Kalap	285
ECKHARDT SÁNDOR: Egy régi magyar szerelmes levél 207. — Jobbágylevek a XVI. századból	332
FÁBIÁN PÁL: Céhes iparágaink elnevezései a Reformkorban	174
FALUDI ÁGOTA: Osztják <i>áparli-törli</i>	191
FOGARASI MIKLÓS: Tatárka	303
GÁLDI LÁSZLÓ: Rumén <i>cios</i> < magyar <i>csősz</i>	319
GELEJI ALADÁR: Vogmuc 179. — A perfectum időtövről	181
HARMATTA JÁNOS: Néhány obi-ugor állatnévről	161
HEXENDORF EDIT: Kérdő-felkiáltó fordulat az Ó-magyar Mária- siralomban?	85
HORPÁCSI ILLÉS: Bélebüszhödt, büszke 87. — Csetepaté 192. — Csetekátai jobbágyok 1666 és 1674 közt kelt leveleiből 209. — Bor-anya, borfejtés, borfűtő	320
HORVÁTH JÁNOS: Hír három virágénekről 1. — Sylvester János vezetéknevéről	256
HORVÁTH KÁROLY: Kégy, kegyelet	50
KACNYELJSZON SZ. D.: A szovjet általános nyelvészet harminc éve	11
KÁLMÁN BÉLA: Ordít, mint a fába szorult féreg 137. — Geburnus 220. — Latinos szavaink s-ezése	280
KARINTHY FERENC: Austriga	88
KÁZMÉR MIKLÓS: A birtoklás szerepe a földrajzinevek kialakulá- sában 75. — A <i>gordon</i> földrajzi köznév kialakulásához 193. — Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről	296
KISPÁL MAGDOLNA: Nap	148
KNIEZSA ISTVÁN: Az -i helynévképző a magyarban	100
KOROMPAY BERTALAN: Szallai kasza	80
LIGETI LAJOS: Egy karluk törzs neve kínai átirásban	168
LŐRINCZE LAJOS: A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből	94, 214, 340
MARTINKÓ ANDRÁS: Társalkodik, társalog. Társalog vagy társalkodik a Murányi Vénus?	57
MESCSANYINOV I. I.: N. J. Marr tanítása a stadialitásról	221
MÉSZÖLY GEDEON: Szövegigazítások a Balassa-kódexhez	196
MIKESY SÁNDOR: Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról 29. — Kebele 64. — Zöld vár 94. — Császármadár, császárfajd 197. — A <i>Szilveszter</i> keresztnévből való magyar vezetéknevek 258. — Leccó 322. — Kalapár 324. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	349
MOLLAY KÁROLY: A Schlägli Szójegyzék <i>beller</i> 'böllér' szava	140

MOÓR ELEMÉR: Finnugor — magyar szófejtések: Roh. Kegy. Kenygel 156. — Finnugorból származtatható szavaink szókezdő h-jának fejlődéstörténetéhez	314
NAGY J. BÉLA: Halandzsa 88. — Oké 89. — Kiejtési kérdések	308
NÉMETH BÓDOG: Hang- és alaktani adalék a vasmegyei Meszlen nyelvéből. Tárgyragos főnévi igenév	347
PAIS DEZSÓ: Turul 37. — Kérdő-felkiáltó fordulat az Ó-magyar Mária-siralomban? 86. — A római castellum szláv-magyar folytatásai 107. — Szófejtések: Aj ~ aj. Fene 269. — A nyelvemlékség korhatárolása 310. — Ember	324
PAPP LÁSZLÓ: Hérész	200
PÉTER LÁSZLÓ: Berzsenyi mint „fonológus” 183. — A szavajárási nevekhez 185. — Kurtakocsmá 326. — Szőreg. Pariszt 329. — Gébérdusz. Elavul	348
SÁMSON EDGÁR: Flexioszerű jelenség a magyar igeragozásban 316. — Fináje	348
SULÁN BÉLA: Kacnyeljszon Sz. D.: A szovjet általános nyelvészet harminc éve 11. — Gyógynövények népi nevei a komárom-megyei Martos község nyelvéből	217
SÜTŐ JÓZSEF: Szószatyor 329. — Kovákol: kohát-kohát ~ kovát-kovát	330
SZABÓ T. ARTILA: A <i>Sylvester</i> családnév változatai az erdélyi régi-ségben 264. — Hintós 331. — Egy hibás keltezéssel közölt erdélyi nyelvemlék	334
THJ.: Remény. Bence	213
TOMPA JÓZSEF: Ady két kifejezése: Hars nótákat dalolt. A hajnal szétharsant	125
TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Uraim, le a kalapokkal!	90
VÉRTES EDIT: Váj	205
Kisebb közlemények	72, 179, 308
Népnyelv	94, 214, 335
Nyelvtörténeti adatok	91, 207, 332
Szó- és szólásmagyarázatok	77, 185, 317
A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — A MNyT. kiadványai. — Fontos felhívás! — A MNyT. tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizottsága. — Tájékoztató. — Kérelem. — Értesítés. — Az országos nyelvész-kongresszusról. — Felhívás előfizetőinkhez!	

SZO- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek, vagy csak részben vannak felvéve a következő cikkek: BÁRCZI GÉZA, A nyelvi elkülönülés és egységesülés 231—44. KÁLMÁN BÉLA, Latinos szavaink s-ezése 280—5. KÁZMÉR MIKLÓS, A birtoklás szerepe a földrajzinevek kialakulásában 75—6. Uő., Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinev-gyűjtésről 296—303. NAGY J. BÉLA, Kiejtési kérdések 308—10 és Vörösmarty Mihály szóösszetételei a Csongor és Tündéből 330. Nincsenek továbbá felvéve a nyelvtörténeti és népnyelvi rovat adatai.

accipiter (lat.) 39

Ági hm. 100

Agilent 171 kk.

Ágnes 171 kk.

Agnus 'Ágnes' 171

agyag 158

agyar 158

αγαε-ωαγαε (osztj.) 192

Aiglente (francia) 174

aj ~ aj 269 kk., 331

ajak 274

a[á]jaz ~ a[á]joz 270, 272

ájó 274

ajtó 274

Akoli 102

al 'alja vminek' 159

alaktan 23 k. | e : é mint személy-

különböztetés 316 k. | tárgy-

ragos főnévi igenév 347 | tárgy-

gyas igeragozás 29 kk.

- áll 270, 273
 Angalét(a) 172—3
 Anglis 'Agnes' 171 k.
 Annos 'Agnes' 171
 Apa-farkas 275
āþarli-ðorli (osztj.) 191
 Ároki 100
 ás 274
a(u)stur (középlat.) 37 kk.
aysá-natā (osztj.) 191
 austriga 88
 avul 214, 348
 Babits Mihály a tárgyas ragozás-
 ról 29 kk.
 bajor 146
balán, bal'an (vog., votj.) 162
 Balassa-kódex 196
balleur, ballier (fr.) 146 j.
bebëllen (ném.) 148
bébillé [e r 141, 147—8
 bél 141, 143
 bélebüszhődt 87
belitor (oláh) 140
hellen, billen (ném.) 148
beller 'böllér' 140 kk.
bëllér 'kópé, huncut' 141, 148
 Beller vn. 141, 146, 148
 Bence 213
 Berki 100
 Berzenyi mint „fonológus“
 183 kk.
 betyárpaprikás 323
 Bezi 106
 bezlina 187
 birtoklás | a ~ szerepe a földrajzi-
 nevek kialakulásában 75—6
 bitó 82
 bog 325
 bonifikál 216
 Bor- előtagú vezetéknévek 189
 bor-annya 'seprő' 320
 borfejtés 321
 borfűtő 322
 Boriszák 189 k.
 borzsák 187 kk., 321
 Borzsák vn. 188—9
 boszniai kasza 79
bot (vog.) 153
 böllér 140 kk.
 bricsesz nadrág 286, 289—90
buhler (ném.) 140 k.
bulaq (tör.) 168
 Bükí 100
 büszke 87
caminata (latin) 105
capello (olasz) 288
castelic, kastelic 111, 114—5
castellum (latin) 107 kk.
 céhek nevei a XIX. század első
 felében 174 kk.
chastel (ófelnm.) 108
čigil (türk) 167
ciocan (oláh) 78
cios (oláh) 319
čisarský pták (tót) 198
 ciszerák-miszerák 318—9
 ciszterek 'ciszterciták' 319
 Clusius növénynevei 91 kk.
cocean (oláh) 78
conversor (latin) 60
 Csaba ire 92
 Csapi 107
 császár | ~fajd, ~madár
 197 kk., ~hús, ~körte.
 ~morzsa, ~zsemlye 199
 csattan, csattog 192
 csëng 72
 Csenge 71—2
 Cseri 103
 csész 'csősz' 74
 csetepaté 192
 csillag 153
 csitt, csett 192—3
 csivaj 192—3
 csokán 78
 csősz 74, 319
 csucska | Pap~ hn. 75
 Demeteri 77
 differenciáció I. nyelvi elkülönülés
 dob fn. 326
 domb 325—6
 dörög 131 j.
 dörgöl, ~ödik 131 j.
Dvorzák (cseh) 188, 190
 Egri 101
ē (osztj.) 163
ēā (vog.) 163
ējā (tatár) 163
 éjjeli kunnyócska 83
 el 'eleje vminek' 160
 elavul 348
 elveti a súlykot, a kalapács nyelét
 132 kk.
 ember 324—6
 Emeny hn. 42
ēmp-u? (osztj.) 191
 énnyt ad 'enni ad' 347 s
facer (latin) 141, 147
 fagy 153
 Fái 101
 farkas 138—9, 275
 farkasordító 138
 fasúlykot hánnyó 'hazudozó' 132
 fejt (bort) 321
 fel(é) ~ föl(é) 183—4
 fél ~ föl 196—7
jeller (német) 143
 fene 275 kk.
 fenekődik 278

feni a fogát 277—8
 féreg 'farkas' 137 kk.
 férj 325—6
 fesel 158
 fest 158
 fészkes fene 278
 fináje, finác 348
 fias fene 278
 flexicszerű jelenség a magyar ige-
 ragozásban 316 k.
 fogy 158
 fojtott must 322 j.
 fonéma 25 k.
 fonetika 25 k.
 fő, főz 322
 földrajzinév-gyűjtés 296 kk.
 földrajzi tényezők és a nyelv 236
 füstfaragó 177, 179
 fűt, fűjt 322
 gabalyít 289
 gallus ének 3
gar-log (tibeti) 167
gaž (zürj.) 158
 gébérdusz 348
 geburnus 220, 348
gentarum (középletin) 185—6
Gerec, Grec 317—8
 Gerezd hn. 317 k.
 Gesztely 109 j.
gorbuša (orosz) 81
 gordon 'vadsáfrány' 193—5
 Gordon vn. 195
gorec (szláv) 111
 görög (ige) 131
grano saraceno (olasz) 303 kk.
 gugyi[u]lló 84
 gugyori 84
 gurgyal 'viskó' 193
 gyanta, gyantár 185 kk.
 Gyantáros hn. 185
 gyászba öltözni 4
 Györffy György 49
 gyuvecs(a) 323
 had-út 115
 hajdina 304
 hajnal 155
 hajnalos 201
 halandzsa 88
 Halmi 103
 hangok és hangváltozások | asszi-
 miláció 171, 282; disszimiláció
 83, 173, 282, 347; *e* > *é* 316 k.;
i > *ü* 72; *ö* 72, 74; *ü* 72; *z* >
h 315; szervesetlen *n* hang be-
 toldása 173 | **p* ~ *β* 154 |
 csuvas *i*, *j* > *v* 73—4; török
j > csuvas *d* (*ǰ*) 73; török *j* ~
 csuvas *š* ~ m. *sz* 72 k. | fgr.
**š* > **ž* > m. *-gy* 158; fgr.

**š* > **ž* > m. *gy* 73; fgr. **-ks*.
 > m. *-h* 156—7; fgr. **-ñč* >
 m. *-ngy* 159; fgr. **mp*: *mb*
 325; fgr. **η* ~ m. *-j* 272; fgr.
**p* > m. *b* 325; fgr. **s* > *h*.
 (> *ø*) 315 | fr. *kt* > *xt* > *jt* 239 |
 latin *s* > m. *s*, *cs*, *zs*, *sz*, *c* 280
 —2 | idegen *b* > kfn., korai
 úfn. *p* 145; idegen *p* > kfn.,
 korai úfn. *p* 146 | rumén *i* ~
 m. *i* 201
 Haraszi 103
 haricska 304 kk.
 haris 125 k.
 hars 125 kk.
 harsa 125 j.
 harsan, harsog 125 kk. | a hajnal
 szétharsant 130 kk.
 harsanos ég 130 j.
harsch (ném.) 129
harī, hārī (oláh) 201
 hasad 158
 házasének 5 kk.
 Hegyi 101
Heide(n)korn (ném.) 304, 306
 hérész 200 kk.
 herőce 202—3
 hét 314—5
hihüt = dihűt 196
 hint ~ hind 331
 Hintős hn. 331
 hire 200 kk.
 Hédi 101
 Horhi 101
 hó 203
 hölgy 279
 Hunfalvy-szabály 30, 35
 hüvely 316
 igeragozás | tárgyas ~ 29 kk.
 integrálódás I. nyelvi egységesülés
 irodalmi és köznyelv 236
 iskolaré 88
 isten kecskéje 51
 jafetita nyelvek 223 kk.
jantaq (tör.) 185
 Jármí 103
 jelentéskézüli értelmetlen szók
 88—9
 jobbagylevek 209, 332
 jómadár 200
 jövevényszók 235
 kabala 'kanca' 64
 kajzer 198
 kal., kall 285
 kalap 285 kk.
 Kalapár 324
 kalapácsnyél szólásokban 135
 Kampis vn. 189
kamppi (finn) 80

- kandúr 83
 kapta 161
 karkantyu 88
 karluk törzsnevek 168 kk.
 karlukok története 165–6
 Kártelek hn. 75
kas, kats (osztj.) 158
 kastély 115
 kaszát fordítani, visszafogni vagy
 visszaszegni 80
 kebel 65 kk., 289
 Kebele 64 kk.
 kegy 157–8
 kégy 52
 kegyelet 'szivárvány' 55 kk.
 kegyelet 'pietas' 57
 kegyes 57, 158
kehä (finn) 55
 kéj, kény 54
 kék 74
 kékkend 164
 kemény 213
kemnate (ném.) 106
Kemenäte (ném.) 105
 kengyel 158–9
kēš, keš (vog.) 158
 Kenyeri 106
 kicső | *-d* kicsinyítő ~ 318; *-ei* >
-é > *-e* kicsinyítő ~ 192, 277;
-ey vagy *-ev* > *-eŋ* > *-ő* ~ *-ű*
 melléknévi igenév ~ 277; *-i*
 helységnévképző 78, 100 kk.:
-isza ~ *-ista* névszó ~ 282; *-j*,
-i névszó ~ 192, 277; *-kēd* gya-
 korító ~ 278; *-p* deverbális név-
 szó ~ 154 j.; *-s* mint compara-
 tivus ~ 289 | szláv *-in* birtok-
 név ~ 104; *o o* ~ 111; *-or*
 birtoknév ~ 104–5 | vogul-
 osztják *-i* igenév ~ 155; *-l* ~
 155
 kerecset 38
 Kereki 101
 kés 158
kes, kesa (lapp) 55
 Keselőkő 42
 Keszthely 109, 113–4
 Kesztlőc 111
 ketrec, katroc 78
kētše, kēŋše (cseremisiz) 55
kavak (csuvas) 74
käpy, käpi (finn) 316
käs (vog.) 158
 kiejtési kérdések 308 kk.
Kineginci 69
 Kinge 69 kk.
 király|futás, ~madár 198, 199
kis, kas (vogul) 52, 54
kī[s]/stiläp (vogul) 52
kūtš (zürj.) 55
Klapphut (német) 286
kobyła (szláv) 64
kočan (szláv) 78
 kocsány 78
 kocsony, kocon 78
 kohát-kohát! 330
koi (finn) 155
kofu/mel' (zürj.-votj.) 316
 Komját(i) 105–6
komn/njata (szláv) 105–6
kôr (osztj.) 163
kostelö (szláv) 107 kk.
 Kosztolány 110
kōtš (osztj.) 55
 kova, koha 330
 kovát-kovát! 330
 kovákol 330
kō 74
 Köbli 103
 köpenyeforgató 79
 Kövi 101
krän-woy (osztj.) 163
 Kudzsir 106
 kun 49, 165
 kunok eredete 43 kk.
kuna (szláv) 69
Kuna női név 70
kung-yüe (kínai) 166, 170
 Kunigunda 68 kk.
kur (osztj., szam.) 162
 Kurd hn. 275 j.
kurân woi (osztj.) 164
 kurtakocma 326
 Kuti 101
Kut[t]ler (ném.) 143
 kutruca 'sut' 78
 kutyából nem lesz szalonna 84
 Kutyakaparó 328
kül-irkin (karluk) 168
 Küngös 70
küngüt (tör.) 166 j., 170
Kyngus 69 k.
Ky[e, u]ngeŋalu/w/a 69
lätät, Äßät (osztj.) 314
 labializáció történetéhez 72
laxél (osztj.) 163
 lapály 289
 lástod 'lássad' 347
 latin *-us* magyar fejleményei 77–8;
 latinos szavaink *s*-ezése 280 kk.
 lator 2, 9–10
latricanus (lat.) 2
 Lăzi 103
 Leadottfölek hn. 76
 lecsó 322–4
 légy 'musca' 158
lęy (osztj.) 162
lēm (cseremisiz) 153
 létyó 323–4

Lejenci 77

lještarka (horvát) 200

lódít 'nagyot mond, hazudik' 133

loter (német) 2

Lópatak, Lófalu 64–5

lyglyksass (osztj.) 162

lyg-págul (osztj.) 162

Lyuki 102

macska uram 83

madár (emberről szólva) 200

Magasi 102

makrokozmoszi viszonyításszók
151–2

Máli 102

Marcali 107

Marr N. J. 14, 18 kk., 221 kk.

medve 275 j.

meg ~ mög 184

megy: mégy 316–7

méh 156

mény, ményét 279

Mescsanyinov I. I. 14, 19

micisapka 286, 289

Milesz vn. 185

mindnyájunk 30 kk.

minori[o]k 'minoriták' 319

mizeri(e)k 'irgalmasrendiek' 319

mogyoró(s)tyúk 199

Mohi 103

mondat 21 k.

morfológia 1. alaktan

muo-lo (kínai) 167–70

*nš. 'fényes, ragyogó' 153 kk.

nagyub 'nagyobb' 208

naχ- (osztj.) 192

naï (vog.-osztj.) 150

nap 148 kk.

násip (szláv) 115

nəwə, nəwə (osztj.) 154

narın (osztj.) 154

népsűrűség és nyelv 237

Neste 276, 279

névdívat 251–2

niszted 'nézzed' 347

nővénynevek 91 kk., 217 kk.

nu[o]m, nop (szam.) 155

ñür (osztj.) 161

nürbund le poi (osztj.) 162

nyelv | ~ és gondolkodás 20 k.,

227 kk. | ~ és népsűrűség 237 |

~ és társadalom 19 kk., 232 kk.

| a ~ őstörténete 152–3 |

a ~ szocialista meghatározá-

sai 11 | ~i elkülönülés és egy-

ségesülés 231 kk. | ~csere 239

| ~keveredés 235 k. | cso-

port~ek 234

nyelvmélek | egy hibás keltezéssel

közölt erdélyi ~ 334 | a ~

ség korhatárolása 310 kk.

nyelvjárás | ~aink a közép-
korban 238 | ~aink történetéhez
335 kk. | ~ok érintkezése 263

Nyári 102

Nyiri 102

n[N]ýusz 276, 279

odáz 127 j.

oké 89 k.

om̃r (votj.)

ÖMS. | kérdő-felkiáltó fordulat az
~ban? 85–6

ordít, mint a fába szorult fereg
137 kk.

oszlop 107

osztriga 88

Óvári 104 j.

ötéves terv | a magyar és finnugor
nyelvtudomány ~e 97 kk.

öttevény 115

paxel (osztj.) 162

pajor 146

palóc 165

p̃ñt' (osztj.) 162

papbér 198

parasztikus 329

pariszt 329

pata 161

patt | ~an, ~og 192

példa 146

pel, pelle (ném.) 142–3. 146

pel(l)er (ném.) 141 kk.

pellis (lat.) 142–3

per : pör 183–4

perfectum | a ~ időtávérő
181 kk.

pihari[o]k 'piaristák' 319

pohánka 304–5

poi² (osztj.) 155

Pótlék hn. 75

pöre 127

Proletárföldek hn. 76

pužj (votj.) 158

qalpaq (tör.) 288

qočan (tör.) 78

qoman, quman (tör.) 45, 48. 165

q n (tör.) 'kun' 43 kk.

rácpörkölt 323

rakš (cseremis) 157

raužo (mord.) 157

remp-juχ (osztj.) 191

repeä (finn) 154

reped 154

rész 204

Részegh vn. 189

Réti 102

Rezi 103

roh 156–7

sac à [de] vin (francia) 189

saccovino (olasz) 189 j.

Sári 102

- sarló 73
sārī, šārī népnév (tör.) 44 kk.
 Sasvár 42
scuched 74
selenec (szláv) 111
sāt, sūt (vog.) 314
Sil 262
Si[ü]le vn. 260
sipāl, šipēl' (vog.) 316
 Súlyomkő 42
 Somogyi 107
šofu/ndī (zürj.) 155
šos, šās (osztj.) 162
**šōiči* (tör.) 72
 súlydobás 134
 súlyok | elveti, elhányja a súlykot 132 kk.
 susannita 319
 suskás 319
 stadialitás 19–20, 221 kk., 233
 Sülye vn. és hn. 260
 Sylvester János vezetéknévéről 256–7, 262–4
 szallai kasza 79
 szaracén gabona 303 kk.
 szavajárási nevek 185
 szécs 'szűcs' 74
 szél 73
 Szeli 106
 személynév | ~ kutatási feladataink 244 kk. | a történeti ~ vizsgálat kérdései 116 kk., 244 kk.
 Szentgál | a veszprémmegyei ~ XVIII–XIX. századi nyelvéből 94 kk., 214 kk., 340 kk.
 szerbgulyás 323
 szercesenbúza 304
 szerelemének 1
 szérű 73
 szerviek 'szerviták' 319
 Szever 329
 Szigeti 102
 Szilveszter | a ~ keresztnévből való magyar vezetékevek és változataik 258–69
 színnevek törzsnevekként 164 kk.
 szintaxis 21 kk., 229
**szivár* 51, 57
 szivárvány 51, 57 | a ~ elnevezései 50–2
 szókatégoriák kialakulása 151–3
 Szomjas vn. 189
 szószátyár 329–30
 szószátyor 329–30
 szovjet | a ~ általános nyelvészeti harminc éve 11 kk. | ~ nyelvtudomány 222 kk.
 szőlő 73
 Szőreg 329
 szövegigazítások a Balassa-kódexhez 196–7
 Sztalinföld 76
 szuláp 154 j.
 szűcs 72–4
 -tábla (földrajzinevekben) 75 6
tallata (finn) 154 j.
 talp 154 j.
tarduš (tör.) 295–6
 tárgyas igeragozás 29 kk.
 tárgyragos főnévi igenév 347
 társa[o]l 58
 társalkodik. társalog 57 kk.
 társalkodó, ~ nő 62–3
 társaság 59
 tatárbúza, tatárkenyér 304–5
 tatárka 303 kk.
 tátorján 305 j.
taūri (rum.) 320
taγ (osztj.) 162
tal (votj.) 153
 Teleki 102
 Teremi 103
 természeti jelenségek nevei 50–2, 156
 tetű 138 9
teūt, tūt (obiugor) 151
 tomp, tompor 325
 toportyánféreg 138
 Torkos vn. 189
 Toronya 42
 tótszappan 135
tölis (tör.) 295–6
 Tömlő vn. 189–90
 török | a ~ népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez 291 kk. | ~ törzsnevek 164–70 | a magyar ~ nyelvi érintkezéshez 73–4
 törvényfa 82
 törzsnév → helynév 166 j.
tši, ši (mordvin) 55
tuhs karluk törzsnév 168
tuli (finn) 151
tur (szláv) 42–3
 turul 37 kk.
 Turul szn., hn. 41 kk.
tuuli (finn) 153
tū, tui (szam.) 151
 tűz 151
 Udvari 104
 unificatio l. nyelvi egységesülés
 Uraim, le a kalapokkal! 90 k.
 Uristen zsidó 185
 ülep 154 j.
 vāj, vājkal 205–6
val'sām, ual'isām (vog.-osztj.) 206
 Vári 104 j.
 Várjon vn. 185
 várnevek 42

vasárnap 150	vőlegény, vőfél 279
Vasi 102	Vörösmarty szóösszetételei a Cson-
Vasvári 104 j.	gor és Tündében 330
vigyilál 'virraszt' 83	yabyu (tör.) 164
virág 'leány, szerető' 3, 5, 7, 9	Zala megye földrajzinévgyűjtés
virágének 1 kk.	ben 296 kk.
vityilló 83—4	zongor 38
vogmuc 179 kk.	zöld vár 10, 94
wōp̄ (osztj.) 163	Zsille vn. 260
vó igenév 279	

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

Felelős kiadó: a Közoktatásügyi Kiadó Vállalat igazgatója

53 684. — Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Erdős László)